P 116

SOCIETATEA DE STUDII
CLASICE DIN R.P.R.

STUDII CLASICE

I

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
POPULARE
ROMÎNE

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

STUDII CLASICE

I

ACADEMIA R. P. R.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

1959

www.cimec.ro

COMITETUL DE REDACȚIE

ACAD. AL. GRAUR, *redactor responsabil* ; ACAD. EM. CONDURACHI ; ACAD. C. DAICOVICIU ; PROF. GH. GUȚU ; PROF. D. M. PIPPIDI, *redactor responsabil adj.* ; CONF. UNIV. IORGU STOIAN, *secretar.*

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ

STUDII CLASICE

I 1959

SUMAR

Cuvînt înainte 7

COMUNICĂRI ŞI STUDII

EM. CONDURACHI, În jurul reformei monetare a lui Polycrate din Samos 9
C. SĂNDULESCU, Etiologia în *Corpus Hippocraticum* 17
M. NASTA, Recitarea orhestică, un stil de interpretare a dramei arhaice 31
D. PROTASE, Sclavii în opera lui Euripide şi concepţia sa despre sclavaj 77
H. MIHĂESCU, Economia agricolă la Columella 91
IORGU STOIAN, Tribul *Hopletes* într-o nouă inscripţie din Tomis 105
VAL. AL. GEORGESCU, De la „possessiones" la „possessio". Contribuţie la studiul procesului istoric de formare a noţiunii de posesie în dreptul roman 115

NOTE ŞI DISCUŢII

N. I. BARBU, Sincretismul cazurilor în limbile latină şi greacă 181
I. FISCHER, Sensul titlului *De rerum natura* 191
D. M. PIPPIDI, Aristotel şi Aristofan. În jurul teoriei aristotelice a Comediei 197

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

ARAM M. FRENKIAN, Inscripţiile proto-greceşti în scrierea lineară B şi descifrarea lor 207
G. BORDENACHE, Între mit şi istorie 217

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

GH. BULGĂR, Bimilenarul Ovidiu în Romînia 225
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1947—1957) 229

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din R.P.R. 247

IN MEMORIAM

TH. A. NAUM, George Murnu (1870—1958) 255
AL. GRAUR, Constantin Balmuş 257

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

www.cimec.ro

SOCIÉTÉ D'ÉTUDES CLASSIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

ÉTUDES CLASSIQUES

I 1959

SOMMAIRE

Avant-propos . . . 7

COMMUNICATIONS ET ÉTUDES

EM. CONDURACHI, À propos de la réforme monétaire de Polycrate de Samos 9
C. SĂNDULESCU, L'étiologie dans le *Corpus Hippocraticum* 17
M. NASTA, La récitation orchestique, style d'interprétation du drame archaïque 31
D. PROTASE, Les esclaves et l'esclavage dans l'œuvre d'Euripide 77
H. MIHĂESCU, L'économie agricole chez Columelle 91
IORGU STOIAN, La tribu *Hopletes* dans une inscription inédite de Tomi . . . 105
VAL. AL. GEORGESCU, Des « possessiones » à la « possessio ». Contribution à l'étude du processus historique de formation de la notion de possession dans le droit romain. 115

NOTES ET DISCUSSIONS

N. I. BARBU, Le syncrétisme des cas en grec et en latin 181
I. FISCHER, Le sens du titre *De rerum natura* 191
D. M. PIPPIDI, Aristote et Aristophane. En marge de la théorie aristotélique de la Comédie 197

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LE MONDE

ARAM M. FRENKIAN, Les inscriptions proto-grecques en caractères linéaires B et leur déchiffrement 207
G. BORDENACHE, Entre le mythe et l'histoire. 217

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

GH. BULGĂR, Le Bimillénaire d'Ovide à Bucarest 225
I. FISCHER, Bibliographie classique roumaine (1947—1957) 229

CHRONIQUE

La Société d'études classiques de la République Populaire Roumaine 247

IN MEMORIAM

TH. A. NAUM, George Murnu (1870—1958) 255
AL. GRAUR, Constantin Balmuş 257

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

www.cimec.ro

ОБЩЕСТВО КЛАССИКОВ
В РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

ТРУДЫ ПО АНТИЧНОЙ КУЛЬТУРЕ

I 1959

СОДЕРЖАНИЕ Стр.

Предисловие 7

СООБЩЕНИЯ И СТАТЬИ

Э. КОНДУРАКИ, О монетной реформе Поликрата из Самоса 9
К. СЭНДУЛЕСКУ, Этиология в Corpus Hippocraticum 17
М. НАСТА, Хоровая декламация — стиль интерпретации архаической драмы 31
Д. ПРОТАСЕ, Рабы в трудах Эврипида и его взгляд на рабство . . . 77
Х. МИХЭЕСКУ, Сельское хозяйство по Колумелла 91
ИОРГУ СТОЯН, Племя гоплетов (Hopletes) в новой надписи из Томиса 105
В. А. ДЖОРДЖЕСКУ, От „possessiones" к „possessio". К вопросу об историческом процессе образования понятия собственности в римском праве 115

ЗАМЕТКИ И ДИСКУССИИ

Н. И. БАРБУ, Синкретизм падежей в греческом и латинском языках 181
И. ФИШЕР, Смысл заглавия „De rerum natura" 191
Д. М. ПИППИДИ, Аристотель и Аристофан. В связи с теорией Аристотеля о комедии 197

ТРУДЫ КЛАССИКОВ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

А. М. ФРЕНКИАН, Прото-греческие надписи в линейной письменности *B* и их дешифровка 207
Г. БОРДЕНАКЕ, Между мифом и историей 217

ТРУДЫ КЛАССИКОВ В РНР

Г. БУЛГЭР, Двутысячелетие со дня рождения Овидия в Бухаресте . 225
И. ФИШЕР, Библиография по классической литературе в Румынии (1947—1957) 229

ХРОНИКА

Общество классиков в РНР 247

IN MEMORIAM

Ф. А. НАУМ, Георгий Мурну (1870—1958) 255
А. ГРАУР, Константин Балмуш 257

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

www.cimec.ro

www.cimec.ro

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"
Nr. inv.: 908
Cota.: C I 16 - a. 1959

CUVÎNT ÎNAINTE

Filologia clasică are în țara noastră o tradiție destul de îndelungată. Mulți dintre primii noștri cărturari au învățat latinește, în special în Polonia. Demnitarii greci au adus cu ei nu numai limba greacă modernă, ci și preocupările de greacă veche. Mulți dintre marii precursori ai renașterii culturale a Greciei au fost profesori la noi. În Romînia modernă s-au dezvoltat studiile de latină, arheologia clasică și diverse alte ramuri ale filologiei clasice înțelese în sens larg. Ceea ce ne-a lipsit însă a fost organizarea. Nu am avut o societate care să grupeze toate forțele, iar publicațiile care au apărut nu și-au putut face complet oficiul de centru de raliere și de stimulent pentru opere de creație, deoarece nu au avut viață lungă. Aceasta nu înseamnă că nu s-a lucrat, dar nu s-a lucrat atît cît s-ar fi putut și desigur și din punctul de vedere calitativ s-ar fi putut face mai mult. Nici răsunetul în țară al lucrărilor nu a fost cel meritat.

În primăvara anului 1958 a luat ființă Societatea de Studii Clasice, care din primele săptămîni a izbutit să grupeze pe cei mai mulți dintre filologii noștri clasici. Sîntem astăzi reprezentați în Comitetul de promovare a studiilor clasice în țările lagărului socialist și, curînd după înființarea societății, ea a fost primită în Federația Internațională a Societăților de Studii Clasice. Toate acestea au dat un nou impuls studiilor clasice din țara noastră.

Pentru o dezvoltare multilaterală a clasicismului la noi ar mai fi nevoie de o publicație periodică. Considerăm însă că în acest moment ar fi prematură apariția unei reviste, care ar obliga la predarea la dată fixă a fasciculelor și la încadrarea articolelor în rubrici rigide. Societatea a elaborat însă — și va continua să elaboreze — culegeri de studii de felul celei de față, în care va publica lucrări de filologie propriu-zisă, de arheologie, de istorie veche, de filozofie, de istorie a dreptului, de metodica predării limbilor clasice, adresîndu-se pentru colaborare cadrelor didactice și cercetătorilor din universități și din institutele Academiei R.P.R. De reușita acestei inițiative depinde în mare parte apariția în viitor a unei reviste de studii clasice. Sperăm să fim ajutați și de cititorii noștri, care vor contribui cu critici și cu sugestii la îmbunătățirea lucrărilor pe care le publicăm.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ÎN JURUL REFORMEI MONETARE A LUI POLYCRATE DIN SAMOS

DE

EM. CONDURACHI

Sub tirania lui Polycrate, Samos a cunoscut o epocă de mare prosperitate, care i-a îngăduit să joace un rol însemnat în problemele politice ale Mării Egee. Agricultura şi producţia de mărfuri, navigaţia şi comerţul samian au luat o atît de mare dezvoltare, încît insula Samos deveni unul dintre cele mai însemnate centre ale culturii greceşti [1].

Artele au ţinut pasul acestei înfloriri. Progresul lor a fost pregătit în prima jumătate a sec. VI î.e.n. de activitatea lui Rhoicos şi Theodoros. Heraionul din Samos, început pe baza planurilor lui Rhoicos şi terminat în cursul primilor ani ai tiraniei lui Polycrate — cel mai mare şi cel mai frumos templu care a fost înălţat vreodată zeiţei Hera în întreaga lume greacă — se număra, pe drept cuvînt, printre cele şapte minuni ale lumii [2].

Experienţa economică şi politică pe care şi-o cîştigase fostul proprietar samian, i-a îngăduit să-şi cîştige, o dată ajuns singur stăpîn al puterii, simpatiile mulţimii. În programul său politic, favorurile acordate categoriilor sociale celor mai modeste mergeau mînă în mînă cu preocupările şale edilitare şi artistice. Τὰ ἔργα Πολυκράτεια, care vor stîrni mai tîrziu admiraţia lui Herodot [3], par să reflecte un program bine stabilit, în scopul de a oferi cetăţenilor săraci putinţa de a-şi agonisi traiul. Deşi nu era un inovator în acest sens, tiranul din Samos pare să fi desfăşurat o politică care oglindeşte înainte de toate calităţile sale de om de stat pe cît de îndrăzneţ, pe atît de îndemînatic.

Avem astfel dreptul să fim surprinşi că unul dintre cele mai interesante aspecte ale politicii sale economice — şi, putem anticipa de pe acum, ale politicii sale sociale — a rămas aproape neobservat. În rîndurile care urmează ne propunem să ne oprim atenţia asupra politicii monetare a lui

[1] Cf. G. Glotz, *Hist. gr.*, I, Paris, 1925, p. 281—282.

[2] Cf. W. B. Dinsmoor, *The architecture of ancient Greece*, Londra-New York (1949), p. 135—136.

[3] III, 60.

www.cimec.ro

Polycrate, pentru care numismatica greacă ne pune la îndemînă cîteva informaţii de cel mai mare preţ.

Ca şi celelalte oraşe greceşti din sec. VI î.e.n., Samos a bătut monede de electrum şi de argint, a căror răspîndire oglindeşte progresul realizat în această vreme de comerţul samian [1]. Moneda de electrum din Samos era foarte căutată pe piaţa egeeană, cu atît mai mult cu cît îndrăzneaţa politică navală a lui Polycrate avea să asigure comerţului samian noi puncte de sprijin în insulele Cyclade şi în bazinul oriental al Mediteranei.

În vremea în care s-a instaurat tirania lui Polycrate, oraşul Samos avea o tradiţie monetară bine stabilită. Monedele samiene de electrum erau bătute potrivit sistemului ponderal euboic. Unitatea monetară cea mai însemnată — staterul de 17,46 gr — era urmată de opt subdiviziuni, începînd cu un hemistater de 8,73 gr şi terminînd cu un tartemorion de aproximativ 0,18 gr [2].

Alegerea sistemului ponderal euboic oglindeşte înainte de toate poziţia deosebit de puternică pe care şi-o cîştigase în epoca arhaică „oraşul de aramă" — Chalcis din Eubea. Tradiţia războaielor lelantine şi a alianţei ce s-ar fi încheiat, la începutul sec. VII, între Chalcis, Corint şi Samos îşi va găsi o confirmare în legăturile politice şi comerciale neîntrerupte dintre Samos şi Chalcis din Eubea. Etalonul său ponderal va fi adoptat de asemenea de Atena şi Corint [3]. Este foarte probabil că tot datorită acestor strînse legături comerciale şi politice se poate explica prezenţa unui tip monetar comun — vulturul devorînd un şarpe — adoptat de atelierul din Chalcis pentru monedele sale de argint şi de cel din Samos pentru monedele sale de electrum [4].

Monedele de electrum din Samos, care au apărut cu mult înainte de tirania lui Polycrate, au continuat să fie bătute pînă la sfîrşitul activităţii acestui atelier tot potrivit sistemului ponderal euboic.

Studiul monedelor de argint bătute la Samos înainte de regimul lui Polycrate prezintă oarecare dificultăţi. Într-adevăr, pe lîngă tetradrahmele de argint de 17,46 gr, ce se încadrează perfect sistemului ponderal euboic, ca şi monedele de electrum, la Samos s-au mai bătut şi alte monede de argint, cîntărind 15,36 gr potrivit sistemului curent în insula Lesbos [5].

Aceste monede, deosebite ca greutate, au fost bătute în aceeaşi perioadă sau reprezintă două sisteme ponderale ce s-au succedat? Un răspuns precis nu poate fi dat la această întrebare. Un lucru este însă sigur: aceste piese sînt anterioare regimului lui Polycrate, ale cărui monede de argint se deosebesc nu numai prin greutatea lor, dar şi prin elemente iconografice caracteristice.

Într-adevăr, din acest din urmă punct de vedere, monedele samiene de argint, bătute în ultimul pătrar al sec. VI î.e.n., reprezintă o sinteză a celor două tipuri iconografice obişnuite ale atelierului monetar din

[1] Cf. E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1907, p. 201 şi 290.
[2] *Ibidem*, p. 201.
[3] *Ibidem*, p. 696 şi 787.
[4] *Ibidem*, p. 203.
[5] *Ibidem*, p. 278 şi urm.

www.cimec.ro

Samos : capul de leu şi protoma de taur. Ele apar reunite pentru prima oară pe aversul şi reversul monedelor bătute la Samos în ultimele decenii ale sec. VI.

Dacă această sinteză iconografică ne îngăduie să deosebim cu precizie emisiunile monetare anterioare regimului lui Polycrate de cele care pot fi atribuite epocii sale, mai important este însă faptul că, o dată cu noile emisiuni, s-a schimbat brusc şi sistemul lor ponderal : în locul tetradrahmelor de 17,46 gr, bătute după sistemul euboic, oraşul Samos bate o nouă monedă de argint, ce cîntăreşte 13,28 gr. Aceste tetradrahme de tip nou constituie punctul de plecare al unei serii de diviziuni monetare, ce cuprinde o didrahmă de 6,64 gr, o drahmă de 3,32 gr şi alte şase subdiviziuni monetare, coborînd pînă la un hemiobol de 0,27 gr [1].

Această nouă serie monetară din Samos nu urmează niciunul din etaloanele cunoscute pînă atunci în lumea greacă. Singurul raport care a putut fi stabilit între etalonul euboic şi noul etalon, inaugurat de Polycrate, este acela de 1 = 3/4 : noile tetradrahme samiene reprezintă 3/4 din greutatea monedelor anterioare regimului său. Ernest Babelon, căruia îi revine meritul de a fi identificat noua emisiune monetară samiană şi de a-i fi precizat momentul apariţiei, a dat pînă acum şi singura explicaţie acceptată de istorici şi de numismaţi. După părerea sa noul etalon de 13,28 gr a fost adoptat de Polycrate din Samos pentru „a uşura" raportul dintre argint şi electrum [2].

Soluţia aceasta e însă departe de a ne satisface. Ea nu rezolvă numeroasele dificultăţi pe care trebuia în chip firesc să le ridice o schimbare bruscă a etalonului monetar într-o vreme în care relativa precizie a diferitelor sisteme ponderale greceşti ne obligă să considerăm orice schimbare monetară ca un act în egală măsură economic şi politic. Reducînd cu 25% greutatea monedelor de argint, păstrînd în acelaşi timp vechiul etalon euboic pentru monedele de electrum, Polycrate nu făcea deci altceva decît să aşeze pe o nouă bază raportul economic dintre aur şi argint ?

În orice caz şi pînă la reforma monetară a lui Polycrate, monedele de argint samiene trebuiseră să respecte raportul stabilit de multă vreme între aur şi argint (1 = 13,1/3). E greu de crezut că pînă în epoca lui Polycrate plăţile în monedă de argint se făceau, în raport cu cele de electrum, în pierdere. De altminteri, studiul celorlalte monede greceşti din epoca arhaică ne obligă să cîntărim încă o dată soluţia dată acestei probleme. Samos nu trăise izolat de restul lumii greceşti şi ar fi ilogic să credem că, în contrast cu toate celelalte oraşe, Samos a trebuit să aştepte regimul lui Polycrate pentru a asigura o nouă şi mai justă bază raportului tradiţional între aur şi argint. Înainte de a opta definitiv pentru această soluţie e necesar să ne oprim o clipă atenţia asupra activităţii atelierelor monetare din celelalte oraşe, pentru a putea face o comparaţie între diferitele soluţii pe care ele au dat-o acestei probleme.

Înainte de toate, se constată din acest punct de vedere că în marea lor majoritate oraşele greceşti din sec. VI au păstrat în toată această

[1] Cf. E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1907, p. 282 şi urm.

[2] *Ibidem*, p. 283.

www.cimec.ro

perioadă acelaşi etalon, pe care în funcţie de propria lor tradiţie îl aleseseră atît pentru monedele de electrum, cît şi pentru cele de argint.

Astfel, pentru a da cîteva exemple, emisiunile monetare ale oraşului Milet nu şi-au schimbat niciodată etalonul denumit milesian, potrivit căruia au fost bătute monedele sale de electrum şi de argint. Staterului de aproximativ 14,50 gr îi corespunde o tetradrahmă de aceeaşi greutate. Acelaşi raport se constată şi la greutatea şi valoarea pieselor divizionare [1]. Etalonul milesian a fost adoptat încă de la început de către oraşele Efes, Erythreia din Asia şi Clazomene [2].

Mai răspîndit a fost totuşi etalonul focean. Staterul focean de electrum şi de argint, cîntărind aproximativ 16,82 gr a fost adoptat de oraşele Methymne, Parion, Smyrna şi Cyzic [3]. Monedele foceene jucau, într-o anumită măsură, rolul de monedă internaţională [4].

Există desigur şi unele excepţii faţă de această unitate ponderală, care asigura un just echilibru între valorile exprimate în monede de electrum şi de argint. Încă de la începutul activităţii atelierului său monetar, se constată că oraşul Chios bate monedă de electrum după etalonul milesian, în timp ce monedele sale de argint urmează un alt etalon, intermediar între cel milesian şi focean (tetradrahmele din Chios cîntăresc 15,88 gr)[5]. Trebuie să adăugăm totuşi că, o dată stabilit acest raport, el a fost respectat în tot timpul perioadei arhaice. De-abia după 479 î.e.n., în epoca hegemoniei attice, oraşul Chios a adoptat un alt etalon şi anume o tetradrahmă de 15,29 gr [6].

Ceva mai multe dificultăţi prezintă, la prima vedere, activitatea monetară a oraşului Lampsakos : în contrast cu monedele de electrum care respectă în tot timpul epocii arhaice un anumit etalon (staterul de 15,36 gr şi unităţile sale divizionare), monedele de argint au fost bătute după mai multe etaloane şi anume cel euboic, cel focean şi cel milesian, în varianta sa redusă, cunoscută sub numele de etalonul lesbic [7]. Această varietate de sisteme şi de emisiuni poate fi explicată, ca şi în cazul monedelor de argint bătute de coloniile foceene, prin nevoia pe care o simţea oraşul Lampsakos de a-şi adapta moneda de argint unor centre deosebite şi depărtate ale pieţii comerciale din Egeea şi Mediterana.

Schimbarea care a intervenit în greutatea şi iconografia monedelor de argint din Samos în vremea lui Polycrate constituie astfel o excepţie în întreaga lume ioniană. Trebuie să-i căutăm deci o altă explicaţie decît aceea a unei simple reevaluări ponderale, cu atît mai mult cu cît această operaţie financiară se traducea în fapt printr-o reducere cu 25% în raport cu emisiunile anterioare. Diferitele sisteme greceşti de măsuri şi greutăţi reprezintă concluzia firească a unei îndelungate experienţe economice, care începuse cu mult înainte de apariţia celor mai vechi monede greceşti.

[1] Cf. E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1907, p. 6 şi 268.
[2] *Ibidem*, p. 54 şi 296, 303, 307.
[3] *Ibidem*, p. 43 şi 322, 115–116, 124, 150 şi 388.
[4] *Ibidem*, p. 322.
[5] *Ibidem*, p. 296.
[6] *Ibidem*, p. 302.
[7] *Ibidem*, p. 377–378.

www.cimec.ro

E greu de crezut deci că raportul dintre monedele de argint samiene din prima jumătate a sec. VI şi cele bătute în ultimele decenii ale aceluiaşi veac să fi ajuns de-abia în vremea lui Polycrate la o bază justă a valorii sale ponderale şi economice. Înclinăm să credem că reforma lui Polycrate a avut alt scop decît simpla şi tardiva reevaluare a monedei de argint în raport cu moneda de electrum. Aceasta cu atît mai mult cu cît, tradusă în fapt, noua monedă de argint samiană a dus în chip firesc la o substituire monetară deosebit de sugestivă : 100 tetradrahme de argint, bătute înainte de reforma lui Polycrate după sistemul euboic, valorează 131 tetradrahme de tip nou, cîntărind 13,28 gr.

Această schimbare a trebuit să aibă consecinţe imediate şi ne putem întreba în folosul cui? Problema e cu atît mai interesantă cu cît moneda de electrum samiană, cunoscută şi apreciată pe piaţa internaţională, continua să fie bătută mai departe după etalonul euboic, în timp ce moneda de argint, a cărei funcţie economică era direct legată de piaţa internă, era diminuată cu 25% în greutatea sa.

Trebuie să ne întrebăm înainte de toate dacă această reducere a însemnat şi o diminuare a valorii nominale a noii monede samiene. Analogia pe care trebuie să o facem cu experienţa similară ateniană ne obligă să punem cel puţin problema, pentru a putea preciza pe cît e posibil semnificaţia şi însemnătatea acestei „devalorizări" parţiale a monedei samiene de argint.

Analogia cu experienţa economică făcută la Atena în 594—593 de Solon ne-ar putea, eventual, duce la o explicaţie mai potrivită cu programul politic al lui Polycrate decît aceea, mai puţin probabilă, pe care a dat-o Ernest Babelon. Pentru ca o asemenea analogie să fie şi posibilă şi utilă, e necesar înainte de toate să amintim care este stadiul actual al studiilor cu privire la reforma monetară a lui Solon.

Pînă nu demult, această analogie nu era considerată posibilă. Incertitudinea tradiţiei istorice cu privire la mijloacele prin care Solon ar fi realizat celebra sa „seisachteia" părea să împiedice *a priori* orice încercare de analogie. Astăzi, această incertitudine a fost mai mult sau mai puţin risipită, graţie cîtorva studii publicate acum cîţiva ani. Înainte de toate trebuie amintite cele ale lui J. G. Milne şi H. A. Cahn.

Într-adevăr, s-a crezut mult timp că „iertarea datoriilor", din care Solon şi-a făcut un titlu de glorie, n-avea nimic de-a face cu reforma monetară, amintită în termeni destul de obscuri de Aristotel [1]. Cel mai bun cunoscător al numismaticei greceşti, Ernest Babelon, se mulţumea să constate, în epoca lui Solon, o dublare ponderală a monedelor attice. Reforma lui Solon le-ar fi asigurat astfel o greutate — şi deci o valoare — mai mare decît aceea a monedelor din Egina, a cărei tradiţională concurenţă continua încă să rămînă primejdioasă comerţului atenian [2]. Prin această αὔξησις a măsurilor şi greutăţilor attice, vechea didrahmă de 8,77 gr ar fi fost considerată de acum înainte o simplă drahmă. Celelalte diviziuni ale sistemului euboico-attic ar fi căpătat de asemenea o valoare

[1] *Ath. pol.*, p. 10.
[2] E. Babelon, *op. cit.*, p. 698.

www.cimec.ro

ponderală dublă. Simplă reevaluare monetară, această αὔξησις n-ar fi avut deci nimic de-a face cu iertarea datoriilor despre care ne vorbesc Aristotel şi Plutarh [1]. Cît despre amănuntele concrete ale acestei însemnate reforme sociale, istoricii, ca şi numismaţii, erau pînă nu demult de acord în a renunţa să o cerceteze mai îndeaproape, dat fiind că nici Aristotel, nici Plutarh nu ne-au transmis nimic precis în această privinţă. Este adevărat că o tradiţie atribuită de Plutarh lui Androtion lasă să se înţeleagă că „seisachteia" a fost întovărăşită şi de o reformă monetară, cu ajutorul căreia datoriile au fost reduse cu 30%. Înlocuind vechea drahmă attică, bătută după sistemul eginetic, cu noua drahmă attică, bătută după sistemul euboic, Solon ar fi redus, afirmă Androtion, în egală măsură datoriile atenienilor, a căror povară voia să o uşureze [2].

Scepticismul istoricilor şi numismaţilor cu privire la informaţiile transmise de Androtion a început însă în ultimul timp să cedeze, făcînd loc unei interpretări ce merită a fi subliniată, fie şi numai prin faptul că încearcă să dea o nouă soluţie unei probleme care n-a încetat o clipă să fie actuală. Trebuie amintite înainte de toate cercetările cunoscutului numismat englez J. G. Milne. Un prim studiu asupra reformei monetare a lui Solon ne-a obligat să privim cu mai multă încredere tradiţia păstrată de Androtion[3]. Prin baterea unei noi monede a cărei valoare ponderală era mai mică în raport cu aceea a monedelor eginetice, dar a cărei valoare nominală era practic reglementată de preţul argintului la Atena, Solon a putut oferi datornicilor atenieni o uşurare sensibilă a poverii lor. Cîţiva ani mai tîrziu, J. G. Milne făcea încă un pas înainte : noua monedă attică, bătută de Solon după noua ridicare a unităţilor de măsuri şi greutăţi — ἡ τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ νομίσματος αὔξησις — nu era nimic altceva decît tetradrahma attică de 17,46 gr, al cărei rol în istoria economică a Atenei a fost, după cum se ştie, imens. În locul vechii didrahme — ἦν δ'ὁ ἀρχαῖος χαρακτὴρ δίδραχμον — Solon bătu o nouă monedă pe care Aristotel o numeşte simplu νόμισμα — de fapt o tetradrahmă — într-atît era de cunoscută pe piaţa ateniană [4].

Mergînd pe calea deschisă de Milne, studiul lui H. A. Cahn reuşeşte să precizeze atît trăsăturile iconografice proprii acestei noi monede ateniene, cît şi momentul în care această nouă monedă şi-a făcut apariţia pe piaţa ateniană. Studiul tipului monetar, precum şi caracterul arhaic al aversului şi reversului, ne obligă să renunţăm la vechea ipoteză potrivit căreia aceste monede ar data din epoca lui Pisistrate. H. A. Cahn dovedeşte că ele aparţin epocii arhontatului lui Solon, deci anului 594—593 î.e.n. [5].

Aceasta înseamnă însă că informaţiile transmise de Androtion par a fi mult mai aproape de realitatea istorică decît părea pînă acum. Adoptînd

---

[1] Arist., *Ath. pol.*, 6 şi 10; Plut., *Solon*, 19.

[2] Ap. Plut., *Solon*, 15, 3. Cf. Adcock, *The Source of the Solonian chapters of the Athenian Politeia*, în *Klio*, XII, 1912, p. 1 sq.

[3] *Solon's reform of weights and measures*, în *J H S*, LIV, 1934, p. 180 urm.

[4] *Classical Review*, 1943, p. 1 urm.

[5] *Zur frühattischen Münzprägung*, în *Museum Helveticum*, III, 1946, p. 133 sq; cf. şi R.U. Bauer, în *Berl. Num. Zt*,, 1949, p. 116—117, şi K. Schefold, *Orient, Hellas und Rom* (Wiss. Forschungsberichte, 15) Bern, p. 105.

www.cimec.ro

în 594—593 un nou etalon ponderal şi păstrînd totuşi valoarea nominală a drahmei, Solon realiza astfel revizuirea creanţelor, uşurînd cu 30% povara datoriilor.

Deşi puţin cam lungă, această digresiune era totuşi necesară pentru rezolvarea problemei care ne interesează. O jumătate de veac după reforma lui Solon, Polycrate a impus o devalorizare monetară asemănătoare celei practicate de ilustrul său predecesor. Cum Samos îşi cîştigase însă o poziţie puternică pe piaţa internaţională, hotărîrea lui nu a afectat nici greutatea, nici iconografia monedelor de electrum. Devalorizarea de 25%, precum şi noul tip iconografic apar numai la monedele samiene de argint.

Consecinţele imediate ale acestei reforme pot fi comparate cu cele ale reformei soloniene, după exemplul căreia de altminteri fusese probabil realizată în practică : ea oferea nu numai un nou izvor de venit tiranului care luase o astfel de iniţiativă, dar constituia înainte de toate, pentru a vorbi în termeni actuali, o „stabilizare" monetară. Ca şi la Atena, măsura lui Polycrate aducea în chip firesc după sine şi o reducere a datoriilor.

Nimic care să ne surprindă : la Samos, ca şi în alte oraşe greceşti din sec. VI î.e.n., tiranii aduşi la putere şi sprijiniţi de masele populare au trebuit să ia unele măsuri în favoarea lor [1]. Înclinăm să credem că reforma monetară a lui Polycrate reprezintă una din aceste măsuri. Ipoteza e cu atît mai ispititoare cu cît, cu excepţia reformei monetare ateniene, schimbarea impusă de Polycrate monedei samiene de argint reprezintă singurul exemplu de acest gen cunoscut în întreaga lume greacă din sec. VI î.e.n. Ea privea numai moneda de argint, a cărei funcţie economică era strîns legată de piaţa internă, lăsînd intacte — din motivele arătate mai sus — valoarea ponderală şi nominală a monedelor de electrum. Faptul că Polycrate era probabil el însuşi interesat în această reformă ne face să o considerăm nu ca o simplă schimbare ponderală — contrarie întregii tradiţii monetare greceşti din sec. VI, inclusiv din Samos —, ci ca un act de stat, al cărui caracter înainte de toate politic merită să fie subliniat.

О МОНЕТНОЙ РЕФОРМЕ ПОЛИКРАТА ИЗ САМОСА

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Нумизматы неоднократно изучали серебряные монеты, выпущенные в Самосе во времена тирании Поликрата, отмечая то обстоятельство, что вместо тетрадрахм 17,46 г, чеканки евбейской системы, в последней четверти VI века город выпускает новую монету, весом в 13,28 г, являющуюся исходной точкой для целого ряда делений и подразделений монет, доходящих до гемиоболиев, весом в 0,27 г.

Этот новый выпуск, не соответствующий ни одному из известных до настоящего времени эталонов (соотношение которого с евбейским

[1] Cf. P. N. Ure, *The origin of the Tyranny*, Cambridge, 1922.

www.cimec.ro

эталоном и, следовательно, с монетами, выпущенными в Самосе в прошлом равнялось 1: 3/4), интерпретировалась Эрнестом Бабелоном желанием Поликрата „облегчить" отношение серебра к электрону. Этого мнения придерживаются в настоящее время большинство современных исследователей.

Подчеркнув преобразования социально-экономического характера конца архаической эпохи в греческом мире и ссылаясь главным образом на монетную реформу Солона так, как она известна по современным исследованиям Ж.Г. Милна и Х. А. Кана, автор предполагает, что проведенное Поликратом обесценение денежных знаков преследовало в первую очередь цель облегчить тяжесть долга беднякам из Самоса и являлось таким образом стабилизацией — seisachteia, аналогичной стабилизации, осуществленной на три четверти века ранее в Аттике.

À PROPOS DE LA RÉFORME MONÉTAIRE DE POLYCRATE DE SAMOS

RÉSUMÉ

Les monnaies d'argent émises à Samos sous la tyrannie de Polycrate ont fait l'objet de maintes études numismatiques, qui ont relevé le fait que, au cours du dernier quart du VIe siècle, la ville émet une nouvelle monnaie, d'un poids de 13,28 g, au lieu des tétradrachmes de 17,46 g, frappées suivant le système euboïque. Cette nouvelle monnaie constitue le point de départ de toute une série de monnaies divisionnaires et sous-divisionnaires, allant jusqu'à l'hémiobolion, d'un poids de 0,27 g.

Cette nouvelle série monétaire, qui ne se conforme à aucun des étalons connus jusqu'alors (et dont le rapport avec l'étalon euboïque et, par conséquent, avec les monnaies frappées antérieurement à Samos, est de 1 : 3/4), Ernest Babelon l'explique par le désir de Polycrate de faciliter le rapport argent — électrum, explication que la plupart des chercheurs trouvent satisfaisante.

L'auteur relève les transformations sociales et économiques qui ont eu lieu au sein du monde grec à la fin de l'époque archaïque et insiste en particulier sur la réforme monétaire de Solon — telle qu'elle ressort des recherches récentes de J. G. Milne et H. A. Cahn — ; il estime pouvoir en déduire que la dévaluation de Polycrate aurait surtout poursuivi de venir en aide aux masses pauvres de Samos, qu'elle aurait constitué une stabilisation, supposant une réduction des dettes, une *seisachteïa*, analogue à celle qui avait été accomplie en Attique, troisquarts de siècle plus tôt.

www.cimec.ro

ETIOLOGIA ÎN *CORPUS HIPPOCRATICUM*

DE

C. SĂNDULESCU

Procesul separării medicinii de filozofie are la bază considerarea obiectivă a fenomenelor naturale; mai precis, acest proces se sprijină pe cercetarea ştiinţific-cauzală a naturii. Delimitarea disciplinei medicale faţă de filozofie se datoreşte, după cum se ştie, lui Hipocrate şi a fost desăvîrşită în şcoala medicală din Cos [1]. Este cazul totuşi să amintesc că domeniul teoretic şi practic al medicinii nu a rămas definitiv delimitat şi o dată pentru totdeauna, deoarece unii medici au continuat să îmbine teoria şi practica profesională cu speculaţia filozofică [2]. Separarea medicinii ca ştiinţă a fost deci posibilă prin apariţia în primul rînd a preocupării *etiologice*, care s-a manifestat nu numai la medici, dar şi la unii dintre filozofii greci, în primul rînd la atomişti. Cunoscuta afirmaţie a lui Leucip: „nici un lucru nu se iveşte fără rost, ci toate (se ivesc) cu raţiune şi din necesitate", poate fi pusă la baza întregii teorii ştiinţifice greceşti şi moderne [3].

Trebuie să admitem fără îndoială o înrîurire directă din partea filozofiei atomiste în ce priveşte dezvoltarea concepţiei cauzale în medicina hipocratică; acest fapt urmează să se sprijine însă pe textele colecţiei hipocratice. Este necesar să subliniem de la început că apariţia preocupării etiologice în medicină, respectiv prezenţa consideraţiilor cauzale în *Corpus Hippocraticum* (*CH*) nu trebuie privită ca rezultatul influenţei unice din

---

[1] „*Huius autem (sc. Democriti) ut quidam crediderunt, discipulus Hippocrates Cous, primus ex omnibus memoria dignis a studio sapientiae disciplinam hanc separavit*". *CML* 18, 11 (Prohoem. 8). Celsus exprimă aici, într-o epocă mult mai tîrzie, o convingere veche, comună, asupra rolului de precursor al lui Hipocrate.

[2] Vezi Werner Jaeger, *Diokles von Karystos*, Berlin, 1938, p. 7: „nu ar fi nimic mai fals decît ideea că odată cu separarea medicinii experimentale, hipocratice, de filozofia naturală speculativă s-a închis o dată pentru totdeauna capitolul „medicina şi filozofia" şi s-a desăvîrşit o separare autentică". Cf. *Istoria filozofiei*, Buc., Ed. ştiinţifică, 1958, p. 65.

[3] Οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης (FV[5] 67 B 2). Din punct de vedere filozofic, este de observat discriminarea ce se face în acest fragment între categoriile cauzalitate şi necesitate.

www.cimec.ro

partea filozofiei atomiste. Există de bună seamă premise pentru admiterea unui contact personal între Hipocrate şi Democrit, fapt care nu putea rămîne fără consecinţe asupra doctrinei medicale hipocratice. Noi sîntem obligaţi însă a căuta concomitent o filiaţie directă a concepţiei etiologice hipocratice în însuşi obiectul disciplinei medicale. Tocmai acum, în plin secol al cincilea, răscolitor pe planul general al culturii, este indicat să admitem că medicina, desprinzîndu-se de explicaţia şi practica mitic-empirică ţine seama din ce în ce mai mult de necesitatea considerării cauzale în patologie. Medicul grec pregătit pe linia filozofică ajunge astfel pe calea cercetării iatrosofiste la postulatul etiologic în medicină. Acest medic este Hipocrate.

Studiul acestei duble filiaţii, bazat pe cercetarea textelor, adică pe o analiză filologică şi filozofică privind preocuparea etiologică în *CH*, formează tema principală a lucrării de faţă.

*

Înainte de a trece la analiza textului, este indicat să considerăm pe scurt problema dezvoltării ideii de cauză pînă la Hipocrate. În ce priveşte eposul homeric, nu găsim încă exprimată nicăieri relaţia cauzală în forma ei pură, logică. Acest fapt este deosebit de interesant pentru cercetarea istoriei conceptului de cauză şi merită să stăruim puţin asupra lui. Ne apare clară constatarea că întrebarea asupra „cauzelor" lucrurilor este dintr-un început, sub o formă sau alta proprie omului, primitivului ca şi copilului. Cu timpul preocuparea cauzală începe să se dezvolte, făcînd parte din problematica aşa numitului simţ comun. Lărgirea conceptuală a categoriei de cauză este însă multă vreme împiedicată de religie, adică de prezenţa pseudoexplicaţiei mitice, aşa cum se întîmplă în epos. De la explicaţia religioasă asupra fenomenelor înconjurătoare şi pînă la formularea logică a conceptului de cauză este tocmai distanţa de la imaginaţie la raţiune sau de la mit la logos. În consecinţă problematica etiologică a eposului se află încă în stadiul primar, preconceptual, fapt care se constată din absenţa însăşi a cuvîntului care exprimă noţiunea de cauză ; pentru a reda această noţiune se foloseşte în mod semificativ în epos cuvîntul ἀρχή, *principium* [1].

Filozofii ionieni nu se situează prea departe de nivelul filozofic al eposului în ce priveşte cauzalitatea, deoarece diferitele lor soluţii etiologice nu constituie decît o variantă a tezei „principiului" explicativ : ἀρχή. În explicaţia milesienilor, de pildă, se întrevede după cum ştim, începutul exegezei ştiinţifice ; faptul însuşi că aceşti filozofi au cercetat, fie şi în mod simplist, care este natura lucrurilor înseamnă un prim pas în dezvoltarea cercetării etiologice, deci a ştiinţei [2].

Prin sofistică şi prin întregul efort al filozofiei greceşti de a oferi o explicaţie raţionalistă a fenomenelor înconjurătoare se pregăteşte în secolul

[1] În epos nu există cuvîntul αἰτία, cauză, dar întîlnim adjectivul αἴτιος, „vinovat" (*Il.*, I, 153).

[2] Burnet, *Greek Philosophy*, I, p. 27 : „*The Milesians asked for the* φύσις *of all things*".

www.cimec.ro

al V-lea, paralel cu criza religiei, apariţia ştiinţei la greci. Devine astfel posibilă dezvoltarea izolată a disciplinelor ştiinţifice, inclusiv medicina, care se desprinde din ansamblul filozofiei (*sophia, sapientia*). Nu putem bineînţeles stărui prea mult asupra acestei probleme, dar vom aminti de rolul filozofului ionian emigrat la Atena, Anaxagoras, în promovarea cercetării cauzale. Prin sugestivul termen grec θεωρία, Anaxagoras înţelegea contemplarea naturii înconjurătoare „a soarelui, lunii şi celelalte lucruri", o contemplare activă, care ne aminteşte de mirarea ştiinţifică sau începutul filozofiei din dialogul platonic despre cunoaştere [1]. Imputarea discriminatorie pe care o face Aristotel lui Anaxagoras, că a urmărit o explicaţie cauzală, dar nu una teleologică, este semnificativă pentru valoarea istorică a filozofului încă nelămuritului νοῦς [2].

În ce-l priveşte pe Democrit, acesta este după părerea noastră gînditorul care a delimitat întîia oară conceptul de cauză. Lui Democrit, iar nu lui Aristotel, i se datoreşte acest fapt fundamental în istoria logicii. Trebuie considerată ca o mare pierdere întîmplarea că opera vastă a filozofului atomist, rînduită pe tetralogii, asemenea celei platonice, şi de a cărei lectură se bucura încă Galenos, nu s-a păstrat măcar în parte. Acea serie de lucrări fiziologice, de pildă, sau cercetări asupra „cauzelor" (Αἰτίαι) ne-ar fi lămurit fără îndoială o parte din concepţiile lui Democrit în condiţii mai bune decît este cazul astăzi. Se poate afirma că cercetarea cauzelor l-a preocupat în mod deosebit pe Democrit; prin acest filozof se trece de la considerarea categoriei largi a necesităţii la aceea a cauzalităţii logice [3]. După ce vom studia aspectele etiologiei în *CH*, vom reveni asupra lui Democrit, pentru a încerca o interpretare mai completă a cauzalităţii atomiste şi mai ales pentru a desprinde eventualele corelaţii cu doctrina cauzalităţii medicale hipocratice.

*

Trecem acum la partea principală a studiului nostru şi anume la cercetarea aspectelor problemei etiologice în *CH*; în acest scop vom recurge în primul rînd la două dintre cele mai caracteristice scrieri ale colecţiei: *Despre aer, ape şi locuri* şi *Despre boala sfîntă*, ambele socotite de unii filologi ca fiind datorite lui Hipocrate [4]. În aceste două scrieri cercetarea cauzelor decurge în strînsă legătură cu patologia şi anume este prezentată în contrast cu explicaţia empiric-religioasă a producerii bolilor. Hipocrate adoptă poziţia cercetării raţionale a simptomelor prin folosirea observaţiei medicale a bolnavului, care după cum se ştie constituie o metodă fundamentală hipocratică. Cercetînd cu scrupulozitate — ἀκρίβεια — semnele bolii, medicul va avea concomitent în vedere aflarea cauzelor care o produc. Pe de altă parte, prin căutarea unei explicaţii cauzale în patologie, medicul tinde la suprimarea în scop terapeutic a acestor cauze. În modul acesta

[1] F.V.5, 59, A. 4 şi A. 19.

[2] Aristotel, *Part. an.* IV, 10687 a, 7 urm.

[3] Legenda despre dorinţa vie de cunoaştere manifestată de către Democrit (Diog. Laerţiu, IX, 36) corespunde probabil realităţii. Verosimilă pare ideea legăturii lui Democrit cu civilizaţia orientală. Vezi Zeller, *Philosophie der Griechen*, I, 2, p. 1064, urm. nota.

[4] În studiul nostru nu ne vom referi la problema autenticităţii.

www.cimec.ro

medicina hipocratică prezintă aspectul teoretic şi procedural complet, de la observaţia clinică la terapeutica etiologică.

Cercetînd natura bolii numită „sfîntă", Hipocrate spune: „Toate bolile sînt divine şi toate sînt omeneşti" [1]. Acest loc se cuvine interpretat în sensul că bolile nu recunosc nici una din cauzele comune admise, nefiind nici de origine divină şi nici omenească, ci exclusiv naturală. Acest fapt rezultă din analiza contextului şi se confirmă prin locul analog aflat în scrierea *Despre aer, ape şi locuri*: „Socot că asemenea boli sînt tot atît de divine ca şi celelalte şi că nici una nu este nici mai divină, nici mai omenească decît alta, ci toate sînt la fel şi toate divine. Fiecare are o cauză şi nici una nu se poate produce fără cauză" [2].

Cuprinsul locului citat şi îndeosebi afirmaţia *cauzei obligatorii* în patologie ne aminteşte de concepţia deja anunţată a atomistului Leucip: „Nici un lucru nu se iveşte fără rost (zadarnic μάτην)". Fără rost, aceasta nu înseamnă decît că boala se produce întotdeauna dintr-o pricină anumită, care nu ţine nici de zei, nici de oameni, cum arată clar autorul scrierii *Despre aer, ape şi locuri*. Mai constatăm din cercetarea textului acestei scrieri, ca şi al scrierii *Despre boala sfîntă* (epilepsia), că explicaţia ştiinţifică se dispensează de motivele religioase. Autorul — după unii comun al celor două scrieri — exclude factorul transcendent din etiologie, respectiv intervenţia divină, ceea ce subliniază încă odată procesul despărţirii disciplinei medicale de religie şi de empirism. Afirmaţia conform căreia fiecare boală recunoaşte o cauză şi nici una nu se produce fără o cauză înseamnă enunţarea concepţiei etiologiei naturale în medicina greacă sau postulatul relaţiei dintre *physis* şi *aitia*, dintre natură şi cauzalitate.

În continuarea primului fragment citat din scrierea *Despre boala sfîntă*, autorul îşi precizează încă mai clar poziţia raţionalistă, explicînd pe larg concepţia etiologiei naturale. Numai lipsa de experienţă a oamenilor şi numai caracterul particular „miraculos" al bolii respective (epilepsia, *morbus sacer*), a făcut să i se acorde această denumire. În realitate boala nu are nimic deosebit şi miraculos întrînsa, deşi laicul este impresionat în faţa acceselor dramatice ale bolii. Autorul scrierii *Despre boala sfîntă* a observat cu atenţie desfăşurarea simptomatică a acceselor epileptice. El enumeră o serie de superstiţii comune în legătură cu boala sfîntă, bunăoară credinţa că cel care se culcă pe o piele de capră se îmbolnăveşte de epilepsie. Aceste superstiţii sînt respinse de Hipocrate, care demonstrează că tocmai existenţa unor astfel de opinii şi folosirea unor anumite tratamente empirice dovedesc caracterul natural al bolii sfinte. Pentru a vindeca bolnavul de epilepsie unii s-au folosit de „expiaţii şi descîntece" (καθαρμοὶ καὶ ἐπαοίδοι), adică de procedee empirice, care nu au dat bineînţeles nici un rezultat [3].

---

[1] Littré VI, p. 394 (*Despre boala sfîntă*).

[2] *CMG* I, 1; 74, 14—17 (Heiberg).

[3] Prin „expiaţii" sau purificări (καθαρμοί) trebuie să înţelegem o serie de practici medicale empirice şi religioase străvechi, pe care le cunoaştem din sursele epigrafice (Epidaur) şi literare (Empedocle). Problema este expusă pe larg la Rohde, *Psyche* II[10], p. 70 şi în istoriile clasice ale religiei greceşti (Otto, Nilsson, Kern). Observăm că există o teorie autentică despre κάθαρσις medicală la greci, de aceeaşi importanţă, cu teoria analogă istoric-literară.

www.cimec.ro

În continuare, autorul scrierii mai arată că cei care folosesc asemenea mijloace verbale — şi dietetice — nu fac altceva decît să dovedească modificarea bolii exclusiv prin mijloace naturale, iar nu prin procedee supranaturale. Căci dacă în urma tratamentului boala îşi modifică înfăţişarea — μετάστατα γίνεται — acest fapt nu se produce decît prin mijloace naturale, care se află la îndemîna omului, adică prin fizioterapie raţională. Deci şi din punct de vedere al rezultatului terapeutic, cauza unei boli nu poate fi în legătură cu acţiunea divinităţii. Acest fapt este caracteristic pentru istoria ştiinţei medicale şi poate fi numit postulatul etiologiei naturale. Ne amintim că într-o serie de alte scrieri aflate în *CH* etiologia naturală a bolilor este afirmată în defavoarea factorului întîmplător τύχη, care nu joacă un rol în geneza bolilor, decît pentru mentalitatea laică. Nu întîmplarea, soarta, ci priceperea medicului sau tehnica lui este aceea care domină activitatea diagnostică şi terapeutică.

Aici este vorba de opoziţia τέχνη-τύχη, care împreună cu problema generală τύχη în medicina şi ştiinţa greacă comportă un studiu independent [1].

Reţinem că în cele două scrieri importante ale *CH* despre care am vorbit mai sus întîlnim aceeaşi concepţie, exprimată aproape în aceiaşi termeni asupra originii naturale a bolilor, precum şi aceeaşi poziţie faţă de factorúl divin religios. Aceasta nu constituie singura corespondenţă între cele două scrieri *Despre boala sfîntă* şi *Despre aer, ape şi locuri*, care a făcut pe filologi să afirme că ele se datoresc aceluiaşi autor, respectiv lui Hipocrate [2].

Încă mai categoric este exprimat principiul logic al cauzalităţii într-o altă scriere a colecţiei, intitulată *Despre locuri la om* :

„Trebuie să tratăm cauza bolilor; în cele produse prin fluxiune — ἀπὸ τῶν ῥοών — trebuie să înlăturăm mai întîi fluxiunea. În cele produse din altă cauză trebuie să înlăturăm mai întîi acea cauză şi apoi să ne comportăm în mod just — εὐτρεπίζειν" [3].

În acest fragment se găseşte formulată teoria înlăturării efectelor prin anihilarea cauzelor sau, cu alte cuvinte, teoria terapiei etiologice, deziderатul κατ' ἐξοχήν al medicinii tuturor timpurilor. Principiul îndepărtării cauzelor în scopul suprimării consecinţelor — *sublata causa, tollitur effectus* — îşi găseşte aplicarea şi în afara medicinii, în cadrul general al ştiinţei.

---

[1] *CMG* 1, 1 ; 11, 10—13 (Heiberg) *Despre arta medicală*. Nu există întîmplare (τύχη, noroc) în practica medicală, ci numai abilitate şi competenţă : εὐτεχνίη. Medicul necompetent — ἀτεχνός — nu poate îngriji în bune condiţii bolnavul. Aceeaşi concepţie în *Despre locurile la om* (Littré VI, p. 342, urm.).

[2] Socotim că punctele comune celor două scrieri sînt : *a*) concepţia asupra originii naturale a bolilor ; *b*) concepţia despre proveniența pansomatică a spermei ; *c*) unele date geografice identice, de ex. despre Libia ; *d*) importanţa acordată factorilor de mediu în patologie ; *e*) folosirea comună a unor termeni, de ex. πρόφασις ; *f*) idem, folosirea unor expresii ca ὧδε ἔχει. Analogia de la pct. *b* a fost cercetată de Littré, Wilamowitz şi Diller ; cea de la pct. *a* de Pohlenz şi alţii.

[3] Littré VI, p. 24. Περὶ τέχνης.

www.cimec.ro

Cît este de clară concepția etiologică a medicului hipocratic ne-o dovedește afirmația categorică pe care autorul scrierii *Despre arta medicală* o face în cuvinte demne de o atentă analiză:

„Medicina se manifestă în faptele etiologice ca și în cele prognostice, și se va manifesta ca atare, avînd o existență permanentă" [1].

Această afirmație se adaugă ca o încercare de definiție a disciplinei medicale, alături de alte definiții pe care le găsim în scrierile *CH*, de pildă în scrierea *Despre medicina veche* sau în scrierile chirurgicale. Observăm că în locul citat mai sus autorul acestei lucrări cu caracter sofistic se referă numai la etiologie și prognostic, nu și la diagnostic, care, după unii cercetători, este slab reprezentat în *CH*. Ceea ce ne interesează în special este faptul că în fragmentul de mai sus etiologia constituie o parte integrantă a disciplinei medicale [2]. Trebuie să adaug că în același capitol din care face parte locul citat (cap. 6 al scrierii π. τέχνης) întîlnim o distincție interesantă între remediile naturale și cele preparate de medic sau farmacist. Cele dintîi τὰ θεραπεία „cresc" în mod natural; celelalte sînt „făcute" de om, τὰ φάρμακα.

Ar fi de bună seamă greșit să considerăm că teoria etiologică face în mod constant parte din medicina hipocratică și că ea se găsește ca atare în toată colecția respectivă. Dimpotrivă, locurile citate de noi prezintă semnificația unei pure exemplificări pentru anumite scrieri și uneori pentru anumite capitole ale unei scrieri. Însuși autorul scrierii *Despre locuri la om* se dovedește circumspect atunci cînd declară că medicinii nu îi sînt proprii teoriile permanente. Disciplina medicală, spune dînsul, nu poate fi asemănată cu meșteșugul simplu al scrisului, pe care îl poate deprinde oricine cunoaște literele. Un același simptom poate proveni din cauze deosebite și ca atare explicația etiologică nu poate avea caracter uniform. Aceasta înseamnă că medicul trebuie să aibă în vedere varietatea cauzelor care produc bolile, pe care trebuie să le trateze în funcție de cauza respectivă: τὰ νοσήματα ἀπ' ἀρχῆς ἰᾶσθαι [3]. Căci, adaugă dînsul: „O teorie definitivă nu poate exista", afirmație care cuprinde un adevăr fundamental demn de subliniat [4]. Cercetarea etiologică medicală trebuie să țină seama de această aporie practică. Deși scrierea *Despre locuri la om* se prezintă inegală ca redactare și cuprinde o teorie patogenică aproape naivă, ea poate contribui la definirea generală a doctrinei medicale hipocratice.

Spre a înțelege și mai bine poziția raționalist-științifică a medicului din școala hipocratică, este indicat să analizăm pe scurt o scriere care deși face parte din *CH* elementele metafizic-religioase se îmbină cu superstiția și fideismul. Este vorba de scrierea *Despre regim*. Autorul, fără îndoială un

[1] CMG I, 1; 13, 4 — 5: ἡ δὲ ἰητρικὴ καὶ ἐν τοῖσι δία τι καὶ ἐν τοῖσι προνουμένοισι φαίνεται τε καὶ φανεῖται αἰεὶ οὐσίαν ἔχουσα.

[2] Termenii greceşti prin care se exprimă ideea de cauză în *CH* sînt: αἰτία, πρόφασις, διὰ τί, ἀρχή şi φύσις, *Pentru* φύσις *cu înţelesul de cauză, vezi CMG* I, 1; 74, 17: οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίγνεται, *nimic nu se produce fără o cauză naturală.*

[3] Interpretăm în sens etiologic ἀπ' ἀρχῆς, iar nu: „de la începutul bolii", deoarece corespunde sensului reieşit din context.

[4] Littré VI, p. 330: ἀδύνατον καθεστηκὼς σόφισμα γένεσθαι. Aceeaşi concepţie este reluată mai departe în cap. 42. Vezi şi Celsus *CML* I, 1; 27, 21 — 22: *„Vix ulla perpetua praecepta medicinalis ars recepit".*

www.cimec.ro

medic, profesează o seamă de concepţii împrumutate de la sofişti, pe care le exprimă adeseori în chip obscur. Ceea ce ne interesează în primul rînd este faptul că această scriere cuprinde o explicaţie religioasă a fenomenelor patologice. Zeii sînt priviţi aici cu aceeaşi condescendenţă ca şi în epos; lor li se datoreşte tot ceea ce este permanent în natură, pe cînd oamenii nu sînt capabili decît de realizări trecătoare, întrunite la un loc în cunoscuta lege sau datină, νόμος. Din punct de vedere etic, numai zeii sînt capabili de acţiuni juste:

„Ceea ce oamenii au hotărît nu rămîne mereu la fel, fie că este drept, fie că e nedrept; dar ce au hotărît zeii este drept pentru totdeauna" [1].

Concepţia mitic-religioasă despre dependenţa omului şi despre limitarea voinţei lui este aceea veche cuprinsă în istoria credinţei grecilor, de pildă credinţa religioasă pe care o întîlnim la tragicii greci. Nu lipseşte din această scriere a *CH* nici ideea destinului μοῖρα, aşa cum rezultă din fragmentul pe care îl cităm mai departe:

„Ceea ce ei fac, nu ştiu; iar ceea ce nu fac, par să ştie. Ceea ce văd, nu ştiu, căci pentru ei totul se împlineşte în mod egal prin necesitatea divină. Şi pentru cei ce merg încoace şi pentru cei ce merg încolo, amestecîndu-se laolaltă, totul se împlineşte prin destinul fatal" [2].

Necesitatea divină, ἡ θείη ἀνάγκη, şi soarta „fatală", ἡ πεπρωμένη μοῖρη, sînt deci pentru autorul scrierii *Despre regim* factorii hotărîtori ai acţiunilor omeneşti. Constatăm în primul rînd că autorul acestei scrieri cu conţinut eterogen şi adeseori confuz se găseşte din punct de vedere al concepţiei generale despre lume la o mare distanţă de autorul hipocratic al scrierii *Despre aer, ape şi locuri*. Vederile sale sînt conformiste, religioase; ele ne ajută să subliniem prin contrast valoarea poziţiei raţionaliste a hipocraticilor.

Scrierea *Despre regim* este inegală şi vădeşte influenţa mai multor concepţii, inclusiv hipocratice. Redăm mai departe un fragment în care vom recunoaşte teoria bine cunoscută asupra naturii omului, aflată în scrierea *Despre vechea medicină*:

„Afirm că cel ce are de gînd să scrie cum se cuvine despre regim trebuie să cunoască mai întîi în întregime natura omului şi să o priceapă γνῶναι καὶ διαγνῶναι; să cunoască din ce este compusă ea la origine şi să priceapă care sînt părţile predominante" [3].

Cerinţa însuşirii naturii omului corespunde practic cu însuşirea anatomo-fiziologiei lui, care condiţionează propedeutica medicală. Ceea ce trebuie să reţinem însă din scurta prezentare a scrierii *Despre regim*, respectiv din cele trei locuri citate, este faptul că autorul ignoră explicaţia etiologică a bolilor, singura valabilă în medicina ştiinţifică şi în forma pe

[1] Littré VI, p. 476.

[2] *Ibidem*, p. 478. Scrierea *Despre regim* cuprinde patru părţi cu aspect şi conţinut eterogen, recunoscînd înrîuriri presocratice — Heraclit, Empedocle, Anaxagoras — precum şi înrîuriri orientale. Scrierea conţine şi fapte pozitive, de pildă consideraţiile asupra factorilor de mediu în legătura lor cu regimul bolnavului, concepţia despre sănătate ca produs al regimului alimentar şi al exerciţiilor fizice, consideraţiile asupra *crasei* (admite numai două umori). Cea mai valoroasă parte a scrierii este partea întîi. O discuţie fundamentală asupra înrîuririlor presocratice asupra scrierii se găseşte la Zeller, *Philosophie d. Griechen* [6] I, 2, p. 870—875.

[3] Littré VI, p. 468.

www.cimec.ro

care am cercetat-o în scrierile *Despre boala sfîntă* şi *Despre aer, ape şi locuri*. Am stabilit pînă acum că problema etiologică în *CH* se află în strînsă legătură cu problema poziţiei pe care medicii hipocratici sau din afara şcolii din Cos o au faţă de religie. De aceea este necesar să analizăm în cîteva cuvinte chestiunea raportului dintre Hipocrate şi religia greacă, cu atît mai mult cu cît archegetul medicinii ştiinţifice a fost învinuit de ateism de către Aristotel [1]. Atitudinea medicului grec din şcoala lui Hipocrate în ce priveşte religia poate fi caracterizată drept obiectiv-ştiinţifică; mai concret Hipocrate afirmă în mod categoric cauzalitatea naturală, fără ca prin acest fapt să micşoreze autoritatea oficială a religiei greceşti. Personalitatea lui Hipocrate nu poate fi comparată cu aceea a filozofului Xenofan şi nici cu aceea a lui Protagoras în ce priveşte credinţa; medicul grec nu este un ateu, deşi în mod deschis el nu-şi mai afirmă încrederea nestrămutată în atotputernicia zeilor. Am putea spune că el priveşte în mod conformist, *aequo animo* existenţa zeilor, pe care nu o utilizează însă în domeniul disciplinei medicale, pentru că asemenea lui Laplace nu are nevoie de această ipoteză. Diller e de părere că hipocraticii elimină din cadrul medicinii divinitatea ca pricină spontană a fenomenelor, dar o recunosc totuşi în cadrul general valabil al principiului cauzalităţii, deoarece tot ce se petrece poate fi considerat ca divin [2]. Această interpretare modernizantă, de tip spinozian, a poziţiei hipocratice faţă de religie nu ni se pare potrivită, deoarece nicăieri în scrierile *CH* nu găsim o accepţie teistă a naturii. La hipocratici, putem vorbi mai degrabă de o formulă *deus et natura* decît de una spinoziană *deus sive natura*.

Cercetarea asupra cauzelor în *CH* nu se limitează desigur la planul doctrinar teoretic, ci îşi găseşte aplicaţie consecventă în cadrul faptelor patologiei sau al materiei medicale hipocratice. Acest fapt apare limpede mai ales în scrierile chirurgicale. Toate manevrele chirurgicale ţin bunăoară seama de condiţiile etiologice, care au generat afecţiunea şi se orientează ca atare. Care este pricina tumefacţiei şi a durerii în fracturi, cum şi cînd se vor aplica atelele ţinînd seama de aceste simptome, iată doar un exemplu de înlănţuire cauzală logică a faptelor, extras din scrierea *Despre fracturi* [3]. Un alt exemplu. În fractura oaselor capului, cu cît fragmentele sînt mai numeroase, cu atît extragerea lor este mai uşoară. Totuşi, din cauza prezenţei meningelor, respectiv a pericolului de infecţie, extragerea acestor fragmente nu este indicată şi nici trepanaţia; fragmentele osoase trebuie lăsate să se elimine spontan [4]. Iată cum atitudinea obiectiv-ştiinţifică face pe medicul desprins din empirism şi mit să considere în mod raţional — şi după caz — esenţa fenomenelor patologice. În acest mod ia naştere ştiinţa medicală greacă şi nu altul e mecanismul genetic al adevărului ştiinţific în general.

În afara consideraţiilor etiologice în legătură cu terapeutica, mai aflăm la Hipocrate şi observaţii în legătură cu etiologia propriu-zisă a

[1] Ipoteza a fost reluată la începutul sec. XV de Gundling din Halle, care a publicat o lucrare cu titlul *Hippocrates ἄθεος*.

[2] Diller, *Wanderarzt und Aitiologe*, Berlin, 1934, p. 54.

[3] Littré III, p. 439.

[4] *Ibidem*, p. 249 (*Despre plăgile capului*).

www.cimec.ro

bolilor. Acesta e cazul scrierii *Despre vechea medicină*, în legătură cu ivirea „fluxiunii", precum şi al scrierii *Despre aer, ape şi locuri*, de pildă, în exemplul bolii numite *scitice* [1]. Desigur că nu întotdeauna în *CH* putem vorbi despre o discuţie pură din categoria cauzalităţii; mai adeseori întîlnim raportul simplu de condiţionare consecutivă a faptelor, adică fapte medicale considerate din punct de vedere determinist. Dar atît aspectul determinist al faptelor, cît şi cel subsumat, cauzalist, dovedesc existenţa în scrierile hipocratice a cercetării etiologice. Din acest punct de vedere, medicina hipocratică este o ştiinţă prin cauze (*scire per causas*), în sensul postulatului aristotelic, formulat din nou de către Bacon.

Vom analiza acum un element aflat în legătură strînsă cu problema determinist-cauzală la Hipocrate, şi anume problema analogiei. Analogia este o formă de raţionament care trage concluzii noi pe baza asemănării parţiale a două obiecte. Alături de deducţie şi inducţie, forma de raţionament numită analogie stabileşte noi legături de la particular la particular şi pregăteşte astfel dezvoltarea ipotezei, adică a ştiinţei însăşi. Cu alte cuvinte analogia înlesneşte explicaţia cauzală, pe care o precede adeseori. Analogia trebuie deosebită de simpla alăturare a obiectelor în vederea stabilirii asemănărilor şi deosebirilor, adică de comparaţie, care este o operaţie simplă, primitivă, dezvoltată după anumite reguli. Se ştie că eposul — cu deosebire *Iliada* — abundă în comparaţii, care dau un deosebit farmec stilului homeric. Cînd, în *Iliada*, se compară în cîteva hexametre celebre soarta neamului omenesc cu aceea a frunzelor (II, 146—149), sau cînd în *Odiseea* se aseamănă dispoziţia omului cu înfăţişarea zilei (XVIII, 136—137), aceasta înseamnă o simplă confruntare a două elemente, fără vreo legătură cu cauzalitatea. Cînd însă autorul scrierii *Despre vechea medicină*, vrînd să definească fenomenul absorbţiei, consideră în mod paralel organele cavitare ale corpului omenesc şi ventuzele medicinale stabilind unele concluzii, aceasta înseamnă a face uz de analogie [2]. „Ventuzele — spune autorul — sînt largi, apoi strîmte şi au fost construite spre a face să iasă sucul din muşchi". La fel sînt construite şi unele organe ale corpului nostru. Care dintre acestea, se întreabă autorul, va îndeplini funcţia de ventuze naturale? Organele late şi scobite, cele rotunde şi dense sau cele care se strîmtează către una din extremităţi? Desigur că numai acestea din urmă seamănă cu ventuzele şi din această cauză ele pot absorbi lichidele; aşa este bunăoară gura omului. Mai departe, constatarea este utilizată pentru a stabili un fel de clasificare funcţională bazată pe absorbţie, organele, de pildă splina şi plămînii, deosebindu-se din acest punct de vedere. Nu o dată găsim în *CH* asemenea operaţii delimitative sau clasificaţii, care în afară de valoarea lor ştiinţifică, prezintă un caracter teoretic înaintat. Este vorba de ipoteze demne de întregul nostru interes, aşa cum aflăm şi mai departe în cap. 8 al aceleiaşi scrieri, unde se stabileşte o analogie între alimentaţia omului

[1] *CMG* I, 1; 49, 22 urm.
[2] *Ibidem*, 53, 8 urm. Ventuze, în greceşte, σικύαι; în latineşte *cucurbitulae*.

www.cimec.ro

sănătos şi al celui bolnav [1]. Analogii tipice găsim şi în scrierea *Despre aer, ape şi locuri*, unde se discută de exemplu condiţiile meteorologice ale oraşelor în legătură cu topografia şi patologia locală. În cap. 4 se pun în contrast, din punct de vedere climatologic, „oraşele aşezate spre vînturile reci", cu acelea aşezate „înspre vînturile calde". Un alt exemplu de analogie fizică întîlnim în cap. 8, care cuprinde relativa experienţă a vasului în care înghiaţă apa, şi în care se dă o explicaţie etiologică asupra trecerii lichidului dintr-o stare fizică în alta. Explicaţia este de bună seamă simplistă, deoarece se bazează pe „separarea prin acţiunea razelor solare a părţii celei mai fine de partea cea mai densă a apei". Uneori este mai greu să stabilim ceea ce este consideraţie etiologică în *CH* şi ceea ce este analogie premergătoare ipotezei. Metoda analogiei se găseşte adeseori în literatura greacă, de pildă la istorici, în filozofie, în literatura dramatică. Herodot compară destul de ingenios Nilul cunoscut cu Istrul necunoscut, trăgînd concluzii analogice asupra celui de al doilea fluviu [2].

Un interesant exemplu de analogie folosită în *CH* îl găsim în scrierea hipocratică *Legea* [3]. Aici autorul apropie analogic însuşirea disciplinei medicale de cultura plantelor, trăgînd concluzii de la necunoscut la cunoscut. Există, ne spune autorul, o dispoziţie naturală pentru învăţarea disciplinei medicale, aşa cum există un teren favorabil pentru cultivarea pămîntului. Preceptele învăţătorilor τὰ δόγματα sînt ca seminţele ; ele dau roade în minţile elevilor, ca şi seminţele, care sînt sădite în pămînt [4]. În scrierea *Despre regim* se foloseşte de asemenea metoda analogiei ; muzica şi meşteşugul preparării bucatelor urmăresc de fapt acelaşi obiectiv, contopirea elementelor disparate şi eliminarea uniformităţii. Într-una se lucrează cu sunetele diverse, în cealaltă cu felurite bucate. Cauza acestei atitudini este buna stare, satisfacţia omenească. „Într-adevăr, dacă totul s-ar petrece în mod uniform, plăcerea ar înceta. Schimbările cele mai mari şi mai felurite plac cel mai mult" [5]. Aici analogia implică şi etiologia.

Am căutat să analizăm pe baza cîtorva exemple modul cum este folosită metoda analogiei în *CH*, ţinînd seama că aceasta nu constituie decît un aspect al problemei etiologice şi o latură a cercetării asupra dezvoltării ştiinţelor medicale. Împreună cu cercetarea asupra cauzalităţii pure, categoriale, în medicina hipocratică, studiul analogiei în *CH* ne lămureşte mai clar şi mai sistematic aspectele noi ale medicinei hipocratice. Aceste aspecte metodice, ştiinţifice, ni se înfăţişează ca rezultatul original, propriu teoriei medicale a şcolii hipocratice. Ne rămîne să cercetăm dacă, alături de izvoarele proprii ale concepţiei etiologice aflate în însăşi obiectul medicinii, aceasta datorează sau nu ceva înrîuririi filozofiei atomiste.

Democrit domină ca şi Socrate întreaga filozofie greacă a epocii, influenţînd adînc cultura respectivă. În acest sens citäm pe Tucidide, a

---

[1] *CMG* I, 1 ; 40, 24 urm.

[2] Diller, *op. cit.*, acordă o mare importanţă folosirii analogiei de către hipocratici : după acest autor scrierea aristotelică π. ζῷων γενέσεος a fost influenţată din acest punct de vedere de literatura hipocratică.

[3] *CMG*, I, 1 ; 8.

[4] *Ibidem*, 8, 2 — 3 : τὰ δόγματα τῶν διδασκόντων ὁκοῖον τὰ σπέρματα.

[5] Littré VI, p. 490 seq. : αἱ πλεῖσται μεταβολαὶ καὶ πολυειδέστατα μάλιστα τέρπουσιν.

www.cimec.ro

cărui măiestrie psihologică şi atitudine obiectiv-materialistă nu sînt străine de influenţa atomistă [1]. În comparaţie cu Herodot, plăsmuitorul de basme, opera istoricului războiului peloponesiac reprezintă o etapă avansată din punct de vedere al explicaţiei filozofice şi al concepţiei istoric-ştiinţifice.

În ce priveşte problema raportului dintre filozofia atomistă şi medicina hipocratică, ea trebuie privită critic din două puncte de vedere : al tradiţiei istorice şi al interpretării textelor. Pe planul istoric nu putem depăşi însă constatările vechi ale lui Zeller, sprijinite pe izvoarele literare, asupra legăturii ipotetice dintre Hipocrate şi Democrit [2]. Trebuie să admitem conjectural un contact de ordin cultural între aceşti doi mari exponenţi ai culturii greceşti, posibil în însăşi colonia teică Abdera. Acest contact se poate susţine pe baza biografiei tîrziu întocmite numită *Vita Sorani*[3] şi pe baza relatărilor lui Diogene Laerţiu (IX, 41), care foloseşte de asemenea surse anterioare.

Şi de data aceasta trebuie să ne îndreptăm efortul către studiul interpretativ al textului, adică al materialului pe care ni-l oferă pe de o parte scrierile aflate în *CH*, pe de altă parte fragmentele democritice. Vom putea stabili astfel unele corespondenţe a căror valoare urmează să fie verificată. Este însă semnificativ faptul că în toată colecţia hipocratică nu se aminteşte numele lui Democrit.

Ne vom referi în primul rînd la concepţia generală, filozofică, a lui Democrit. Ca şi autorul hipocratic al scrierii *Despre vechea medicină*, şi mai ales al scrierii *Despre arta medicală*, filozoful atomist priveşte rolul întîmplării (τύχη) din acelaşi punct de vedere obiectiv, materialist :

„Oamenii şi-au plăsmuit o imagine despre întîmplare, drept pretext pentru propria lor neputinţă. Întîmplarea luptă însă rareori cu înţelepciunea ; cel mai adesea mintea ageră ne conduce spre ţintă" [4].

Fragmentul democritic cuprinde aceeaşi concepţie antimetafizică, aceeaşi tendinţă de valorificare a raţiunii în viaţa practică, pe care o aflăm şi în scrierile medicale hipocratice. Atitudinea corespunde concepţiei concrete materialiste şi scrupulozităţii empirice proprie lui Democrit ca şi lui Hipocrate. Trebuie să arătăm că concepţia cauzală atomistă nu include numai intervenţia „întîmplării", dar într-o bună măsură şi teleologismul aristotelic [5]. Democrit este promotorul cauzalităţii conceptuale, descoperitorul categoriei de cauză, dar nu este un finalist, un filosof determinist al „entelechiilor", fapt care se constată din rolul pozitiv, momentan, pe care îl acordă „cauzelor" în producerea fenomenelor. Şi din acest punct de vedere, al aspectului problemei cauzalităţii, Hipocrate şi Democrit manifestă aceeaşi concepţie filozofică. La Democrit „necesitatea", ἀνάγκη, prezintă o accepţie cauzală aproape echivalentă cu αἰτία şi πρόφασις ale hipocraticilor.

[1] Tucidide a fost înrîurit şi de Hipocrate în ceea ce priveşte metoda, cît şi vocabularul. De asemenea în consideraţiile sale etiologice se simte înrîurirea medicului hipocratic. Vezi C. Balmuş, *Tucidide*, Bucureşti, 1956, p. 56, 57.

[2] Zeller, *Philosophie der Griechen* I, 2[6], p. 1051, urm. nota.

[3] Edelstein s.v. *Hippocrates*, R.E. Supplbd. VI, 1935. Toate cele patru biografii (*Vitae*) cuprind material legendar elaborat în sec. III şi II î.e.n.

[4] *FV* 5. 68 B. 119. Vezi şi 68 B 176 : τύχη : . . . ἀβέβαιος.

[5] W. Windelband, *Die Lehren vom Zufall*, Berlin, 1870, p. 56 urm.

www.cimec.ro

Cercetarea cauzelor se găseşte dar la Democrit într-un sens pur filozofic şi logic. Se ştie că Democrit a scris mai multe lucrări în scopul cercetării cauzelor, pierdute astăzi. De aceea nu mai putem cunoaşte în ce măsură aceste lucrări au exercitat o înrîurire asupra scrierilor hipocratice. Convingerea noastră este că mărturisirea cuprinsă în fragmentul cunoscut A 118 Diels, după care Democrit ar fi preferat să descopere o singură explicaţie cauzală în schimbul tronului Persiei, exprimă simbolic adevărul. Este cert că filozoful atomist a manifestat o vie înclinare spre cercetarea cauzelor fenomenelor din natură; din nefericire însă cercetarea interpretativă a materialului rămas de la el nu ne ajută prea mult în această problemă, şi mai ales în stabilirea unei comparaţii cu materialul hipocratic. Un fapt conjectural se poate stabili în legătură cu o scriere a lui Democrit al cărei titlu ni s-a păstrat la Diogene Laerţiu : Περὶ ἀκαιρίων καὶ καιρίων (αἰτιαί) (Despre cauzele (fenomenelor) neoportune şi oportune). În legătură cu această scriere a lui Democrit, a cărei pierdere este regretabilă, putem admite că discuţia despre „oportunitatea" acţiunilor medicale (*kairos* sau momentul potrivit) pe care o întîlnim în scrierile hipocratice nu poate fi străină de înrîurirea atomistă [1]. Καιρός hipocratic constituie după noi un element de doctrină medicală care recunoaşte înrîurirea lui Democrit, poate chiar a scrierii citate mai sus; adăugăm că în lipsa unor date complete trebuie să ne menţinem la planul conjectural în ce priveşte înrîurirea exercitată de atomism asupra literaturii hipocratice. Trebuie să mai arătăm că Democrit a scris lucrări cu subiect medical; este de presupus că asemenea lui Empedocle a practicat chiar medicina. Fragmentul 234 Diels face parte din puţinele rămase de la Democrit, în care găsim aluzii la probleme de ordin medical :

„Oamenii cer în rugăciunile lor sănătate de la zei şi nu ştiu că posedă această însuşire în ei înşişi; prin lipsa de cumpătare ei lucrează împotrivă şi prin poftele lor devin trădători ai propriei sănătăţi".

Aici găsim concepţia despre importanţa păstrării sănătăţii prin mijloace care ţin de dietă (în sens larg hipocratic), cu alte cuvinte concepţia despre igienă, ştiinţă fundată de Hipocrate. Dar în general nu putem afirma în mod categoric, nici pe baza interpretativă a textului, dacă şi în ce măsură preocuparea etiologică se resimte de înrîurirea cauzalismului democritic. După părerea noastră, nu este exclusă nici înrîurirea inversă — din punct de vedere etiologic — a medicinii hipocratice asupra filozofiei atomiste.

În concluzie, preocuparea etiologică în *CH* — deşi inegală în diferitele scrieri — poate fi afirmată cu toată îndreptăţirea, atît pe plan teoretic, cît şi practic medical. Această preocupare se întîlneşte în literatura colecţiei fie sub forma logică a categoriei de cauză, fie sub aceea a analogiei, care, fără a constitui încă o preocupare strict etiologică, precede apariţia conceptului de cauză. Asupra filiaţiei cercetării etiologice în *CH* nu se pot stabili însă concluzii ferme, din lipsa izvoarelor documentare. Putem formula numai cu titlul conjectural că Democrit, autenticul descoperitor al conceptului de cauză, a exercitat o înrîurire asupra etiologiei în medi-

[1] *Despre locurile la om* : Littré IV, p. 147—151.

www.cimec.ro

cină ; nu mai puțin vom admite că materia medicală a putut oferi filozofiei atomiste puncte de sprijin pentru delimitarea cercetării asupra cauzelor. Problema cauzalității în *CH* trebuie în sfîrșit considerată în strînsă legătură cu aceea despre *physis* sau natura fenomenelor patologice ; în această ipostază, etiologia în *CH* recunoaște — după noi — originea doctrinară hipocratică. După un cercetător al filozofiei grecești „etiologia este esența medicinii hipocratice" [1]. Față de cele expuse mai înainte, această afirmație apare cît se poate de justă și ne ajută să cunoaștem un capitol important nu numai al științei medicale, dar și al filozofiei grecești.

ЭТИОЛОГИЯ В CORPUS HIPPOCRATICUM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор изучает аспекты и происхождение этиологического вопроса в главных произведениях гиппократова сборника. Вслед за кратким анализом развития идеи причинности в досократовой философии, автор выявляет значение взглядов Гиппократа в отношении естественного происхождения болезней. Этот взгляд является элементом прогресса в философском вопросе причинности и в то же время представляет собой культурное явление, не оставшееся без последствий для греческой науки и философии.

Отношение к метафизическим факторам в патологии, констатируемое в некоторых произведениях сборника, соответственно отношение к религии, также анализируется на основании текстов, в частности De morbo sacro.

Учет технико-медицинской сущности произведений наряду с чисто филологическим исследованием или, иначе говоря, сотрудничество медика с филологом способно дать наилучшие результаты. Тщательное разграничение этиологических воззрений в *Corpus*, так же как и в отделе, относящемся к *physis*, представляет именно такой положительный экзегетический характер. В этом смысле автор осторожно формулирует некоторые выводы в отношении вопроса подлинности.

Часть труда посвящена исследованию спорного вопроса отношения между Демокритом и гиппократом. Вопрос влияния атомистической этиологии на Гиппократову медицину остается в рамках конъектуры. Нельзя пренебрегать и обратным влиянием, как это можно предположить на основании гипотезы, согласно которой источник этиологического воззрения, отображенного в *Corpus*, необходимо искать в самой практической сущности медицинского учения.

[1] W. Nestle, *Hippocratica*, în *Hermes*, LXXIII, 1938, p. 1 urm.

www.cimec.ro

L'ETIOLOGIE DANS LE *CORPUS HIPPOCRATICUM*

RÉSUMÉ

L'auteur étudie les aspects et l'origine du problème étiologique dans les principaux écrits de la collection hippocratique. Après avoir brièvement analysé la genèse du concept de cause dans la philosophie présocratique, il met en évidence l'importance de la conception d'Hippocrate sur l'origine naturelle des maladies. Cette conception représente un élément de progrès dans l'ensemble du problème philosophique de la causalité, aussi bien qu'un fait de culture qui n'est pas demeuré sans conséquences pour la science et la philosophie grecques. L'auteur analyse également, en résumé et en s'appuyant sur certains textes de la collection, y compris l'indispensable traité *Sur le mal sacré*, l'attitude d'Hippocrate envers les facteurs métaphysiques en pathologie, respectivement envers la religion.

Le fait de considérer, à côté de la recherche purement philologique, le fonds technico-médical de ces écrits — donc, la coopération du médecin avec le philologue — est susceptible de donner des résultats féconds ; la délimitation minutieuse de la conception étiologique, dans le *Corpus*, ainsi que celle de *physis*, présentent justement ce caractère exégétique positif. En ce sens, l'auteur formule prudemment certaines conclusions sur le problème même de l'authenticité des textes étudiés.

Une partie de l'étude est consacrée au rapport discutable entre Démocrite et Hippocrate. Il ne faut pourtant pas dépasser les limites de la conjecture, en ce qui concerne l'influence exercée par l'étiologie atomiste sur la médecine hippocratique. L'influence inverse n'est pas, elle non plus, exclue. En même temps on peut admettre — mais c'est toujours à titre hypothétique — que la source de la conception étiologique reflétée dans le *Corpus* peut être cherchée dans le caractère pratique de la discipline médicale même.

www.cimec.ro

RECITAREA ORHESTICĂ, UN STIL DE INTERPRETARE A DRAMEI ARHAICE

DE

MIHAI NASTA

EVOLUȚIA INTERPRETĂRII DRAMATICE

Înaintea spectacolului de tipul tragediei clasice, tradiția păstrează amintirea unor manifestări artistice populare, care aduceau în fața spectatorilor ficțiunea reprezentației dramatice. Cu astfel de spectacole cutreiera satele Tespis, urcînd pe o masă de sacrificiu, el însuși sau un ins din grupul coreuților, ca să facă o introducere și să dea unele replici corului [1].

Cum apare acest personaj care va ține mai tîrziu rolul unicului actor? Mai întîi, el s-a numit „ὑποκρίτης" — sensurile cuvîntului circumscriu exact funcția sa străveche: „cel care răspunde sau care interpretează spusa cuiva (un semn, un oracol etc.)". Niciodată practica limbii n-a îndreptățit apariția unei semnificații tehnice cum ar fi aceea pe care a căpătat-o cuvîntul corespunzător din limbile romanice: „actor" — artistul care execută o acțiune dramatică. Trebuie să ne menținem deci, la accepțiunea literală, sensul pe care-l întăresc și mărturiile antice despre Tespis. „Hypokrites" și-a dobîndit consacrarea ca termen scenic, în momentul în care poetul, printr-o diviziune a muncii, își rezervă o serie de atribuții speciale și părăsește scena unde vor evolua subalternii săi, încetînd să mai fie el însuși actorul poemelor pe care le crease [2].

Tespis îi învață pe coreuți să interpreteze pantomima. De aceea Atenaios ne spune că: „vechii poeți, Tespis, Pratinas și Frinihos erau

[1] Pentru mărturiile cele mai semnificative despre arta lui Tespis și „experimentul actorului" cităm: *Marmor Parium* (în jurul anului 534 î.e.n.); Horațiu, *Ep. ad Pisones*, vv. 275—7; Plutarh, *Solon*, LXI; *Diog. Laertius*, III, 56 cu afirmația semnificativă pentru vederile expuse de noi mai jos: ὥσπερ δὲ τὸ παλαιὸν ἐν τῇ τραγῳδίᾳ πρότερον μέν μόνος ὁ χορὸς διεδραμάτιζεν, ὕστερον δὲ Θέσπις ἕνα ὑποκρίτην ἐξεῦρεν ὑπὲρ τοῦ διαναπαύεσθαι τὸν χορόν.

Pentru deghizarea arhaică anterioară introducerii măștilor, cf. Suidas, Θέσπις. Pentru scena improvizată dintr-o masă de sacrificiu *Etymol. Magn.* s.v. θυμέλη; cf. și Pollux, IV, 123. Pentru numele Θέσπις, care ar putea reprezenta un simplu epitet, cf. *Odiseea*, I, 328—9; VIII, 497—8; XVII 385.

[2] La această situație din primele timpuri se referă Aristotel, *Retorica*, III, I, p. 1403 b 23.

www.cimec.ro

numiți maeștrii de orhestică (*orhestai*) fiindcă nu se limitau la transpunerea dramei compuse de ei într-o pantomimă a corului, ci în afara creațiilor proprii mai instruiau și pe alți doritori să execute o pantomimă" [1].

Coroborat de Atenaios, care vorbește despre coruri, ca despre unica formă de expresie a tragediei și a spectacolului satiric, Aristotel menționează acei soliști ai corului ἐξάρχοντες, promotorii dialogului dramatic [2]. Filozoful stagirit nu se arată preocupat, însă, de aspectul tehnic al activității primilor dramaturgi. Pentru cercetările de istorie literară el întrebuințează aceeași metodă deductivă pe care o aplicase unor sectoare extrem de diferite ale cunoașterii. La baza raționamentelor aristotelice stă convingerea că natura găsește de la sine formele corespunzătoare unui conținut anume (de ex. formația genurilor literare precede apariția personalităților care le-au ilustrat) — învățătură diametral opusă ambiției sofiștilor de a găsi „un inventator" pentru fiecare creație a spiritului uman.

Reprezentația corală ca modalitate de expresie dramatică a fost reconstituită, prin analiza pătrunzătoare a pasajelor arhaice din tragediile care ni s-au păstrat, în exegeza lui Walther Kranz, definită în subtitlu ca „o cercetare despre forma și conținutul tragediei grecești" [3].

În studiul nostru vom analiza mai întîi gesticulația ritmică a coreuților din punct de vedere a psihologiei fenomenului dramatic, trecînd apoi la o expunere succintă despre transformările prin care a trecut expresia ritmică (sub cele trei aspecte : melodie, mișcare fizică, îmbinarea cuvintelor în metru).

★

Potrivit concepției tradiționale avem un rudiment de spectacol dramatic în momentul în care un individ se desprinde din grupul coreuților și angajează un dialog cu ansamblul corului sau cu alt reprezentant al său. Fenomenul apare în multe regiuni ale lumii mediteraneene cu prilejul manifestărilor de cult care celebrează „pasiunea unei divinități" (astfel în misteriile lui Osiris, Atis, Dionisos Zagreus etc.), legate de anumite aspecte ale vieții materiale a societății respective [4]. Mai tîrziu, în orice împrejurare indiferent de oportunitățile cultului, poporul apreciază acest spectacol

[1] Athenaios, *Deipnosophistae*, I, p. 229 : „φασὶ δὲ καὶ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ, Θέσπις Πρατίνας, Φρύνιχος, ὀρχησταί ἐκαλοῦντο διὰ τὸ μὴ μόνον τὰ ἑαυτῶν δράματα ἀναφέρειν εἰς, ὄρχησιν τοῦ χοροῦ, ἀλλὰ καὶ ἔξω τῶν ἰδίων ποιημάτων διδάσκειν τοὺς βουλομένους ὀρχεῖσθαι."

[2] Aristotel, *Poetica*, IV, p. 144 9 a 9 sq. ἐξάρχοντες și accepțiunea dată cuvîntului la Homer, *Il.*, XXIV, 720; XIX, 49, 318, 603; Pausanias, V, 18 ξ, 4.

[3] *Stasimon, Untersuchungen zur Form und Gehalt der Griechischen Tragödie*, Berlin, 1933. În special capitolele : *Die Urform der attischen Tragödie und Komödie* și *Das Chorlied der attischen Tragödie*. Pentru aspectul antropologic, vezi I. E. Lips, *Obîrșia lucrurilor*, Buc., Ed. științif că, 1958, p. 374 și urm.

[4] Despre misteriile lui Osiris comparate cu pasiunea lui Dionisos Zagreus cf. Plutarh, *De Iside et Osiride*, cap. 35. Pentru serbarea ἡρὸς în care Dionisos ar fi deținut rolul unui protagonist salvator al Semelei cf. Nilsson *Gr. Fest.*, p. 286 sq. Pentru teorii care explică originea tragediei din lamentații rituale cum era tînguirea Korei la misteriile elcusine cf. Dietrich, *Arch f. Rel.*, 1908, p. 181 sq. Pentru misteriile lui Osiris și transformarea lor în teatru laic cf. lucrarea lui Etienne Drioton, *Le Théâtre egyptien*, Cairo, 1942. Vezi și Matie, *Miturile Egiptului antic*. Buc., Editura științifică, 1958, cap. *Drama religioasă egipteană și însemnătatea ei politică*. Preoți mascați oficiază ritualul dramatic. Se desprind pe rînd din „cor" pentru a juca rolul unei divinități (*ibidem.*, p. 74). Pentru legătura acestor misterii cu ritualurile populare și pentru actorii ambulanți în genul lui Tespis cf. *ibidem*, p. 86.

www.cimec.ro

uman redus la dimensiunile unei drame lumeşti. În mod similar misterele medievale conviețuiesc cu drama liturgică a „misei" (ceremonie care figurează numai simbolic „Pasiunea lui Crist").

Momentul apariției actorului în drama greacă nu poate fi confundat cu desprinderea solistului din grupul coreuților, oficianți ai cultului dionisiac. Structura lirică a tragediei arhaice, definită mai exact ca un oratoriu sau o cantată corală (numele ei înseamnă „cîntarea țapului") a creat necesitatea dialogului de tip coral cu strofă și răspuns antistrofic sau cu replici vorbite (în tetrametru trohaic) la frazele cîntate de coreuți (așa numita „dicțiune epirematică") [1]. Cîtă vreme protagoniștii dramei erau horegii și corurile înseși, dialogul liric consacrase aceste forme tradiționale; era extrem de greu, însă, ca într-un spectacol ritual, să se facă abstracție de cor și să rămînă în scenă acei ἐξάρχοντες emancipați (conducătorii grupului coral) pentru a susține singuri dialogul. Inovația actorului trebuie să-și facă drum în spiritul tradiției lirice, corurilor să li se dea un auxiliar care să sporească interesul situației dramatice. După cum arată numele, ὑποκρίτης în afara prologului și a tiradelor (— ῥήσεις — în care se adresează direct publicului pentru comentarii), mai are menirea de a răspunde în replici scurte de tip epirematic. De fiecare dată corul păstrează inițiativa întrebărilor, iar hypokrites se limitează la răspunsuri informative. Dacă dialogul ar fi susținut la paritate, într-un schimb firesc de replici dintre coreuți și actori, nuanțele interpretării corale s-ar contopi într-un amalgam diform. Cel mult, se poate admite o alternanță simetrică de întrebare și răspuns în replici egale de două sau de trei versuri (*stihomitii*). Adesea în tragedia arhaică (mai cu seamă în reprezentația prototip pe care încercăm s-o reconstituim cu ajutorul tragediilor sau a ritualurilor străvechi) personalitatea actorului ne apare ca un fel de replică sau dedublare a corifeului (κορυφαῖος sau *horeg*). Corul poate avea un prieten sau o rudă; e cazul lui *Danaos* în „Rugătoarele" — tatăl danaidelor; *Okeanos* în „Prometeu" — tatăl oceanidelor; *Pelasgos* protectorul danaidelor etc. În alt rol apare un dușman (crainicul, dușman al danaidelor, *Penteu*, prigonitor al bacantelor), premergătorul celebrului antagonist, element dinamic care determină cu timpul predominanța actorului și a conflictului dramatic. Trebuie să admitem de asemenea existența unui cor antagonist menținut pentru simetrie în dramele arhaice, deoarece conflictul se putea reda numai prin dialogul corurilor antagoniste. Un asemenea personaj colectiv nu apare pe scenă în „Rugătoarele", dar acțiunea și legenda presupun implicit existența sa. Mă refer la corul feciorilor lui *Aigyptos* care figurau probabil ca personaje într-o versiune străveche a ritualului dramatic care ar fi precedat tragedia lui Eshil.

Actorul din perioada arhaică nu se identifică, așadar, cu solistul sau conducătorul corului care va rămîne o individualitate distinctă în

[1] Pentru Walther Kranz, *op. cit.*, p. 14 dialogul de tip ἐπιῤῥηματικόν este nucleul în jurul căruia s-a format tragedia; același rol îi revine *parabazei* la geneza comediei: „Wie das Schwesterspiel der Komödie den eigentlichen Kern, um den die übrige Handlung herumwuchs, die Parabase, viele Jahrzehnte lang unversehrt erhalten hat, so hat auch die Tragödie der Frühzeit treu die Keimzelle ihres Spieles bewahrt: es ist das zwischen Chor und Hypokrites spielende Epirrhematikon".

www.cimec.ro

tragediile în care ansamblul coreuților deține funcția de protagonist. Exemplul clasic, „Rugătoarele" lui Eshil ne înfățișează drama unei colectivități : corul danaidelor susține pînă la deznodămînt rolul principal. La introducerea actorului, lăsînd corului funcția de protagonist, primii dramaturgi au complicat intriga prin adăugarea personajului care figurează ruda corului, dușmanul sau protectorul său. Spre deosebire de cor, actorul nu era obligat să stea în permanență pe scenă. Ieșind în culise el putea să-și schimbe personalitatea ; cu diferite măști și costume izbutea să apară în două sau trei roluri diferite.

Aspectul cel mai interesant al acestui stil de interpretare îl constituie reticența dramaturgului de a introduce doi actori diferiți. În primul rînd se invocă aici specificul interpretării lirice : nu existau încă formele unui dialog vorbit care să permită un schimb susținut de replici între două personaje izolate. În al doilea rînd, se poate vorbi de un scrupul religios, cîtă vreme noțiunea de personaj colectiv (corul și reprezentantul său horegul) se integra într-o concepție sacrală a intepretării dramatice. Față de situația din tragedia arhaică, raporturile se inversează în tragedia clasică unde corul figurează ca un confident al protagonistului și ca un martor imparțial care asistă la desfășurarea conflictului. Cînd recitativul coral nu umple intervalul dintre două epizoade dialogate, corifeul ține isonul unui personaj în vorbire epirematică (uneori se întîmplă să dea cîteva răspunsuri finale după o tiradă lirică — *threnos* sau *comos* debitate de un actor — ; aici corifeul se comportă ca un hypokrites !) [1].

Am semnalat fenomenul de „diviziune a muncii", inovație în urma căreia poetul a lăsat în sarcina unui interpret special rolurile actorului. Separația funcțiilor a cunoscut o evoluție similară, întrucîtva, cu dezvoltările identificate de antropologi la execuția corurilor populare. Punctul de plecare îl constituie artistul care a luat inițiativa lansării unor teme reluate în refren de ansamblul interpreților și care se consideră autorul cîntecului respectiv. Am arătat, însă, că horegul sau corifeul din tragedia arhaică nu trebuie confundat cu acest ἐξάρχων — improvizator plin de fantezie. La greci funcțiile s-au separat într-una, pornind de la un fascicul de atribuții concentrate în mîna unui singur artist. Rînd pe rînd se delimitează domeniul unor individualități distincte : tragedia se organizează ca spectacol înzestrat cu accesoriile scenei, artiști profesioniști și un autor care își dobîndește drepturile, ajungînd să semene cu persoana „literatorului" din timpurile moderne (mă refer în special la situația dramaturgului din epoca tîrzie).

Schematic fazele procesului pot fi consemnate după cum urmează :

1. Un artist priceput în interpretarea corală sau orhestică hotărăște să introducă rolul actorului, element complementar corului. Ca să încerce efectul acestei inovații, deține el însuși rolurile actorului, improvizînd eventual unele răspunsuri sau modificîndu-le după inspirația momentului. Acest reformator încarnează tipul artistului popular de inițiativă, cel care prezintă, comentează și însuflețește spectacolul în „*Commedia dell'Arte*". Pentru a obține un efect unitar, „maestrul de

[1] Cf. situația descrisă de Walther Kranz, *op. cit.*, 244 și urm.

www.cimec.ro

orhestică" al epocii străvechi se preocupă în acelaşi timp de compoziţia unui poem cu ritmuri sugestive pentru cor instruind el însuşi ansamblul coreuţilor.

2. Cu timpul actorul a fost integrat în tradiţia interpretării dramatice; se scriu poeme speciale pentru cor şi hypokrites. Actorul devine un profesionist ales de poet ca să deţină noua atribuţie. Ca maestru al corului şi dramaturg, acesta din urmă (poetul) promovează noul stil de interpretare şi face şcoală printre amatori. Dintr-o dată numărul elementelor care asigură reuşita unui spectacol dramatic se ridică la trei: poetul, regizor al corului; actorul care deţine mai multe roluri; corul şi horegii săi (de obicei ansamblul coreuţilor se împarte în două grupuri).

3. În perioada clasică, deşi se interesează îndeaproape de problemele execuţiei, poetul lasă în sarcina unui χοροδιδάσκαλος instruirea şi regizarea corului. Grupul coreuţilor şi conducătorul său deţin o funcţie complimentară rolurilor interpretate mai întîi de doi, şi apoi de trei actori. În afara poetului care a ieşit din sfera interpretării, distingem: un χοροδιδάσκαλος (maestru al corului), trei actori, grupul coreuţilor.

★

Stadiul iniţial din care s-au desprins aceste transformări calitative ridică problema interpretării dramatice în perioada în care întreaga acţiune era susţinută de ansamblul coreuţilor. Traducînd mărturia lui Atenaios despre dramă am redat termenul de ὄρχησις τοῦ χοροῦ prin „pantomima corului". Soluţie de compromis pentru a face mai accesibilă noţiunea spectacolului care nu-şi are un corespondent exact în analele teatrului european. Arta primilor dramaturgi consta din compunerea unui text cu ritmuri bine marcate şi din coordonarea mişcărilor (atitudini orhestice σχήματα) după formula ritmică a poemului, susţinută melodic de acordurile instrumentelor. Debitînd recitativul, interpreţii calcă în ritmul unei rostiri care se împleteşte cu progresiunea lor fascinantă, figurînd parcă un îndemn interior. Iluzia necesităţii interioare care conferă mişcărilor o expresie plastică, figurativă, corespunde necesităţii reale de a concretiza valorile cuvîntului poetic: îmbinarea silabelor redată prin mişcări sacadate pentru silabele scurte şi pauze sau paşi apăsaţi pentru silabele lungi.

În societatea primitivă, cel care vorbea sacadat, păşind în ritmul cuvintelor sale, executa probabil un ritual magic: gestul trebuie să consfinţească „lucrarea" cuvîntului, ca şi cum oficiantul se lega să îndeplinească sau contribuia la realizarea faptelor despre care vorbea, legate de diferitele aspecte ale vieţii materiale ale societăţii şi în primul rînd de asigurarea reuşitei la vînat, pescuit, fertilizarea pămîntului etc.[1] Dintre termenii care desemnează cele mai vechi unităţi metrice din poezia cultă a grecilor două cuvinte păstrează amintirea acestei întrebuinţări cultice. *Dactilii* îşi datorează, probabil, numele confreriei de preoţi care-şi aveau riturile de iniţiere pe muntele Ida în insula Creta[2]. *Spondeul* este ritmul

[1] Cf. M. O. Kosven, *Introducere în istoria culturii primitive*, Buc., Ed. ştiinţifică, 1957, p. 134 şi urm.

[2] *Dactilii* din legendă sînt identificaţi la un moment dat cu făpturi mitologice, *cureţii*, apoi denumirea se aplică şi preoţilor Cibelei, *corybanţii*. Dactilii sînt pitici făurari, apoi în general

www.cimec.ro

formulelor de libaţiune cînd se încheiau tratate de pace sau alte înţelegeri sancţionate prin formule sacramentale (*spondai*). Pe cît se pare la ceremonialul latin al *lustraţiei*, aspersiunile pentru purificare se execută şi ele în ritmul formulelor scandate o dată cu mişcarea circulară a oficianţilor[1].

Dacă gesticulaţia ritmică a corului ar deriva dintr-un „joc" de factură banală (Χορός, hora sau dansul circular caracteristic pentru aria balcanilor) [2] ar fi necesar să reconstituim modalitatea prin care paşii sau înaintarea procesională concretizează ritmul silabelor. În ce dans folcloric paşii urmăresc cantitatea silabelor (unităţi silabice îmbinate în metru) şi executanţii recită ei înşişi cuvintele partiturii lirice? Chiar dacă dansatorii au suflul necesar pentru a debita un cîntec, în acelaşi tempo cu mişcările lor, cuvintele pot fi cel mult adaptate unui ritm care să nu distoneze cu figurile horografice : de o suprapunere perfectă a celor două planuri interpretative nici nu poate fi vorba. Tocmai pentru a reda fidel durata silabelor coreuţii păşesc în ritm procesional. Corul circular în jurul altarului de sacrificiu — pe locul orhestrei poate fi comparat cu ritul lustraţiei : aceeaşi evoluţie lentă şi armonioasă a grupului de oficianţi.

Prin ceremonialul actului ritual (δρᾶμα în accepţiunea arhaică) expresia verbală capătă un conţinut afectiv pe care nu-l au de obicei cuvintele, legate de anumite aspecte ale vieţii sociale, într-o epocă în care exista „o dominare aproape totală a omului de către natura exterioară lui, natură neînţeleasă şi străină pentru dînsul" [3].

Corurile tragice au depăşit faza sugestiei (referindu-se la unele practici străvechi, istoricii religiilor menţionează „rituri de fasci-

meşteşugari priceputi, fiinţe cu însuşiri supranaturale pentru oamenii care nu cunoscuseră încă prelucrarea metalelor în pragul epocii bronzului. Pentru numele lor care aminteşte porecle foarte des întîlnite în basmele folclorice (cf. Petit-Poucet sau Däumeling) vezi şi explicaţiile lui Pollux, *Onom.*, II, 156. Izvorul principal rămîne Apollodor, Κατάλογος νεῶν. De acolo se inspiră Diodor Siculus, V, 64, 65. Pausanias V, 7, 6; Strabon, X, 473. Dactilii au fost puşi în legătură cu Rhea corespondentul cretan al Cibelei frigiene, ei l-au dădăcit pe copilul Zeus.

Muzica instrumentală în societăţile gentilice este un apanaj al meşteşugarilor, de aceea Dactilii vor fi învestiţi la un moment dat cu apanajul muzicii instrumentale, considerată un dar al Muzelor (Pollux, *Onom.*, II, 156; vezi şi K. Bücher, *Arbeit und Rythmus*, Leipzig, 1899).

[1] Pentru *lustratio* se poate consulta articolul corespunzător din Pauly-Wissowa, *Real-Encyklopaedie*. Totuşi lipseşte o interpretare antropologică a manifestărilor rituale. Pentru celebrarea libaţiunilor este semnificativă titulatura ἐπισπονδορχησταί, slujbaşi ai cultului, trei la număr, atestaţi pe lîngă θεόκολοι şi σπονδόφοροι la Olympia (cf. Dittenberger, *Inschriften* v. *Olympia*, 214 şi L. Weniger, în *Klio*, V, 1905, 209). Desigur că acest „maestru de ceremonii" scandează procesional (cum arată denumirea de ὀρχηστής) o formulă sacramentală.

[2] De obicei ὄρχησις desemnează dansul interpretat de un solist, χορός sau χορεία dansuri executate de un ansamblu. Totuşi, noi am ales ὄρχησις ca termen convenţional fiindcă sensurile cuvîntului înglobează coregrafia savantă apoi *pantomima* şi chiar acrobaţia. Nu ne referim în lucrarea noastră la genurile pur coregrafice din categoria ὄρχησις. Este preferabil totuşi să întrebuinţăm acest termen pentru stilul de interpretare al corului, deoarece epitetul „coral" sau cuvîntul χορός. rămîn apelative cu o sferă prea largă.

Recitative scandate în mers au primit, e drept, şi denumiri speciale : προσόδια şi θεωρίαι — procesionale, ἐμμελείαι — dansurile din tragedie şi ritualuri de comemorare a eroilor.

[3] K. Marx şi F. Engels, *Opere alese în două volume*, vol. II, ed. a II-a, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 273. Vezi şi A. F. Losev, Современные проблемы изучения античной мифологии, în Вестник истории мировой культуры, 1957, nr. 3 : „Trebuie să subliniem că în formaţiunea comunei primitive omul înţelegea cel mai bine relaţiile gentilico-tribale care îi erau cel mai apropiate; pe baza acestei realităţi pe care o înţelegea cel mai bine, el îşi crea o părere despre natură, societate şi întreaga lume şi, din această cauză, pentru el,

www.cimec.ro

nație")[1]; ritmul exprimă o stare sufletească, gesticulația reprezintă concretizarea ingenioasă a conținutului de idei izvorît din realitățile vieții materiale[2]. Pe de altă parte, pantomima corului nu încearcă să redea prin gesturi ceea ce se poate spune în cuvinte; ritmica interpreților urmărește inflexiunile unui recitativ conferindu-le o dimensiune nouă: mișcarea fizică. Cum se proiectează pe un zid palele văpăilor, expresia fidelă a metrului desfășoară figurația pașilor, evoluția stărilor interioare: recitativul amplu și solemn, expresia încrederii (cf. *Agamemnon*, v. 105 sq. dactili și spondei); apăsat și sonor pentru împlinirea unor dorinți (*Agamemnon*, v. 160 sq. tripodii trohaice catalectice); pătimaș și jalnic cu pasul înalt, suspendat o clipă ca să zvîcnească din nou în sacade (iambi și tribrahi în versuri catalectice); ritmurile indignării și ale deznădejdii (cf. în corul din *Eumenide* v. 837 sq. — bahic IV — cînd Atena hărăzește divinităților îmblînzite noua lor menire —) etc.

Pasul ascultînd docil de articulațiile vorbirii, tragedia corală nu era interpretată ca un *melos* oarecare; de aceea am preferat termenul de „recitativ", iar mișcarea interpreților am calificat-o drept „progresiune". Pe de altă parte nu vom încadra evoluția coreuților printre manifestările pur coregrafice. Gesturile alcătuind un limbaj convențional, ritmica tragediei arhaice aduce mai degrabă cu baletul clasic, *dansul programatic*. Lirismul și metafora gestului transpun alegorii sau exteriorizează inefabilul: patima, elanurile iubirii, dilemele sau bucuria exultantă etc. Dar, în timp ce horegrafia pură dezvoltă un libret care se „citește" din atitudinile executanților, corul insistă asupra cuvintelor, proiectează valorile sale afective. Pe scena teatrului modern deambulația actorului în timpul unui monolog, cu opriri și elanuri subite, cu apostrofe din mers sau gesticulație retorică, ar izbuti să ne dea iluzia agitației interioare care pune stăpînire pe coreuți. Să presupunem însă că un spectacol întreg ar dubla recitarea cu diverse ritmuri orhestice, studiate după indicațiile textului: gestul susține *da capo al fine* o dicțiune lirică, un fel de vorbire emfatică, cum este dialogul cîntat al operei.

Dacă ar fi să parafrazăm unele constatări din estetica lui Lessing dansul programatic și recitativul corului de tragedie „desfășoară" enunțul verbal, un conținut epic *stricto sensu* turnat în tiparele figurației plastice[3]. Astfel drama lirică povestește, dezbate și totodată propune spectatorului „tablouri" cu figurația lor măiastră. Fără să încremenească într-o figurație statică, spectacolul se construiește, totuși, sculptural, nu decurge ireversibil din succesiunea liniară a momentelor dramatice. Efec-

---

cea mai convingătoare explicație a naturii era cea cu ajutorul relațiilor gentilice. Iată de ce cerul, aerul, pămîntul, marea, lumea subpămînteană și întreaga natură s-au dovedit a fi pentru el doar o imensă comunitate gentilică, ai cărei reprezentanți sînt în mod obligatoriu ființe vii de tipul omului, avînd anumite relații de rudenie și reproducînd colectivismul primitiv al primei formațiuni istorice".

[1] G. Méautis a discutat aceste probleme în *Mythes inconnus de la Grèce antique*, Paris, 1919; capitolul *Dionysos ou le pouvoir de fascination*, p. 35—53. cf. și A. F. Losev, *op.cit.*

[2] Vezi și M. O. Kosven, *op. cit.*, p. 148 și urm.

[3] Vezi constatările marelui estetician din *Laokoon* (ed. romînă din *Opere*, București, 1958, p. 151 și urm.) despre „imitația succesivă" caracteristică narațiunii epice și imitația simultană a operelor plastice.

www.cimec.ro

tele se acumulează prin repetarea şi descompunerea gestului (pasul amănunţeşte recitativul, reia mişcările o dată cu revenirea metrului, după cum în balet poante şi piruete se succed în evoluţii savante). Chiar tragedia clasică păstrează cadenţa amplă a construcţiilor simetrice : patru părţi dialogate (ἐπεισόδια) se întretaie cu meditaţii lirice ale corului (στάσιμα); înăuntrul părţilor lirice ritmurile *strofei* se repetă în *antistrofă*; întregul poem dramatic este încadrat de cîte o procesiune a corului (πάροδος inaugural; ἔξοδος final).

Fiindcă nu redă de-a dreptul întîmplările de pe scenă, ci figurează liric reacţiile personajelor, interpretarea coreuţilor se deosebeşte de pantomima „anecdotică" (imitaţia care aduce pe scenă adevărate bătălii, răpiri şi dueluri, farse de arlechin sau povestiri comprimate în cîteva „tablouri animate"). Martin P. Nilsson încearcă să-şi imagineze la obîrşia dramei o pantomimă rituală a culturilor dionisiace [1] : după sfîşierea ţapului — Dionisos, oficianţii care s-au mînjit cu sîngele victimei îşi dispută hălcile de carne crudă, molipsindu-se parcă de pornirile menadelor, dorind să celebreze cu aceleaşi apucături domnia unor forţe de neînfrînt ale vegetaţiei veşnice. Ne depărtăm astfel de premisele reale care au hotărît specificul mişcării procesionale a coreuţilor.

Interpreţii tragediei corale nu sînt disponibili pentru orice acţiune mimetică fiindcă le lipseşte libertatea deplină a gestului : horegrafia lor aproape simbolică se concentrează asupra suportului verbal (textul pe care şi l-au însuşit înaintea *figuraţiei*). Iată de ce drama preclasică din Atica nu este un spectacol primitiv, deşi îi lipseşte acel fior dramatic care însufleţeşte tragedia clasică după introducerea actorului : acţiunea vie, ciocnirea personajelor într-un dialog sobru şi uscat (cum este celebra confruntare dintre păstor şi Oedip sau polemica dintre Antigona şi Creon).

Am revendicat în legătură cu această manifestare premergătoare (drama arhaică) termenul de recitare *orhestică* pentru a însuma caracteristicile definite pînă aici. Ὄρχησις capătă astfel o semnificaţie convenţională specifică, mai restrînsă decît sensurile date de dicţionar, diferenţiate o dată pentru totdeauna de χορός şi derivatele sale moderne (cor, corist, coregraf, coregrafie etc.).

În perioada arhaică a literaturii greceşti (secolele VII, VI), măştile coreuţilor mai exercită încă fascinaţia lor asupra spectatorilor; efectele de sugestie care au fost încercate de-a lungul veacurilor se suprapun mijloacelor de expresie perfecţionate de lirismul coral (Stesihoros, Arion, Bacchylides, Pindar).

O dată stabilit principiul interpretării corale trebuie să căutăm în modalităţile de expresie care dau viaţă cuvîntului ritmat amprenta tradiţiei artistice schiţate în rîndurile de mai sus. Ne vom convinge astfel de o tendinţă inerentă mişcării procesionale : executanţii devin pe nesimţite actorii naraţiunii lirice pe care o debitează cu inflexiuni nuanţate ale glasului şi ale trupului.

---

[1] Studiul din *Neue Jahrbücher*, XXVII, p. 609 şi urm.

www.cimec.ro

RECITAREA MELODICĂ ÎN RITMUL MIŞCĂRII COREUŢILOR

Mişcarea orhestică sau scandarea rituală (în accepţiunea exactă reluată de noi) datează din vremuri străvechi. Totuşi, în afară de figuri arhaice, cum ar fi aceea a lui *Olen*, nu avem nici un nume de artist-compozitor pînă la corinţianul *Eumelos* prin secolul VIII. Urmează intervalul de un veac pentru care nu dispunem de nici o informaţie istorică. Cînd apare din nou ca o formă artistică, în a doua jumătate a secolului VII, reprezentaţia corală este asociată cu religia apolinică. Situaţie firească, de vreme ce creaţia poetică şi interpretarea poemelor, ori de cîte ori aceste îndeletniciri au fost considerate o profesie, au stat mereu sub patronajul lui Apolon şi al muzelor, singura întrecere dintre poeţi care poate primi calificativul de „preistorică" fiind concursul instituit la Delfi (după mărturia lui Pausanias în zilele lui *Filammon şi Hrisotemis*) [1].

Pentru arhaicele ritualuri apolinice sînt atestate coruri : peanurile atestate de Homer, imnurile către Eileithyia, parteniile din Delos menţionate în imnul homeric către Apolon Delianul [2]. Din vremuri imemoriale în toate comunităţile doriene corurile fuseseră asociate cu festivalul pandorian în cinstea lui Apolon „Karneia". La Sparta aceste manifestări degeneraseră în ritualuri interpretate după modelul altor datini folclorice, pînă la înviorarea din secolul VII cunoscută sub numele de a doua renaştere poetică, în vremea şcolii lui *Taletas* [3].

Eclipsarea artei corale pentru o perioadă îndelungată de timp se datorează unui întreg concurs de împrejurări. La cauze interne care ţin de natura dicţiunii ritmate se adaugă considerente de ordin extern : schimbarea configuraţiei sociale, slăbirea unor tradiţii culte etc. La un moment dat dansurile populare şi în general tot ce intră în categoria χορός (Dionisos primeşte adesea epitetul de φιλόχορος, probabil de la horele menadelor), trebuie deosebit de recitarea orhestică. Această separaţie a genurilor nu se opune însă supravieţuirii unor forme artistice mai elaborate, prin intermediul datinii populare care-şi revendică din nou drepturile cînd statul şi artiştii profesionişti se întorc la o tradiţie arhaică. Oricît de aproximative ar fi cunoştinţele noastre despre arta corală, ne dăm seama că elementele constitutive au fost împrumutate unor arii de civilizaţie diferite. După proveniența lor le vom împărţi în trei categorii :

a) fondul egean care în ultima instanţă a iradiat influenţele sale din Creta [4],

b) elementele miceniene şi vechi helenice,

c) contribuţia traco-frigiană şi alte influenţe din Asia Mică (în special Lidia, Misia şi aporturi care au pătruns din Egipt).

După toate probabilităţile, ritualul de recitare a formulelor sacre sau îndemnurile scandate în ritmul eforturilor fizice (la muncile agricole,

[1] Pausanias, X, 7, 2. Data verosimilă pentru inaugurarea concursului pare a fi 582 î.e.n.

[2] *Imnul homeric pentru Apolon Delianul*, v. 150.

[3] Literalmente „a doua ctitorie" — δεύτερα κατάστασις — o nouă şcoală de compoziţie după ctitoria lui Terpandru. Cf. *Testimonia* din Edmonds, *Lyra Graeca*, Londra, 1952, p. 34 şi urm.

[4] Cf. Athenaeus, V, 181 b şi Angelo Mosso, *Scavi di Creta*, p. 259 urm. Pentru epoca micenianâ este reprezentativ genul μολπή, discutat mai departe p. 51. Cf. Homer, *Il.*, XVIII 492—95 ; 567—72, 590—607 ; XVI, 617 ; *Od.*, VI, 65. Deşi nu face distincţia între recitativ scandat şi orhestică pură, este instructiv capitolul *Saltatio* din Daremberg-Saglio.

www.cimec.ro

grădinărit etc.) îşi au obîrşia la Creta, în era minoană şi apoi la greci în epoca de înflorire a Micenei. Încă de pe atunci manifestările pur coregrafice se dezvoltă divergent, fiind incluse cu timpul în sfera improvizaţiei sau a divertismentului. Printre ritualuri aflăm de un dans procesional în arme πύῤῥιχος sau ἔνοπλος ὄρχησις[1]. Executanţii fac parte dintr-o confrerie războinică sau de iniţiaţi din Creta; *cureţii* oficianţi ai vechiului cult htonic consacrat lui Zeus pe muntele Ida. Faptul că această manifestare se transformă mai tîrziu într-un dans-pantomimă de tip banal, asociat Atenei sau lui Dionisos, dar nu degenerează într-un joc lipsit de semnificaţie ne arată clar tendinţa mişcării orhestice de a recurge la forme dramatice.

Metrul cretic — ∪ — (un pas în trei), alături de formele arhaice ale dactilului şi de anapest, se numără printre cele mai vechi ritmuri străine cunoscute de greci după coborîrea lor în bazinul mediteranean. Marşuri războinice, lucrări agricole şi meşteşuguri, festivităţi ale cultului sau ceremonii mai speciale de iniţiere au fost însoţite de ritmuri orhestice care scandau imnuri, formule de invocaţie, îndemnuri, incantaţii.

Dactilul preluat din centrele civilizaţiei egeene se adaptează greu dicţiunii greceşti, al cărui ritm firesc se potriveşte mai bine cu versificaţia iambo-trohaică. Trecînd dintr-o limbă în alta, adaptat unei recitări melodice, metrul afectează însuşirile fonaţiunii: timbru, intensitate şi durată. Regulile versificaţiei dactilice respectate în epopee exclud succesiunile de trei silabe scurte, frecvente în limba greacă, precum şi combinaţiile — ∪ — sau — — ∪ —. Un canon metric atît de pretenţios nu s-a constituit desigur prin complicarea versificaţiei autohtone; de aceea ipoteza adaptării dintr-o limbă străină se arată mult mai plauzibilă. Acest proces a întîmpinat însă dificultăţi destul de considerabile. Pentru cine studiază din punct de vedere istoric versificaţia dactilică — în poezia elenilor se reliefează două categorii de fapte care ne orientează în direcţii diferite (coordonate semnificative pentru interpretarea tuturor problemelor mari legate de versificaţia greacă). În primul rînd ne surprinde acţiunea profundă exercitată de ritm asupra cuvintelor ca şi cum vorbirea ar fi subordonată mişcării: melodie sau gesticulaţie ritmică. Urmărind această direcţie asistăm la desfăşurarea perioadei ritmice interpretate de coreuţi. Mai tîrziu, de la expresia lirică fascinantă figurată prin gesturi se aprinde scînteia gesticulaţiei dramatice impregnată totuşi de lirism şi de sensuri figurate în tragedia arhaică. Altă coordonată trece prin labirintul formelor mai tiranice de versificaţie; modulaţia ritmică vie este supusă unei cadenţe fixe, ţintuită de formula versului. Unitatea de ritm — picioarele — vor fi subordonate unor perioade mai cuprinzătoare cu accentuarea fixă — metrii. Apar în vers poziţii sau picioare privilegiate pentru ţinuta tonului, pentru accentul de intensitate şi pentru pauze — cezuri. Mişcarea se desprinde astfel de reprezentarea ei concretă: pasul şi gesticulaţia recitatorului — coreut. Executantul cîntă sau declamă singur melopeea sa. Dacă vor să-l acompanieze, coreuţii în cel mai bun caz urmăresc cadenţa regulată a metrilor; prea puţin contează modulaţia silabelor, ritmul cuvintelor. Bătaia

[1] Cf. materialul interpretat de Séchan în articolul *Saltatio*, precitat. Vezi de asemenea Emmanuel, *De saltationis disciplina apud Graecos*, p. 31—65.

www.cimec.ro

timpilor accentuați ține locul oscilației periodice a duratelor interpretată mai înainte spontan după configurația ritmică a cuvintelor. Marcarea intensă a timpului accentuat devine o constantă a interpretării solistice (monodia). Trăsătură la fel de caracteristică pentru recitările homerice de prin secolul VII cît și pentru toată producția lirismului monodic din perioada marilor artiști eolieni (Safo, Alceu, Corinna). Aceste genuri poetice interzic „desfacerea" timpului accentuat, substituirea silabei lungi prin două scurte echivalente (– = ∪ ∪), tocmai, fiindcă tonul trebuie să insiste asupra duratei marcate prin *ictus* (bătaia timpului tare).

O dată stabilite aceste coordonate ar fi interesant să deslușim în substratul versificației dactilice — cel mai arhaic ritm pentru care ni s-au păstrat documente scrise — cum poate fi definit stilul arhaic al dicțiunii ritmice. Versul care ni s-a păstrat nouă, hexametrul rigid, poate fi considerat oare indisolubil legat de ritmul pe care l-a subordonat formulei sale? Oricît de temerară sună întrebarea înlesnim cercetarea noastră dacă deosebim exigențele versului de modificările caracteristice pe care le impune ritmul cuvintelor. Mai exact, acolo unde observăm alterări excepționale ale cuvîntului sub acțiunea ritmului dactilic, nimic nu ne autorizează să punem pe seama hexametrului (unitate de versificație) o acțiune deformantă pe care nici un alt vers din repertoriul formelor metrice elenice n-a exercitat-o asupra materialului pe care-l oferă limba. În versificația dactilică s-au moștenit unele scandări muzicale care datează probabil din perioada în care modulația ritmică nu era stînjenită de constrîngerea versului (exista deci numai constrîngerea ritmului).

Astfel, recitatorii și poeții hexametrilor homerici mai întrebuințează procedeul unei lungiri arbitrare pentru necesitățile metrului. Cel mai interesant fenomen a primit de la gramatici denumirea de διέκτασις, „distensiunea" silabei lungi provenite din contracție. Printr-un compromis curios, la verbele contrase aedul articulează forma desfăcută, păstrînd totuși timbrul vocalei contrase; —αω— apar sub forma —οω— ca și cum s-ar fi produs o asimilare: μνώοντο, λ 287 pentru μνάοντο; ἐάας, τ 374 pentru ἐάεις; ὀρόωτε Δ 347 pentru ὀράοιτε; μαιμώωσι Ν 75 pentru μαιμάουσι [1].

Iacob Wackernagel a explicat natura procedeului arătînd că avem de a face cu o notație muzicală cum se obișnuiește adesea în scrierea textelor care însoțesc un portativ, pentru a se indica ținuta suplimentară a tonului: se notează θαάσσω, (I 194) ἐράασθε μνάασθαι (α, 39) μαιμώωσι (N, 75) fiindcă era necesară obținerea unui timp suplimentar. În toate cazurile citate mai sus se poate vorbi de o modulație ritmică în stare să altereze timbrul vocalelor; în cel mai bun caz formele corecte ar suna: μναέσθαι, μαιμάωσι, θοάσσω, ἐράεσθε. [2]

Se spune de obicei că aezii nu erau conștienți de operarea unei asimilări; ei cunoșteau formele contrase (care apar acolo unde o permite metrul ἀμῷεν, ἀρᾶται, ἶᾶτο, ἤυδα, διφῶν, ἐνώμων), le-ar fi substituit celor desfăcute, dar, în felul acesta, nu mai obținem același număr de picioare. Iată de ce ei păstrează forma necontrasă cu timbrul vocalei con-

[1] Cf. Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer*, p. 66 și urm.

[2] Exemple în Chantraine, cap. διέκτασις „Distension", din *Grammaire Homérique*, Paris, 1953.

www.cimec.ro

trase. Dar, pe lîngă durata obținută prin menținerea grupului necontras, adeseori una din scurtele acestei secvențe este lungită suplimentar. Astfel vom întîlni secvențe :

ε. 122, τōφρᾰ οἵ |ῑ̄γᾱ |ᾱ̆σθε᾽ θᾰ̆ |οι
pentru | ῑ̄γᾰ̆ε̄σθε θεοι
sau pentru | ῑ̄γᾱσθε᾽ θᾰ̆οι
T. 164 θυμῳ γε μᾰ̆νοῑνᾱ̆|ᾰͅ πŏλᾰ̆|μῑζεῖν
pentru μᾰ̆νοῑνᾰ̆εῑ πŏλᾰ̆μῑζεῖν"

Față de structura cuvintelor rapsozii și-au luat libertăți care nu pot fi calificate totdeauna drept „conservarea unor forme arhaice sau născocirea unor soluții de compromis". *Chantraine* face o deosebire netă între cuvintele adaptate la metru prin modificarea structurii lor ritmice (lungiri metrice propriu-zise sau homerice) și libertăți metrice determinate de poziția cuvintelor în cadrul unui hexametru [1]. În ciuda reticențelor exprimate de acest filolog se vădește totuși în asemenea cazuri acțiunea versului asupra materialului limbii. Din *prima categorie* citām exemplele silabelor cu o durată (cantitate) variabilă. Același cuvînt, numele zeului Apolon este scandat cu ᾱ̆ în A 14 : . . . ἐκηβŏλοῦ Ἀπōλλω̄νŏς (la fel în A 21, 36 etc.); dar cu ᾱ în A 507 νεμεσῆσε δ᾽ Ἀπōλλω̄ν (cf. și B 371, O 220 etc.). Mai semnificative sînt lungirile care ne arată în ce fel *modulația ritmică* alterează timbrul vocalelor. Astfel apar formele οὔρεα (E 666) pentru ὄρεα, μαχεσύμενον (403) pentru μαχούμενον, ἐρείομεν (A 62) pentru ἐρέομεν etc. Din fericire grafia notează aceste lungiri pe care metricienii s-ar fi străduit altminteri să le motiveze prin tot felul de interpretări.

Libertățile metrice determinate de poziția cuvintelor în cadrul hexametrului apar probabil mai tîrziu, cînd ritmul dactilic nu mai poate fi conceput deosebit de versul compus din șase picioare, cînd bătaia puternică (*ictus*) nu mai admite „desfacerea" timpului tare. — În perioada „modulației" se mai întîlneau totuși pe cît se pare răsturnări de ritm, substituții prin *anapești* :

I,5 βŏρεῆς καὶ Ζεφυρōς. . . .
χ 195 βŏρε᾽ῆ καὶ Ζεφυρῳ̄. . .

sau tribrahi

β 818. . . . θωρήσσοντο μεμᾰ̆ŏτᾰ̆ς ἐγχείησι
E 371. . . . δ᾽ ἀγκὰς ἐλάζετο θῠγᾰτᾰ̆ρᾱ̆ ἧν

Mai tîrziu nu se cunosc decît licențe prozodice în locuri privilegiate ale versului :

— silabă scurtă în jumătatea accentuată a primului picior, așa-numitul στίχος ἀκέφαλος; τὰ περικάλα în Φ 352 διά (în α 375 etc.)

— scurtă în prima jumătate a piciorului στίχος μειουρος (ἐφίεις în A 51, δŏωκος în B 26, μ 318).

— silabă scurtă lungită la cezură (în α, 326 εἶατ᾽ ἀκούοντᾰ̄ς ὁ δ᾽ Αχαιῶν νόστον ἀείδεν etc).

[1] *Op. cit.*, cap. „L'adaptation des mots au mètre", în special, p. 105.

www.cimec.ro

Cu privire la scandarea muzicală a cuvintelor discutate mai înainte, cercetătorii s-au referit la interpretarea textului pe melodia unui cîntec. În poezia greacă ar fi cazul monodiei, categoria cîntecului solistic din care face parte şi recitarea epică. Totuşi lirica monodică, deşi a recurs la un stil asemănător de interpretare—acompaniament cu instrumente de percuţie (λύρα, φόρμιγξ, βάρβιτος) pentru marcarea timpului tare (*ictus*, bătaia) — nu a continuat tradiţia adaptării muzicale a cuvintelor; s-a mărginit cel mult la folosirea unor asemenea forme cu silabe lungite moştenite din patrimoniul dialectului epic. Efectiv, nu orice declamaţie cîntată notează riguros ţinuta silabelor. Cadenţa marcată puternic, ritmul intensiv se dispensează de o proporţie armonioasă a duratelor.

Or, în repertoriul formelor homerice procedeul notaţiei speciale pentru lungiri, este semnificativ mai ales dacă ne referim la mentalitatea interpreţilor. Cu timpul artiştii greci, creatorii poemelor epice şi-au însuşit deprinderea. Totuşi ei aplică procedeul unui număr limitat de forme. Înainte de constituirea poemelor homerice, la frigieni, cretani sau micenieni, asemenea tratări muzicale, nu erau probabil simple expediente de versificaţie. Etnografii şi colecţionarii de folclor cunosc fenomenul din refrene sau formule stereotipe intonate în cor la ritualuri sau cu prilejul gesturilor sincronizate ale muncii colective [1]. Aşadar caracterul „modulaţiei silabelor" poate fi explicat mai verosimil în lumina premiselor teoretice pe care le-am stabilit noi înşine mai sus : necesităţile mişcării fizice, ritmul imprimat coreuţilor-recitatori, de succesiunea duratelor din „partitura" declamată. Lungiri arbitrare ale silabelor n-au fost introduse de un solist (cîntăreţ) care se acompania singur. În schimb, cei care debitează o melopee şi totodată dau viaţă cuvîntului prin mişcarea trupului, au de partea lor autoritatea gestului armonios, un criteriu mai sigur care impune pauzele şi tărăgănarea în isonul modulaţiei flautului.

Iată deci originea unor adaptări la metru pe care le-a folosit mai tîrziu interpretarea monodică a versului epic. Vom ţine seamă de perioada în care dactilul, după caracterizarea lui Atenaios, era un „ritm orhestic liniştit şi mai nuanţat cu mişcările cele mai naturale" (*Deipnosophistae*, XIV, 629; cf. de asemenea Pollux, *Onom.*, II, 156). Nu putea fi vorba atunci de un vers cu anumite reguli, fiindcă existau numai fraze ritmice (κῶλα).

Veniţi în Asia Mică cu ultimul val de migraţiuni indo-europene (sec. XII î.e.n.), frigienii s-au dovedit un factor activ al sincretismului cultural care a contopit tradiţii ale popoarelor din Asia Mică cu elemente din civilizaţia miceno-egeană. În orice caz influenţele orientale au favorizat dezvoltarea dansului procesional cu ritmuri de structură binară $\left(\text{măsura } \frac{2}{4}\right)$ — ὄρχησις la care şirul executanţilor (cum va fi fost *teoria* de fete în procesiunea solemnă către Apolon Delianul) scanda o melopee; manifestare introdusă cu mult înaintea compoziţiilor corale din epoca literară.

[1] Cf. Edmonds, *op. cit.*, p. 619 şi refrenele discutate de noi la p. 51.

www.cimec.ro

Deşi se baza pe alternanţe cantitative, versificaţia indo-europeană nu cunoştea raportul riguros simetric între durata scurtă şi timpul accentuat — durata lungă. Nu existau secvenţe ritmice consacrate, bazate în mod exclusiv pe o structură binară a metrului (secvenţele notate „ — = ∪∪"; dactili, spondei, anapeşti, tribrahi). Îmbinarea armonioasă a cuvintelor nu obţinea efecte speciale prin modulaţia silabelor. Dacă cercetăm procedeele artiştilor de şcoală care au versificat compoziţii mai vaste, la principalele popoare indo-europene — şiruri de *ślóka* tradiţionale la indieni, balade lituaniene sau *bîline* ruseşti — foarte greu vom găsi analogul alterărilor sistematice ale cuvîntului din repertoriul formelor homerice.

În schimb există puncte de atingere între modulaţia ritmică de structură binară străină indo-europenilor şi configuraţia metrică a poemelor corale din epoca literară (secolele VII, VI î.e.n.). Cu privire la acest fenomen — „lirica mare" cum o numesc francezii — Antoine Meillet a demonstrat inanitatea oricăror tentative de interpretare a faptelor greceşti prin comparaţia cu tipurile vedice : „Marea lirică rezultă dintr-o dezvoltare savantă care-şi are punctul de plecare în Asia Mică (ca şi la Creta, adăugăm noi) unde influenţele străine (« non helléniques ») au intervenit în mare măsură". Urmează exemple de ritmuri complexe cu trei timpuri şi lungire suplimentară[1]. Un raport asimetric exagerat marchează locul timpului tare : — /∪∪∪ (măsura $\frac{6}{8}$) ⏑⏑⏑ . Din punct de vedere al analizei ritmice asemenea raporturi îşi au originea în ţinuta suplimentară a timpului tare : scandări de tipul „distensiunilor" homerice (care „dilată" şi ele o secvenţă mai săracă de tip iambo-trohaic, transformînd-o într-un dactil, la fel cum ţinuta prelungită a metrului binar îl transformă într-un gen ternar ; din — ∪∪ căpătăm peonul — ∪∪∪). Dacă ţinem seamă de faptul că modulaţia ritmică în poezia corală evită pauze îndelungate cum sînt cezurile, sau terminaţiile verbale suprapuse ultimului timp al metrilor, secvenţele, de tipul — ∪∪∪ înlesnesc o pauză infimă, detaşarea ultimelor silabe fără ţinută specială ; un repaus al coardelor vocale. La fel pentru bătaia cordului o revoluţie completă în trei timpi comportă cinci unităţi de durată armonios repartizate : $\frac{1}{5}$ sistola auriculară — $\frac{2}{5}$ sistola ventriculară (contracţie) şi $\frac{2}{5}$ diastola (destindere)[2]. Cu raportul — = ∪∪ : căpătăm un peon II ritmat astfel ú—∪∪. În ciuda asemănărilor dintre versificaţia corurilor şi modulaţia primitivă a dactilului, metricienii n-au pus problema unui stil de interpretare comun procesiunilor arhaice şi poemelor culte din epoca lui Pindar. Totuşi această înrudire revelă modalităţi interesante. Dacă lirismul coral de prin secolele VI, V î.e.n. se arată influenţat de cadenţele liricii monodice, analiza unor efecte eshileene ne arată că tragedia primitivă continua mai direct tradiţii orhestice străvechi (situaţia va fi examinată mai departe, p. 60 şi următoarele). Ne gîndim în special la procesiuni

[1] A. Meillet, *Les origines indo-européennes des mètres grecs*, Paris, 1923, cap. X — „Indétermination du problème", p. 65.

[2] Cf. art. *Coeur*, în *La Grande Encyclopédie*, vol. XI.

www.cimec.ro

anapestice sau dactilice, secvențe libere cu inversări de ritm sau distensiuni care fac să apară unități din genul ionic. Asemenea dansuri dramatice existau probabil chiar înaintea constituirii hexametrului, cînd monodia, poezia cultă nu acaparase încă procedeele artei corale.

Schröder, dar mai cu seamă Antoine Meillet au caracterizat destul de convingător elementele versului arhaic al grecilor moștenit de la indoeuropeni [1]. Cu aceste tipare ale versului elenii au pătruns în sfera de influență „a ritmurilor binare". Deși ambele sisteme de versificație se bazau pe alternanța străveche dintre lungi și scurte mai există diferențele specifice din care nu s-au tras concluzii grăitoare pentru evoluția culturii elene.

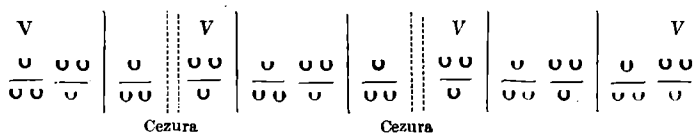
Pe deoparte ritmul ternar $\frac{3}{4}$ este caracteristic unor forme de versificație elaborate cam după aceleași principii în fazele arhaice ale literaturilor indo-europene : în *vede*, versuri *saturnine* la italici, producțiuni epice lituaniene, epopei sanscrite, „*iambi*" grecești etc. O apariție firească, spun cercetătorii fiindcă această cadență ternară corespunde „ritmului firesc al limbii vorbite de indo-europeni"; idiomele grecești mențin trăsătura generică. *Mutatis mutandis* cînd vorbim de împrumuturi străine în cazul ritmului binar — de tip dactilic — care deformează adeseori forma cuvintelor homerice, ar fi necesar să presupunem existența unei limbi egeene sau microasiatice cu o structură diferită propice secvențelor sonore din această categorie. Ipoteza transpare ca o premisă implicită în constatările lui Meillet despre „adaptarea dactilului", fenomen care ar fi determinat o dilatare a ritmului firesc din limba greacă (reiau expresia lingvistului francez : „le rythme s'est étalé") [2]. Se citează exemplul succesiunilor frecvente de silabe scurte care apar atunci și care în urma comparației cu alte forme indo-europene înrudite pot fi considerate inovații grecești. Astfel se diferențiază la un moment dat două formații paralele : față de *scr. bhārama* căpătăm grecescul φέρομεν, secvența ritmică devine ∪∪∪ ; iar la participiu mediu se pot compara *scr. bărəmnō* cu gr. φερόμενος (∪∪∪∪). Nu mai citez alte exemple similare culese de cercetători cu discernămînt indiscutabil. Sîntem îndreptățiți totuși să mai zăbovim asupra unor afirmații prea generale. Formele de versificație exercită asupra limbii o acțiune limitată. Nu trebuie să confundăm dicțiunea epică cu dialectul arhaic ahean sau cu idiomele vorbite de populația ioniană sau eoliană din Asia Mică. Chiar dacă identificăm limba epopeelor cu limba vorbită (aheană —dialect arhaic grecesc al micenienilor) nu vom suprapune mecanic materialul lingvistic pe care ni-l oferă epopeea peste formele din vorbirea curentă. De altfel comparația nici nu se face în condiții acceptabile : inscripții cu scriere minoană sau mărturii epigrafice dialectale din Asia Mică atestă situații diferite la intervale mari de timp înainte sau după cristalizarea

[1] Cercetările pentru a recunoaște un nucleu metric originar din care ar fi provenit diverse tipuri de κῶλα și versuri ale poeziei grecești, au fost inițiate de Usener, *Altgriechischer Versbau. Ein Versuch vergleichender Metrik*, Bonn, 1887, p. 78 și urm. Printre continuatorii acestor investigații în afară de Meillet, *op. cit.* și Schröder, *Vorarbeiten zur griechischen Versgeschichte*, Leipzig, 1908, citām încercările de reconstituire a tipului primitiv : *Urvers* la Wilamowitz-Moellendorff, *Griechische Verskunst*, Berlin, 1921, p. 88 și urm.

[2] Cf. Meillet, *op. cit.*, p. 45.

www.cimec.ro

poemelor. În cazul secvențelor de silabe scurte, perioada arhaică a dialectului epic (poate chiar limba vorbită), pune la dispoziția poeților un material bogat fiindcă nu se operaseră încă o serie de contracții. Avem aici o determinare independentă de acțiunea metrului. Ce-i drept, mai departe, la fixarea unor forme ca φέρομεν, φερόμενος a intervenit probabil și acțiunea versului. Cu toate acestea ar fi temerar să interpretăm faptele unilateral, să facem din procedeele unei limbi artificiale cauze suficiente pentru modificările din vorbirea curentă. Interdependența fenomenelor, suprapunerea influențelor justifică mult mai verosimil evoluția limbii. Deși reprezintă o apariție spontană, scurtarea de tipul φέρομεν și în general dilatarea ritmului firesc al vorbirii, a fost accentuată de procedeele dicțiunii epice. Însă, dacă menținerea formelor necontrase și a silabelor scurte contribuie la consolidarea unor caractere morfologice, „distensiunile" (dilatarea ritmului prin lungirea silabelor) conjugate cu sporirea numărului de silabe în cuvinte necontrase de tipul μαχεούμενος[1] reprezintă o notație muzicală, modulație care nu apare în limba vorbită sau în dicțiunea prozaică. Aici sezisăm diferența calitativă dintre stilurile de interpretare a producțiunilor poetice. Totodată apreciem cum se cuvine ceea ce s-ar putea numi: experiența „ritmurilor binare". În versificația indo-europeană și la grecii străvechi alternanța periodică dintre lungi și scurte nu se obține prin stabilirea unui raport cantitativ determinat; la baza procedeului stă contrastul dintre timpul tare cu o ținută mai lungă și timpul slab caracterizat de obicei prin ținuta scurtă. Repetînd cele spuse mai sus amintim că importă mai cu seamă poziția lungilor respective într-o unitate metrică determinată. Arhetipul, unitatea primordială a formelor metrice nu este silaba sau „*piciorul*", ci însăși combinația ritmică cu o cadență ușor sezisabilă: versul. La un moment dat formula versului ca să fie corectă cere un minimum de timpi lungi accentuați (în piciorul 3, 5, 7); în celelalte picioare timpul tare poate fi înlocuit printr-o scurtă accentuată, iar timpul neaccentuat este aproape indiferent (se întîlnesc respectiv variantele: două scurte, o lungă, o scurtă — sau absența oricărei silabe). După metoda lui Schröder vom reconstitui o formulă — arhetip cu următoarea înfățișare pentru a marca — *exempli gratia* — variantele posibile de tip indo-european (semnul V redă absența silabei):

Sugestiile de reconstituire nu au decît valoarea unei ipoteze de lucru cît mai generale. Metricienii s-au oprit însă aici. Cu toate acestea, concluziile lor vor fi susceptibile de o dezvoltare mai fecundă dacă analizăm îndeaproape realitatea vie, concretă, la care se referă schemele metrice. Secvența care opunea silaba lungă, silabei scurte neaccentuate, nu este o trăsătură atît de caracteristică pentru limbile indo-europene spre deosebire de celelalte limbi. Este combinația cea mai simplă și cea

[1] Cf. discuția acestei forme la p. 42.

www.cimec.ro

mai frecventă în vorbirea emfatică, sau chiar în recitativul „cîntat", oricare ar fi structura limbii respective [1]. În al doilea rînd proporția exactă nu are nici o importanță; în versificația indo-europeană numai prin contrast timpul tare este urmat de o scurtă (timpul neaccentuat poate fi reprezentat la fel de bine prin două scurte etc.).

După cum observa și Meillet[2] frecvența substituțiilor prin dactili, a favorizat introducerea ritmului corespunzător în versificația grecilor indo-europeni. Dar schema de mai sus ne arată supleţea raporturilor cantitative. Vom spune deci că la greci înainte de includerea variantelor binare, cea mai mică unitate ritmică era silaba lungă accentuată după cum unitatea metrică era versul de tip indo-european (hendeca și dodecasilab, tetrametru catalectic etc.). Acestea sînt caracterele unui vers declamat sau cîntat la care conștiința vorbitorului nu percepe decît efectele contrastului dintre timpi, periodicitatea lor relativă (deși cadența este accentuată intens). Puțin importă structura exactă a ritmului. Urechea se obișnuiește cu formula *ternară*, dar substituțiile în ritm binar nu supără cîtuși de puțin (abia dacă sînt percepute). Cu totul alta este situația cînd ne referim la cuvîntul ritmat prin mișcarea dansului. Muzicienii știu că dansul și uneori compozițiile instrumentale recurg în mod spontan la ritmuri *binare*, fiindcă după cum e și firesc, periodicitatea este determinată de raportul riguros dintre o lungă ținută doi timpi și scurta, ținută simplu [3]. Același principiu l-au descoperit grecii în momentul în care picioare ca dactilul și spondeul n-au mai fost considerate simple substitute ale declamației (ritmul ternar firesc în vorbire), ci articulații de bază ale ritmicii. Ca atare, chiar în metrica lor, unitatea fundamentală a devenit silaba scurtă — ținuta simplă. Aceste realități nu le-au perceput nemijlocit prin adaptarea unui ritm caracteristic din vorbirea străinilor — egeeni sau populații orientale — ci numai atunci cînd au executat ei înșiși un recitativ dansat, o performanță orhestică (după exemplul „orientalilor" sau al egeenilor). Metricienii n-au înțeles pe deplin esența fenomenului discutat de noi fiindcă au comis greșeala de care s-au făcut vinovați și teoreticienii ritmului din evul mediu. Recent, inovația dactilului a fost examinată numai din punct de vedere lingvistic; nu erau studiate ca modalități distincte *declamația și cîntecul* în opoziție cu *recitarea orhestică*. S-a plecat de la metrii declamației pentru a justifica ritmica recitării orhestice (în evul mediu, așa-numiții „mensuraliști" socoteau proporția ternară un tip fundamental de structură ritmică a dansului, călăuzindu-se și ei după secvențele firești ale declamației).

Pentru cine urmărește evoluția sensibilității grecești o cotitură de mare însemnătate coincide cu momentul în care artiștii eleni devin conștienți de coloratura stilistică a sistemelor ritmice. Ne vom strădui să prezentăm mai departe cîteva aspecte din această problemă în legătură cu diversitatea figurilor orhestice [4]. *Ca o concluzie a cercetării noastre din*

[1] Cf. P. S. Coculesco, *Essai sur les rythmes toniques du Français*, Paris, 1925 capitolele „Du rythme au moyen des syllabes" și „Esquisse d'une monographie tonique".

[2] Cf. Meillet, *op. cit.*, p. 62—63.

[3] Cf. *La Grande Encyclopédie*, art. *Rythme*.

[4] Vezi secțiunea: *Influența procesiunilor; psihologia ritmului*, p. 54 și urm.

www.cimec.ro

acest capitol consacrat unei tradiții înviorate de maeștrii tragediei arhaice putem vorbi de prioritatea cuvîntului articulat în ritmul dansului. Atragem însă atenția asupra modalității specifice: oscilațiile perioadei ritmice nu sînt impuse dinafară cum ar fi reglată cadența unui dans obișnuit; executanții se călăuzesc după ținuta proporțională a silabelor o dată cu rostirea cuvintelor. De aceea, ei pot schimba ritmul mai lesne; îl supun comprimărilor sau dilatărilor.

Primele comunități grecești înainte de stabilirea în bazinul mediteranean nu cunoșteau decît ritmurile declamației, cuvîntul supus recurenței periodice a timpului tare după indicațiile versului, formula metrică din care nu se pot desprinde unități ritmice de sine stătătoare. Iată de ce dactilul va fi transformat în piatră de construcție pentru formula hexametrului, versul recitărilor monodice compus pe tiparul tradiționalilor dodecasilabi din genul ternar. Ulterior, prin secolul VI, deși se crease opoziția între versificația populară, primitiv elenă, bazată pe ritmul ternar (iambo-trohaic) și genul solemn (ritm de structură binară : dactil, spondeu, anapest) *lirica logaedică* va recurge la primele combinații de ritmuri variate. Totuși momentul hotărîtor va fi marcat prin reluarea interpretării orhestice. Nu se mai respectă interdicția desfacerilor ; orice timp tare poate fi înlocuit de componentele sale. Formula versului a fost abandonată pentru tiparul mai expresiv al frazelor ritmice (κῶλα) în poemele compuse de *Stesihoros*, *Bachylides* și *Pindar*. Și în coruri tragice, succesiunea timpilor cunoaște inversiuni dese cu efecte surprinzătoare ; dintr-un sistem ritmic accentuat în prima jumătate a metrului se poate trece la secvențe accentuate pe ultima silabă. Recitarea nu suferă soluții de continuitate cum erau sfîrșiturile de vers. Mai totdeauna trecerea de la un *kolon* la altul se face prin „*synaphie*" ; astfel, sfîrșitul cuvintelor nu coincide cu intervalul dintre *kola* [1].

Maeștrilor de orhestică, în perioada preclasică a tragediei le rămîne să dramatizeze acest discurs liric ; prin ὀρχήσις (figurația ritmică) se revelă oglinda stărilor interioare, se citesc conflictele, antagonismul situațiilor.

Pînă aici corelația dintre cuvînt și gesticulația ritmică a fost dedusă din examenul critic al prozodiei. Mai departe vom interpreta mărturiile vremii despre stilul de interpretare al compozițiilor poetice, filiația lor exactă cu dansul și melodia (raportul *lexis — orhesis — melos*).

MELOS — RECITATIV — RITMICĂ

De obicei, raporturile dintre cele două genuri melice (coral și monodic) sînt descrise formal : monodia este un cîntec sau un recitativ cîntat de solist, poemul coral o adaptare pentru dans. Deși aria monodică cu acompaniament horegrafic (ὑπόρχημα hiporhemul) trece drept un stadiu premergător din care se dezvoltă recitativul coreuților, noi am arătat că poemul coral nu trebuie considerat ca un simplu vlăstar al lirismului monodic. Stabilind deosebirea dintre metrii declamației și ritmurile de structură binară am

[1] Cf. pentru *synaphie* (συναφεία) Irigoin-Guichandut, *Recherches sur les mètres de la lyrique chorale grecque*. Thèse complémentaire, Paris, 1952.

www.cimec.ro

pătruns substratul unui fenomen care nu-şi mai trădează originea în urma procesului de asimilare şi sincretism a formelor de versificaţie (am invocat exemplul hexametrului, ritmul orhestic aservit declamaţiei monodice).

Ce-i drept, ritmurile monodiei de tipul *hiporhem* nu mai dictează pas cu pas mişcările executanţilor; totuşi ele se armonizează cu melodia. La Platon îmbinarea dintre μέλος şi ῥυθμός poartă numele de ἁρμονία [1]. În textul platonic, prin dezvoltarea aceluiaşi raţionament, dansul armonios în definiţia sa implică utilizarea elementului ritm pe două planuri paralele: ἁρμονία se realizează prin ρυθμός şi μέλος; dansul armonios — χορεία prin ἁρμονία şi ῥυθμός. Cu alte cuvinte ritmul ca numitor comun al *dansului* — mişcare fizică — şi al *melodiei* — cîntec, declamaţie, melopee — comportă nuanţe uşor sezisabile. Platon şi teoreticienii muzicii sau ai coregrafiei din antichitate nu au mers mai departe în sensul acesta fiindcă nu se preocupau de un al treilea element din ecuaţia ritmică: cuvîntul sau dicţiunea ritmată (λέξις ῥύθμική). În general cum se vede din clasificările lui Athenaios şi Pollux adeseori formele de versificaţie erau confundate cu varietăţile ritmului coregrafic [2]. Confuzia este lesne de motivat de vreme ce, foarte curînd după răspîndirea ei, aria monodică acompaniază dansul coreuţilor (faza *hiporhem* menţionată mai sus). Dar, tocmai fiindcă rămîne un simplu „acompaniament", ritmul versurilor nu implică sincronizarea perfectă a mişcărilor cu timpii concretizaţi de ţinuta silabelor. Versificaţia ritmurilor iambo-trohaice şi logaedice nu cunoaşte decît cadenţa metrului; unitate ritmică care înglobează mai multe silabe, două sau trei picioare.

Dacă se potrivesc cu recitativul solistului interpreţii dansului acompaniat de *hiporhem* ascultă cadenţa metrului şi nu se preocupă de oscilaţia ritmică a duratelor (silabe). Astfel se interpreta probabil dansul comediei — κόρδαξ, acompaniat de un recitativ în tetrametru trohaic. Nu ne referim în mod exclusiv la coincidenţa pasului cu silaba sau cu „piciorul"; însăşi proporţia ritmică dictată de succesiunea silabelor este indiferentă pentru cadenţa paşilor o dată ce a dispărut identitatea recitator-coreut.

În consecinţă teoreticienii antici care nu deosebesc ritmurile coregrafice de formele versificaţiei au avut intuiţia unui mare adevăr numai cînd studiau recitarea orhestică, sincronizată proporţional cu măsura paşilor. În asemenea cazuri cadenţa metrului se suprapune piciorului; în pasul *dactilic*, la *spondei* — pasul formulei de libaţiune, — *anapeşti* — pasul războinic etc.

Aria monodică de acompaniament nu mai respectă sincronizarea mişcărilor în detaliu; singura verigă comună celor două forme de expresie, indispensabilă pentru armonia spectacolului — cîntec şi dans — rămîne cadenţa dansului, respectiv bătaia (*ictus*) sau accentul de intensitate al unităţii metrice (cu alte cuvinte nu importă fiecare accent sau timp tare al secvenţelor din vers — picioare —; se reliefează numai accentul al doilea pe care-l bate şi pasul coreuţilor). Tocmai fiindcă ritmurile declamaţiei

[1] Platon, *Protagoras*, 315 c, *Legile*, II, 654, 728c, 665a; *Thaet.*, 175 şi *Resp.* 397b şi Aristofan, *Norii*, 638.

[2] Cf. totuşi Platon, *Resp.*, 397b; pentru Atenaios şi Pollux se poate consulta art. lui Warnecke în *R.-E.* (vol. 35, art. *Tanzkunst*, col. 2233).

www.cimec.ro

sînt folosite tot mai frecvent în acompaniamentul dansurilor, lirica logaedică menține strict cadența, oprind „desfacerea" timpului accentuat.

În sensul acesta, Aristoxenos din Tarent, vorbește de poeții secolului VI (maeștrii liricii monodice) amatori de ritmuri φιλορρύθμοι în opoziție cu artiștii din vremea sa amatori de melodie φιλομελεῖς (mai exact adepții unei tratări melodice a ritmului). Muzicianul antic vede în păstrarea riguroasă a cadenței fixe o predilecție pentru construcția ritmică. De fapt e vorba de respectarea unei condiții esențiale pentru acompaniamentul dansurilor. Cu toate acestea, tratarea cromatică a ritmului și „filomelia" contemporanilor lui Aristoxenos este mai înrudită cu ritmica procesională care își asimilează perfect ritmurile dicțiunii dar, tocmai din pricina acestei identificări, nu mai are nevoie de cadență fixă, poate modifica oricînd structura metrilor[1]. Aristoxenos vede în compozițiile ditirambului nou din vremea sa o nuanțare melodică exagerată, străină de cadența regulată a poemelor logaedice. În privința aceasta observația lui este cu atît mai justificată dacă ne gîndim că ditirambul nou nu mai acompania nici un fel de manifestare coregrafică, nu mai respecta simetria strofelor cu replicalor antistrofică, folosea valori mimetice ale ritmului pentru o figurație servilă a realității : imitație de sunete din natură — onomatopei, — imitația flautului etc. [2].

Interdependența care a existat totuși între monodia cu acompaniament coregrafic și recitativul orhestic poate fi demonstrată prin varietatea metrilor din lirica logaedică imitată, desigur, după varietatea ritmurilor procesionale. Pentru a clarifica problema acestor filiațiuni vom încerca să înfățișăm mai departe evoluția raporturilor dintre muzică, dans și cuvîntul ritmat.

Deocamdată putem schița o nouă premisă de lucru. Dacă tradiția procesiunilor egeene și orientale s-a eclipsat pentru o perioadă de timp, melodiile care le însoțeau au supraviețuit desigur în repertoriul auleților din Frigia și Lidia. Or, tocmai pe această cale citarezii și poeții helenici din Asia Mică iau cunoștință de modulația ritmică variabilă bazată pe raporturi proporționale între duratele „metrului". Experiența metrului de structură binară se repetă pe o scară mai largă în mediul favorabil *căutărilor ritmice* unde s-a dezvoltat lirica logaedică și hiporhemul. *Căutările metrice* care au consacrat numele poeților lesbieni vor fi continuate în perioada unor experiențe mai îndrăznețe cînd se afirmă curentul general de promovare a recitativului orhestic : lirica mare, corală. Totuși numai prin orhestica tragediei care se întoarce la „matca" tradițiilor procesionale, o specie demult uitată a dansului liric va căpăta din nou drept de cetate.

★

Pe baza datelor care ne-au parvenit din antichitate se poate încerca o clasificare istorico-literară și antropologică a stilurilor de interpretare, după cum au fost utilizate cele trei elemente : melos, ritmică, îmbinarea cuvintelor. Vom distinge următoarele tipuri:

[1] Cf. Edmonds, *op. cit.*, p. 588.

[2] Cf. Pickard-Cambridge, *The later Dithyramb*, în *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Oxford, 1927, p. 53.

www.cimec.ro

— *genul procesional orhestic* care întruneşte cele trei componente (προσώδιον, ὕμνοι, κῶμος θρῆνος, ἐμμέλεια etc.),

— un melos de tipul *hiporhem* care acompaniază dansul: genul ὑπόρχημα cu χορός (χορεία),

— declamaţie cu acompaniament melic desprinsă de mişcarea fizică, păstrînd numai ritmurile arhaice care o însoţeau (astfel a evoluat poezia monodică, epopeea, melica monodică, elegia şi iambul).

Genul solemn al epopeei eroice, cel mai vechi specimen de poezie cultă, care ni s-a păstrat, ne înfăţişează o fază de tranziţie între genul recitativului orhestic şi tipul *hiporhem*. Totuşi, la Homer „molpé" (μολπή) implică îmbinarea strînsă între cîntec şi dans. Hector (*Iliada*, VII, 241) se laudă cu priceperea sa de a năvăli prin iureşul de care şi de a cînta — jucînd dansul lui Ares în toiul încăierării. De trei ori în Iliada găsim fraza κυνῶν μελπήθρα γενέσθαι „să ajungi prada cîinilor", referindu-se de fapt la o sarabandă a cîinilor care-şi dispută prada. De fiecare dată gesticulaţia procesională (nu atît melos cît, mai ales, mişcare fizică) explică sensul metaforei. Pierzîndu-şi caracterul ritual sau orhestic, dansul precede la un moment dat cîntecul, cum se întîmplă în execuţia baladei interpretate de aedul Demodocos în *Odiseea* (VIII, 266 — idila dintre Ares şi Afrodita); mai tîrziu cele două performanţe se execută simultan dar disociat. Pe scutul lui Ahile, într-o serbare de la Cnossos, tinerii dansează acompaniaţi de aezi, călăuziţi însă de nişte artişti profesionişti care indică mişcările (un fel de jongleri a căror întrebuinţare ne arată în ce fel a degenerat tipul străvechi de conducător al mişcării orhestice)[1]. În sfîrşit, însăşi epopeea eroică derivă din al treilea tip de performanţă poetică, versul recitat de solist în ritmul unui acompaniament instrumental. Iniţial, se presupune că aedul interpreta un preludiu împreună cu grupul coreuţilor executînd ceremonia de invocaţie a zeului sau imnul de laudă. Aceeaşi formă de expresie era comună imnurilor religioase şi laudelor care preamăreau eroii micenieni, κλέα ἀνδρῶν[2]. După actul ritual al procesiunii orhestice urma o dezvoltare lăsată în seama solistului, recitativ în care se acompania singur cu lira: compoziţia epică propriu-zisă, premergătoare recitărilor de curte în stilul epopeii clasice. Treptat, preludiul coral a fost abandonat transformîndu-se într-o convenţională invocaţie recitată de solist.

★

După cum semnalasem înainte, lungiri sau modulaţii speciale deformează cuvintele în refrene corale din folclorul multor popoare şi apoi în ritmica procesiunilor rituale de factură „egeeană" sau orientală. Printre refrenele unor imnuri tradiţionale din lirica greacă citäm „strigătura" în cinstea lui Apolon: ἴε ἰήιε παιάν şi refrenul imnului nupţial: ὑμὴν ὑμέναιε. Se crede că avem de a face cu refrene dintr-o limbă străină pe

[1] Desigur acest personaj se bucura de mare trecere în anumite ritualuri. Am menţionat funcţia de ἐπισπονδορχηστής (p. 7, nota 10). Horegul care se ocupă cu asigurarea materială şi recrutarea corului de tragedie în perioada clasică, a fost mai înainte fruntaşul mişcării procesionale sau al corului (κορυφαῖος). Sînt apreciate calităţile unei astfel de conducătoare a corului, Ἀγησιχόρα în *Alcman* (παρθένειον I, p. 45 din *Lyra* lui Edmonds).

[2] Cf. Edmonds, *op. cit.*, p. 585.

www.cimec.ro

care grecii le-au preluat, tot aşa, cum au păstrat baladele folclorice din Anglia refrene aproape intraductibile. La formele citate mai sus remarcăm distensiunile caracteristice pentru modulaţia ritmică, sugestive, totodată, pentru înaintarea procesională.

După ce a dispărut suportul lingvistic al riturilor procesionale egeene sau orientale, muzica frigiană va păstra melodiile care însoţeau mişcarea orhestică sau procesională. *Primele compoziţii lirice atestate în Helada de mărturiile antice, reproduc partituri ale ritmurilor procesionale interpretate de flautiştii frigieni.* Nu se ştie dacă aceste compoziţii se cîntau pe un text; în orice caz, grecii le cunosc în prima perioadă ca melodii instrumentale pentru solişti care poartă numele de „nomi" şi erau folosite, probabil, în acompaniamentul dansurilor. De aici provine o mare varietate de ritmuri care au pătruns în versificaţia greacă prin intermediul muzicii. *Terpandru* (începutul sec. VII î.e.n.) a introdus cel dintîi un „nucleu epic" în partitura nomilor întocmind texte dactilice cu predominanţă spondaică[1]. Primul compozitor de nomi (din perioada în care se cunoşteau numai melodiile), frigianul *Olimpos*, a fost numit de Plutarh: „călăuza învăţăturii muzicale armonioase şi helenice" [2]. Imnurile sale cu structură melodică fixă erau destinate unor serbări sau ritualurilor tradiţionale, legate în forma lor iniţială de diversele activităţi sociale, practici de fertilizare a solului, sporirea şeptelului, succesul la vînătoare, pescuit etc. Un nomos ἁρματίον sau ἱππεῖος cinstea pe Dioscuri (sau poate pe luptătorii din care). Ritmuri entuziastice preamăreau pe Ares şi pe Cibele, cîntece de jale şi înmormîntare θρηνητικά, ἐπιθυμβίδια făceau să răsune tonalităţi de tînguire [3]. Scara melodică (intervalul dintre sunete) fixează formele cîntării (se admiteau variaţii melodice dacă se respecta intervalul); flautul prin modulaţiile sale obţine tonalităţile obsedante sau de insinuare, după cum reţine sunetul sau îl emite puternic. Starea reflexă care creează atmosfera ceremoniilor de cult (dispoziţia sufletească instaurată în urma executării unor mişcări procesionale la unison) apare acum prin sugestie auditivă. Tipurile de structuri melodice sau „modurile" (game diferenţiate numai prin semitonuri) corespund stărilor sufleteşti care trebuie să predomine la diverse solemnităţi: modul dorian exprimă un elan viril, modurile frigian şi hipodoric sau eolian se potrivesc unor înclinaţii pătimaşe, entuziastice; lor li se opun modurile lidian, hipolidian sau beoţian, hipofrigian sau ionic, expresia unei dispoziţii pasive. În aceste categorii tonale se încadrează ritmurile a căror varietate (combinaţie) se va îmbogăţi treptat pînă ce adaptarea lor pentru recitative, îmbinarea în metru a cuvintelor va ignora calităţile melodice ale acompaniamentului. Flautul *aulos* (mai apropiat de oboi sau de clarinetul nostru cu două ţevi), rămîne instrumentul clasic pentru cultul orgiastic în cinstea lui Dionisos şi a divinităţii frigiene Cibele. Aceste practici au întîmpinat opoziţia aristocraţiei elene în epoca destrămării societăţii gentilice (sfîrşitul sec. VIII şi sec. VII).

---

[1] Mărturii în Edmonds, *op. cit.*, p. 16 şi urm.

[2] Plutarh, *De Musica*, 11.

[3] Plutarh, *De Musica*, 5, 33, 18, Aristofan, *Cavalerii*, 7; Apollodor, 1, 4; Platon, *Banchetul*, 315; *Ion* 533b; Strabon, 10, 470; 12, 578.

www.cimec.ro

Abia cînd va fi folosită pentru acompaniamentul elegiei — gen literar care precede avîntul poeziei lirice din Ionia — aulodia va cunoaşte din nou o mare popularitate. Era necesar un suport verbal ca ritmurile şi melodiile auletice să pătrundă în sferele artei complexe pe care grecii au considerat-o un fel de cult al muzelor : musiké ("μουσική" — în accepţiunea modernă termenul a sărăcit considerabil).

★

Datorită conflictului dintre cele două stiluri — cel elen şi cel oriental — versiuni cvasi-legendare revendică pentru eleni, invenţia instrumentelor şi a genurilor noi sau introducerea unor forme echivalente. Unui zeu elenizat pe deplin i se dă atributul lirei, împrumutată şi ea de la popoarele învecinate (Egipt, Lidia, Misia) sau mai degrabă moştenită de la cretani prin intermediul micenienilor şi perfecţionată abia mai tîrziu după modelul unor instrumente „exotice" de tip similar din Asia Mică. Încă din *Iliada* ni se înfăţişează un Apolon cu *forminx* însoţind în acordul strunelor sale corul alternat de muze [1].

Nomii au fost adaptaţi pentru *kitharis* de acelaşi Terpandru, lesbian din Antisa, conducătorul unei şcoli interpretative şi componistice. Lirismul cult debutează în Elada sub auspiciile citarediei religioase, singura îndeletnicire artistică care putea concura cu meşteşugul aezilor. Imnurile versificate în hexametrii după modelul epopeii reluaseră tradiţia din care s-a desprins cîndva recitarea profană despre faptele eroilor. Intervenţia lui Terpandru aduce în repertoriul imnurilor sugestia rituală exercitată de nomi la solemnităţile cultului. Deşi mai recurge substanţial la versificaţia dactilică el încadrează recitarea epică în contextul unei compoziţii muzicale elaborate.

Nomul citaredic cuprinde trei părţi principale : o invocaţie către zeu (ἀρχά), un nucleu epic extras de obicei din Homer (ὄμφαλος) şi un final sau epilog (ἐπίλογος). Tranziţia între părţi, determină numeroase subîmpărţiri : în μεταρχά se preface invocaţia ; κατατροπά şi μετακατατροπά înseamnă „întorsătură", adică interludiul sau schimbarea care ne pregăteşte pentru naraţiunea propriu-zisă (ὄμφαλος). Σφραγίς cuprinde „pecetia", intervenţia personală a citaredului care completează naraţiunea expusă după Homer. Compoziţia codificată de maeştrii italieni va intitula părţile după caracterele mişcării sau ale măsurii care predomină în secţiunile respective ; la fel, notaţiile de conţinut din structura nomilor se refereau probabil şi la caracteristica muzicală : fraza melodică. Din această îmbinare a temelor, cu părţi de tranziţie şi dezvoltări secundare culminînd în σφραγίς sau în epilog se inspiră compoziţia unor coruri inaugurale (πάροδοι) din tragedia arhaică. Exemplul clasic analizat ori de cîte ori se studiază preludiul poate fi găsit într-un πάροδος din tragedia eshileană Agamemnon [2].

[1] Cf. *Iliada*, A 601—604 şi imnul către Apolon Pitianul (partea a doua din imnul către Apolon Delianul, v. 202). Zeul este înfăţişat într-o situaţie caracteristică pentru interpretarea recitativului orhestic ; se acompaniază şi execută în acelaşi timp pasul înalt pentru a conduce procesiunea cîntată a muzelor : φόρμιγγ' ἐν χείρεσσιν ἔχων ἐρατὸν κιθαρίζων καλὰ καὶ ὕψι βιβάς.

[2] Cf. pentru comparaţia cu *Agamemnon* şi analiza nomului citaredic : Carlo del Grande, *Intorno alle origini della tragedia e altri saggi*, Napoli, 1936, cap. „Nomo citaredico".

www.cimec.ro

INFLUENȚA PROCESIUNILOR. PSIHOLOGIA RITMULUI

În legătură cu influența riturilor procesionale asupra formelor de versificație din poezia lirică, am citat exemplul celor două refrenuri la imnul nupțial și la pean. Pe de altă parte se poate urmări lesne în ce fel anumite fraze ritmice din repertoriul melosului oriental au fost preluate de lirica logaedică ca unități fixe de versificație, elemente ale strofei. Ni se pare semnificativă judecata lui Edmunds: „Adonicul, epoda strofei safice — secvență care apare ca refren al imnului elean către Dionisos, și în strigătul ὦ ἴτε βάκχαι sau printre variantele de refren la pean — utilizată de Safo într-un poem coral cu întrebare și răspuns ne îngăduie să întrezărim originea formulei metrice într-un ritual folcloric consacrat lui Adonis" [1]. De altfel schema strofei logaedice reprezintă o juxtapunere compozită de fraze ritmice (κῶλα), încremenite, dispuse după criteriile unei versificații populare de tip indo-european: endecasilabi, deca sau eneasilabi. Cu ajutorul unor dipodii trohaice, adeseori catalectice sau precedate de o silabă indiferentă se încadrează motivul ritmic (de tip, arhaic, procesional la origine). Astfel în strofa safică, endecasilabul este compus dintr-o pereche de trohei și un „aristofanian" (ritm orhestic oriental): — ∪ | — ∪ | ⁺ | — ∪ ∪ | — ∪ | — ∪. În strofa alcaică, endecasilabul cuprinde un „gliconic" (de aceeași proveniență ca și aristofanianul) precedat de o silabă scurtă + troheu: ∪ | — ∪ ⁺ | — — | — ∪ ∪ | — ∪ | —

Citaredia din Lesbos de inspirație profană ajunge să redea prin *cadențe* variate efecte pe care le obține ritmica orientală prin nuanțele frazării. Dar dominantele metrice din poezia monodică n-au nimic comun cu desfășurarea dramatică a modulației ritmice într-un cor de tragedie. De altfel eliberîndu-se de constrîngerea strofei cu schemă fixă și complicată, poezia politică și gnomică sau poemul de invectivă folosesc încă din sec. VI iambul popular într-o versificație mai liniară, săltăreață și aprigă. În sfîrșit, pentru dansurile grotești ale satirilor se potrivește tetrametrul trohaic. Aceste forme de versificație vor fi preluate în părțile vorbite ale tragediei.

De la mișcarea orhestică (mersul procesional) lentă și „analizabilă" lirismul împrumută aranjamentul triadic al strofelor. În melica monodică sau uneori, chiar în poemul coral de „circumstanță" triada subsistă ca o armătură pentru combinațiile metrice și nu corespunde întotdeauna unităților de sens. În corul de tragedie fraza nu depășește limitele strofei care dezvoltă un conținut de idei cît durează prima evoluție a coreuților; la rîndul lor, antistrofa și epoda împlinesc unitatea de conținut (meditație filozofică sau dezbatere dramatică).

Expresia lapidară a sentimentului în strofele monodice corespunde evocărilor efemere, lirismului personal; poezia subiectivă reprezentînd un tropism sau o direcție spre care tinde inevitabil dicțiunea lirică în epoca

[1] Cf. Edmonds, *op. cit.*, III, p.625.

www.cimec.ro

tiranilor şi a legiuitorilor, adică într-o perioadă tranzitorie, care favorizează emanciparea personalităţii [1]. Din acest punct de vedere formele monodice amintesc de răspîndirea sonetului în Renaştere.

Utilizarea ritmului pentru o poezie personală n-a oprit însă dezvoltarea firească a nomilor, evoluţia multilaterală a imnologiei. Peanul, ditirambul, epinichiile, corurile tragice exaltă spiritul civic, fala oraşelor, valoarea învingătorilor la concursuri sau faptele eroilor epici, veneraţia faţă de zei şi solidaritatea umană. Astfel, paralel cu evoluţia poeziei monodice, răspîndirea imnurilor de diferite genuri atestă o ascensiune a lirismului programatic, sub oblăduirea forurilor religioase şi din iniţiativa statului; activitatea artistică apare deci strîns legată de orînduirea socială respectivă, de bazele ei materiale, economice, de condiţiile concrete, istoriceşte formate, ale vieţii poporului, de situaţia şi interesele claselor sociale şi de lupta dintre ele, de trăsăturile caracteristice ale concepţiei despre lume, ale ideologiei şi psihologiei din societatea respectivă [2]. Organizarea concursurilor atletice şi poetico-muzicale — μουσικοὶ ἀγῶνες — în marile centre ale Eladei prin sec. VII şi VI î.e.n. reprezintă prilejuri de solidaritate şi de emulaţie între triburi; datini legate de cultul eroilor se celebrează oficial în stilul unor serbări dionisiace. Chiar producţiunile epice se vor fi recitat cu emfaza imnurilor de laudă.

În adunări solemne, la concursuri poetice sau la ceremonii ale cultului domneşte prestigiul *armoniei* : melodia supusă ritmului. Acest fenomen nu reprezintă un simptom de propăşire culturală ca oricare altul. Autoritatea morală a cuvîntului ritmat, faima „reprezentaţiilor" de cult se propagă în ambianţa creată de sugestia nomilor. În asemenea împrejurări îşi fac din nou apariţia coreuţii-recitatori; sînt reconstituite datini procesionale. Ascensiunea lirismului coral nu compromite versificaţia monodică, deşi slobozeşte resursele frazării libere a ritmului. Pe de altă parte riturile procesionale au fost dezbărate de nota superstiţioasă. În această privinţă un specimen de lirism coral executat ca poem de circumstanţă se deosebeşte de „corul tragic" — o datină comemorativă cum este ritul celebrat la Siciona. Aşadar manifestări tradiţionale au rezistat tendinţei de a transforma reprezentaţia corală într-un simplu divertisment.

★

Sărăcia mărturiilor despre semnificaţia exactă a figurilor executate în timpul dansului de coreuţii tragediei, a fost exagerată în studiile prea unilaterale ale cercetătorilor. Coregrafia elenilor în afara paşilor variaţi recurge la o gesticulaţie complexă care angajează fiecare mădular : umerii, şoldul, capul. Limbajul mîinilor (χειρονομίαι) studiat special aminteşte de subtilitatea dansului indian, atitudini (σχήματα) şi elanuri (φοραὶ) ale trupului definesc caracterul pătimaş al dansului dramatic. Cel mai important resort rămîne *ritmul* şi dozarea elanului după indicaţiile duratelor silabice. Pentru sensibilitatea elenilor prestigiul *ritmicii* este acelaşi, oricare ar fi expresia pe care i-o conferă mişcarea fizică, glasul sau sunetul instrumentelor.

[1] Vezi şi G. Herzen, *Opere alese*, vol. I, Buc., Cartea rusă, p. 144 şi urm.
[2] V. I. Lenin, *Opere*, vol. 16, Buc., ESPLP, 1957, p. 322.

www.cimec.ro

În comunitățile doriene și în Peloponez gimnastica și pregătirea fizică a tinerilor prin exerciții războinice nu se deosebește prea mult de coregrafia festivităților civice sau religioase. Iată de ce numai la Sparta își menține caracterul educativ și ritual „*pirricul*", dansul în arme cu strigături scandate ritmic. Am semnalat decadența acestui spectacol care desemnează apoi, în celelalte comunități eline stilul dansurilor dionisiace. Corul solemn și recitativul orhestic al tragediei se dezvoltă pe temelia consolidată de orhestica spartană.

Gimnopedia spartană sau ritmica stasimelor din corurile tragice — dansul *emmeleia* — se execută după același principiu : sincronizarea perfectă a mișcărilor cu acordurile melodiei sau cu modulația dicțiunii (cum arată și termenul ἐν-μέλος) [1].

★

S-au emis judecăți cronate în legătură cu substratul psihologic al ritmurilor și cu menirea lor moral-educativă : expresia stărilor de suflet. Iureșul dansurilor dionisiace ne face să atribuim mișcărilor violente, ritmului dezordonat, paroxistic o acțiune de sugestie care justifică mai simplu halucinația extazului.

O afectare sistematică a dicțiunii în recitarea unui text liturgic, accentuarea sau ținuta ritmică a silabelor revelă simptomele „inspirației divine". De aceea Sibila sau Pitia, interpreții voinței oraculare debitează în versuri profețiile enigmatice pe care le așteaptă mulțimea.

Înainte de sugestia gesticulației figurate, elenii au experimentat fascinația ritmului procesional cu inversiuni frecvente și „dilatări" pătimașe. Ori de cîte ori apreciază efectul suveran al melodiei, anticii se referă la procedeele ritmicii orientale — citățm din Plutarh : „să luăm de pildă gama enharmonică, întrebuințată de Olimpos cu modul frigian și peonul epibatic (∪∪— ∪), o combinație care dă preludiului din nomul Atenei înfățișarea sa caracteristică : atît melodia cît și ritmul se îmbină într-o variație măiastră ca peonul să dea impresia troheului. Efectul este completat prin utilizarea gamei enharmonice" [2]. Se bucură de o prețuire înaltă procedeul iluziei ritmice.

O dată ce au descoperit principiul ținutei proporționale a silabelor, artiștii greci vor obține efecte speciale de contrast ; gestul și melodia pot accentua raportul asimetric al timpurilor în ritmurile ternare. Din exemplul citat mai sus se vede că ținuta lungă reprezintă uneori patru unități de durată (∪ ∪ ∪∪) ; altădată măsura normală (∪ ∪).

Din punct de vedere tonal timpurile accentuate sînt despărțite prin intervaluri mici (sferturi de ton, gama enharmonică sau cromatică). Această tratare a timpilor este caracteristică pentru ceremoniile de cult orientale. Nu sîntem de acord cu Wilhelm Schmidt care vede în lungirea timpului tare din secvențele iambo-trohaice „atenuarea vivacității din metrul popular" [3]. Mai degrabă vom considera acest procedeu o disten-

[1] Cf. Krause, *Gymnastik und Agonistik der Griechen* și art. *Saltatio*, din Daremberg, precitat.

[2] *De Musica*, 9.

[3] Cf. Schmidt-Stählin, *Griechische Literatur—Geschichte*, vol. I, München, 1934, p. 121.

www.cimec.ro

siune orgiastică a metrilor folclorici ; în versificația greacă primele încercări de a reda, prin dilatarea secvenței ritmice zbuciumul sufletesc. Sistemele ionice, peonii sau creticul nu se întîlnesc la tot pasul în ritmica dansului dramatic, tocmai fiindcă tragedienii n-au vrut să banalizeze efectul lor puternic.

★

Pînă tîrziu sensibilitatea grecilor a rămas sub ascendentul limbajului cromatic pe care l-au introdus nomii. Citățm mărturia lui Aristotel cu privire la muzică : „demonstrația ar fi limpede, dacă ne-am schimba cumva firea (caracterul) prin lucrarea muzicii. Or, această prefacere este o realitate evidentă care se poate dovedi prin multe alte exemple, dar mai cu seamă prin compozițiile lui Olimpos. În opinia tuturor, alcătuirile sale poetice strecoară în suflete „entuziasmul" (ἔκστασις, ἐνθουσιαμός), iar *acest „patos" definește o stare* caracteristică pentru natura sufletului : ὁ δ' ενθουσιασμός τοῦ περὶ τὴν ψυχὴν ἤθους πάθος ἐστὶν"[1]. Concepția formulată de Aristotel tălmăcește finalitatea urmărită de culturile traco-frigiene : prin extaz individul este sustras condiției sale („în afara" zbuciumului), răsplătit printr-o senzație de euforie. În definiția entuziasmului stagiritul ajunge la o concluzie mai realistă decît speculațiile metafizice despre „natura sufletului" lăcaș al rațiunii, sediu al inteligenței. În general, acțiunea muzicii și practicile *orfico-dionisiace* ofereau inițiaților prilejul unor experiențe tulburătoare. Oamenii încearcă fascinația manifestărilor psihice care le dau iluzia unei realități sensibile, pentru mentalitatea superstițioasă „concretizează" esența sufletului. Astfel reacții senzoriale și „simptomele" unui limbaj inefabil al muzicii (melos și ritm : armonie) au fost utilizate de propaganda religioasă la Sparta pentru a distrage atenția maselor de la realitățile vieții sociale. În condițiile acestea *ritmica* nu se putea dezvolta pînă la treapta limbajului de semnificație (cînd gesticulația comentează inflexiunile recitativului, coreuții „imită caractere, patimi și acțiuni") [2].

Perfecționările tehnicii muzicale sau inițiativele poetice erau socotite daruri ale divinității apolinice prin care poeții inspirați își exercitau dominația asupra sufletului. În jurul figurilor centrale ale poeților legendari Orfeu, Musaios, Amfion se formează genealogii care încearcă să reconstituie filiația dintre aezi și citarezii apolinici. Însuși Olimpos trece drept fiul satirului Marsias, cîntăreț din flaut, rivalul zeului Apolon. Terpandru, „după ce-și făcea datoria către zei, în invocație, trecea la dezvoltarea unui pasaj din Homer sau din alt poet ; muzica interpretată de el îi aparținea lui Orfeu"[3]. După alți autori, adevăratul compozitor al partiturilor sale ar fi unul dintre slujitorii lui Apolon *Filammon din Delfi*. Oricum, nu ieșim din sfera legendelor orfico-apolinice de unde provin mai toate figurile de inspirați și magicieni ai cuvîntului pe care grecii îi venerează ca pe ade-

[1] Aristotel, *Politica*, VIII, 5.

[2] Cf. Aristotel, *Poetica*, I, 1447 a οὗτοι (sc. în tragedie) διὰ τῶν σχηματιζομένων ρύθμῶν μιμοῦνται καὶ ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις.

[3] Cf. Edmonds, *op. cit.*, vol. I, p. 7.

www.cimec.ro

vărații fondatori ai lirismului : Olen, Linus, Pamfos, Orfeu, Hrisotemis, Filammon, Tamiris, Eumolp, Musaios. Cine ar vrea să demonstreze autoritatea psihologică a ritmurilor muzicale în epoca arhaică dispune de o profuziune de mărturii despre funcția socială îndeplinită de primii poeți-recitatori.

„Spartanii nu aveau aptitudini pentru arta muzelor preocupîndu-se mai mult de exerciții fizice și deprinderea armelor. Ori de cîte ori aveau însă nevoie de ajutorul muzelor la vreo molimă sau sminteală, sau atunci cînd o cereau treburile obștești, ei aveau obiceiul să trimită la oracolul din Delfi după străini cu puteri de vindecare și purificare. Așa de pildă, ei au trimis să-l cheme pe Terpandru și pe Tales, pe Tirteu și pe Nimfeu din Cidonia" [1]. În secolul VII poetul joacă rolul unui vraci care tămăduiește mintea și sufletul. Pentru Plutarh „arta nobilă a poeziei trebuie cultivată de toate statele cîrmuite după legi înțelepte" [2]. Ca pildă ni se dă tocmai răscoala potolită prin intervenția lui Terpandru în vremea războaielor meseniene. Lucrarea aceasta a cuvîntului ritmat și modulat (adevărat descîntec ridicat la rangul unei compoziții liturgice) se transferă de la tarele fizice asupra „smintelii" care a dus la încălcarea dreptului sau la prejudicii morale. Potrivit concepției despre emoția estetică, practicii de sugestie prin care se trezește „conștiința de sine" grăbesc „însănătoșirea", prilej de a recupera sănătatea fizică sau judecata dreaptă (σωφροσύνη, sănătatea morală). Raționamentele orfico-pitagoreice cu pronunțat caracter mistic, sprijină doctrina claselor exploatatoare de la Sparta. Deși intenția compozitorilor nu se identifică întru totul cu destinația pe care au dat-o spartanii muzicii lor, nomii „se oficiază" uneori după răscoalele sclavilor sau după reprimarea unor conflicte de clasă, pentru liniștirea spiritelor. Totuși compozițiile premiate cu prilejul concursurilor carneene, devin populare în rîndurile oprimaților ; spartanii vor fi nevoiți să interzică executarea lor în afara sărbătorilor, tocmai pentru a nu compromite sortilegiul acestor cîntece sacre. Hiloții luați prizonieri de către invadatorii tebani ai Laconiei (prin 370 î.e.n.) la cererea ocupanților refuză să cînte poeme de Terpandru, Alcman sau Spendon arătînd că niciodată stăpînii lor nu le-ar fi acordat această îngăduință.

PROCESIUNI LIRICO-DRAMATICE. IMNURI. ORGANIZAREA CORURILOR CICLICE. FIGURI ORHESTICE ȘI FORME ALE DICȚIUNII LIRICE ÎN CORUL TRAGIC. RITURI FUNEBRE ȘI DE COMEMORARE A EROILOR

A existat totuși la Sparta o renaștere a ritualurilor populare o dată cu reluarea *gimnopediilor* din inițiativa lui *Taletas* (sec. VII), fondatorul noii școli citaredice cunoscută sub numele de „a doua ctitorie". Taletas își făcuse un renume la Creta unde i se prețuiau calitățile de „legiuitor" : melodiile și ritmurile sale aduceau în suflet concordia și supunerea înțeleaptă. Aceeași apreciere a maeștrilor de orhestică revine în dialogurile socratice unde oamenii care cinstesc pe zei prin dansul lor sînt în același

[1] Aelianus, *Varia Historica*, XII 50.
[2] Plutarh, *Viața lui Licurg*, 28.

www.cimec.ro

timp cei mai buni la război. Tot sub forma unor cîntece războinice de marş, îşi formulează *Tirteu* îndemnurile sale morale către spartani. Taletas, cea mai proeminentă figură de artist pe care a dat-o străvechea insulă egeană, purtătoarea civilizaţiei minoene, rămîne totodată în amintirea elenilor pentru introducerea metrilor peani şi cretici adaptaţi la Creta din auletica lui *Olimpos*. Cunoscînd efectul dramatic al acestor ritmuri asimetrice (5 unităţi de durată în raportul 2/3) găsim o componentă orhestică de la care se pot urmări tendinţele mimetice ale lirismului coral. Devine din nou actuală noţiunea evoluţiei ritmice lente de tipul procesionalului. Propriu-zis, *gimnopedia* (evoluţia tinerilor desbrăcaţi) este un pean — imn de laudă pentru războinici, care mai tîrziu, în 546, a cinstit pe cei căzuţi la Thyrea. Dacă punem în legătură cea mai veche formă a refrenului ἴη Παιὰν cu numele metrului cunoscut ca marele pean, înfăţişarea originală a ritmului cuprinde 5 silabe lungi care pot fi scandate silabic (fiecare silabă marcată de pasul coreuţilor). Acesta ar fi cel mai bun sistem de scandare pentru imnul atribuit lui Terpandru : Ζεὺς παντῶν ἀρχά. Originea cretană a peanului este menţionată de imnul homeric către Apolon Pitianul (aproximativ 600 î.e.n.). Peanul însoţea ritualul public la toate sacrificiile de la Delfi în afară de cele trei luni, din lipsa lui Apolon, cînd ditirambul lua locul peanului. *Un rit procesional* cu rugi sau cîntări de laudă era întrerupt pentru intonarea recitativelor liniştite — *stasima* — care iau adesea forma unor naraţiuni dramatice ; totodată se îndeplineau sacrificiile şi libaţiunile (moment propice pentru înconjurarea unui altar la fel cum se proceda în practica lustraţiei). După modelul peanului, ritul ceremoniilor procesionale nu diferă prea mult de la un cult la celălalt. Cu prilejul peanului care cinstea memoria războinicilor căzuţi în luptă, marşul triumfal al tinerilor coreuţi bătea ritmul anapest sau prosodiac (procesional ⏑ | — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ | —). Dacă primele peane se mai versificau în hexametri, o dată cu introducerea flautului îşi fac apariţia *ritmurile melice* care se întrebuinţează paralel cu „genurile" cretane introduse de Taletas. Refrenul unui cîntec din „Viespile" lui Aristofan (vv. 863 şi urm.) păstrează diviziunea în cuplete sau strofe care se întind aproape cît jumătate din întregul poem ; indiciu clar pentru forma dialogată a imnurilor arhaice (peanul s-a executat astfel cu prilejul unei competiţii de la Atena în cinstea lui Antigonos şi Demetrios). Cît dura staţiunea la altar, actul ritual era însoţit probabil cu o povestire sacră sau cu o legendă eroică pe teme din sfera cultului respectiv. Tot în imnul homeric către Apolon Pitianul divinitatea conduce procesiunea peanului păşind „cu pas înalt" ὕψι βιβάς, o mişcare caracteristică, în genul mersului procesional condus probabil de regele-preot la Creta [1].

Ducînd mai departe tradiţia artei lui Taletas, *Polimnastes* din Colofon introduce în versificaţie genul ionic. Ritmul întrebuinţează durata cea mai lungă de cinci timpi. Ţinuta tonului se obţine cu ajutorul flautului, instrument care se impune chiar în concursurile de la Delfi. *Aulodia* aduce cu sine preocuparea artiştilor pentru compoziţii folclorice. Citǎm printre altele : elegia sau cîntecul de tînguire, cîntecul funiei (o melodie care

[1] *Loc. cit.* din Imnul homeric, p. 9, nota 2.

www.cimec.ro

stimulează mişcarea lucrătorilor în timpul unor munci), un cîntec al grădinarilor, în sfîrşit, tînguirea funebră sau „*threnos*" (cunoscută de asemenea sub numele de ἐπικήδειον) şi o categorie mai cuprinzătoare a corurilor „*komos*" (κῶμος — din care se va dezvolta corul de comedie). La acestea se adaugă o serie de cîntece licenţioase care aduc contribuţia lor la dezvoltarea genurilor minore ale lirismului melic. Auletica revine la tradiţiile cele mai autentice ale nomilor (citaredia reprezenta doar o dezvoltare secundară a tehnicii muzicale frigiene sau microasiatice). De aceea, *Xantos*, compozitor de nomi auletici, găseşte din nou formula îmbinării frazelor melodice într-o compoziţie dramatică, de tipul *Orestiei* (poemul său lirico-dramatic cu acest nume este prima încercare artistică cunoscută de noi care se inspiră din celebra legendă miceniană). De acolo va fi învăţat Stesihoros (începutul secolului VI) să construiască un poem care ia forma naraţiunii dramatice. Expansiunea structurii metrice şi sintactice consolidează schelăria unităţii epice : *episodul*. Astfel au fost compuse : *Elena*, *Dafnis*, *Calice*, poeme care se mai intitulează uneori preludii (προοίμια) în amintirea îmbinării dintre cîntec şi poezia epică din compoziţiile lui Terpandru.

★

Numele lui *Stesihoros* (Στησί—χορος „cel care dispune un cor") vorbeşte de la sine pentru talentul acestui artist de a fixa evoluţiile coreuţilor. Călătoria lui *Arion* în Sicilia, patria lui Stesihoros, a hotărît vocaţia citaredului lesbian care a organizat, cel dintîi, coruri ciclice [1]. Legenda povesteşte cum a fost salvat poetul cu lira fermecată, trecînd vîltoarea apelor pe spinarea unui delfin (acest peşte se întîlneşte de asemenea pe blazonul simbolurilor delfice ca un semn al iniţiaţilor în riturile apolinice). Arion stabileşte evoluţia circulară a corului în jurul altarului punînd capăt mişcărilor dezordonate care mînau pe coreuţi în vîrtejul ditirambului. Locul evoluţiei orhestice era indicat de cercul din jurul altarului — ὀρχήστρα.

Reforma lui Arion şi sprijinul iniţiativelor oficiale au dat o strălucire excepţională *concursurilor timelice* care se reprezentau în jurul altarului („*thymele*"). Ni se mai spune despre Arion că instruia pe „*satiri*" să *declame în ritm* ; poetul dramaturg introduce *scandarea* în spectacolele groteşti, de factură populară. Mai tîrziu, se păstrează *modul tragic* ; gama cu tonalităţi stridente adaptată de acelaşi Arion pentru necesităţile mişcării orhestice. Renumele de poet-*taumaturg* al citaredului se datorează în bună măsură activităţii sale de organizator de coruri — reprezentaţii cu efecte morale salutare (spectacole de atmosferă, cum am zice noi).

Procedeele de sugestie ale corului anunţă zorile fenomenului dramatic ; acest preludiu de incantaţie lirică este străbătut de fiorul tragediei. Interpretarea alternată reia cuvinte şi sonorităţi, ecouri fascinante care subliniază evoluţia simetrică a dansului armonios (*emmeleia*). Bipartiţia grupului de coreuţi nu corespunde neapărat necesităţii de a reda o dezbatere sau un antagonism. Trecerea de la recitativ alternat la dialog dramatic se desăvîrşeşte pe nesimţite de-a lungul secolului VI în reprezentaţii cvasi-fol-

[1] Cf. pentru *Arion* Pickard-Cambridge, *op. cit.*, p. 131.

www.cimec.ro

clorice din care nu s-au păstrat nici un fel de vestigii în afara specimenelor corale din cuprinsul primelor tragedii eshileene.

Cu prilejul ceremoniilor de cult se înfiripează cîntece alternate vers cu vers în genul *stihomitiilor* din drama clasică. Se întîlnesc threnoi, lamentaţii construite astfel în „Perşii" sau în „Cei şapte împotriva Tebei". Spre deosebire de formele dialogului evoluat, specificul acestui recitativ alternat determină corelaţia intimă dintre adresare şi replică, realizată în primul rînd prin asonanţe şi repetiţia cuvintelor. Walther Kranz citează, *exempli gratia*, un cîntec final „exodos" din „Perşii" (1002—1007), un „*epirematicon*" (vv. 547 şi urm.) şi un schimb de replici din „Rugătoarele" (vv. 274 şi urm.).

În general se reia primul cuvînt sub aceeaşi formă sau cu variaţii:

Νῦν δη πρόπασα μέν στένει
γαῖ' Ἀσίας ἐκκενούμενα·
Ξέρξης μὲν ἤγαγεν, ποποῖ,
Ξέρξης διαπώλεσεν, ποποῖ,
Ξέρξης δὲ παντ' ἔπεσπε δυσφρόνως

Şi mai departe:

νᾶες μὲν ἄγαγον, ποποῖ,
νᾶες δ' ἀπώλεσαν, ποποῖ,
νᾶες πανωλέθροισιν ἐμβολαῖς.... („Perşii" 560 şi urm.)
ΧΟ. ἴδε μ' ἐπὶ τὰν ἱκέτιν φυγάδα περίδρομον,....
ΒΑ. ὄρω κλάδοισι νεοδρόποις κατάσκιον
ΧΟ. πᾶν ἐπικραίνεις ἄγος φυλάσσου.
ΒΑ. Ἄγος μὲν εἴη τοῖς ἐμοῖς παλιγκότοις,....

(„Rugătoarele", epirematicon, vv. 346 urm.)

Desigur un recitativ alternat nu comportă de fiecare dată repetiţii. La serbările cultului, în toiul cortegiului festiv, glasuri alternate invocă divinitatea. La festivalurile leneiene, în cinstea lui Dionisos, un grup de participanţi purtători de făclii lansează strigătura: „chemaţi pe zeu". Alt grup răspunde printr-o apostrofă similară: „Iachos, fiu al Semelei, dă-ne sănătate". Asemenea formule de invocaţie semnalau probabil un moment al ceremoniei.

Strofa şi antistrofa reprezintă o mişcare orhestică în care se iau aceleaşi formule sau unităţi verbale mai restrînse. N-avem nici o indicaţie precisă cu privire la execuţia acestor figuri coregrafice. Totuşi forma circulară a locului de dans ne îndreptăţeşte să menţinem ipoteza rotaţiei alternate în sensuri opuse. *Paralelismul* şi *simetria* se regăsesc adesea ca principii arhetip ale plăsmuirii artistice; raportul simetric dintre *melos* şi *ritm* în strofă şi antistrofă realizează o armonie impresionantă prin suprapunerea paralelismului verbal. Formula de fascinare se mai face auzită în corurile tragediei clasice ca un fel de refren reluat cu antistrofa. În acest procedeu subsistă elementul liric al vechii naraţiuni corale, momentul

www.cimec.ro

înduplecării eroului sau a divinității pomenite de legendă. Corul inaugural din „Rugătoarele" face să rimeze primele versuri din strofă și antistrofă; apoi se repetă expresii din interiorul strofelor:

νῦν δ' ἐπικεκλομένα v. 40
ὅντ' ἐπιλεξαμένα v. 48

și mai jos:

πίπτει δ' ἀσφαλές . . . v. 90
ἰάπτει δ' ἐλπίδων . . . v. 95

Mai departe se reia un cuvînt în sintagme diferite cu aceeași schemă ritmică; variație subtilă pe o temă solemnă (ca un acord fundamental îmbogățit cu armonicele sale):

Ζεύς αἰῶνος κρέων ἀπαύστου . . . . str. 4(v. 575)

„Zeus stăpînitor deasupra veacului fără sfîrșit..."

λαβοῦσα δ' ἕρμα Δῖον ἀψευδεῖ λόγῳ
γείναιτο παῖδ' ἀμεμφῆ,
δι' αἰῶνος μακροῦ πάνολβον . . antistrofa 4 (v. 583 urm.)

În „Perșii", cînd prinde viață dialogul halucinant dintre umbra lui Darius și bătrînii sfetnici, teama religioasă (cf. cuvintele lui Darius vv. 699 τὴν ἐμὴν αἰδῶ μεθεῖς) este redată printr-o revenire triplă a structurii sintactice:

σέβομαι μὲν προσιδέσθαι
σέβομαι δ'ἀντία λέξαι
σέθεν ἀρχαίῳ περὶ τάρβει
ΔΑ. ἀλλ' ἐπεὶ κάτωθεν ἦλθον σοῖς γόοις πεπεισμένος . . . (vv. 694—697).

Și după acest răspuns a lui Darius:

δ'εμαι μὲν χαρίσασθαι,
δίεμαι δ' ἀντία φάσθαι
λέξας δύσλεκτα φίλοισιν (vv. 700—702)

Ca la formule de blestem se repetă de trei ori ritmul, așezarea și numărul cuvintelor. Într-o exprimare similară din „Coeforele" (v. 327, 328) deși e limitată la un singur vers, imprecația reia cele trei caracteristici ale frazei (ritm, topică, numărul cuvintelor): ὀτοτύζεται δ' ὁ θνήισκων/ ἀναφαίνεται δ'ὁ βλάπτων. Unele coruri compuse de Eshil în stilul riturilor funebre reiau simetric sonorități și cuvinte; ecouri stîrnite periodic prin evocarea calamităților în melopeea tînguirilor:

Ξε. βεβᾶσι γὰρ οἵπερ ἀγρόται στρατοῦ
Χο. βεβᾶσι, οἵ, νώνυμοι, . . . („Perșii" v. 1002—7)
Ξε, ἰή, ἰή, ἰώ, ἰὼ
Χο. ἰὼ, ἰώ, δαίμονες, ... („Rugătoarele" v. 346)

www.cimec.ro

şi mai departe

Ξε. πεπλὴγμεθ' οἷαι δι 'αἰῶνος τύχαι
Χο. πεπλήγμεθ', εὔδηλα γὰρ....

cf. şi alte ecouri din Parodos : ὁραῖς—ὁρῶν vv. 991—992 ;παπαῖ vv. 1031—32 etc.

Tot atîtea formule triadice cu rimă şi paralelism. Antigona şi Ismena iau parte la un cor antifonar din „Cei şapte împotriva Tebei" amintind prin dialogul lor liric stihomitiile debitate în tragedia arhaică de corifeii celor două coruri :

ΑΝ. ἰὼ ἰώ, πανδάκρυτε σύ
ΙΣ. σὺ δ' αὖτε καὶ πανάθλιε.
ΑΝ. πρὸς φίλου ἔφθισο
ΙΣ, καὶ φίλον ἔκτανες
ΑΗ. διπλᾶ λέγειν
ΙΣ. διπλᾶ ὁρᾶν cf. („Cei şaptè contra Tebei" vv. 949—65).

Dispoziţia ternară a cuvintelor sau repetiţiile corespund figurilor coregrafice şi ritmice pe care le notează dispoziţia versurilor în triadă (strofă, antistrofă şi epodă). La origine, acest aranjament corespunde unui ceremonial anume cum este datina perpetuată la Sparta : „Confruntarea vîrstelor". Trei coruri reprezentînd cele trei vîrste îşi declinau fiecare calităţile într-un dialog rudimentar ; oamenii maturi răspund bătrînilor, iar tinerii fac încheierea :

1. Ἁμές ποκ ἦμες ἄλκιμοι νεανίαι
2. Ἁμές δὲ γ' εἶμες αἰ δὲ λῇς αὐγάσδεο
3. Ἁμὲς δὲ γ' ἐσσόμεσθα πολλῷ κάρρονες.

Într-un ceremonial de proslăvire lirică a trecutului, formula de încheiere conţine pecetea întregului ritual : „*epodé*" sau „descîntecul". Evoluţia formelor lirice menţine termenii incantaţiei primitive ca simple articulaţii, amplificate după asemănarea părţilor constitutive ale nomilor. Conturate ca unităţi autonome strofele se pot recita în dialog de îndată ce nucleul dramatic al corurilor tragice dezvoltă natura antagonistă a reprezentaţiei. În corul de tragedie, ori de cîte ori triada cuprinde o meditaţie, epoda face încheierea arătînd poziţia şi hotărîrea grupului de coreuţi faţă de situaţia comentată în strofele anterioare. De fiecare dată corul vorbeşte despre sine la persoana întîi considerîndu-se o unitate indivizibilă :

ἐμοὶ δι ὅτε μὲν ὁμαλὸς ὁ γάμος, ἄφοβος
(„Prometeu" v. 901).

ἐγὼ δὲ τὰν.... Διός κώραν ἐμελπόμαν χοροῖσι..
(„Troad." vv. 552).

Aceste concluzii subiective se extind şi la alte cîntări fără structură triadică ori de cîte ori corul ne împărtăşeşte opinii personale, discută o situaţie

www.cimec.ro

sau îşi arată năzuinţele. Recunoaştem „pecetia" (σφαγίς) nomului citaredic prin care poetul exprimă mulţumirea sau dorinţele sale la încheierea imnului (vezi Timotheos, „Perşii", vv. 215 urm.).

★

Mărturiile despre geneza tragediei ne-au lăsat numai cîteva slove din cronica nescrisă a primelor încercări. Prin faţa noastră se perindă cîteodată privelişti pe care învăţaţii le vor aievea.

Acolo unde aflăm coruri ciclice şi un poet apolinic — Arion din Methymna — care se adapă la izvorul artei folclorice şi citaredice din Sicilia de la sine se prezintă imaginea figurilor orhestrice ; un cor dă viaţă triadei. Secolul IV reţine în special cealaltă „instituţie" a lui Arion : modul dorian sau, poate, *gama stridentă* ὄρθιος (sc. νόμος) prin care incitaţia citarei, bătaia ritmului, se comunică ansamblului de coreuţi. Acelaşi reformator adoptă subiecte eroice pentru *ditirambii* săi şi dă titluri poemelor (probabil după eroii preamăriţi).

Ditirambii compuşi de Arion sau *Bachilide* cuprind fragmente din legenda eroică care se încadrează în categoria πρακτικὰ μέλη. Potrivit aprecierilor lui Aristotel acestea sînt „cîntece de acţiune", fără tendinţă morală definită care, prin influenţa lor asupra sufletului amintesc de lirismul exaltat al cînturilor sacre ἐνθουσιαστικὰ μέλη : sensibilitatea auditorilor trece mai întîi prin zbuciumul unei intense participări afective, apoi se linişteşte ca şi cum ar fi găsit un leac şi o „katharsis"[1].

În Corintul dorian, patria de adopţiune a lui Arion, unde a fost codificat ditirambul, se păstra datina de a răsplăti pe învingător dăruindu-i un taur. Nu greşim dacă vedem în acest ritual destul de straniu, supravieţuirea ipostazei teriomorfe a zeului Dionisos. Ditirambul primeşte calificativul de βοηλατής „cel care aduce taurul" (drept premiu), după cum drama lirică se va numi τραγωδία „cîntarea ţapului" (dela răsplata competiţiei respective). Mai rustice şi mai răspîndite, *competiţiile artistice dionisiace* au dat tonul, marilor festivaluri democratice din secolul V. Recitativul antistrofic este înrudit cu altă practică folclorică : — recitativul alternat sau „amebeic" pentru competiţia dintre două coruri. Întrebarea lansată de unele grupuri şi răspunsul născocit de celălalt pe aceeaşi temă, caută să biruie prin surpriză sau ingeniozitate. Adesea totul degenerează în ceartă cu ocări violente şi glume obscene.

Totuşi la Corint sau în *concursuri festive*, cinstind memoria eroilor, zelul competitorilor rămîne în limitele întrecerii solemne : recitativul alternat se avîntă cu patos, dar adversarii nu se încaeră. O temă unică a fost prevăzută dinainte cu dezvoltări emfatice.

Serbările funebre (în genul concursurilor la moartea lui Patrocle, *Iliada*, XXIII) se numără printre cele mai vechi competiţii cunoscute de antropologi. Chiar dacă nu acceptăm vederile lui Ridgeway despre originea dramei [2], în multe împrejurări se poate verifica în ce fel ritualul morţilor a influenţat evoluţia lirismului dramatic, atît prin atmosfera

[1] Aristotel, *Politica*, 1341 b 32.

[2] William Ridgeway, *The Origin of Tragedy with special reference to the Greek tragedians*, Cambridge, 1910.

www.cimec.ro

locurilor sacre unde se executau poemele, dar mai cu seamă prin reliefarea virtuților patriotice și morale pe care le exaltă imnurile corale (de la *peanul* sau *procesionalul* de prin sec. VIII, pînă la Pindar sau Semonides în sec V).

Herodot vorbește despre datini la Siciona care cinsteau prin coruri tragice isprăvi din viața unui erou : καὶ δὴ πρὸς τὰ πάθεα αὐτοῦ τραγικοῖσι χοροῖσι ἐγέραιρον[1].

Istoricul ionian trăiește într-o epocă în care calificativul de *tragic* nu se aplică decît reprezentației atît de răspîndite prin sec. IV. Corurile de la Sicionia sînt deci primele manifestări învestite cu demnitatea epitetului τραγικός. Tiranul Clistenes a profitat de împrejurarea unui război cu argienii ca să înlăture din Siciona cultul eroului Adrastes, originar din Argos. Sacrificii pentru eroul „destituit" se vor oficia în cinstea lui Melanippus, personaj din legenda tebană ; corurile tragice vor sta de acum înainte sub egida religiei dionisiace.

Prin 1927 Pickard-Cambridge[2] a supus unei critici necruțătoare teoria lui Ridgeway despre altarul dionisiac θυμέλη care primea, în s. VI, onorurile cuvenite în vechime eroilor legendari sau eponimi. Ulterior, cercetările arheologice (după cum se poate vedea din monografia lui Fernand Robert[3]) au demonstrat însă destinația *thymelei* pentru sacrificii htonice cerute de cultul morților. La fel, în *peanuri* și *trhenoi* (lamentații sau bocete care se celebrau în multe regiuni ale Greciei) memoria defuncților însufleța lauda sau tînguirea, descîntecul sau pantomima rituală. *Ritualul dionisiac* răspîndind practicile extazului și forme de manifestare stereotipe (serbarea naturii, cortegii falice sau orgiastice din lumea satelor) șterge amprenta culturilor regionale din care se inspirau adesea reprezentațiile corale.

O atenție deosebită merită tînguirile — *threnoi* — care cinstesc periodic amintirea eroilor prin gesticulație ritmică în stilul „*corurilor tragice*" de la Siciona : *threnoi* pentru Ahile la Elis, Crotona și Rhoetum, pentru copiii Medeii la Corint, pentru Hipolit la Trezena și pentru Leucotea în diferite localități. Aportul acestor datini organizate de un ἐξάρχων constituie o contribuție importantă pentru formarea tragediei.

Eroii și peripețiile legendelor locale au fost preamărite, de asemenea, în *ceremonii închise ale aristocrației gentilice* care s-au transformat treptat contopindu-se în *culturile inițiatice de la Eleusis sau Delfi*[4]. Un cult special mai popular consacră figurile marilor binefăcători ai oamenilor : *Prometeu*, divinitatea meșteșugarilor, *Triptolemos*, cel care a născocit plugăritul sau *Icaros* primul cultivator al viței de vie. Nu mai vorbim de oficiile multiple ale semizeului *Heracles* : asanarea mlaștinilor, stîrpirea monștrilor, smulgerea unor muritori din ghiarele morții. Un adevărat „martiriolog" care se pretează foarte ușor dramatizării. Reprezentații populare, folclorice, pantomime sau tînguiri (*threnoi*) rituale ar fi precedat reprezentații de aparat în genul corului dialogat „Heracles" care figurează printre ditirambii

[1] Herodot, *Historiae*, V, 67.

[2] Pickard-Cambridge, *op. cit.*, p. 175.

[3] Fernand Robert, *Thymélé. Recherches sur la signification et la destination des monuments circulaires dans l'architecture religieuse de la Grèce*, Paris, 1939. Ridgeway, *op. cit.*, lua ca precedent exemplul de la Siciona.

[4] Cf. Del Grande, *op. cit.*, p. 20.

www.cimec.ro

lui Bachilide. Drama eshileană ne înfăţişează în mod sugestiv cum este conjurată umbra lui Darius sau cum învie trecutul în amintirea Clitemnestrei. *„Oficianţii"* corului tragic se arată solidari cu suferinţele personajelor din legendă, comentează peripeţiile, se substituie chiar eroilor în tirade debitate la persoana întîi (ρήσεις). Astfel, pe rînd, corul dintr-un ditiramb despre „solia care a cerut la Troia restituirea Elenei" povesteşte în vorbire indirectă, apoi declamă emfatic o cuvîntare a lui Menelau. Într-un recitativ liric, Antigona încearcă să-şi imagineze suferinţa Niobei, închisoarea de aramă în care a pătimit Danae. Tonul întregului monolog cu naraţiuni lapidare şi apostrofe directe, ne sugerează tonul rapsodic al tînguirilor de comemorare (θρήνοι)[1]. Martori ai „pasiunii" executanţii corului asumă treptat personalitatea eroilor preamăriţi. Orientarea democratică, în politica religioasă, universul deschis al serbărilor dionisiace au grăbit laicizarea reprezentaţiilor liturgice.

Termenul dorian care desemnează spectacolul ritual — ΔΡΑΜΑ : fapta unei activităţi — se referă la gesturile executate în conformitate cu prescripţiile unui ceremonial. Δρώμενα sînt „acţiunile" din figuraţia misteriilor de la Eleusis. Riturile de comemorare a eroilor afectează şi ele un caracter ocult. Fără să mai cunoască semnificaţia mişcărilor, executanţii mimează exaltarea, practici de conjurare a duhurilor, „atitudini" convenţionale. Astfel, acolo unde se venerau relicvele copiilor ucişi de o mamă sălbatică — legendara Medee — „ceea ce săvîrşesc oficianţii pare să fie un threnos iniţiatic exaltat" [2]. La cenotaful închinat lui Ahile o procesiune de femei loveşte mormîntul şi gesticulează cu însufleţire.

Gesticulaţia corului dramatic în orice împrejurare exprimă în primul rînd agitaţia interioară. Gesturile nu sînt necesare înţelegerii literale a peripeţiilor. În spectacolul arhaic, cînd se reda fără cuvinte o activitate, figurile coreuţilor se referă de obicei la operaţii cu străvechi sensuri legate de viaţa materială a societăţii sau încearcă să impresioneze prin atitudini fascinante[3]. Eriniile se prind de mîini ca să încingă corul lor vrăjitoresc înaintea îndeplinirii jerftelor : „pămîntul duduie sub săritura lor înaltă, flutură hainele negre, iar treapădul de ciudă umple văzduhul" (vezi „Coeforele", vv. 307, 372, 370). La fel de sălbatic se încinge corul fecioarelor sfinte din Brazilia. Dansatoare călăuzite de un bătrîn corifeu bat ritmul în cercuri trasate cu apă lustrală.

Bătaia din mîini, săritura, pasul tîrît, legănarea braţelor sau oscilaţia din şold cu aruncarea capului pe spate reproduc atitudini din extazul menadelor sau din riturile cretane de iniţiere a războinicilor — χορεύματα σχήματα. — Orhestica rituală, mai exaltată în *corurile tragice* (anterioare „tragediei") oferă un spectacol sobru şi armonios în odele marilor lirici : o dată cu Semonides, Pindar şi Bachilide expresia fascinantă a figurilor ritmice se transformă într-un limbaj de semnificaţii, elaborînd stilul de interpretare a corurilor din drama clasică.

---

[1] Cf. Sofocle, *Antigona*, Stasimon III.
[2] Friedrich Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, Giessen, 1912, p. 499.
[3] Vezi şi M. O. Kosven, *op. cit.*, p. 133 şi urm. ; I. E. Lips, *op. cit.*, p. 378 şi urm.

www.cimec.ro

CARACTERELE DRAMEI ARHAICE ŞI ORIGINEA TRAGEDIEI

Cu excepţia lui Ridgeway, în general, cercetările cu autoritate despre originea tragediei explică geneza fenomenului dramatic printr-o serie de raţionamente deductive care operează cu noţiuni schematice, legate între ele ca nişte vase comunicante : rituri dionisiace, dansuri de satiri sau τράγοι, coruri ditirambice, pantomime rituale. Formal, tragedia continuă drumul ditirambului : acelaşi tip de competiţie cu răsplată rituală, conţinut similar din sfera legendei eroice, spectacol interpretat de ansamblul coreuţilor în atmosfera exaltată a melodiilor orientale. De unde s-ar putea deduce însă existenţa unui ditiramb-pantomimă despre patimile lui Dionisos, transformat treptat în „pasiune dramatică" cu tipuri eroice ? Ce rost ar avea atunci tradiţia lirismului autentic, îndreptat pe făgaşul imitaţiei dramatice prin reformele lui Arion ?

Aristotel derivă tragedia şi comedia greacă (studiate ca două ipostaze ale aceluiaşi fenomen) din trunchiul comun al improvizaţiilor populare : genul serios s-a dezvoltat din corul ditirambic, genul comic şi-a luat înfăţişarea de la ceremoniile falice [1]. Istorici moderni ai dramei au completat mozaicul fără nici o ezitare : τράγοι sînt ţapii, deghizarea coreuţilor sau corespondentul atic al satirilor ; „cîntarea ţapului" stă la originea ditirambului satiric [2]. Deşi Aristotel se călăuzeşte el însuşi, după afinităţi formale, reconstrucţia sa nu merge atît de departe. Prin ce prefaceri miraculoase trece spectacolul satiric atenian ca să merite calificativul de cîntare lirică premergătoare corului tragic ?

Dacă tragedia răsare dintr-o „improvizaţie", aceasta nu implică neapărat tonul licenţios şi obscen din cortegiile falice, atmosfera imaginată de Walther Kranz în reconstrucţia sa, unde drama arhaică este echivalentul unui satyrikon [3]. Printr-o inovaţie îndrăzneaţă coreuţii lui Tespis figurează o întruchipare a eroilor mitici. Ei îşi păstrează conducătorul ritual — corifeul — dar în afara clasicului dialog liric, care se infiripa cîteodată între corifeu şi cor, (sau între două coruri) apare dialogul cu răspunsuri date de actorul izolat.

Ditirambul popular care se intona pe textul improvizat o dată cu melodia de un ἐξάρχων *priceput n-a supravieţuit reformelor lui Arion.* Într-un comos, la un satyrikon sau la coruri falice, mai apar de bună seamă personaje cu iniţiativă, ἐξάρχοντες care dau tonul întregii adunări. Cu toate acestea, ar fi destul de hazardat să menţinem termenul pentru *Arion* sau *Lasos*, *Tespis*, sau *Frinihos*, *Hoirilos* sau *Epigene*. Pe de altă parte rolul actorului (inovaţia lui Tespis) nu l-au asumat horegii sau corifei, deşi această funcţie ar corespunde rangului ocupat de arhaicul ἐξάρχων — conducător al corului tragic. Aşa cum rezultă din analiza funcţiilor dramatice, de la care am plecat în cercetarea noastră, atribuţiile sînt net diferenţiate chiar de la început. *Pentru figuraţia orhestică, unui*

[1] Cf. Aristotel, *Poetica*, cap. III, p. 1448 a 29 sq. şi 1449 a 9 sq. Comentariu în Pickard-Cambridge, *op. cit. Aristotle on the origin of Tragedy*, p. 121.

[2] Cf. Max Pohlenz, *Die Griechische Tragödie*, 1954², vol. II, p. 8, 9.

[3] Walther Kranz, *op. cit.*, p. 9—13 şi p. 17 şi urm. ; vezi şi I. E. Lips, *op. cit.* p. 378 şi nrm.

www.cimec.ro

ansamblu îi revine funcția de protagonist: corul exprimă devenirea personajului pe care-l încarnează la modul rapsodic ca și cum ar povesti despre el. În mod convențional se preferă soluția personajului colectiv: tebanii, danaidele, bacantele, ciclopii etc. [1].

Executanții unui ditiramb compus de Arion sînt feciorii lui Antenor, cincizeci la număr [2]. Antenorizii nu-l asistă pe corifeul care interpretează rolul tatălui. O denumire generică tribală este pretextul figurației multiforme a corului: o dată reprezintă acțiunile venerabilei Teano, maica lor, alte ori povestesc rapsodic cum s-au adunat Troienii la sfat, recită dialogul dintre Antenor și solii ahei, apoi declamă cuvîntarea lui Menelau. Apar în sfîrșit coruri antagoniste care dețin fiecare un rol unic.

Cu prilejul riturilor tebane de comemorare, corifeii eroului Polinice înfruntă corul eroului Eteocle. La Heraia, se menționează chiar acest gen de titulatură după numele personajului unic: „șaisprezece femei (alese din fiecare trib) alcătuiau două grupuri; corul eroinei *Physcoa* și corul *Hippodamiei*". Se vede clar din acțiunea „Rugătoarelor" că interpreta-corifeu nu se deosebește de grupul celorlalte Danaide. Este un simplu element funcțional cum era probabil într-un δρώμενον mai vechi, fruntașul corului advers (feciorii lui Aigyptos)[3]. Dialoguri care fac să progreseze acțiunea vor fi susținute de corifei; rugi, confesiuni, povestea vicisitudinilor prin care a trecut personajul colectiv (Danaidele de pildă), zbuciumul său sînt figurate prin melopeea și gesticulația de ansamblu.

Această interpretare neverosimilă pentru mentalitatea modernă trebuie situată în ambianța pantomimei procesionale. În riturile tribale de comemorare, executantul nu are inițiativă. Corul sau mai exact *teoria*, șirul — monom de oficianți copiază mișcările după fruntașul grupului. De aceea membrii corului aparțin unei singure făpturi, „hidră cu multe capete" cum o poreclise recent un critic uimit de răsfrîngerea nuanțată a impulsului unic în evoluția coreuților virtuoși ai Teatrului Național din Atena. Acest organism nu dă impresia reduplicării absurde; diversitatea gesturilor în orhestica din tragedia clasică surprinde vibrația multiformă a personajului liric, „fețele" caracterului său. De bună seamă coreuții dramei orhestice nu mai sînt oficianții gesticulației superstițioase; ei s-au trezit pe nesimțite la conștiința figurației dramatice.

În demul Icaria, patria lui Tespis, se celebra o pantomimă dramatică: povestea lui Icarus (regele eponim) și a nenorocitei sale fiice Erigona. Niște păstori care nu cunoșteau vinul au fost ospătați de Icarus cu această băutură. Simptomele beției pe care le observă și le trăiesc pentru prima dată îi fac să bănuiască o cursă criminală. Gazda este ucisă, iar mai tîrziu, cînd vinovații devin conștienți de fărădelegea lor, leșul va fi ascuns într-o sepultură improvizată. Erigona pleacă în căutarea tatălui său călăuzită de cîinele Maia. Aflînd mormîntul, ea se spînzură de ramurile unui copac.

[1] În această privință sînt foarte instructive titlurile tragediilor arhaice; cf. Pickard-Cambridge, *op. cit.*, p. 87—90 și A. D. Fitton Brown, *The size of the greek chorus, în Clasical Review*, 1957, nr. 1.

[2] Cf. Bachilides, ed. Edmonds—Ditirambul 3 (p. 93): Ἀντηνορίδαι ἢ Ἑλένης ἀπαίτησις.

[3] Pausanias, *Perieg.*, V, 16, 6. Pentru ritualul Danaidelor celebrat la Ugarit, vezi S. Segert, *Ugarit und Griechland*, în *Das Altertum*, IV (1958), nr. 2, p. 76 și 79.

www.cimec.ro

Prin comemorarea acestor întîmplări dramatice locuitorii demului ispăşeau moartea lui Icarus şi a Erigonei. De fapt, toată povestea a fost plăsmuită pentru explicarea unei datini străvechi de magie agrară în strînsă legătură cu viaţa economică, şi anume cu fertilizarea ogoarelor. Cînd se purifică ogoarele, un şir de oficianţi execută „legănări" în ritm. De asemenea, se vărsa în ţărînă sîngele unei victime pentru fertilizarea pămîntului. Într-o pantomimă mult mai rudimentară decît mişcarea corului tragediei, cortegiul tribal oscilează aşa cum s-a legănat trupul Erigonei spînzurat deasupra mormîntului unde odihnea tatăl său [1].

Figuraţia lirică întreruptă de momente scenice cu expresie dialogată, mai directă, ne ajută să reconstituim fazele spectacolului primitiv. O serie de peripeţii nu se petrec direct pe scenă ci sînt aduse la cunoştinţa auditoriului δι' ἀπαγγελίας „prin anunţare". În afară de povestirile crainicilor sau ale altor personaje, în dramele lui Eshil, dar chiar şi la ceilalţi tragici, subsistă dialogurile „informative" cu întrebare şi răspuns.

Dacă reuşim să scoatem la iveală fizionomia dramei arhaice, în mod implicit putem indica trăsăturile caracteristice care vor determina mai tîrziu specificul tragediei. Citărn o definiţie a genului formulată *din unghiul spectatorului* : „ceea ce vede publicul care asistă la un spectacol de tragedie, nu reprezintă întotdeauna expresia acţiunii ca realitate fizică (o înlănţuire de întîmplări care se petrec pe scenă) ; sînt mai degrabă grupuri de oameni (mai cu seamă în tragedia arhaică, dar şi mai tîrziu) care pregătesc acţiunea, exprimă gînduri şi sentimente despre situaţia lor, relatează experienţe de viaţă şi pătimiri, se înfruntă în dialoguri aprige, ciocnindu-se ca duşmani sau relevînd legături de *simpatie*" [2].

Proiectarea acţiunii sau reflexul peripeţiilor în devenirea psihică a personajelor este deci elementul central, modalitatea conflictului din tragedia clasică. De aceea dramaturgul contemporan Berthold Brecht stabileşte o distincţie între caracterul subiectiv al zbuciumului dramatic din tragedia clasică („aristotelică" cum o numeşte el) şi *modalitatea teatrului epic*, stilul promovat în operele sale (unde situaţiile îl fac pe spectator să gîndească şi devenirea subiectivă a personajelor nu acaparează atenţia spectatorilor) [3].

Dacă asemenea discriminări contestă mesajul tragediei greceşti, lor li se poate opune minunata caracterizare a lui H. Weinstock în studiul său despre Sofocle : „Grecii au avut meritul de a fi perfecţionat expresia străveche a pantomimei — comună tuturor primitivilor şi care imită prin gesturi nişte peripeţii — ridicînd-o la nivelul unei lupte a spiritului între *pro şi contra*, delimitare conştientă de atitudini, dezbatere dusă pînă la deznodămînt (*die bewusste in Entscheidung vollzogene Auseinandersetzung*)" [4].

---

[1] Cf. Hunger, art. *Erigone* din *Lexikon der Griechischen und der Römischen Mythologie*, Viena, 1953. Pentru şabloanele cultice răspîndite în Asia Mică, din care derivă adesea pantomima rituală a grecilor cf. Th. H. Gaster, *Thespis*, New York, 1950.

[2] Schmidt-Stählin, *Griechische Literaturgeschichte*, München, 1934, vol. I, p. 121.

[3] Cf. Bertholt Brecht, *Kleines Organon für das Theater.*, în *Brecht Versuche* 27/32 Berlin 1953 p. 111 şi 122 urm.

[4] H. Weinstock, *Sophokles*, p. 211.

www.cimec.ro

★

Am văzut că pantomima lirică a grecilor nu se poate compara cu o *formă de expresie comună tuturor primitivilor*, gesturile fiind subordonate în primul rînd intenției melodice și sugestive care stă la baza formulei ritmice. *Proclus* împarte producțiunile lirice în două mari categorii: genul narativ διηγηματικόν și genul mimetic μιμητικόν [1]. Deși această delimitare neglijează caracterele distincte care deosebesc speciile după formă și conținut (elegia spre deosebire de iambografie, melica monodică față de cea corală etc.) se vădește o preocupare semnificativă de a *situa* corurile de tragedie față de celelalte categorii ale creației poetice. Calitatea mimetică a interpretării apare de-a lungul evoluției lirismului, îmbrăcînd diverse înfățișări. Pînă la urmă tendința ditirambului nou (un recitativ pentru solist cu acompaniament de flaut) promovează imitația servilă, aproape onomatopeică, prin melodie și ritmul cuvintelor (într-un ditiramb din perioada decadenței, asonanțe și sonorități imitative sugerează gîlgîitul apei înghițite de un înecat). Dansul tragediei comporta în primul rînd sincronizarea mișcărilor cu formula ritmică a versului (ἐμμέλεια) [2]. Astfel se concretizau valorile figurative ale ritmului: zbuciumul sufletesc. *Numai în sensul acesta gesticulația coreuților imită ceva, iar poezia corală devine o artă mimetică. Figuri sau atitudini orhestice tălmăcesc în limbaj afectiv peripețiile dramei arhaice.* Iată de ce instruirea corului intră direct în atribuția primilor dramaturgi la fel de inspirați ca maeștrii de orhestică și ca versificatori. *Frinihos* mărturisește cu mîndrie: „Dansul mi-a dăruit nenumărate atitudini, cîte valuri stîrnește o noapte de prăpăd pe marea furtunoasă"[3]. În afara figurației concise a recitativului — concretizarea oscilației silabice — evoluția coreuților (χορεύματα) suprapune uneori expresia coregrafică elanului liric (φορά) care nu figurează neapărat ceva — o indicație a textului — ci obține doar un efect de fascinație sau de agrement.

Dialogul rudimentar și sărăcia intrigii din primele reprezentații dramatice discreditaseră stilul orhestic în epoca tragediei clasice cînd se pierduseră tradițiile reprezentației corale. De aceea, Aristofan ironizează tendințele arhaizante din opera lui Eshil: „Cel care înșeală niște gură cască, un auditoriu de zevzeci crescut în preajma lui Frinihos" (*Broaștele*, v. 910). Astfel a decăzut o artă cu un trecut străvechi: recitativul orhestic de tipul *emmeliei* pe care grecii la un moment dat nu-l mai consideră printre genurile coregrafice. Caracterele acestui stil de interpretare ar trebui să ocupe un loc aparte în clasificarea formelor dramatice, întrucît, după cum am văzut, tragedia arhaică înmănunchează tradiții folclorice arhaice asimilate de poezia cultă.

[1] Cf. Schmidt, *op. cit.*, 338.

[2] Citām caracterizarea lui Séchan:

„Très contenue dans ses mouvements, c'était plutôt une suite de pas et de gestes rythmés que ce qu'on appelle une danse; elle ne comportait que des évolutions lentes et symétriques sans rien de brusque ni de saccadé. L'emmélie tragique devait donc être fort semblable à l'emmélie religieuse et c'est aux représentations de cette dernière que nous devons demander une idée de la danse de la tragédie". Dict. Darembert-Saglio, art. *Saltatio*, p. 1042. Cf. deasemenea Buchholtz p. 92. Cf. și reprezentarea plastică din Reinach, *Monuments figurés*, nr. 59 și Séchau „*La danse gréque*" 1930, cap. V, p. 115.

[3] Plutarh, *Symp. Quaest.*, VIII, 9, 3.

www.cimec.ro

ХОРОВАЯ ДЕКЛАМАЦИЯ
СТИЛЬ ИНТЕРПРЕТАЦИИ АРХАИЧЕСКОЙ ДРАМЫ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Исходя из цитаты Атенея, в которой первые авторы трагедий носят наименование ὀρχησταί, автор пробует определить стиль интерпретации танцев исполнителями, характер их движений, внутреннее побуждение лирического речитатива, из которого развивалась трагедия.

Жестикуляцию, подчеркивающую лиричность декламации и пафос хоровой декламации (ὀργιασμός) нельзя рассматривать ни как танец, ни как пантомиму. Откуда же происходит обычай скандирования во время движения? Очевидно, таким образом произносились сакраментальные формулы на церемониях люстрации (круговое хождение во время очистительных возлияний у жителей древней Италии) или тогда, когда священнослужитель ходил вокруг алтаря (или жертвы) при заключении какого-нибудь торжественного договора (σπονδαί). Это было возможно лишь в условиях языка с различной длиной слогов (мелодическое ударение).

Обычно допускается, что наличие усилительного ударения в фазе греческого „разговорного" языка благоприятствует введению танцевального ритма в сложении первых стихов, произнесенных предками эллинов. Все же музыкальные скандирования, каковыми являются нотационные удлинения в древних припевах ἰὴ ἰέιε παιαν и ὦ ὑμὴν υμέναιε, формулы с διέκτασις или с метрическим удлинением у Гомера (ὀρόω или μαχεούμενος) свидетельствуют о мелодическом произношении слогов, вероятно, под влиянием фригийской музыкальной техники.

Действительно, отчетливый ритм танца весьма хорошо подчеркивается усилительными ударениями и можно допустить хореографическое вдохновение в звуковой ритмике (трехслоговое правило в греческом ударении показывает, что, хотя постановка ударения зависит от длины последнего слога, его место определяется и тройным ритмом единства ударения). Как бы то ни было, сочетание декламации текста с танцевальным темпом является большим достижением, которое не так легко дается. Почему замедляется слог в ἴηιε παιάν или в εὐωῖ? Первые стихотворцы, придворные артисты или архаические служители культа не подчиняли слово движению; они двигались по своему внутреннему побуждению, приноровляли свои шаги к мелодии слов под впечатлением звуков флейты. Таким образом, с самого начала гимны и процессионная музыка отличались от чистой хореографии, кружения вакханок и народных плясок (ὑπόρχημα описанная Гомером в XVIII песне) или фигур жонглеров минейской эпохи (ὀρχησταί, κυβιστῆρες).

Хоровая интерпретация (орхестровая) гимнов постепенно превратилась в монодическую; эпика развивалась за счет лирических взываний. В случае номов ритмика перешла в мелодичную транскрипцию метров,

www.cimec.ro

ранее исполняемых хореватами. Эпопея и монодический лиризм управляются требованиями усиленного ударения, равномерного такта в пределах большего единства усиления (запрет „разъединения" твердого темпа, определенная ритмическая схема в монодической строфе и т.д.).

Логаэдическое стихосложение заимствует от восточной процессионной музыки ритмические сочетания с асимметрическими количественными соотношениями (адонический стих — ⏑⏑ — ⏑). Как только религиозный гимн (пеон, гимнопедия, ном школы Терпандра и Талетаса) познал новое возрождение в эпоху тиранов, хоровая декламация вновь стала производить на аудиторию впечатление ритмических движений на восточный лад.

Стихи больше не ограничивались ригидными формулами, появились оргиастические метры (ионический, пеон, кретический и т. д.). Наконец возродился более древний обычай лирического диалога, сопровождаемого хоровыми движениями в виде двойного кружения или повторением движений противоположной группы (строфа и антистрофа).

В Спарте хроматические эффекты музыки номов (фригийское влияние) служили интересам аристократии. Орфео-дионисиевская интерпретация музыки, „которая выявляла сущность личности" (при помощи характерного душевного пафоса), подняла лесбийских музыкантов, играющих на цитре на высоту настоящих чародеев, аполлониевых жонглеров ритма. Таким представляет легенда Ариона, ученика Стесихора, сицилийского реформатора дифирамбов, создавшего предпосылки трагедии. Происхождение драмы зиждится на психическом предрасположении зрителей, следящих за хоревтами героического дифирамба и их жестикуляцией под трагический аккомпанемент.

Несмотря на отсутствие существенного различия между χορός и ὄρχησις в момент установления канона циклических хоров, индоевропейский корень *er —, от которого берет начало терминология хорового движения, вводит понятие внутренней ажитации, сильной эмоции, которые проявляются в ритмической декламации во время движения (подобно тому, как и приемы фригийской музыки обусловливались степенью экстаза).

Миметические движения хоревтов не имеют ничего общего с τυρβασία, танцем упадочного дифирамба, ни с комической пантомимой, которая при помощи жестов повествует забавные приключения. Беглый ритм сатиров (τροχαῖος) более подходит к диалогу или речитативу трагического зрелища, в котором появляется диалог. Впрочем, забавные мимы дорических народов выражают первые элементарные понятия драмы, диалог и сценическое действие задолго до аттической трагедии. Последняя не развилась путем художественного оформления рудиментарной пантомимы. Фриада, амабеический диалог и аллегорическое изображение чувств трагического хора, своего рода θρῆνος, представляющего „коллективных персонажей", остаются чисто лирическим зрелищем, самоуглубленной экспрессией драмы, упростившейся в пользу сценического динамизма наряду с упадком хорового лиризма.

www.cimec.ro

LA RÉCITATION ORCHESTIQUE, STYLE D'INTERPRÉTATION DU DRAME ARCHAÏQUE

RÉSUMÉ

A partir d'une citation d'Athénée, où les premiers tragédiens sont appelés ὀρχησταί — danseurs ou maîtres de danse — l'auteur essaye de définir le style d'interprétation des choreutes, les traits caractéristiques de leur mouvement ainsi que le ressort intérieur du récitatif lyrique dont les transformations successives aboutissent au drame.

Cette gesticulation qui met en valeur la diction lyrique, l'emphase de la récitation orchestique (ὀργιασμός) n'est ni danse, ni pantomime. Quelle est l'origine de la pratique de scander en marchant? C'est sans doute de cette manière qu'étaient débitées les formules sacrées lors de cérémonies telles que la lustration (la marche circulaire au cours des libations purificatrices des Italiques). On discute aussi telle démarche autour de l'autel (ou de l'offrande) que l'officiant exécutait pour sanctionner quelque traité solennel (σπονδαί). Mais une pareille diction rythmique n'est possible que dans le cas d'une langue qui distingue la durée des syllabes (accent mélodique).

On admet généralement l'existence de l'accent d'intensité pour la phase du grec « commun » qui favorisa la pénétration des rythmes de danse dans la versification des premiers vers récités par les ancêtres des Hellènes. Toutefois, les scansions musicales dont témoignent les notations de longueur des refrains archaïques ἰὴ ἰήιε παιάν et ὦ ὑμὴν ὑμέναιε, les formules à διέκτασις ou à rallongement métrique chez Homère (ὀρόω ou μαχεούμενος) plaident en faveur d'un traitement mélodique des syllabes, probablement, sous l'influence de la technique musicale phrygienne.

Il est vrai que le rythme marqué de la danse est très bien noté par les accents d'intensité; il serait donc vraisemblable d'admettre une inspiration chorégraphique pour la rythmique verbale.

Pourtant ce n'est pas la cadence fortement marquée qui a déterminé la différenciation des types métriques mais bien plutôt l'alternance des longues et des brèves; alternance proportionnelle et symétrique dans les rythmes binaires, lorsque les syllabes sont épelées au gré de la marche (processions, „récitation orchéstique"), rapports approximatifs, asymétriques dans les rythmes de la déclamation et de la monodie. Quelle que soit la situation, la récitation d'un texte élaboré en *tempo sostenuto* de danse représente une performance qui ne peut s'obtenir aisément. Pourquoi la syllabe traîne-t-elle dans ἴηιε παιάν ou dans εὐωῆ? Les premiers versificateurs, artistes de cour ou officiants archaïques du culte, n'adaptent pas le mot au mouvement, mais au contraire ils avancent grâce à une impulsion intérieure et règlent leurs pas d'après la mélodie des mots et la suggestion discrète de la flûte (les gestes se plient au rythme des paroles). Aussi l'hymne et le chant processionnel se sont-ils dès le début distingués de la chorégraphie pure, du tourbillon des ménades, des danses

www.cimec.ro

populaires (ὑπόρχημα décrite par Homère au chant XVIII) ou des figures des jongleurs de l'époque minoénne (ὀρχησταί, κυβιστῆρες).

L'interprétation chorale (orchestique) de l'hymne s'est graduellement transformée en monodie, car le genre épique s'est développé au détriment de l'invocation lyrique. Dans le cas des *nomes*, la rythmique est devenue une transcription mélodique des *Kôla* jadis exécutés par les choreutes. L'épopée et le lyrisme monodique se guident souvent d'après les exigences d'une accentuation d'intensité, cadence régulière dans le cadre d'une plus grande unité d'accentuation (interdiction de « défaire » le temps fort, schéma rythmique fixe à l'intérieur de la strophe ou du vers, etc.).

La versification logaédique emprunte à la musique processionnelle orientale des combinaisons de rythmes aux rapports quantitatifs asymétriques ainsi que des refrains comme l'adonique $- \overset{\smile\smile}{} - \overset{\smile}{}$. Dès que renaîtra, à l'époque des tyrans, l'hymne religieux (le péan, les gymnopédies, les nomes de l'école de Terpandre et de Talétas), la récitation orchestique recommencera à exercer sur l'auditoire la suggestion des mouvements rythmés sur les modes orientaux.

On remarque l'émancipation des vers de sous la tutelle des formules rigides, l'apparition des mètres orgiastiques (l'ordre ionique, le péon, le crétique, etc.), enfin, la renaissance de la pratique plus ancienne du dialogue lyrique à mouvements orchestiques éxecutée par une double rotation ou en répétant le mouvement du groupe opposé (strophe et antistrophe).

A Sparte, les effets chromatiques de la musique des nomes (d'inspiration phrygienne) ont été mis au service de la domination de l'aristocratie esclavagiste. L'interprétation orphico-dionysiaque de la musique « dévoilant l'essence de la personnalité » (par un *pathos* spécifique de l'âme) fait des cytharèdes lesbiens de véritables thaumaturges, maîtres apolliniens du rythme. La légende présente, comme tel, *Arion*, élève de *Stésichore de Sicile*, réformateur des dithyrambes et créateur des poèmes qui annoncent le spectacle tragique. Le drame compte sur la prédisposition psychique des spectateurs, qui suivent de près les choreutes du dithyrambe héroïque, leur gesticulation aux accords du mode tragique.

Bien qu'il n'y ait pas de différence foncière entre χορός et ὄρχησις la racine i.-e.* *er-*, dont dérive la terminologie du mouvement orchestique, implique certainement la notion d'agitation intérieure, d'émotion violente qui s'extériorise par la scansion rythmique accompagnant la démarche (de même que les procédés de la musique phrygienne ont été calculés pour les effets de l'extase).

Le mouvement mimétique des choreutes n'a rien de commun avec la τυρβασία, danse du dithyrambe à son déclin, non plus qu'avec la pantomime anecdotique, qui raconte par gestes des aventures grotesques. Par contre, le rythme rapide des satires (τροχαῖος) convient au dialogue ou aux parties parlées du spectacle tragique, le jour où s'est ébauché un dialogue. Les mimes grotesques des populations doriennes comportent d'ailleurs

www.cimec.ro

des rudiments dramatiques, un dialogue et une action scénique, longtemps avant la tragédie attique. Cette dernière ne provient pas de l'ornementation d'une pantomime rudimentaire. La triade, le dialogue amébée et la figuration allégorique des sentiments du chœur tragique — sorte de θρῆνοι représentant les «personnages collectifs» — demeurent des spectacles essentiellement lyriques, expression intériorisée du drame qui s'est simplifié en faveur du dynamisme scénique le jour où les grandes traditions du lyrisme choral tombent en désuétude.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SCLAVII ÎN OPERA LUI EURIPIDE ŞI CONCEPŢIA SA DESPRE SCLAVAJ

DE

D. PROTASE

Problema sclavilor, sub variatele ei aspecte, a preocupat în largă măsură legislaţia antică ateniană şi a frămîntat mult gîndirea unor filozofi ai Greciei din epoca de înflorire a sclavagismului, ea nerămînînd fără ecou nici în teatrul grec şi mai cu seamă în opera lui Euripide. Dacă Eshil şi Sofocle au rezervat sclavilor în economia pieselor lor un loc lipsit de însemnătate, care nu reflectă nici pe departe importanţa acestei clase sociale în viaţa statului sclavagist atenian, Euripide, făcînd o cotitură în evoluţia tragediei elene clasice, a acordat sclavilor un loc de seamă în teatrul său. Acest „filozof al scenei", sensibil observator al realităţilor epocii în care trăia, şi-a îndreptat o bună parte a creaţiei sale literare pe linia realistă a criticii stărilor social-politice de la Atena din a doua jumătate a secolului al V-lea şi mai ales din anii războiului peloponeziac (431—404 î. e. n.), răstimp în care au fost reprezentate o bună parte din piesele databile ajunse pînă la noi [1].

Aspecte interesante ale vieţii sociale şi politice ateniene din acest timp sînt bine prinse şi redate de Euripide, în ale cărui tragedii, alături de stăpînii de sclavi, iau parte activă la desfăşurarea acţiunii dramatice înşişi sclavii, cu mentalitatea şi specificul lor de clasă antagonică, nemilos exploatată. Ocupaţiile zilnice, calităţile şi defectele sclavilor, raporturile dintre ei şi stăpîni, conştiinţa vieţii lor de mizerie, precum şi concepţia scriitorului despre această clasă socială, pe cît de disprețuită de oamenii liberi, pe atît de necesară societăţii greceşti de atunci, sînt bine reliefate şi puse într-o lumină nouă în teatrul său.

Sclavii din epoca lui Euripide, ca şi personajele aparţinătoare altei clase sociale, sînt prezentaţi potrivit realităţilor sociale şi politice

[1] A se vedea datarea pieselor în tratatele de istoria literaturii greceşti şi în special la A. M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, Paris, II (1891), p. 289—304, şi A. Willem, *Melpomène — Histoire de la tragédie grecque*, Liége—Paris, 1932, p. 232 urm.

www.cimec.ro

din Atena secolului al V-lea. Scriitorul concentrează în personajele sale trăsăturile generale, esențiale, ale diferitelor clase sociale, dar foarte rar le îmbină cu ceea ce este propriu fiecărui personaj. Cu alte cuvinte, el nu reușește să creeze tipuri literare, în accepția actuală a noțiunii, ci izbutește doar să ne dea o bună caracterizare a sclavului, pe baza căreia ne putem face o imagine veridică a societății ateniene din acea vreme. Preocuparea de a crea tipuri literare, după criteriul abstractizării și concretizării, nu se constată în teatrul euripidean, după cum nu se întîlnește nici în opera altor dramaturgi greci antici [1]. Sclavul adus pe scenă de Euripide este sclavul casnic de la oraș, servitorul din înaltele familii aristocrate, purtător al elementelor caracteristice clasei sociale disprețuite și exploatate. Sclavii din mediul rural apar rar și incidental în tragedia euripideană, iar sclavii, foarte numeroși, care lucrau din greu în ateliere [2], ori cei care își sleiau puterile în galeriile strîmte ale minelor metalifere [3] nu sînt aduși pe scenă, probabil din motive care privesc concepția scriitorului despre artă.

Treburile cu care sînt puși să se îndeletnicească sclavii le întîlnim în numeroase pasaje din tragediile lui Euripide. Figuri de sclavi, bărbați sau femei, apar îndeplinind variate servicii, fie în casele de la orașe, fie — mai rar — pe cuprinsul vreunei moșii. Așa, bunăoară, ei îngrijesc de cai [4], păzesc și duc turmele la pășune [5], fac de mîncare [6] și cară apă [7], poartă torțe [8] și duc mesaje [9], scot carele din șoproane [10] și le descarcă [11], însoțesc pe stăpîn la vînătoare [12], fac curățenie prin casă și pe-afară [13] și poartă armele stăpînului [14]. Alte ori, întîlnim sclavi care ajută la sacrificii [15], stau de pază la ușă [16], îngrijesc de bolnavi [17] și de copii [18],

---

[1] Cf. S. I. Sobolevskĭi, *Рабы в комедиях Аристофана как литературный тип*, în *Вестник древней истории*, 1954, nr. 4, p. 9 urm.

[2] În discursul *Contra lui Eratostene* (19), Lysias ne informează că în atelierul de armurărie al tatălui său, Kephalos, lucrau 120 de sclavi, iar istoricul Tucidide spune că în timpul războiului deceleic au fugit de la atenieni la spartani 20 de mii de sclavi, printre care erau mulți meșteșugari (*Războiul peloponesiac*, IV, 56, 2).

[3] Credem că la această categorie de sclavi se referă Aristotel (*Etica nicomahică*, VIII, 13, 1161 b) cînd îi numește adevărate „mașini (unelte) însuflețite" (ἔμψυχον ὄργανον).

[4] *Hipolit*, v. 110; *Ifigenia în Aulida*, v. 619 urm.; *Elena*, v. 1180 urm.; *Electra*, v. 1135 urm.

[5] *Ciclopul*, v. 27—29, 83; *Alcesta*, v. 8.

[6] *Ifigenia în Aulida*, v. 111 urm.

[7] *Hipolit*, v. 109; *Hecuba*, v. 362; *Troienele*, v. 494; *Ciclopul*, v. 31.

[8] *Electra*, v. 108 urm., 309; *Ion*, v. 95 urm.

[9] *Elena*, v. 722 urm.; 685 urm.

[10] *Ibidem*, v. 1181.

[11] *Ifigenia în Aulida*, v. 610 urm.

[12] *Elena*, v. 1169.

[13] *Ciclopul*, v. 33; *Hecuba*, v. 363; *Andromaca*, v. 166 urm.; *Ion*, v. 133 urm.

[14] *Fenicienele*, v. 779 urm.

[15] *Electra*, v. 799 urm.

[16] *Elena*, v. 1180; *Troienele*, v. 492; *Heraclizii*, v. 332; *Ifigenia în Taurida*, v. 1304; *Ifigenia în Aulida*, v. 1139; *Oreste*, v. 1561.

[17] *Hipolit*, v. 176 urm., 198 urm.

[18] *Ion*, v. 725.

www.cimec.ro

lucrează la stingerea vreunui incendiu [1], usucă [2] şi ţes [3] haine şi chiar păzesc prizonierii [4].

Cercetarea numelor purtate de sclavi în tragediile lui Euripide nu poate duce la *stabilirea originii lor etnice*, în sensul precizării provenienţei sclavilor de la Atena în secolul al V-lea, deoarece aproape toţi sclavii apar în roluri fără nume proprii ori alte apelative, fiind indicaţi doar prin denumirile de „servitor", „sclav", „îngrijitor", „doică" etc. Alţii, foarte puţini la număr, şi îndeosebi femeile, au nume cunoscute din mitologie (Hecuba, Andromaca, Polixena), care nu pot fi luate în considerare sub raportul originii sclavilor atenieni din vremea lui Euripide, întrucît este evident faptul că aici poetul îşi ia subiectele din mitologie, păstrînd sau modificînd parţial conţinutul legendei, dar menţinînd numele şi originea etnică a personajelor legendare. Astfel se poate observa că la Euripide sclavii nu poartă nume personale sau un *ethnicon*, frecvent în comedia lui Aristofan şi mai tîrziu la Menandru, cu excepţia cîtorva membri ai familiei legendarului Priam, căzuţi prizonieri în cursul îndelungatului război troian. Această redusă onomastică a sclavilor nu constituie un indiciu pentru originea populaţiei servile ateniene, deoarece, în cazul de faţă, poetul prelucrează un material mitologic şi urmăreşte cu totul alte ţeluri decît ceea ce interesează în soluţionarea problemei noastre.

Concepţia stăpînilor despre *felul de comportare a sclavilor*, despre modul cum ei trebuie să gîndească şi să vorbească este bine scoasă în evidenţă mai ales în piesele care, din păcate, s-au păstrat doar în stare fragmentară, ea reieşind însă şi din piesele ajunse întregi pînă la noi. Aşa, de pildă, într-un fragment din *Alcmene* [5] se spune că singura virtute a unui sclav este ascultarea şi supunerea faţă de stăpîn, precum şi îndeplinirea întocmai a voinţei lui; voinţa stăpînului trebuie să fie suprema autoritate care să ţină locul gîndirii şi ambiţiei sclavului.

Completarea acestei idei o formează un fragment din *Alexandru* [6], unde se afirmă că sclavul care se încumetă să gîndească independent comite cea mai mare greşeală faţă de stăpîn şi constituie pentru el o nenorocoasă posesie, iar pentru casă o grea povară. Mai departe, se adaugă că sclavul nu trebuie să fie niciodată mai deştept decît stăpînul său, întrucît un asemenea sclav este destul de primejdios şi e mai prudent să nu fie cumpărat [7]. Un stăpîn înţelept se va feri totdeauna să crească în casa lui un sclav sau un om liber mai inteligent decît dînsul [8]. După

---

[1] *Bacantele*, v. 625.

[2] *Elena*, v. 179 urm.

[3] *Bacantele*, v. 514; *Hecuba*, v. 363; *Ion*, v. 747 urm.

[4] *Ifigenia în Taurida*, v. 638, 1205; *Bacantele*, v. 226 urm. O parte din referinţele la ocupaţiile sclavilor în teatrul lui Euripide le-am împrumutat din lucrarea lui P. Masqueray, *Euripide et ses idées*, Paris, 1908, unde de asemenea o bună parte au fost preluate din studiul lui J. Schmidt, *Der Sklave bei Euripides*, Gymn. Programm, Grimma, 1892, lucrare pe care nu am putut-o consulta.

[5] *Alcmene*, fr. 94. Fragmentele vor fi citate după ediţia lui Aug. Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Lipsiae (Teubner), 1856.

[6] *Alexandru*, fr. 49.

[7] *Ibidem*, fr. 52.

[8] *Arhelau*, fr. 253.

www.cimec.ro

cum sclavul, potrivit concepției stăpînilor, nu trebuie să aibă o judecată proprie, tot așa este oprit să vorbească deschis [1]. Întrucît el este cu totul dependent de stăpîn, pe acesta trebuie să-l flateze și să-l măgulească, adevărul putînd fi spus numai în măsura în care este pe placul și în concordanță cu interesele stăpînului. Chiar dacă stăpînul se dovedește a fi de o inteligență mediocră, dreptatea totuși „se cade" să fie totdeauna de partea lui, fiindcă „orgoliul celor mari nu îngăduie ca adevărul să triumfe prin gura celor umili" [2]. O prea mare îndrăzneală din partea sclavului putea atrage după sine bătaia, tortura, ori alte pedepse crude. Andromaca de exemplu, după ce a căzut în robie, își exprimă temerea că prin elocvența sa își va creia o situație precară la severa ei stăpînă, Hermiona [3].

Neîncrederea stăpînilor în sclavi apare adeseori. Un stăpîn care se încrede în sclavi, se spune într-un fragment din *Alcmeon*, este smintit [4], deoarece concepția timpului era că în sclav nu trebuie să ai niciodată încredere. Aceleași suspiciuni și rezerve față de curajul și devotamentul sclavilor le manifestă și Creusa, care, atunci cînd bătrînul ei sclav o sfătuiește să înarmeze cu săbii pe slujitorii ei ca să omoare pe Ion, nu crede că sclavii vor săvîrși omorul, pentru că ei sînt neputincioși (τό δούλον ἀσθενές) [5]. Se pretinde că lipsa de încredere a stăpînilor în proprii lor sclavi rezidă în defectele acestora din urmă. Astfel, stăpînii afirmă că sclavii sînt lași [6], perfizi [7] și într-o ceartă se situează totdeauna de partea celui mai puternic [8], ei nu se gîndesc decît la propriul lor stomac, iar cînd acesta e satisfăcut, nimic nu-i mai preocupă [9].

E greu de spus dacă în spatele considerațiilor privitoare la caracterul josnic al sclavilor se ascunde părerea scriitorului, deoarece afirmațiile și epitetele denigrante la adresa lor sînt puse totdeauna în gura unor personaje ca Oreste ori Creusa, prin intermediul cărora Euripide a vrut să redea opinia încetățenită a stăpînilor nu numai despre proprii lor slujitori, ci despre întreaga clasă socială a sclavilor (δούλων γένος). Din context rezultă, pe de altă parte, că Euripide nu pune la îndoială aceste defecte, atribuite sclavilor de către posesorii lor, dar constată că ele nu le-au fost date de natură și că nu sînt elemente de caracter ereditar ci reprezintă consecința umilirii și asupririi, care au imprimat sclavilor lipsa de curaj și nestatornicia [10].

Euripide dă dovadă de o cuprinzătoare evaluare a ființei umane în ansamblul ei, bazată pe criterii drepte. El afirmă, bunăoară, prin gura crainicului din *Elena*, că, deși sclavul nu este un om care să se poată

---

[1] *Ifigenia în Aulida*, v. 313; *Ion*, v. 674; *Fenicienele*, v. 391 urm.

[2] *Busiris*, fr. 315; *Andromaca*, v. 189 urm.

[3] *Andromaca*, v. 747 urm.

[4] *Alcmeon*, fr. 87: Ὅστις δὲ δούλῳ φωτὶ πιστεύει βροτῶν, πολλὴν παρ' ἡμῖν μωρίαν ὀφλισκάνει.

[5] *Ion*, v. 983.

[6] *Ibidem*, v. 984.

[7] *Alcmeon*, fr. 86.

[8] *Electra*, v. 631 urm.

[9] *Alexandru*, fr. 50: Ἤλεγχον· οὕτω γὰρ κακὸν δούλων γένος· Γαστὴρ ἅπαντα, τοὐπίσω δ' οὐδὲν σκοπεῖ ...

[10] *Ibidem*, fr. 58.

www.cimec.ro

bucura de libertate, totuşi sufletul său nu este strivit de cătuşele robiei; sufletul îi este liber şi el este doar sclavul unui nume [1]. Sclavul apare adeseori plin de sensibilitate faţă de durerile fizice şi psihice umane, împărtăşindu-le sincer chiar dacă ele aparţin propriului său stăpîn [2]. Astfel, într-o discuţie din *Medea* dintre doică şi intendent, doica zice că unei slugi credincioase i se rupe inima cînd stăpînul încearcă un mare necaz [3]. Iar cînd Iason se împacă temporar cu Medea, sclavii se bucură fără nici o umbră de ipocrizie, ei fiind mîndri că pot nutri asemenea sentimente [4]. Reflexiile scriitorului însă nu se opresc aici, ci ele merg pînă la evaluarea valorii omului, indiferent de condiţia sa socială. Pedagogul din *Ion* spune, la un moment dat, că numai numele este ruşinos pentru sclav, dar dacă acesta e cinstit nu valorează cu nimic mai puţin decît un om liber[5]. Completarea acestei idei o găsim într-un fragment din *Melanippe desmotis*, unde se precizează că nici titlul de sclav nu poate păta onoarea unui om cinstit (ἐσθλός) [6], iar în alt loc, Euripide afirmă că inferioritatea morală şi intelectuală a sclavului este o prejudecată; frumuseţea morală a omului nu constă în originea lui nobilă, ci nobil este fiecare om cinstit, fie el liber sau rob [7]. Poetul deplînge pe oamenii de înaltă condiţie socială, deoarece „ei nu-şi pot exprima toate gîndurile, nici nu pot plînge în libertate şi astfel devin sclavii propriului lor rang" [8]. În concepţia lui Euripide „toate avantajele mari ale vieţii pot fi întrunite de aceleaşi persoane, dar aceasta e numai vremelnic, fiindcă bogăţia nu este un bun ce aparţine în chip propriu oamenilor, ci acest bun ei îl au de la zei, iar oamenii nu fac decît să-l păstreze. Dar zeii, cînd vor, pot lua înapoi ceea ce au dăruit" [9]. Deci, după Euripide, avantajele materiale în viaţa indi-

---

[1] *Elena*, v. 728—33:

Ἐγὼ μὲν εἴην, κεἰ πέφυχ' ὅμως λάτρις,
Ἐν τοῖσι γενναίοισιν ἠριθμημένος
Δούλοισι, τοὔνομ' οὐκ ἔχων ἐλεύθερον.
Τὸν νοῦν δὲ· κρεῖσσον γὰρ τόδ' ἢ δυοῖν κακοῖν
Ἐν' ὄντα χρῆσθαι, τὰς φρένας τ' ἔχειν κακὰς
Ἄλλων τ' ἀκούειν δοῦλον ὄντα τῶν πέλας . . .

Cf. Sofocle, fr. 855: Εἰ σῶμα δοῦλον, ἀλλ' ὁ νοῦς ἐλεύθερος. Ideea se regăseşte şi la Aristotel (*Politica*, I, 2, 15), de la care — se pare — e reluată de Seneca în epistola 47 (17): „*Servus est, sed fortasse liber animo*".

[2] *Alcesta*, v. 192 urm., 136 urm.; *Elena*, v. 726 urm.; *Ion*, 725 urm. cf. *Alcmeon*, fr. 86.

[3] *Medea*, v. 54 urm.

[4] *Ibidem*, v. 1138.

[5] *Ion*, v. 854.

[6] *Melanippe desmotis*,fr. 515: Δοῦλον γὰρ ἐσθλὸν τοὔνομ' οὐ διαφθερεῖ, πολλοὶ δ' ἀμείνους εἰσὶ τῶν ἐλευθέρων.

[7] *Ibidem*, fr. 514: ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ οἶδ' ὅπως σκοπεῖν χρεὼν τὴν εὐγένειαν· τοὺς γὰρ ἀνδρείους φύσιν καὶ τοὺς δικαίους τῶν κενῶν δοξασμάτων, κἂν ὦσι δούλων, εὐγενεστέρους λέγω.

[8] *Ifigenia în Aulida*, v. 446 urm.: Ἡ δυσγένεια δ' ὡς ἔχει τι χρήσιμον. Καὶ γὰρ δακρύσαι ῥᾳδίως αὐτοῖς ἔχει, Ἅπαντα τ' εἰπεῖν. τῷ δὲ γενναίῳ φύσιν ἄνολβα ταῦτα. Προστάτην δὲ τοῦ βίου τὸν ὄγκον ἔχομεν τῷ τ' ὄχλῳ δουλεύομεν.

[9] *Fenicienele*, v. 555—558: Ἦ πολλὰ μοχθεῖν πόλλ' ἔχωι ἐν δώμασι βούλῃ; τι δ' ἐστι τὸ πλέον; ὄνομ' ἔχει μόνον. Ἐπεὶ τὰ γ' ἀρκοῦνθ' ἱκανὰ τοῖς γε σώφροσιν. Οὗτοι τὰ χρήματ' ἴδια κέκτηνται βροτοί, τὰ τῶν θεῶν, δ' ἔχοντες ἐπιμελούμεθα. Ὅταν δὲ χρήζωσ' αὖτ' ἀφαιροῦνται πάλιν.

www.cimec.ro

vidului sînt instabile, trecătoare, ele neputînd constitui temeiuri şi criterii permanente de apreciere a persoanei umane. Adevărata valoare a omului, spune scriitorul, nu rezidă în bogăţie şi ea nu trebuie căutată nici într-un arbore genealogic nobil, generat de avere şi sprijinit numai pe ea [1], ci în raţiunea cu care individul a fost înzestrat iniţial de natură [2]. Iată o justă şi acerbă critică a distincţiilor sociale ateniene contemporane autorului *Medeii*, distincţii care se bazează nu pe valoarea reală a omului, ci pe criterii arbitrare, similare celor din cunoscutul dicton latin de mai tîrziu : „*Quantum habes, tanti es*" [3].

Referitor la tratamentul aplicat sclavilor de către stăpîni [4], precum şi în privinţa condiţiilor lor de viaţă, în opera marelui dramaturg atenian există două categorii de pasaje ce conţin informaţii contradictorii.

În prima categorie se încadrează cîteva scene între stăpîn şi sclavul casnic de la oraş, scene din care rezultă respect reciproc, confidenţă şi intimitate, ca şi cum ar fi vorba de persoane de egală condiţie juridică. Să ne amintim, bunăoară, de Alcesta, care, după ce a acceptat să se jertfească în locul soţului său, Admet, îşi ia rămas bun şi de la credincioşii ei sclavi, întinzînd fiecăruia mîna şi adresîndu-le cuvinte părinteşti. Slujitorii de la curte, ale căror răspunsuri sînt scăldate în lacrimi [5], socotesc pe Alcesta nu numai ca cea mai bună stăpînă, dar consideră că ea a fost pentru ei ca o adevărată mamă (μήτηρ) [6]. Dar Alcesta, simbol al iubirii şi devotamentului conjugal, nu este singura femeie din teatrul lui Euripide care dă dovadă de blîndeţe, îngăduinţă şi afecţiune faţă de sclavi. Situaţii asemănătoare întîlnim şi în piesa *Ion*, unde un bătrîn sclav, care a îngrijit de copii în casa lui Erecteu, tatăl Creusei, este cinstit de regină ca un adevărat tată (ματήρ) [7]. De maniere nu mai puţin elegante şi intime uzează şi Clitemnestra din *Ifigenia în Aulida* faţă de sclavul din casă, care făcea parte integrantă din propria ei dotă [8].

În cealaltă categorie de pasaje însă, scriitorul pune în cuvintele corului ori în gura sclavilor afirmaţia că, pentru cei care au cunoscut libertatea, moartea este preferabilă vieţii de rob [9], că viaţa unui sclav nu reprezintă nimic pentru cei liberi [10], sclavia fiind situaţia cea mai deplorabilă pentru om [11]. Aceste consideraţii privitoare la viaţa de mizerie a

---

[1] *Eol*, fr. 22 : Τὴν δ'εὐγένειαν πρὸς θεῶν μή μοι λέγε· ἐν χρήμασιν τόδ 'ἐστί, μὴ γαυροῦ, πάτερ·. Κύκλῳ γὰρ ἕρπει· τῷ μὲν ἔσθ', ὅ δ'οὐκ ἔχει. Κοινοῖσι δ'αὐτοῖς χρώμεθ' ᾧ δ'ἂν ἐν δόμοις χρόνον συνοικῇ πλ εῖστον, οὗτος εὐγενής.

[2] *Alexandru*, fr. 53, v. 9 urm. : Τὸ φρόνιμον εὐγένεια, καὶ τὸ συνετὸν ὁ θεὸς δίδωσιν, οὐχ ὁ πλοῦτος.

[3] Cf. Horaţiu, *Satire*, I, 1, v. 62.

[4] Este interesant de observat că Aristotel (*Politica*, I, 5, 11) recomandă o purtare omenoasă şi îngăduitoare faţă de sclavi. Aceasta însă cu scopul de a obţine de la ei foloase economice cît mai mari.

[5] *Alcesta*, v. 192 ; cf. v. 136.

[6] *Ibidem*, v. 769.

[7] *Ion*, v. 725 urm.

[8] *Ifigenia în Aulida*, v. 46 urm., 860, 867, 871 ; cf. v. 114.

[9] *Hecuba*, v. 349, 357 urm. ; *Troienele*, v. 298 urm. ; *Arhelau*, fr. 246.

[10] *Andromaca*, v. 89 sq. ; 'Αλλ' εἶμ', ἐπεί σοι κοὐ περίβλεπτος βίος δούλης γυναικός, ἦν τι καὶ πάθῳ κακόν.

[11] *Andromaca*, v. 136 urm. ; *Antiope*, fr. 218 şi 219 ; *Hecuba*, v. 359 urm.

www.cimec.ro

sclavilor, puse *totdeauna* în gura acestora, apar frecvent în tragediile lui Euripide, în ciuda faptului că o singură dată în opera sa întîlnim un tratament brutal aplicat sclavului. Aceasta se întîmplă în piesa *Ifigenia în Aulida*, în care un sclav bătrîn este îmbrîncit de Menelau din pricina unei scrisori al cărei conținut nu trebuia să ajungă la cunoștința Clitemnestrei [1]. Altădată, Xutos din *Ion* amenință cu moartea pe sclavele care formează corul în această piesă, dar amenințarea lui îmbracă forma unei glume și ea nu poate fi luată în serios, deoarece, puțin după aceea, Xutos le mărturisește sclavelor propriul lui secret, iar ele îl păstrează cu toată discreția cuvenită [2]. Amenințări similare, fără ca ele să fie duse la îndeplinire de către autorii lor, se mai întîlnesc și în alte piese [3].

Cum trebuie înțelese aceste informații contradictorii referitoare la raporturile dintre sclavi și stăpîni și care este adevărul ce rezultă din ele?

Din capul locului trebuie să precizăm că explicația ideilor generoase din prima categorie de pasaje la care ne referim, idei care nu puteau să apară în teatru fără un oarecare asentiment al opiniei publice ateniene, trebuie să rezide în faptul că Euripide, deși spirit realist, prin generozitatea sa naturală ne înfățișează uneori o icoană înfrumusețată a realităților sociale ateniene din secolul al V-lea. Posesorii de sclavi din Atena acestui timp nu seamănă nici pe departe cu Alcesta, Creusa ori Clitemnestra în îngăduința și intimitatea lor exagerată față de slujitorii lor. Nu lipsită de semnificație apare împrejurarea că larga înțelegere arătată pentru sclavi este înfățișată ca venind totdeauna din vîrful piramidei sociale grecești, din partea unor capete încoronate, ceea ce ar putea îndreptăți presupunerea că este vorba de o politețe gratuită a acestor suverane doar față de cîțiva sclavi de la curte. Cert este faptul că Euripide nu atribuie niciodată stăpînilor de sclavi obișnuiți o asemenea indulgență. În cazurile menționate, ne este prezentat un sclav mai cult, mai manierat, care discută degajat cu stăpînul lui pînă și probleme de filozofie. Un sclav, adresîndu-se lui Hipolit, își permite să-l numească pe acesta *prinț* (ἄναξ), nu *stăpîn* (δεσπότης), precizînd că titlul de stăpîn se cuvine numai zeilor [4]. Acest lucru, la Xenophon, și-l puteau permite doar elenele libere [5]. Sub observația ironică a lui Aristofan, că sclavii lui Euripide „filozofează" precum oamenii liberi [6], se ascunde, totuși, adevărul că marele dramaturg a îndrăznit, prin intermediul sclavilor, să facă aprecieri asupra stărilor social-politice de la Atena. În aducerea pe scenă a unor situații din care se desprinde înțelegere și îngăduință pentru sclavi, dar fără corespondent firesc în viața de toate zilele, trebuie să vedem urmărirea unui scop pedagogic-educativ, o abilă încercare a lui Euripide de a introduce în

[1] *Ifigenia în Aulida*, v. 303 urm.

[2] *Ion*, v. 666 urm. și v. 752 urm.

[3] *Ciclopul*, v. 210 urm.; *Ifigenia în Aulida*, v. 1431 urm.

[4] *Hipolit*, v. 88: "Αναξ-θεοὺς γὰρ δεσπότας καλεῖν χρεών.

[5] Xenophon, *Anabasis*, III, 2, 13: Οὐδένα γὰρ ἄνθρωπον δεσπότην ἀλλὰ τοὺς θεοὺς προσκυνεῖτε.

[6] *Broaștele*, v. 449 urm. :„ Apoi chiar de la-ntîia vorbă permisei să vorbească // Cu același drept stăpîn și rob și babă și copilă".

www.cimec.ro

viaţa practică dezideratele şi ideile pe care el însuşi le nutrea în privinţa raporturilor dintre stăpîni şi sclavi.

În celălalt grup de pasaje, destul de numeroase de altfel, în care Euripide îşi exprimă sentimentele pline de simpatie pentru sclavi şi compătimeşte sincer soarta şi viaţa lor de mizerie, se reflectă adevărata concepţie a scriitorului despre această clasă, crunt exploatată şi supusă abuzului neîngrădit al stăpînilor. Scriitorul îşi afirmă aici propria sa atitudine faţă de situaţia juridică generală a sclavilor, priviţi ca clasă socială oprimată. El lasă să se vadă că, dacă sclavii care trăiau la oraş şi îndeplineau rolul de pedagogi ori secretari în familiile aristocrate nu erau condamnaţi la lipsuri prea aspre şi erau relativ mai bine trataţi, bucurîndu-se de oarecare încredere din partea stăpînilor, nu se poate conchide de aici că toţi sclavii atenieni din vremea lui erau scutiţi de suferinţe şi umiliri. Dovada o găsim, în această privinţă, chiar la Euripide şi ea merită să fie luată în seamă, cu toate că ne găsim în faţa unor personaje (prizoniere din legendarul război troian) care doar îşi imaginează condiţiile vieţii sclavilor de la Atena. Reflectarea destinului care le aşteaptă pe captive nu este o simplă ficţiune, ci transpunerea în gura lor a realităţilor sociale ateniene, în care trăieşte populaţia aservită. Polixena, de pildă, care, după dărîmarea Troiei, ajunge sclavă, îşi imaginează şi povesteşte cu groază viaţa ce o aşteaptă : ea va fi vîndută ca o marfă unui stăpîn aspru, căruia va fi silită să-i suporte toate abuzurile. Viziunea mizeriei şi umilirii o revoltă pe cea care „a fost suverană între femei, frumoasă între fete şi egală zeiţelor, cu excepţia nemuririi". Ea preferă mai de grabă moartea, decît viaţa de sclavă [1]. În multe din piesele lui Euripide — cu excepţia tragediei *Andromaca*, unde corul este format din femei libere — corul este alcătuit din captive (*Hecuba*, *Ifigenia în Taurida*, *Elena*, *Troienele*, *Fenicienele*), ale căror lamentaţii, pe lîngă faptul că sînt în deplină armonie cu sentimentul ce domină dialogul, exprimă condiţia mizeră a sclavului, oprobiul şi disprețul general, aruncate de stăpîn asupra persoanei sale. Din analiza atentă a procedeelor folosite de scriitor rezultă cu prisosinţă că el a utilizat mijloace artistice abile pentru a putea strecura în gura captivelor propriile sale idei despre viaţa sclavilor de la Atena.

Cercetătorii burghezi au înfăţişat pe Euripide într-o lumină falsă, reprezentîndu-l cînd ca gînditor religios, cînd ca idealist [2], iar caracterul social al operei sale a fost fie trecut sub tăcere [3], fie tendenţios

[1] *Hecuba*, v. 342—78.

[2] Vezi, de pildă, următoarele monografii asupra teatrului lui Euripide : Decharme, *Euripide et l'esprit de son théâtre*, Paris, 1893 ; W. Nestle, *Euripides*, Stuttgart, 1901 ; P. Masqueray, *Euripide et ses idées*, Paris. 1908.

[3] În tratatele de istoria literaturii greceşti ale cercetătorilor burghezi, atît în cele apărute în a doua jumătate a secolului trecut, cît şi în cele relativ mai noi, apărute în primele decenii ale secolului nostru, latura socială a operei lui Euripide, în general, şi problema sclavilor, îndeosebi, nu formează un obiect de studiu nici măcar sumar. Excepţie fac, în această privinţă, W. Schmidt şi O. Stählin, care în a lor *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. III (München, 1940), p. 695—696, consacră un loc şi sclavilor din teatrul lui Euripide. De pe poziţii cu totul noi şi fundamental deosebite de ale cercetătorilor burghezi amintiţi, cu multă competenţă, tratează aceste probleme cunoscutul cercetător sovietic I. M. Tronski, care, în a sa *История античной литературы*, ed. a II-a, L., 1951, rezervă sclavilor din opera lui Euripide un număr de pagini.

www.cimec.ro

explicat [1]. Aceasta se datorește în mare măsură și împrejurării că ei încearcă o eronată modernizare a stărilor sociale antice, după cum adesea au arătat Marx și Engels [2]. Astfel, unii cercetători burghezi au ajuns atît de departe, încît au comparat situația sclavului atenian descris în poezia dramatică clasică greacă cu a unui servitor oarecare din epoca modernă sau a unui lacheu din teatrul lui Molière [3]. Iar cît privește concluzia asupra condițiilor de viață ale sclavilor oglindite în teatrul lui Euripide, aceiași cercetători consideră că stăpînul apare „plin de înțelegere față de propriii săi supuși" [4] și că viața acestora „nu ne lasă o idee atît de întristătoare" [5]. Aceste concluzii, care vizează situația tuturor sclavilor prezentați de Euripide în opera sa, sînt unilaterale, tendențioase și lipsite de valabilitate, întrucît ele nu se bazează decît pe cele două-trei tablouri în care Alcesta, Creusa și Clitemnestra apar în culmea generozității lor, și omit, ori nu vor să ia în considerare, o sumedenie de pasaje, unde se oglindește limpede situația deplorabilă a sclavilor. Dar, cum am arătat mai sus, scriitorul nu rămîne pe linia realității sociale cînd înfățișează indulgența acestor regine față de sclavi, ci, în loc să redea crîmpeie de viață ateniană veridică, urmărește țeluri social-educative. Adevărata stare a sclavilor ca clasă socială exploatată și lipsită de drepturi rezultă din numeroasele pasaje în care Euripide spune deslușit că înrobirea este plină de suferințe și umiliri și că acesteia îi este preferabilă moartea. Nu mai încape nici o îndoială că sub aceste afirmații se ascunde însăși părerea scriitorului despre condiția sclavilor ca clasă socială. Euripide a adus pe scenă personaje care reprezintă cele două clase sociale antagonice, sclavul și stăpînul de sclavi, cu interese deosebite și concepții opuse despre viață, al căror antagonism rămîne inconciliabil. Nu este de loc incidentală împrejurarea că, în multe piese ale marelui tragic, apar în fața publicului atenian personaje de neam regesc, cu ideile specifice clasei căreia aparțin, și personaje de cea mai joasă condiție socială, cu mentalitatea și aspirațiile proprii clasei asuprite. Dacă nu se ignorează ideile social-politice înaintate de care este străbătută întreaga operă a lui Euripide, atunci și concepția scriitorului despre traiul sclavilor atenieni apare într-o lumină mult mai vie.

Dacă, din informațiile unor scriitori greci antici [6] și din știrile epigrafice [7], aflăm că sclavii atenieni din epoca clasică, atît cei publici

[1] Vezi nota 2 de mai sus, p. 84.

[2] K. Marx și F. Engels, *Opere alese în două volume*, vol. I, ed. a II-a, Buc., E.S.P.L.P., 1955, p. 65 și K. Marx, *Capitalul*, vol. II (Buc.), Ed. P.M.R., 1951, p. 31.

[3] P. Masqueray, *op. cit.*, p. 347,

[4] W. Nestle, *op. cit.*, p. 358.

[5] P. Masqueray, *op. cit.*, p. 346.

[6] Pseudo-Xenophon, *Republica atenianâ*, I, 10—11 ; Antiphon, *Asupra morții lui Herod*, 48 ; Platon, *Legile*, IX, 872 b ; Lycurg, *Contra lui Leocrate*, 65 ; Demostene, *Contra lui Timocrate*, 113 ; idem, *In Philippum*, III, 3 și *Contra lui Midias*, 46 ; Eschine, *Împotriva lui Timarc*, 17. Cu privire la situația sclavilor de la Atena, vezi următoarele lucrări moderne : H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Paris. 1879, vol. I, p. 284 urm. ; W. L. Westermann, s. v. *Sklaverei*, în *R-E*, Supplb. VI ; L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République athénienne*, Paris, 1897, vol. II, p. 422—466, cu bibliografia indicată în note ; idem, s. v. *Servi*, în *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* ; Cernilovski, *История государства и права*, tom. I, Moscova, 1949 (în trad. maghiară : *Állam- és joglötzénete*, Budapesta, 1951, vol. I, p. 42—66).

[7] *Corp. inscr. Graec.*, I, nr. 1122 și nr. 1123.

www.cimec.ro

cît şi cei aparţinînd particularilor, se bucurau de condiţii de viaţă mai uşoare decît cei din alte oraşe greceşti, aceasta nu ne poate îndreptăţi să atribuim lui Euripide altă concepţie despre viaţa sclavilor şi despre sclavaj, decît aceea care rezultă din propria sa operă. Situaţia relativ favorizată a sclavilor de la Atena din această vreme, fără să dăm deplină crezare aristocratului autor anonim al *Republicii ateniene* [1], îşi găseşte explicaţia în nivelul economic dezvoltat şi în constituţia democratică a statului atenian [2]. Aceşti factori au determinat în largă măsură clasa stăpînitoare să aplice un tratament mai blînd numeroasei populaţii servile [3] din sînul cetăţii, nu atît din grija de a proteja direct persoana sclavului, care era considerat doar un simplu corp (σῶμα) sau unealtă însufleţită (ἔμψυχον ὄργανον), cît din interese generale de clasă, cu scopul de a preîntîmpina eventuale tulburări în viaţa statului. Dispoziţiile legii, care pedepsea omorîrea şi răpirea unui sclav la fel ca pe a unui om liber, dreptul de azil şi marile înlesniri acordate sclavilor publici (δημόσιοι) trebuie privite ca fiind inspirate nu din consideraţii de umanitate faţă de sclavi, ci din dorinţa de a evita cazurile de violenţă publică sau privată şi de a menţine „armonia" în stat, necesară proprietarilor pentru exploatarea sclavilor. Prin această optică apare limpede şi situaţia mai avantajată a sclavilor publici, care, neavînd ca stăpîn decît o persoană fictivă, statul, au avut mai puţin de luptat cu tratamentul neomenesc la care erau supuşi sclavii particularilor, inclusiv cei din serviciul templelor (ἱερόδουλοι). Prin situaţia deosebită a sclavilor de la Atena, creată de clasa dominantă interesată, se explică în bună parte şi faptul că statul atenian n-a fost zguduit de răscoale ale sclavilor de amploarea celor cunoscute mai tîrziu la Roma.

Ar fi greşit să se creadă că Euripide înfăţişează în teatrul său aspecte ale sclavajului din epoca homerică şi că omite să ne prezinte situaţia sclavilor atenieni din vremea sa. În teatrul euripidean nu este oglindită sclavia incipientă, mai puţin aspră şi puţin răspîndită din epoca eroică, deşi coloritul unor tablouri — prin procedeul obişnuit al scriitorului de a proiecta în trecut anumite stări de lucruri contemporane — ne îndrumă spre acele timpuri. Dimpotrivă, în tragediile lui Euripide sclavia apare matură, generalizată şi în plină înflorire, cu concepţii cristalizate ale stăpînilor atît despre proprii lor sclavi ca indivizi izolaţi, cît şi despre sclavi ca clasă antagonică, ceea ce denotă că scriitorul aduce în scenă nu sclavul homeric, ci sclavul contemporan atenian. Referirea lui Euripide la stări de lucruri contemporane lui şi la condiţia juridică a sclavilor de la Atena se observă limpede în două pasaje semnificative în această privinţă : o dată, cînd captivele din *Troienele* [4] doresc

[1] Pseudo-Xenophon, *loc. cit.*

[2] Cf. V. S. Sergheev, *Istoria Greciei antice*, Bucureşti, E.S.P.L.Ş., 1951, p. 166.

[3] În afară de lucrările de specialitate binecunoscute, vezi şi K. Marx, F. Engels, *Opere alese în două volume*, Ed. P.M.R., 1950, ed. a II-a, p. 294, unde se evaluează populaţia Atenei din acest timp la 365 000 de sclavi, 90 000 de cetăţeni liberi, inclusiv femeile şi copiii, şi 45 000 de locuitori fără drepturi depline, cum ar fi străinii şi sclavii eliberaţi.

[4] *Troienele*, v. 207 urm.

www.cimec.ro

să fie aduse la Atena, nu în alt oraş, iar altă dată, cînd Hecuba spune că la Atena „există aceeaşi lege, atît pentru sclavi cît şi pentru oamenii liberi, cînd e vorba de omor" [1].

În urma studiului atent al pieselor lui Euripide în care se vorbeşte despre sclavi, constatăm totdeauna prezenţa a două idei. Conform uneia nu este nicidecum adevărat că sclavul are în vreo privinţă mai puţină valoare decît omul liber. Dacă uneori el stă, din punct de vedere moral, sub nivelul acestuia, de vină este ori firea sa proprie, ori faptul că a fost distrus moralicește de condiţia umilă în care l-a ţinut sclavajul. Cealaltă idee exprimă critica credinţei greşite că o clasă de oameni s-a născut numai pentru a sluji şi alta numai pentru a porunci. De aici reiese clar concepţia scriitorului despre sclavi şi sclavaj : sclavia este o nedreptate potrivnică naturii, iar oamenii s-au născut egali, fără privilegii. Sub acest raport influenţa sofiştilor asupra lui Euripide apare puternică şi de netăgăduit, mai cu seamă începînd cu primii ani ai războiului peloponesiac. Ea se manifestă din plin, atît în formă, cît şi în conţinutul tragediilor sale. Reflexia unui personaj din *Eol* [2] că „nici o îndeletnicire nu e ruşinoasă, dacă ea nu pare astfel celui care o practică" este evident influenţată de principiul lui Protagoras : „omul este măsura tuturor lucrurilor". Susţinerea a două teze contradictorii, preferinţa accentuată pentru etimologii, preocuparea vădită pentru limbă şi stil în unele tragedii, dovedesc iarăşi că scriitorul se foloseşte de toate procedeele oratorice care amintesc de arta lui Gorgias şi Protagoras [3]. Concepţia cunoscuţilor sofişti Hippias din Elis, Gorgias, Alcidamas din Eleea, care susţineau teoria egalităţii naturale a oamenilor, ocupă un loc de frunte în gîndirea lui Euripide. Astfel, într-un fragment din *Alexandru* [4], găsim formulată ideea că „oamenii n-au nimic deosebit unii faţă de alţii, ci, nobili şi nenobili, sîntem toţi de acelaşi neam". Pe filozoful Hippias din Elis, fervent apologet al dreptului natural, îl întîlnim susţinînd teza că „toţi oamenii sînt de acelaşi neam, înrudiţi *de la natură, nu prin lege*, căci aceasta tiranizează individul şi e contrară naturii " [5]. Gorgias încă propovăduia idei similare, cînd spunea că „toţi oamenii trebuie să fie prieteni între ei, potrivit principiului egalităţii naturale a tuturor indivizilor" [6]. Alcidamas din Eleea nu ezită să-şi exprime convingerea că

---

[1] *Hecuba*, v. 291 — 292 : Νόμος δ'ἐν ὑμῖν τοῖς τ' ἐλευθέροις ἴσος καὶ τοῖς δούλοις αἵματος κεῖται πέρι. Vezi şi trimiterile din nota 6, p. 85, în special Lycurg şi Antiphon, care de asemenea vorbesc despre existenţa acestei legi protectoare a persoanei sclavului, în sec. V — IV î.e.n., la Atena.

[2] Fragm. 19 : Τί δ'αἰσχρὸν, ἢν μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκῇ ;

[3] Vezi P. Decharme, *op. cit.*, p. 47—58.

[4] *Alexandru*, fr. 53, v. 6 urm. : Ἴδιον οὐδέν ἔχομεν· μία δὲ γονὰ τό τ' εὐγενὲς καὶ τὸ δυσγενές.

[5] Platon, *Protagoras*, 337 : Ἱππίας ὁ σοφὸς εἶπεν· ὦ ἄνδρες, ἔφη, οἱ παρόντες ἡγοῦμαι ἐγὼ ἡμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας εἶναι, φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν, ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται.

[6] Platon, *Gorgias*, 66 : Φίλος μοι δοκεῖ ἕκαστος εἶναι ὡς οἷον τε μάλιστα, ὃν περ οἱ παλαιοί τε καὶ σοφοὶ λέγουσιν, ὁ ὅμοιος τῷ ὁμοίῳ.

www.cimec.ro

„un zeu a creat liberi pe toți oamenii, iar natura n-a făcut pe nimeni sclav" [1].

În lumina ideilor sofiste, îmbrățișate cu căldură de Euripide, este clară și explicabilă tendința generală a teatrului său de a micșora pe cei mari, de a ridica pe cei umili și de a reduce la nivelul comun aproape toate personajele mari ale mitologiei, cum a făcut, de pildă, cu Odisseu în *Troienele* ori în *Elena*, cu Teseu în *Hipolit* sau cu Iason în *Medea*. Ideile școlii sofistice n-au rămas închistate într-un cerc strîmt de filozofi, ci ele s-au bucurat de mare răspîndire în lumea greacă. Faptul acesta este coroborat, printre altele, și de preocuparea asiduă a lui Aristotel de a combate cu energie pe adversarii despotismului și pe cei care susțineau că împărțirea societății în oameni liberi și sclavi nu există de la natură, ci a fost creată numai în virtutea unei legi nedrepte, ostile rînduielilor naturii. Prin teoria sa despre legitimitatea și necesitatea sclavajului, în care este evident substratul de clasă, filozoful stagirit, împreună cu întreaga școală a lui Socrate și Platon, reprezintă un accentuat regres față de ideile viabile, progresiste, răspîndite de sofiști și introduse în teatrul lui Euripide.

Dușman al conservatorismului și înfocat patriot, Euripide a răspuns în opera sa la toate problemele vitale care frămîntau mintea și sentimentele multor oameni din societatea timpului său. Adept credincios al teoriei dreptului natural, acest „mare gînditor", cum l-a numit Belinski [2], a ajuns la convingerea că sclavia constituie o nedreptate socială, contrară legilor firii, și a dezvăluit fără cruțare racilile ordinei publice existente [3]. Din întreaga sa opera rezultă cu prisosință o dîrză ostilitate împotriva sclavajului, fără să se găsească însă formulată cererea abolirii lui. Euripide n-a cerut deschis desființarea sclavajului — după cum n-a fost cerut acest lucru nici mai tîrziu de către stoici — deoarece se pare că nu vedea mijloacele practice pentru înlăturarea lui [4]. Se poate însă afirma cu certitudine că ideea egalității de la natură a sclavilor și oamenilor liberi, precum și considerarea sclavajului ca o nedreptate socială, formează în concepția marelui dramaturg premisele neîndoielnice ale raționamentului din care se poate desprinde concluzia firească a înlăturării sclaviei. Această concluzie rămînea doar să fie enunțată. Adversar hotărît al războiului în general și al războiului peloponesiac în special (*Troienele*, *Fenicienele*), Euripide este nu numai un mare inovator în tragedia greacă, un realist și un democrat convins, ci prin ideile sale social-politice înaintate, el rămîne un dezvăluitor al crizei politice și ideologice a societății sclavagiste ateniene din epoca clasică.

---

[1] Alcidamas, *Mess.*, fr. 1 : Ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας ὁ θεός, οὐδένα δοῦλον ἡ φύσις πεποίηκεν.

[2] V. G. Belinski, *Opere complete*, III, 1948, p. 335 (ed. rusă).

[3] I. M. Tronski, *op. cit.*, p. 49.

[4] *Ibidem.*

www.cimec.ro

РАБЫ В ТРУДАХ ЭВРИПИДА И ЕГО ВЗГЛЯДЫ НА РАБСТВО

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В отличие от произведений Эсхила и Софокла, где роль, отведенная рабам весьма незначительна, в театре Эврипида в развитии драматического действия принимает участие множество персонажей — рабов, мужчин или женщин, исполняющих различные работы в аристократических домах города.

Эврипид, не создавая литературных типов из этих персонажей, дает верную характеристику городского домашнего раба, эксплуатируемого своими владельцами. Писатель выводить на сцену не раба, тяжело работающего в сельском хозяйстве, в мастерских или изнуренного непосильным трудом в рудниках, а лишь городского домашнего раба-слугу.

Повседневные занятия, качества и недостатаки рабов, взаимоотношения их с хозяевами, сознание мизерности их жизни — все это хорошо схвачено и рельефно представлено в театре Эврипида, как и личный взгляд писателя на этот социальный класс.

Несмотря на то, что благодаря высокому экономическому уровню и демократической конституции Афинского государства условия жизни рабов в Афинах были легче, чем в других греческих городах, нельзя сказать, что жизнь рабов в театре Эврипида представлена лишенной страданий и унижений. Часто встречаются рабы, предпочитающие смерть рабской жизни.

Некоторые буржуазные исследователи приходят к ошибочному заключению об отношениях между хозяевами и рабами, отражающихся в театре Эврипида. Для этих исследователей жизнь рабов, представленная Эврипидом, соответствует жизни лакея в театре Мольера или любого слуги современной эпохи. В действительности же, афинские рабы V века выведены в произведениях Эврипида как люди, подвергающиеся неограниченному произволу своих хозяев, лишенные всяких прав и безжалостно эксплуатируемые. Во многих местах писатель сочувствует им и оплакивает их несчастную судьбу.

Взгляды Эврипида на рабство установились под влиянием софистической школы, которая проповедовала теорию естественного равенства между людьми. Для Эврипида, как и для софистов, рабство являлось социальной несправедливостью, противной природе вещей. В большей части произведений великого афинского драматурга показывается его непримиримая враждебность в отношении рабства и вскрываются недостатки государственных порядков в Афинах того времени, несмотря на то, что автор Медеи открыто не требовал упразднения рабства можно утверждать, что идея естественного равенства рабов и свободных людей и определение рабства как социальной несправедливости являются верными предпосылками, из которых сам по себе напрашивается вывод упразднения рабства. Оставалось только его высказать.

www.cimec.ro

LES ESCLAVES ET L'ESCLAVAGE DANS L'ŒUVRE D'EURIPIDE

RÉSUMÉ

Contrairement à Eschyle et à Sophocle, dans les œuvres desquels les esclaves jouent un rôle très effacé, Euripide fait participer au déroulement de l'action dramatique bon nombre de figures d'esclaves — hommes ou femmes — ayant différentes occupations dans les familles de la haute aristocratie des cités grecques.

Sans créer des types littéraires dans l'acception actuelle de la notion, Euripide réussit à caractériser d'une manière très fouillée l'esclave domestique urbain, exploité par ses maîtres. Car l'écrivain ne met pas en scène les esclaves qui peinent dans les champs et ateliers, et non plus ceux qui épuisent leurs forces dans les mines métallifères ; il ne présente que les esclaves domestiques de la ville, les serviteurs.

Leurs travaux quotidiens, leurs qualités et leurs défauts, leurs rapports avec les maîtres, la conscience de leur vie de misère, de même que la conception de l'écrivain sur cette classe sociale, sont bien saisis et relevés dans le théâtre d'Euripide.

Bien que, grâce au niveau économique élevé et à la constitution démocratique de l'État athénien, les conditions de travail des esclaves aient été meilleures à Athènes que dans les autres villes grecques, il n'est cependant pas juste d'affirmer que la vie des esclaves du théâtre d'Euripide soit dépourvue de souffrances et d'humiliations. On y rencontre souvent des esclaves qui préfèrent la mort à la servitude.

Certains chercheurs bourgeois ont tiré des conclusions erronées des rapports entre maîtres et esclaves, tels qu'ils se reflètent dans le théâtre d'Euripide. Ils considéraient que la vie de ces esclaves aurait été comparable à celle d'un laquais du théâtre de Molière ou d'un domestique quelconque de l'époque moderne. En réalité, dans l'œuvre d'Euripide, les esclaves athéniens du Ve siècle, privés de droits et impitoyablement exploités, sont soumis aux abus effrénés de leurs maîtres ; c'est pourquoi, dans maint passage, l'écrivain éprouve de la compassion envers eux et déplaint leur sort misérable.

Euripide a formé sa conception de l'esclavage sous l'influence de l'école sophistique, qui diffusait la théorie de l'égalité naturelle des hommes. Pour lui, tout comme pour les sophistes, l'esclavage était une injustice sociale, contraire à la nature. Aussi Euripide s'avère-t-il, dans la majeure partie de son œuvre, fermement hostile à l'esclavage et impitoyable pour les tares de l'ordre public de l'Athènes de son temps. Bien que l'auteur de *Médée* n'ait pas ouvertement réclamé la suppression de l'esclavage, on peut néanmoins affirmer que l'idée de l'égalité naturelle entre esclaves et hommes libres, ainsi que le fait de considérer l'esclavage comme une iniquité sociale, forment les prémisses certaines qui devaient nécessairement mener à la conclusion que l'esclavage devait être aboli. Cette conclusion, il ne restait plus qu'à l'énoncer.

www.cimec.ro

ECONOMIA AGRICOLĂ LA COLUMELLA

DE

H. MIHĂESCU

Lucius Iunius Moderatus Columella, născut la Gades în Spania, a fost contemporanul lui Seneca (5—65 e.n.), a cunoscut Baetica, Cilicia şi Siria, dar a trăit în Italia şi a descris relaţii italiene şi şi-a terminat lucrarea despre agricultură (*De re rustica*), în 12 cărţi, după anul 65 al erei noastre, adică într-o vreme cînd orînduirea sclavagistă romană atinsese apogeul dezvoltării sale istorice şi manifesta acum noi contradicţii, care erau începutul declinului şi apoi al descompunerii ei treptate şi iremediabile. De aceea studiul atent al contribuţiei lui Columella prezintă pentru noi un interes deosebit, prin faptul că ne dezvăluie în mod concret posibilităţile formaţiunii sclavagiste pe treapta ei cea mai înaltă, adică ne înfăţişează caracterul proprietăţii funciare, gradul dezvoltării tehnice şi al mijloacelor de transport, disponibilităţile forţei de muncă şi relaţiile dintre oameni în procesul de producţie, şi ne face să înţelegem mai bine cît era în stare să realizeze societatea omenească în condiţiile acestor relaţii, cu alte cuvinte, care erau limitele extreme ale modului de producţie sclavagist.

Columella a învăţat mult din cărţile de agronomie, greceşti sau latineşti, pe care le-a menţionat cu laude în unele pasaje ale expunerii sale : mai ales Cato, Varro, Vergiliu, C. Iulius Hyginus şi contemporanul său A. Cornelius Celsus, însă cunoştinţele cele mai preţioase şi mai temeinice şi le-a dobîndit din practica agricolă nemijlocită, fie în colaborare cu unchiul său M. Columella, în viile din mlaştinile provinciei Baetica din Spania (*palustres vineas habebat* : VII, 2 şi XII, 12), fie pe ogoarele sale proprii de întindere mijlocie din Laţiu şi Etruria (III, 3, 14 şi 1, 12). Faţă de înaintaşul său Varro, el se deosebeşte tocmai printr-o mai mare bogăţie de fapte şi de pricepere ; cu toate că pare mai puţin livresc, stăpîneşte tehnica agricolă într-o măsură incomparabil mai mare, deoarece cunoaşte mai bine viaţa, adică practica, şi această împrejurare fericită face din el un izvor de prima mînă pentru cunoaşterea relaţiilor agrare din Italia vremii sale.

www.cimec.ro

Columella recunoştea în mod deschis că agricultura din Italia începuse să decadă şi propunea să se folosească într-o măsură mare cunoştinţele agrotehnice ale vremii sale şi cultura intensivă, spre deosebire de contemporanul său A. Cornelius Celsus, care considera că acest început de criză putea fi înlăturat prin reducerea cheltuielilor de producţie şi aplicarea sistemului culturii extensive [1]. Decăderea agriculturii avea ca punct de plecare contradicţiile incipiente ale modului de producţie sclavagist din acel timp, după cum vom încerca să arătăm mai jos, iar acestea fuseseră agravate într-o măsură însemnată de concurenţa provinciilor occidentale ale imperiului roman [2].

Unitatea economică sclavagistă dezvoltată presupunea concentrarea avuţiei sociale în anumite mîini, iar această concentrare avea loc de obicei pe căile următoare, menţionate de Columella (I, prefaţă) : 1) prin război victorios ; 2) prin comerţ pe mare ; 3) prin uzură sau cămătă ; 4) prin cîştiguri de pe urma clientelei sau a denunţurilor judiciare ; 5) prin venituri realizate în slujbele publice (*cursus honorum*). În epoca de ascensiune a sclavagismului, aceste cîştiguri se îndreptau în mod normal spre economie sclavagistă, adică erau folosite de obicei spre a cumpăra pămînturi şi sclavi, aşa încît micile capitaluri acumulate din surse comerciale sau cămătăreşti se vărsau în apele mai vaste ale agriculturii, care constituia temelia formaţiunii economice din acel timp [3]. Strînse la un loc cu oarecare greutate, mijloacele băneşti urmau să fie valorificate şi sporite prin munca omului, adică intrau în procesul de producţie din agricultură, unde o parte erau cheltuite pentru cumpărarea pămîntului şi a sclavilor, iar alta se irosea treptat în lucrările curente. Acest proces nu putea fi reluat decît după un an, iar la viţa de vie şi la arborii fructiferi, chiar după mai mulţi ani, încît nivelul producţiei creştea încet şi reproducerea se făcea cu greutate, aşa că mersul înainte al gospodăriei sclavagiste cerea multă grijă şi bunăvoinţă, fiind necesare următoarele condiţii, recomandate de Columella (I, 1) : 1) muncă stăruitoare (*assiduus labor*) ; 2) experienţa îngrijitorului de moşie (*experientia vilici*) ; 3) mijloace băneşti şi voinţa de a cheltui (*facultates ac voluntas impendendi*) ; 4) prezenţa stăpînului (*praesentia domini*). Mai ales prezenţa stăpînului era socotită indispensabilă în bunul mers al gospodăriei, atît pentru aplicarea cunoştinţelor agrotehnice cît şi la supravegherea lucrărilor, iar Columella vedea în absenteism pricina cea mai de seamă a decăderii agriculturii din timpul său (I, prefaţă ; I. 1 ; XII, prefaţă). La aceasta se mai adăugau nepriceperea şi rutina, deoarece mulţi proprietari se limitau la tradiţiile vechi şi la empirism îngust, care împiedicau orice progres ; sau îşi cheltuiau averea în desfrîu şi lux şi sustrăgeau o bună parte a veniturilor create în agricultură, încît procesul de producţie se desfăşura în condiţii cu totul neprielnice.

---

[1] M. E. Sergheenko, *Из истории сельского хозяйства в древней Италии*, în VDI, 1953, nr. 3, p. 65—67.

[2] N. A. Maşkin, *История древнего Рима*, Moscova, 1950, p. 464 : „Concurenţa provinciilor occidentale a fost una din cauzele decăderii incipiente a economiei italiene".

[3] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, Buc., 1953, p. 325 : „În lumea antică, acţiunea comerţului şi dezvoltarea capitalului comercial duceau întotdeauna la economia sclavagistă".

www.cimec.ro

De la Varro la Columella, adică timp de aproape un secol, proprietatea funciară mare sporise fără încetare, în detrimentul proprietății mici și mijlocii. Această tendință era simțită cu vigoare de contemporani și se oglindea pretutindeni în literatură, care folosea în mod curent motivul țăranului sărac, alungat de pe peticul lui de pămînt, sau lăcomia fără margini a bogatului. În sălile de declamație ale tineretului care se pregătea pentru cariera politică, se putea auzi invectiva țăranului sărac împotriva latifundiarilor: „Voi stăpîniți ogoarele, pămînturile publice și umpleți orașele cu casele voastre; cuprindeți între construcțiile voastre ape și păduri. Nimic n-a ajuns de invidiat pentru ochii tăi decît dărîmăturile micii mele gospodării" [1]. Chiar și unii reprezentanți ai clasei posedante își dădeau seama de acest fenomen nesănătos și protestau cu tărie în scrierile lor, cum era de pildă Seneca: „Pînă cînd veți tot lărgi hotarele proprietăților voastre? Ogorul, pe care o dată a încăput un popor întreg, a ajuns acum prea strîmt pentru un singur stăpîn. Pînă unde vă veți tot împinge arăturile, deoarece nu sînteți mulțumiți nici cu lărgimea provinciilor spre a pune capăt moșiilor voastre? Fluvii frumoase curg acum prin proprietate privată și rîuri măreațe, hotare ale unor neamuri mari, sînt acum în stăpînirea voastră, de la izvor pînă la gură. Dar și asta vi se pare prea puțin și încingeți mările cu latifundiile, iar supraveghetorul trimes de voi dă porunci dincolo de Adriatica, de marea Ionică sau Egee, *pe cînd în orașe numărați printre lucrurile voastre de rînd cartiere întregi de locuințe*. Oricît de mult stăpîniți, doriți ca moșia voastră să fie mai întinsă decît era odinioară un imperiu" [2].

Poetul Persius denunța pe acești proprietari mari pentru rapacitatea și originea lor dubioasă, afirmînd că un oarecare Vettidius din Cures stăpînea „moșii mai întinse decît putea străbate un șoim în zbor" [3]. Latifundiile lui Trimalchio se întindeau de la Terracina pînă la Tarent și în Sicilia, iar averea sa atingea treizeci de milioane de sesterți, într-o vreme cînd îmbrăcămintea unui sclav trezorier costa zece sesterți [4]. Columella arăta puțin entuziasm pentru proprietatea mare și avea în vedere numai gospodăria cu sclavi ca organism economic, care nu era același lucru cu latifundiul, și el opera cu întinderi medii de 200 *iugera*, adică 50 de ha (II, 12), subliniind că moșiile prea mari își ruinează stăpînii (*si fundus praevaleat, allidi dominum*: I, 3), ceea ce înseamnă că gospodăria mare era rentabilă numai în anumite limite, relativ modeste, în raport cu mijloacele de producție și cu posibilitățile de desfacere a produselor. Prin urmare gospodăria sclavagistă rațională, bazată pe cultura intensivă și pe schimbul de produse, așa cum o concepea Columella, se impunea cu greutate și era legată de anumite condiții, ca fertilitatea solului, irigații, apropierea de oraș sau de o apă navigabilă, supravegherea stăpînului, existența unor disponibilități financiare și prezența consumatorului (I, 2), iar aceste condiții nu puteau fi îndeplinite pretutindeni. Dincolo de limitele trasate

[1] Seneca Retorul, *Controverse*, V, 5.

[2] Seneca, *Scrisori către Luciliu*, 89, 20.

[3] Persius VI, 14—15: *adeo omnes ditescant orti peioribus*; IV, 26: *dives arat Curibus quantum non miluus errat.*

[4] Petronius, 48 și 71.

www.cimec.ro

de ele stăpînea cultura extensivă, cu păşuni şi păduri sau ogoare ocupate de ţărani datornici şi sclavi în lanţuri (*occupatos nexu civium et ergastulis tenent*: I, 13), care lucrau cu mijloace primitive şi creau numai o cantitate relativ mică de plus produse, aşa că în acele părţi nu era cu putinţă o civilizaţie înfloritoare.

Columella concepea gospodăria sclavagistă ca un complex în care trebuiau să intre toate culturile posibile sub cerul Italiei, adică ogoare de cereale (*arva, segetes*), grădini cu pomi roditori (*horti, arbores*), livezi cu măslini (*oliveta*), vii (*vineta*), fîneţe (*prata*), păşuni (*pascua*), sălcii şi trestii pentru legatul viei (*salicta et arundineta*), pădure de tăiat (*silva caedua*), piscine şi stupine (I, 2). Această unitate economică trebuia să aibă sclavi (*familia, pueri*), vite (*armenta*), unelte (*instrumenta*), hambare pentru cereale (*horrea*), cămări de păstrat produsele (*apothecae*), pivniţe pentru ulei şi vin (*cellae oleariae et vinariae*), prese de stors (*torcularia*), încăperi pentru păstrarea fînului (*foenilia*) sau a paielor (*palearia*) etc. Ea purta în mod curent numele de *villa* şi cuprindea de obicei trei părţi: locuinţa stăpînului (*pars urbana*), locuinţa sclavilor (*pars rustica*) şi partea destinată roadelor (*pars fructuaria*: I, 6).

Agrotehnica avansată propusă de Columella considera pe bună dreptate aratul ca o operaţie esenţială, care trebuia executată cu multă grijă de trei sau patru ori pe an: prima arătură se numea *proscindere*, a doua *iterare*, a treia *tertiare* şi a patra *lirare* (II, 4; XI, 2). Plugul brăzda pămîntul (*sulcare*) în lung şi în curmeziş, fără să lase „scaune" (*scamna*, II, 2), iar sămînţa se alegea bine, se dezinfecta (II, 9) şi apoi se împrăştia în mod egal, în medie cîte 140—175 l de grîu şi 200 l de orz la hectar (II, 9; XI, 2). Urma sfărîmarea bolovanilor (*pulverationem facere*) şi grăpatul (*occatio, inoccare*: XI, 2) pentru a acoperi bine sămînţa, apoi plivitul buruienilor (*sarritio*: I, 11). Roadele erau aduse pe o arie pavată cu pietriş tare (*area... optima est silice constrata*: I, 6) unde spicele erau zdrobite cu îmblăciul (*baculis*) sau strivite cu copitele animalelor, cu unealta de treierat numită *tribulum* sau cu altă unealtă zisă *traha* ori *trahea* (II, 20). O recoltă record putea fi de patrusprezece la unu faţă de cantitatea de sămînţă aruncată în pămînt, adică de aproximativ 2 000—2 500 l grîu la hectar (III, 3).

Cultura specială şi intensivă a viţei de vie avea nevoie de sclavi calificaţi, de pămînt potrivit, care trebuia arat adînc şi săpat de mai multe ori pe an (II, 2), de culturi complementare ca sălcii, trestie sau castani (IV, 30) şi de cheltuială continuă, însă dădea un venit mai mare decît cultura cerealelor. Columella făcea un calcul sumar spre a-i convinge pe contemporani de rentabilitatea viticulturii: o întindere de pămînt de 7 *iugera* (aproximativ 1,75 ha) se vindea cu 7 000 de sesterţi, un sclav calificat necesar pentru a o lucra costa 8 000 de sesterţi, plantatul şi cheltuielile din primii doi ani atingeau 14 000 de sesterţi, deci în total 29 000 de sesterţi. Uzura acestei sume, adică procentul de 6% timp de doi ani, cît via nu producea, totaliza 3 480 de sesterţi, adică total general 32 480 de sesterţi. Cele 7 *iugera* produceau cel puţin 7 *cullei*, adică 3 640 l de vin pe an, iar un *culleus* se vindea cu 300 de sesterţi, deci 7 *cullei* valorau 2 100 de sesterţi. Prin urmare, suma totală de 32 480 sesterţi investită în 7 *iugera*

www.cimec.ro

de vie şi în sclav se amortiza în 15 ani, şi chiar mai repede, deoarece producţia anuală la *iugerum* putea fi de 5 ori mai mare. Astfel Columella arăta că o întindere de 7 *iugera* de pe moşiile sale producea, nu 7 *cullei*, ci 35 de *cullei* de vin pe an, deci stăpînul pomenit mai sus îşi putea scoate cheltuiala în trei ani de recoltă normală (III, 3). Insistenţa autorului asupra rentabilităţii viticulturii, care dădea roade bogate (*uberrimum esse reditum vinearum*: III, 3) şi cîştig mare (*cum magno faenore*: IV, 3), apoi tendinţa vădită de a transforma repede produsele în marfă şi de a începe procesul de la capăt în vederea reproducţiei pe o scară mai înaltă, precum şi grija de a folosi mereu ca echivalent al valorilor moneda curentă şi de a raţionaliza la maxim procesul de producţie, ne arată că gospodăria sclavagistă romană depăşise stadiul economiei naturale sau al economiei casnice închise şi se dezvoltase mai departe, în forme proprii caracteristice numai ei şi în anumite limite impuse de procesul istoric, iar lucrul acesta fusese cu putinţă nu atît prin mijlocirea războaielor victorioase, cît mai ales prin munca sclavilor, stăruinţa culturilor intensive, uşurinţa transporturilor pe apă şi concentrarea populaţiei în oraşe. Aceşti factori au înlesnit progresul gospodăriei sclavagiste dezvoltate, dar i-au impus şi anumite margini: şubrezenia ei apare atît de lămurit din paginile lui Columella, încît putem conchide cu hotărîre că orînduirea bazată pe munca sclavilor, şi îndeosebi agricultura din Italia, erau în decădere la mijlocul secolului întîi al erei noastre.

Pe scara rentabilităţii, după vita de vie urma cultura pomilor roditori, şi mai ales a măslinului, care erau cultivaţi pe scară largă (*cultus hortorum... nunc vel celeberrimus*: X, prefaţă) şi dădeau uneori venituri mari, în special în apropierea oraşelor (*ista iam non minima vectigalia multis esse coeperunt*: I, prefaţă). Fructele se păstrau şi se transportau greu, de aceea erau consumate în gospodărie, fie în stare naturală (XI, 3), fie uscate la soare (XII, 14) sau conservate în miere (XII, 10). Arborii fructiferi erau altoiţi (*De arboribus*, 26—27), creşteau în condiţii optime, deoarece climatul mediteranean le pria, şi cuprindeau numeroase specii şi varietăţi, ca măslin (*olea*), smochin (*ficus*), măr (*malus*), rodie (*malus Punica*), gutui (*malus Cydonea*), cais (*malus Armeniaca*), sorb (*sorbus*), păr (*pirus*), nuc (*nux*), migdal (*nux Graeca*), prun (*prunus*), cireş (*cerasus*) etc. Măslinele se storceau de obicei în luna decembrie, iar uleiul obţinut se vindea în cea mai mare parte şi constituia unul din veniturile principale ale gospodăriei (XII, 52). În schimb legumele (II, 7; XI, 3), furajele (II, 10) şi pădurea de tăiat (*silva caedua*; XI, 2) erau folosite în primul rînd pentru nevoile proprii.

Creşterea animalelor forma o parte integrantă a gospodăriei agricole, atît pentru procurarea mijloacelor de tracţiune, cît şi pentru obţinerea hranei, îmbrăcămintei, încălţămintei sau a îngrăşămintelor. De aceea Columella nu putea trece cu vederea această îndeletnicire, pe care o considera una dintre cele mai aducătoare de cîştig (*quaestuosissima*, VI, prefaţă), mai ales că vitele se puteau transporta uşor spre piaţa de desfacere. De asemenea şi păsările de curte completau în chip necesar gospodăria, însă unii proprietari cheltuiau prea mult cu întreţinerea păsărilor de lux, ca papagali (*Gangeticae aves*), turturele (*turtures*), păuni (*pavones*), sturzi

www.cimec.ro

(*turdi*), şi Columella se indigna pe drept cuvînt că o pereche de porumbei se vindea uneori cu 4 000 de sesterţi, adică cu o sumă care acoperea preţul unui sclav necalificat (VIII, 8). Vînatul, parcurile de animale sălbatice, ca : cerbi (*cervi*), căprioare (*capreoli damaeque*), mistreţi (*apri*), iepuri (*lepusculi*) etc. serveau ca distracţie pentru stăpîni, dar şi pentru cîştig prin vînzare (*serviunt... quaestui ac reditibus* : IX, I), iar piscinele şi stupinele uşurau progresul gospodăriei, dacă exista destulă pricepere şi grijă pentru ele.

Gospodăria dezvoltată descrisă de Columella avea ca suport esenţial munca servilă internă şi folosea forţa de muncă din afară numai în cazuri excepţionale, şi de altfel fără tragere de inimă. Constatarea aceasta se desprinde cu destulă evidenţă mai întîi din descrierea însăşi a organizării economice, apoi din diferitele calcule teoretice, prelucrate cu grijă şi puse la îndemîna stăpînului pentru o mai justă apreciere a capacităţii de muncă a sclavilor, spre a le putea reduce la maxim timpul de odihnă, în aşa fel că ei aveau numai 45 sărbători pe an (II, 12), în care totuşi trebuiau să execute munci mai uşoare ca plivitul buruienilor, curăţirea şanţurilor, cositul otavei pe fînete, clăditul gunoiului, căratul lemnelor şi recoltelor, aruncarea fînului în adăposturi acoperite, punerea la uscat a fructelor pentru iarnă, pisatul boabelor sau pregătirea torţelor de luminat (II, 21). În interiorul casei sclava principală (*villica*) avea în păstrare cheile, asista la cîntărit, la muls, la adăpatul vitelor, la tunsul oilor, inspecta bucătăria, avea în seamă buna păstrare a uneltelor, se îngrijea de bolnavi şi supraveghea munca sclavelor rămase acasă (XII, 1—3). Acestea ţeseau şi confecţionau îmbrăcămintea simplă a sclavilor, alcătuită din piei, pături de învelit, sumane şi glugi (*pellibus manicatis centonibus confectis vel sagis cucullis* : I, 8).

Pe cîmp sclavii lucrau pe echipe de cîte zece inşi, sub supravegherea sclavului principal numit *villicus*. Acesta mînca împreună cu ei aceeaşi mîncare, se putea căsători şi răspundea pentru toate în faţa stăpînului sau procuratorului său (I, 6). De priceperea, energia şi cinstea acestui sclav depindea în mare măsură progresul şi bună starea gospodăriei, deoarece sclavii arătau puţin interes pentru muncă, iar stăpînul era absent şi nu contribuia în mod efectiv la desfăşurarea procesului de producţie. Partea cea mai anevoioasă şi mai neplăcută era tocmai supravegherea lucrărilor, iar Columella stăruie mereu cu tot felul de sfaturi în această privinţă. Sclavii mai îndărătnici erau legaţi în lanţuri şi ţinuţi noaptea în *ergastulum* (XI, 1) sau primeau hrană mai puţină şi lucrau în timpul zilei la săpatul viei (*vineta plurimum per alligatos excoluntur* : I, 9). Oricum mijlocul acesta extrem nu dădea rezultate bune şi nu era rentabil, iar practica sclavagistă încerca să aplice altul mai blînd, anume antrena pe sclavi prin laude şi îndemnuri la muncă în grupuri sub supravegherea unor şefi (*monitores*). Sclavul trebuia să fie mereu ocupat şi niciodată singur sau în tovărăşie cu puţini, deoarece „se strica", adică avea răgaz să se gîndească la libertate (XI, 1). Columella rezuma în chipul acesta neajunsurile muncii servile : sclavii erau leneşi şi lacomi ; ei maltratau animalele sau le închiriau străinilor (*boves elocant*) ; nu le hrăneau de ajuns şi nu arau pămîntul cum trebuia ; socoteau mai multă sămînţă decît era nevoie şi nu se îngrijeau de creşterea holdelor ; iroseau roadele pe cîmp şi pe arie

www.cimec.ro

sau le înstrăinau ; nu păzeau bine avutul (I, 7) şi erau cu gîndul mai mult la jafuri decît la muncă (*rapinis magis quam culturis student* : I, 1).

Nemulţumirile în legătură cu productivitatea scăzută a muncii servile şi cu cheltuielile de întreţinere prea ridicate erau din ce în ce mai numeroase şi se oglindeau cu vigoare în literatură. Astfel, filozoful Seneca arăta neplăcerile întîmpinate de stăpîni, deoarece sclavii costau mult, aveau nevoie de îmbrăcăminte cumpărată, erau foarte lacomi, furau şi trebuiau supravegheaţi de aproape [1]. Plinius cel Bătrîn vedea în mulţimea sclavilor şi concentrarea proprietăţii funciare cea mai mare nenorocire a timpului său şi principala cauză a decăderii agriculturii italice. El concluzia în felul acesta : „Latifundiile au pierdut Italia... cultivarea ogoarelor cu sclavi încătuşaţi este răul cel mai mare din cîte există, ca orice lucru ce se face de către nişte oameni lipsiţi de speranţă" [2]. Fabulistul Fedru arăta că în *villa* stăpînului totul mergea prost în lipsa acestuia : un cerb urmărit de vînători găsea refugiu în staulul vitelor şi nimeni nu-l vedea, nici păzitorul (*bubulcus*), nici ceilalţi sclavi, nici *villicus* însuşi. Numai ochiul stăpînului l-a putut descoperi, adică numai acesta avea interes pentru bunul mers al gospodăriei [3]. Columella mărturisea cu amărăciune că sclavul din agricultură se comporta ca un călău [4].

Am arătat mai sus că gospodăria sclavagistă dezvoltată din Italia s-a impus cu greutate şi s-a menţinut tot timpul în limite relativ modeste, apoi a început să se clatine şi la mijlocul secolului întîi din era noastră se afla într-o criză latentă, din care nu s-a putut reface niciodată. Cred că, şubrezenia ei a constat nu atît în concentrarea relativ insuficientă a bogăţiei sociale în forma monedei curente, cît mai ales în nivelul relativ scăzut al mijloacelor de producţie şi în încetineala progresului tehnic, care au avut ca rezultat menţinerea unui nivel de trai scăzut pentru marea majoritate a populaţiei. Această împrejurare nefericită a frînat circulaţia valorilor, adică asimilarea lor de către porţiunea cea mai importantă şi mai vastă a societăţii de pe atunci, din cauză că aceasta nu avea putere de cumpărare, apoi circuitul defectuos s-a răsfrînt asupra punctului de plecare, care era unitatea de producţie sclavagistă, şi a paralizat-o în mişcările ei de creştere şi de asimilare. Lipsa unor pieţe de desfacere trainice şi nesiguranţa transporturilor împiedicau progresul tehnic în producţie, iar toate acestea împreună făceau cu neputinţă ridicarea nivelului de trai în folosul producătorilor direcţi. Consecinţa cea mai vizibilă şi mai directă a fost mai întîi o incontestabilă lipsă de interes pentru muncă şi în al doilea rînd prea puţin entuziasm pentru dezvoltarea gospodăriei, încît pe de o parte sclavii flămînzeau şi duşmăneau producţia, iar pe de altă parte valorile realizate prin muncă intrau în procesul de reproducţie într-o

---

[1] Seneca, *Despre liniştea sufletească*, 8, 8 : „*Emenda vestis et custodiendae rapacissimae manus*".

[2] Plinius, *Istoria naturală*, XVIII, 6 (7), 35–36 : „*Latifundia perdidere Italiam... Coli rura ab ergastulis pessumum est, ut quidquid agitur a desperantibus*".

[3] Fedru, *Fabule*, II, 8 : „*Haec significat fabula dominum videre plurimum in rebus suis*".

[4] *De re rustica*, I pref. : „*Rem rusticam pessimo cuique servorum, velut carnifici noxae dedimus*".

www.cimec.ro

măsură cu totul necorespunzătoare, iar cea mai însemnată se irosea în manifestări spectaculoase de paradă şi lux în sînul clasei stăpînitoare.

Criza gospodăriei mari din timpul lui Columella se manifesta îndeosebi prin atitudinea pasivă faţă de muncă, iar faptul acesta avea ca urmare scăderea treptată a numărului sclavilor. Fenomenul nu era numai de natură externă, adică nu putea fi determinat doar de lipsa războaielor victorioase, izvoare de sclavi ieftini, cum ar părea firesc la prima vedere şi cum susţin de obicei în chip unilateral unii istorici, ci pornea dintr-un complex de cauze economice interne, care împiedicau capitalul comercial şi cămătăresc să se verse în apele economiei sclavagiste, aşa cum se întîmplase în faza ei de ascensiune. Sclavul nu mai era rentabil, adică încetase să fie o marfă căutată, iar mijloacele băneşti se îndreptau din ce în ce mai puţin spre pieţele de sclavi din cuprinsul imperiului sau din afara lui. În practica economică, gospodăria mare se adapta prin alte metode, mai lesnicioase, adică închiria forţa de muncă externă şi parcela o parte din suprafaţa cultivată spre a o arenda ţăranilor din apropiere. Lucrătorul angajat cu ziua sau cu luna se numea *mercenarius* (I pref.) sau *exterus* (I, 8), iar ţăranul arendaş *colonus* (I, 7 ; VIII, 5) sau *rusticus* (III, 3 ; VII, 8). Acesta avea uneori vite proprii şi făcea cărăuşie în folosul proprietarului mare (I, 3), care se sprijinea pe ţărănime pentru muncile sezoniere urgente (III, 15 ; IV, 6), cînd era silit să închirieze braţele de muncă necesare cu orice preţ (*cogitque plures operas quantocumque pretio conducere* : III, 21).

Arendaşul (*colonus*) plătea rentă în natură sau în bani (*pensio*), iar în caz de secetă şi de recoltă proastă putea cere o uşurare sau amînare (*remissio*), care nu influenţa juridiceşte situaţia debitorului. Relaţiile dintre el şi proprietar erau mai blînde decît cele dintre sclav şi stăpîn, deoarece se bazau pe un contract liber consimţit, în care ambele părţi apăreau în faţa legii ca persoane cu drepturi depline şi egale. Columella nu vedea altă ieşire din impasul crizei sclavagiste decît luarea în arendă a pămîntului de către ţăranii liberi, pe care îi socotea îndreptăţiţi să fie ajutaţi cu lemne de foc sau construcţie şi cu alte mici daruri (*lignis et caeteris parvis accessionibus*) numai să lucreze pămîntul bine şi la timp. Autorul îşi îndemna cititorul să fie binevoitor cu arendaşul şi să-i ceară mai curînd muncă decît plată (*avarius opus exigat quam pensiones* : I, 7), ceea ce arată că aici se ascundea rana veacului, în carenţa mîinii de lucru şi nu în setea de a scoate cît mai multe produse pentru vînzare, cu alte cuvinte, factorul principal al crizei era elementul uman din producţie, adică sclavul. Privind prin prisma intereselor marilor proprietari, Columella adăuga că arendaşii cei mai potriviţi erau ţăranii localnici (*indigenae*), iar cei mai răi se dovedeau arendaşii din oraşe (*urbani coloni*), care lucrau pămîntul cu ajutorul sclavilor şi practicau o economie distructivă (I, 70).

Exista tendinţa de a evita contractările dese (*frequentem locationem fundi*) şi de a reţine în schimb pe moşie ţărani şi arendaşi statornici (*rusticos et eosdem assiduos colonos retineamus* : I, 7) care să se simtă oarecum ca pe pămîntul lor şi să-şi facă din servitutea gliei o deprindere. Seneca filozoful menţiona „moşii cu cultivatori străini" (*alieno colono*

www.cimec.ro

rura) [1], arendaşi care devastau ogoarele sau grădinile [2] şi plugari mărunţi ce se numărau cu miile (*adspice... quot milia colonorum arent*)[3]. În romanul lui Petronius se poate vedea în mod lămurit că în jurul gospodăriei cu sclavi a bogătaşului Trimalchio mişuna o mare mulţime de cetăţeni săraci (*pauperes*), care îşi aveau căsuţele lor proprii (*casulas nostras*) şi îşi invitau în ele oaspeţi din alte regiuni spre a-i ospăta cu pîine, carne de pui şi ouă [4]. Columella arăta că o moşie cu un stăpîn absent devenea falimentară şi era mai bine să fie muncită de arendaşi liberi (*liberis colonis*) decît de sclavi, după sistemul obişnuit în *villa* romană, şi-şi sfătuia cititorii să arendeze ogoarele cu cereale (*frumentarium*) şi să lucreze cu sclavii numai via şi grădina cu pomi roditori (*vineas et arbustum*: I, 7). Aceste măsuri erau începutul drumului spre colonat şi feudalism: proprietarii de sclavi îşi reţineau pentru ei culturile speciale cu produse căutate în comerţ, adică vinul şi uleiul comestibil, şi arendau mai întîi locurile mlăştinoase şi nesănătoase, iar în al doilea rînd ogoarele de cereale, care începeau să fie împînzite cu cultivatori mărunţi. Criza orînduirii sclavagiste de la mijlocul secolului întîi al erei noastre era deci rezultatul unor contradicţii interne şi nu se datora lipsei de sclavi ieftini proveniţi din războaie. Istoricul O. V. Kudriavţev caracteriza în chipul următor destrămarea economiei cu sclavi: „Contradicţia fundamentală consta în faptul că baza tehnică a orînduirii sclavagiste era conservatoare, iar sclavul nu avea nici un interes pentru muncă. Economia sclavagistă se putea dezvolta numai în lărgime, pe socoteala sporirii dimensiunilor gospodăriei (a suprafeţelor de pămînt şi a numărului sclavilor), dar o astfel de dezvoltare extensivă a producţiei avea limite cu totul restrînse, deoarece gospodăria sclavagistă rămînea rentabilă numai atît timp cît numărul sclavilor era limitat, altfel munca de supraveghere absorbea o parte însemnată a venitului, iar îngrămădirea peste măsură a sclavilor devenea o ameninţare pentru însăşi existenţa societăţii sclavagiste" [5].

Fărîmiţarea gospodăriei mari şi înmulţirea colonilor aveau ca punct de plecare necesitatea imperioasă a cointeresării materiale a producătorilor direcţi, iar procesul acesta era cu putinţă pe timpul lui Columella pentru faptul că uneltele de producţie erau mai bune ca în epoca precedentă şi deci productivitatea muncii făcuse progrese. Autorul nostru amintea cu mîndrie uneltele perfecţionate de lucrat via (IV, 25 şi 29), arăta că teascurile de stors uleiul erau mai desăvîrşite ca pe timpul lui Cato şi Varro (XII, 52), că uneltele de fier costau destul de ieftin şi se puteau procura în cantitate suficientă (XI, 1), că în gospodărie se aflau instalate un cuptor de copt pîinea (*furnus*) şi o moară (*pistrinum*) pentru îndestularea nevoilor tuturor cultivatorilor, adică şi a ţăranilor din împrejurime (*quantum futurus numerus colonorum postulaverit*: I, 6). Pe alocuri începuse să se impună plugul pe

[1] Seneca, *Despre liniştea sufletească*, 8, 5.
[2] Idem, *Despre binefaceri*, 6, 4, 4 şi 7, 5, 2.
[3] Idem, *Scrisori către Lucilius*, 114, 26.
[4] Petronius, 46, 1—2.
[5] VDI, 1953, nr. 2, p. 41.

Universitatea Bucureşti
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN"

www.cimec.ro

roate tras de patru sau şase boi [1], iar moara de apă, inventată cu un secol mai înainte, era pomenită de geograful Strabo [2] şi descrisă în amănunţime de arhitectul Vitruvius [3]. Astfel criza incipientă destrăma sistemul vechi de relaţii sociale, însă nu putea împiedica dezvoltarea tehnicii şi creşterea elementului nou al vieţii sociale.

Gospodăria sclavagistă era legată cu exteriorul prin mii de fire, cu toate că ea manifesta tendinţa de a ajunge la autarchie ; însă cu cît urmărea mai stăruitor acest ţel cu atît se depărta mai mult de dînsul. Chiar gospodăria de proporţii colosale a lui Trimalchio, despre care Petronius spunea că „nu cumpăra nimic, ci producea totul în casă" [4], era rezultatul activităţii comerciale şi cămătăreşti, iar Trimalchio însuşi aducea mărfuri tocmai din India şi căuta cît mai mult să vîndă spre a putea cumpăra cele necesare [5]. Columella arăta că în gospodărie se puteau confecţiona banițe de zece şi trei *modii* (*decemmodiae et trimodiae*), stupi de albine (*alvearia*), panere (*sportae*) şi coşuri (*corbes*, *fiscinae*), pari şi haragi de vie (*pali et ridicae*), însă uneltele de metal (*ferramenta*), mînerele (*manubia*), secerele (*falculae*), cleştele (*ungues ferrei*) şi alte obiecte mai complicate se procurau de la meşterii din afara gospodăriei (*fabris concinnenda tradantur* : XII, 3), care de multe ori erau străini [6], adică necetăţeni (XI, 2 ; XII, 3 ; XII, 18), iar zidurile erau construite de muncitori cu ziua (IX, 1).

Proprietarul cumpăra pămînt (I, 4), sclavi, unelte, îmbrăcăminte şi vindea în schimb produse viticole (I, 6 ; III, 2 şi 21 ; XII, 13), ulei (XII, 52), fructe (X, 317), zarzavat (XI, 3), animale (IX, 1), peşte (VIII, 17), ouă (VIII, 5), păsări (VII, 9), piei (VII, 4), lapte (VII, 8 ; XII, 13) etc. Intendentul gospodăriei (*villicus*) vizita pieţele în zilele de tîrg, numite *nundinae*, şi căuta să transforme produsele în bani, deoarece stăpînul din oraş avea nevoie să cumpere mărfuri de lux, să construiască clădiri fastuoase, să călătorească şi să petreacă (I, 8 ; XI, 1). Circulaţia valorilor era uşurată de vecinătatea şi de prezenţa şoselelor pietruite, deşi tehnica transporturilor progresa încet, iar volumul produselor deplasate era relativ scăzut. Columella scotea în vileag avantajele drumurilor bune, care înlesneau accesul spre gospodărie, îngăduia exportul şi importul produselor (*ad invehenda et exportanda utensilia ; quae res frugibus conditis auget pretium et minuit impensas rerum invectarum*), ieftineau preţul căruţaşilor închiriaţi şi făceau cu putinţă deplasarea sclavilor spre oraş şi îndărăt (I, 3). Apropierea mării sau a unei ape navigabile înlesnea mult schimbul cu exteriorul, deoarece produsele se vindeau şi se aduceau în locul lor mărfuri din afară (*nec procul a mari aut navigabili flumine, quo deportari fructus et per quod merces invehi possint* : I, 2). Prin opera sa, Columella căuta să întă-

[1] Plinius, *Istoria naturală*, XVIII, 172—173 ; Vergiliu, *Georgice*, I, 174 : „*stivae, quae currus a tergo torqueat imos*". Comentatorul Servius (din jurul anului 400) făcea următoarea observaţie (la *Georgice*, I, 174) : „*Currus" autem dixit propter morem provinciae suae, in qua aratra habent rotas, quibus iuvantur*".

[2] XII, 556.

[3] Vitruvius, *Despre arhitectură*, VI, 6 (9) şi X, 5 (10).

[4] Petronius, 38, 1 : „*Nec est quod putes illum quicquam emere ; omnia domi nascuntur*".

[5] *Ibidem*, 76, 3—9.

[6] Seneca, *Scrisori către Lucilius*, 56, 4 : „*fabrum inquilinum*".

www.cimec.ro

rească proprietatea sclavagistă din Italia, care era stînjenită de concurența provinciilor și amenințată direct de lipsa de interes a sclavilor pentru muncă sau de absenteismul stăpînilor. Autorul constata cu amărăciune că pămînturile rămîneau în părăsire, iar proprietarii mari aduceau mărfuri de lux din Orient, cumpărînd vinuri alese din Grecia, Spania sau Gallia și cereale din Egipt sau Africa (I, pref.). Clasa stăpînitoare își irosea avutul în banchete sau pe îmbrăcăminte luxoasă (XII, pref.) și disprețuia munca manuală, iar camăta paraliza procesul de producție din agricultură (I, 7). Deși proprietatea mare sporise față de epoca precedentă, ea nu putuse antrena dezvoltarea gospodăriei mari, care suferea din ce în ce mai mult din următoarele motive : mijloacele de producție progresau încet, iar mijloacele bănești se concentrau cu greutate ; cercul activității de producție rămînea încă îngust, iar îmbogățirea se făcea de obicei pe socoteala populațiilor cucerite sau prin comerț fraudulos și camătă [1] ; sclavul nu putea avea nici un interes pentru muncă, iar proprietarii mari se vedeau siliți să-și parceleze moșiile și să le arendeze țărănimii ; clasa stăpînitoare nu contribuia la desfășurarea procesului de producție și sustrăgea o bună parte a avuției sociale, așa încît procesul de reproducție era frînat în mod continuu ; în sfîrșit, circulația valorilor se făcea încet și cu primejdie, deoarece tehnica transporturilor era puțin dezvoltată, iar marea masă a populației nu avea putere de cumpărare.

Cartea lui Columella oglindea cu prisosință toate aceste contradicții și arăta că lupta sclavilor nu fusese zadarnică, deoarece relațiile de producție dintre proprietari și arendași erau fără îndoială mai blînde și mai prielnice producătorilor direcți decît fuseseră relațiile dintre stăpîni și sclavii legați în lanțuri.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ПО КОЛУМЕЛЛА

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор изучил труды Колумелла с целью извлечь поучения и сделать выводы общего характера в отношении крупного сельского хозяйства того времени, считаемого экономическим организмом. Такое сельское хозяйство не отождествлялось как экономическая единица с латифундией, оставаясь более скромных размеров. Оно поощряло интенсивную культуру, особенно виноградарство, посадку фруктовых деревьев и культуру пшеницы. Целью этого хозяйства было производить больше, чем того требовали нужды собственного потребления и продавать избыток производства, переводя полученные ценности на ходячую

[1] Karl Marx, *Capitalul*, Buc., 1953, vol. III, p. 324—325 : „Capitalul comercial, atunci cînd e dominant, reprezintă deci pretutindeni un sistem de jaf, după cum, de altfel, dezvoltarea lui atît la popoarele comerciale din antichitate, cît și la cele din timpurile moderne este direct legată de prădăciuni, piraterie, răpire de sclavi și subjugare (în colonii) ; așa s-a petrecut în Cartagina, Roma, iar mai tîrziu la venețieni, portughezi, olandezi, etc.".

www.cimec.ro

монету. Таким образом, имея тенденцию перешагнуть стадию ограниченного домашнего хозяйства, оно являлось переходом к меновому хозяйству. Но прибавочный продукт, переведенный на ходячую монету, чаще использовался для других нужд, чем для нужд земледелия, так что процесс воспроизводства развертывался в неблагоприятных условиях и приводил к застою. Кроме того, крупному сельскому хозяйству Италии мешала конкуренция провинций, отсутствие интереса рабов к труду и абсентеизм хозяев. Оно развивалось с трудом, так как средства производства были относительно слабо развиты, концентрация денежных средств происходила медленно, круг производственной деятельности был узок, а доминирующий класс присваивал большую часть социального имущества для своих нужд и показной роскоши. Эти обстоятельства тормозили развитие крупного сельского хозяйства и препятствовали его распространению. Еще со времен Колумелла латифундии стали обрабатываться арендаторами из крестьян с помощью примитивных технических средств. Все это послужило началу перехода к колонату и феодализму. Такому положению способствовали низкий технический уровень того времени, слабые возможности транспорта и сбыта, предшествовавшие зарождению крупного сельского хозяйства и установлению надежного обмена товаров.

L'ÉCONOMIE AGRICOLE CHEZ COLUMELLE

RÉSUMÉ

L'auteur étudie l'œuvre de Columelle pour en détacher des enseignements et des conclusions d'ordre général en ce qui concerne la grande exploitation agricole de l'époque, envisagée comme un organisme économique. Cette exploitation, en tant qu'unité économique, ne s'est pas identifiée au *latifundium* ; elle a conservé des proportions relativement modestes, encourageant la culture intensive, surtout la viticulture, la culture des arbres fruitiers et celle du blé. Le but de cette exploitation était de dépasser par la production les besoins de la consommation et de vendre les produits en excès, afin de transformer les valeurs obtenues en monnaie courante. Elle avait, par conséquent, la tendance de dépasser le stade de l'économie domestique fermée et de s'encadrer dans l'économie d'échange. Mais le surproduit transformé en monnaie était souvent employé à d'autres besoins qu'à ceux de l'agriculture, de sorte que le processus de reproduction se déroulait dans des conditions défavorables et, finalement, stagnait. Par ailleurs, la grande exploitation agricole d'Italie était également entravée par la concurrence des provinces, l'indifférence des esclaves envers le travail et l'absentéisme des maîtres. Elle évoluait lentement, car les moyens de production étaient peu développés, les fortunes se concentraient avec difficulté, le cercle de l'activité productive était étroit et la classe possédante soutirait une grande partie du patrimoine social pour satisfaire

www.cimec.ro

ses besoins de luxe et de parade. Toutes ces circonstances ont freiné le développement de la grande exploitation agricole et en ont empêché la diffusion. Dès l'époque de Columelle, les *latifundia* commençaient à être cultivés par des paysans fermiers, à l'aide de moyens techniques rudimentaires. C'étaient les signes avant-coureurs du colonat et du féodalisme. Le niveau de la technique du temps, ainsi que les possibilités très restreintes de transport et de vente n'ont pas permis l'essor ultérieur de la grande exploitation agricole, ni l'établissement d'une économie d'échange durable.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

TRIBUL *HOPLETES* ÎNTR-O NOUĂ INSCRIPȚIE DIN TOMIS[1]

DE

IORGU STOIAN

După cum se știe, între triburile menționate de documentele epigrafice la Tomis, se află și tribul *Hopletes*. Mai puțin favorizat decît triburile *Argadeis*[2] și *Aigicoreis*[3], el este reprezentat, pînă acum, ca și tribul *Oinopes*[4], numai printr-o singură inscripție, descoperită mai de mult, în vechiul port al orașului Tomis, dar publicată abia de Vasile Pârvan în 1924[5].

Scrisă pe o frumoasă arhitravă de calcar (fig. 1), ea are, după lectura mai nouă a lui Louis Robert[6], următoarea înfățișare: [Ἀγαθ]ῇ τύχῃ· / ὁ

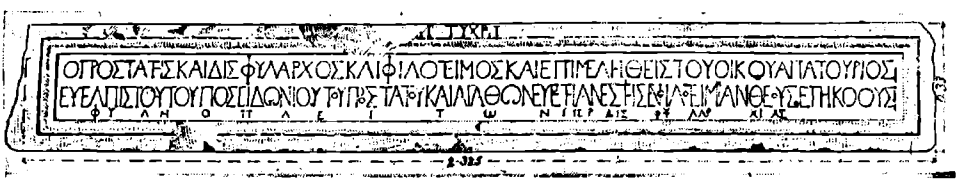

Fig. 1

[1] Fragment dintr-un studiu mai amplu *Contribuții la problema triburilor tomitane*.

[2] E. Desjardins în *Annali dell'Istituto di Corrispondenza archeologica*, Roma—Paris—Berlin, 1868, p. 96—97; cf. G. Perrot, *Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire*, Paris, 1875, p. 191 urm. = *Revue archéologique*, 1874, II, p. 21—22, și Ch. Michel, *RIG*, p. 869, nr. 1289; G. Perrot, *ibidem*, p. 447 = J. Millingen, Περὶ τινῶν ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως Τόμεως, în Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, Constantinopol, IV, 1871, p. 106, nr. 4; cf. R. Cagnat, *IGRR*, I, p. 212, nr. 634; Th. Sauciuc-Săveanu, *Istros* I, 2, 1934, p. 227—229; cf. și I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei, Secția arheologică*, 1937, p. 26, nr. 160 și R. Flacelière, J. et L. Robert, *RÉG*, LII, 1939, p. 482, nr. 224.

[3] St. Kumanudis, Πανδώρα, 1868, p. 84, nr. 10; cf. și J. Millingen, *ibidem*, p. 106, nr. 5; St. Kumanudis, *ibidem*, p. 85, nr. 13; cf. G. Perrot, *Mémoires* ..., p. 198, E. Preuner, *Ath. Mitt.*, XLVI, 1921, p. 13, nr. 12 și *SEG*, I, 1923, p. 139; *AEM*, VIII, 1884, p. 13, nr. 32; *AEM*, VI, 1882, p. 7—10, nr. 15.

[4] *AEM*, XIX, 1896, p. 227—229, nr. 94.

[5] *Dacia*, I, 1924, p. 273 urm.

[6] L. Robert, *Revue archéologique*, 1933, p. 143.

www.cimec.ro

προστάτης καὶ δισφύλαρχος καὶ φιλότειμος καὶ ἐπιμεληθεὶς τοῦ οἴκου Ἀπατούριος/ Εὐελπίστου τοῦ Ποσειδωνίου τοῦ προστάτου καὶ ἀγαθῶν εὐεργέτη/ἀνέστησεν φιλοτειμίαν θεοὺς ἐπηκόους/φυλῆ ὁπλειτῶν ὑπὲρ δισφυλαρχίας—adică : „Noroc bun ! Patronul[1] şi de două ori phylarchul şi susţinătorul şi administratorul casei ⟨tribului⟩ — A p a t u r i o s ⟨fiu⟩ al lui Euelpistos, ⟨fiu⟩ al lui Poseidonios, ⟨el însuşi⟩ patron şi binefăcător ⟨al tribului⟩ — a ridicat această ofrandă zeilor îndurători, pentru tribul *Hopletes*, cu ocazia alegerii sale, pentru a doua oară, ca phylarch".

Este vorba deci de o dedicaţie, pusă de Apaturios al lui Euelpistos, pentru sau în numele tribului *Hopletes*, iar nu împreună cu acesta, aşa cum credea Vasile Pârvan, din cauza unei punctuaţii — şi deci şi lecturi — greşite a sfîrşitului rîndului 2 şi a începutului rîndului 3, care după el, ar suna θεούς ἐπηκόους. / φυλή (nominativ) Ὁπλειτῶν[2], iar nu — cum a arătat Louis Robert — θεούς ἐπηκόους / φυλῆ (dativ) Ὁπλείτων[3].

La această inscripţie, menţionînd tribul *Hopletes* la Tomis, credem că astăzi se poate adăuga încă una, aflătoare în Muzeul din Constanţa (inv. nr. 315), dar rămasă, pînă acum, după ştiinţa noastră, încă inedită.

Deşi, ca pentru multe inscripţii — din păcate, chiar foarte multe — intrate, în ultima vreme, în muzeul din Constanţa, inventarul Muzeului o dă ca fiind de proveniență necunoscută, atribuirea ei epigrafiei tomitane nu ni se pare a ridica obiecţii serioase. Aceasta pe bunul motiv că, excluzînd *de plano* proveniența ei din Callatis, unde n-are ce căuta un trib ionian — clar menţionat în documentul la care ne referim — [4], descoperirile de la Histria, singura care ar mai putea intra în discuţie, s-au bucurat, cel puţin din 1914, de privilegiul unor descoperiri sistematice şi, ca atare, precis înregistrabile şi chiar înregistrate. Ceea ce n-a fost cazul cu descoperirile de la Constanţa, cele mai multe — după cum se ştie — întîmplătoare[5].

---

[1] Pârvan, *loc. cit.*, p. 273 şi 276, traduce „preşedinte" ; cf. Fr. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 365 urm.

[2] *Dacia*, I, p. 273.

[3] *Revue archéologique*, *loc. cit.* Lipsa aci a lui *iota anecphoneton*, prezent totuşi în invocaţia tradiţională, ἀγαθῇ τύχῃι, nu ridică dificultăţi, astfel de cazuri fiind frecvente, pretutindeni, în această vreme. Pentru alte particularităţi lingvistice, de pildă εὐεργέτη — acuzativ, rămîn valabile observaţiile lui Pârvan. În ceea ce priveşte ἐπιμεληθείς, ar fi, poate, de explicat mai degrabă prin confundarea lui τ cu θ şi a lui η cu *ι* şi ει (cf. G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie*, Sofia, 1943, nr. 67 şi 25 urm.). În acest caz, ἐπιμεληθείς n-ar fi deci decît o grafie artificială pentru ἐπιμελητής.

[4] Afirmaţia lui Mela, II, 2, 22 : *Milesiis deducta Callatis* se datorește, desigur, unei confuzii ; cf. Radu Vulpe, *Histoire ancienne de laDobroudia*, Buc., 1938, p. 65, nota 2. De asemenea, părerea mai veche a lui J. Kleinsorge, *De civitatium Graecarum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus*, Halle, 1888, p. 6, care, pe baza unor greşite atribuiri de inscripţii vorbea de prezenţa unor coloniști ionieni (milesieni) la Callatis, nu mai are — după ştiinţa noastră — susţinători.

[5] Aceasta a dus — după cum se ştie, încă de mult, la regretabile confuzii. Dintre acestea, cea mai cunoscută este aceea ridicată de colecţia Kogălniceanu, publicată de Gr. Tocilescu, în cea mai mare parte în *AEM*, VI, 1882, p. 4 urm., unde sînt date, fără nici un discernămînt, ca provenind din Callatis, inscripţii clar tomitane. Cf. V. Pârvan, *Zidul cetăţii Tomi*, Buc. 1915, p. 17 (431), nota 3 ; idem, *La pénétration hellénique et hellénistique*, Buc., 1923, p. 3 (25), nota 5 ; idem, *Dacia*, I, Buc. 1924, p. 277, nota 4 ; F. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920 (*Philologus*, Suppl.-Band XIV, 1, p. 17 urm.) ; L. Robert, *Inscriptions grecques*, Buc., 1936, extras din *Istros*, II, 1935—1936, p. 10, nota 6 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 226, nota 4.

www.cimec.ro

Dăm mai jos o scurtă prezentare a documentului, un fragment dintr-un monument funerar de calcar (fig. 2). Înalt de 0,435 m, lat de 0,285 m și gros de 0,150 m, el este vătămat, mai mult sau mai puțin, din toate părțile. Astfel, din registrul superior, despre care nu putem spune dacă a avut sau nu vreo reprezentare plastică, n-au rămas decît urme dintr-un

Fig. 2

motiv ornamental. În schimb, registrul inferior, conținînd o inscripție greacă (înălțimea literelor 0,040—0,050 m), deși vătămat și el, mai ales în stînga și jos, nu dă prea mari dificultăți de lectură pentru partea păstrată.

Așa că socotim a putea citi :

[Αὐρ(ήλιος)?] Διονύσι-
[ος Κρή]σκεντος
[φυλῆς] Ὁπλήτων
[ζήσα]ς ἔτη κ
5 .....

adică : „Aurelios Dionysios, ⟨fiu⟩ al lui Crescens, din tribul *Hopletes*, care a trăit 26 de ani..."

www.cimec.ro

După cum se vede, dificultăţi serioase de lectură nu există, în afară poate de rîndul 4, unde, mai întîi, nu este tocmai clar semnul ce urmează după ἔτη, apoi şi mai ales despre ce cifră este vorba. În ceea ce ne priveşte, credem că, în primul caz, avem de-a face cu un semn de punctuaţie, iar

Fig. 3

cifra ar fi un K — clar — deci 20, urmat de o reprezentare mai puţin obişnuită a lui digamma, adică 6 [1].

De asemenea, nu vedem nimic anormal în numele personajului menţionat în inscripţie : nici în amestecul — în compunerea lui — de elemente romane şi greceşti ; nici în redarea acestor elemente, combinat, atît după sistemul latin, cît şi după cel grecesc.

Fenomenul este destul de frecvent în epoca imperială[2]. Îl întîlnim şi la Tomis, într-o inscripţie, de asemenea încă inedită şi datînd cam din aceeaşi vreme. Este o stelă funerară de marmură (fig. 3), ruptă sus şi jos. În registrul inferior, partea de jos a unui relief, reprezintă două persoane (cu siguranţă, defuncţii despre care este vorba în inscripţie). Înălţimea monumentului, în starea actuală este de 0,635 m, lăţimea de 0,540 m,

[1] Cf. Salomon Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 222 urm. ; W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, München, ed. III, 1914, p. 294.

[2] Cf., pentru regiunile noastre, între altele, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 179 urm.

www.cimec.ro

grosimea de 0,075 m. Înălțimea literelor este de 0,040 — 0,045 m. Găsit la Constanța, monumentul se află astăzi în Muzeul din Vasile Roaită (colecția dr. Slobozianu).

Textul inscripției, atît cît s-a păstrat, este următorul :

Αὐρήλιος Δημ[οσθ-
ένης Δημοσθή[νους
ζήσας ἀμέν[τως
ἔτη νή' καὶ ἡ γ[υνὴ
αὐτοῦ Αὐρηλία....
. . . . . [1]

adică : „Aurelius Demosthenes ⟨fiu⟩ al lui Demosthenes, care a trăit fără prihană 48 de ani, și soția sa Aurelia..."

După ductul literelor și după numele Αὐρήλιος și Αὐρηλία, atît de frecvente la sfîrșitul sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea e. n., momentul datează, fără îndoială, din vremea Severilor, de cînd socotim — și pentru aceleași motive — că datează și inscripția pusă pentru [Αὐρ(ήλιος)] Διονύσι[ος] [Κρή]σκεντος din tribul Ὀπλητες.

Cît privește celelalte elemente ale ambelor nume, ele sînt sau banal grecești, ca Διονύσιος [2], ori Δημοσθένης [3], sau, ca în cazul latinescului Crescens, redat, în grecește, sub o formă dublă, Κρήσκης ori Κρήσκηνς, cu genitivul, și într-un caz și în altul, Κρήσκεντος, destul de răspîndite [4].

O observație reclamă însă numele tribului însuși. Întîlnit, ca și tribul în numeroase cetăți ioniene, el apare ortografiat cînd Ὀπλητες (ca la Athena și Cyzic), cînd Ὀπληθες (ca la Milet)[5]. La Tomis, așa cum am văzut, cunoșteam, pînă acum, o formă nouă, ușor de explicat, Ὀπλειτες (inscripția publicată de Pârvan). La aceasta se adaugă acum forma, oarecum clasică, Ὀπλητες, întîlnită în inscripția de care ne ocupăm.

Nu ne vom opri prea mult asupra problemei dacă ortografia originară este cea atheniană (Ὀπλητες), așa cum se admite îndeobște, sau cea milesiană (Ὀπληθες), cum crede K. Latte[6], față de care forma Ὀπλειτες întîlnită la Tomis, este, fără îndoială, mult mai recentă. Vom reține numai că, în cazul nostru, adică pentru epoca tîrzie de cînd datează ambele inscripții tomitane, este vorba, mai degrabă, de confuzii grafice provocate de transformările suferite de unele sunete, de care, poate, nu este străină analogia cu numele comun ὁπλίται [7].

Nu intenționăm să intrăm, acum, în multiplele și variatele chestiuni, pe care le pune problema triburilor la Tomis. O facem în studiul mai larg

---

[1] Cifra din r. 4, indicînd vîrsta defunctului, nu este destul de clară. Dintre toate lecturile posibile, cea mai plauzibilă ni s-a părut însă aceea adoptată în textul de mai sus.

[2] W. Pape - G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Sprache*, ed. III, Braunschweig, 1911, p. 307—309.

[3] *Ibidem*, p. 292—293.

[4] *Ibidem*, p. 717.

[5] (H. A.) Liddell-(R.) Scott, *A Greek-English Lexicon*, ed. îngrijită de S. Jones, R. Mc Kensie etc., 2 vol. Oxford, 1910, p. 1239; K. Latte, *RE*, XXXIX-*ter* Halbb. (1941), col. 1000.

[6] *Loc. cit.*

[7] V. p. 106, nota 3.

www.cimec.ro

amintit mai sus[1]. Nu putem totuşi să nu ne oprim, şi aci, măcar asupra unui aspect al problemei, de altfel unul dintre cele mai importante, dacă nu chiar cel mai important. Este vorba — cum este uşor de bănuit — de rostul însuşi al acestor triburi, la Tomis.

În studiul care însoţeşte editarea inscripţiei amintite mai sus, Vasile Pârvan pare a înclina, un moment, să atribuie triburilor tomitane — în epoca romană — şi rosturi politico-administrative, presupunînd chiar o împărţire a teritoriului tomitan în şase arondismente, corespunzătoare celor — după el — şase triburi, existente la Tomis. Pînă la urmă însă — nu reiese clar dacă numai pentru epoca romană sau şi pentru epocile anterioare — el respinge această ipoteză. Aşa că, subliniind persistenţa triburilor gentilice ioniene la Tomis pînă în epoca romană tîrzie, Vasile Pârvan le refuză, după democratizarea vieţii publice tomitane, alt rost decît cel religios[2]. Cît despre eventuala lor înlocuire cu alte triburi, ca la Atena de pildă, amintitul cercetător nici nu-şi pune măcar problema.

Documentele, cum şi concepţia celor vechi despre organizarea internă a unei polis, nu par însă a confirma această teză a lui Vasile Pârvan, adoptată de toţi cercetătorii — romîni şi străini — care s-au ocupat de această problemă.

„În teoria greacă — subliniază cunoscutul specialist al istoriei elenismului W. W. Tarn — un grup de locuinţe nu era o cetate (*polis*), decît dacă poseda o guvernare municipală autonomă şi anumite organe de viaţă corporativă. Minimul indispensabil era : diviziunea cetăţenilor în triburi, un consiliu ales de aceste triburi, magistraţi responsabili, aleşi sau traşi la sorţi, şi pămînturi, legi şi finanţe municipale. În general, dar aceasta nu era necesar, exista şi un zid de incintă, o adunare primară şi subdiviziuni locale ale teritoriului cetăţii (*demi*)"[3].

De la această regulă generală, fireşte, Tomisul nu putea face excepţie, ceea ce înseamnă — în problema care ne interesează aci — că triburile sale, fie cele vechi ioniene, fie altele, au trebuit să aibă un rost nu numai religios, ci şi politic-administrativ. Este adevărat că nu avem, în această privinţă, documentarea bogată pe care o întîlnim în alte cetăţi, şi, în special la Atena[4]. Un început — încă modest — de dovadă l-ar constitui, poate, totuşi un pasaj din unul din cunoscutele decrete, privitoare la paza oraşului, nefolosit, pînă acum, din acest punct de vedere[5]. Iată pasajul (r. 9 urm.) : „sfatul şi poporul au hotărît : să se aleagă *dintre toţi cetăţenii* comandanţi — în număr de doi, care să înroleze 40 de bărbaţi aleşi — δεδόχθαι τ[ῆι] βουλῆι καὶ τῶι δήμωι ἑλέσθαι ἡγεμόνας ἐκ πάντω[ν] | [τ]ῶν πολ[ε]ιτῶν ἤδη δύο, οἵτινες καταγράψουσι ἄνδρ[ας] ἐπιλέκτους τεσσαράκοντα".

---

[1] V. p. 105, nota 1.

[2] V. Pârvan, *Dacia*, I, 1924, p. 274 urm.

[3] W. W. Tarn, *La civilisation hellénistique*, Paris, 1936, p. 136 ; cf. G. Glotz, *La cité grecque*, Paris, 1928, p. 28.

[4] Vezi, în ultimă analiză, cu bibliografia respectivă, studiul amintit al lui K. Latte, col. 1000 urm.

[5] *SIG*, II[3], p. 394—396, nr. 731 = *AEM*, XIV, 1891, p. 22—26, nr. 50 ; cf. şi studiul nostru, *În legătură cu decretele tomitane privitoare la paza oraşului*, *SCIV*, V, nr. 3—4, 1954, p. 557 urm., cu bibliografia de la p. 557, nota 2.

www.cimec.ro

Cine cunoaște însă mecanismul sistemului electoral, obișnuit în cetățile grecești, nu se poate să nu fie izbit de termenii tehnici în care este redactat acest pasaj. În această ordine de idei este de reținut, în primul rînd, expresia ἐκ πάντων τῶν πολειτῶν, care, precum se știe, este opusă altei sau altor expresii, înrudite de altfel între ele : κατὰ φυλήν, κατὰ φυλάς, ἐκ τῆς φυλῆς etc., alegerea diferiților magistrați făcîndu-se adică sau pe triburi, cu un anumit număr de fiecare trib, sau din totalitatea cetățenilor, fără deosebire de trib[1].

Acest din urmă caz — în treacăt fie zis — era aplicat mai ales la desemnarea magistraților, cu funcții de mare răspundere, cum erau, de pildă, la Atena, strategii și hellenotamii. Deosebit de caracteristic, în această privință, este un pasaj din ἡ Ἀθηναίων πολιτεία a lui Aristotel și se referă tocmai la alegerea strategilor. „Altă dată — sună pasajul amintit — (strategii) se luau cîte unul de fiecare trib ; astăzi se iau însă dintre toți (cetățenii) — πρότερον μὲν ἀφ' <ἑκάστης> φυλῆς ἕνα, νῦν δ' ἐξ ἁπάντων [2].

Este adevărat că, în cazul nostru, celălalt termen al acestei duble proceduri lipsește și nu-l întîlnim nici în vreun alt document tomitan. Îndrăznim însă să avansăm că el pare subînțeles, nu numai în sensul general al frazei citate, ci și în termenii — tot tehnici — întrebuințați mai jos în document, pentru recrutarea soldaților[3].

Aceasta înseamnă însă că existența, la Tomis, a triburilor ca organe de stat, cel puțin în vremea la care se referă documentul amintit, nu poate fi pusă la îndoială.

Se poate pune însă întrebarea : sînt triburile, la care se face aluzie în decretele privitoare la paza orașului, aceleași cu vechile triburi gentilice, menționate în documente ca cele pomenite mai sus ? Exemplul Atenei — care se invocă de obicei — pare, cel puțin la prima vedere, a da un răspuns negativ la această întrebare. Se uită însă că nu pretutindeni triburile gentilice au fost înlocuite, ca la Atena, cu alte triburi, ci au fost numai transformate. Și aceasta nu numai în colonii, unde tradițiile gentilice erau mai slabe, ci și în metropole[4]. Dar chiar la Atena, după cum se știe, triburile gentilice fuseseră luate, încă înainte de Clisthenes, ca bază a organizării soloniene, în care noua βουλή democratică, opusă vechei βουλή aristocratice (areopagul) era constituită pe baza celor patru triburi gentilice, evident transformate în rosturile lor[5].

Nu vedem deci, chiar în stadiul actual de informație, nici un motiv de a socoti că, în sistemul său politico-administrativ, Tomisul s-a putut lipsi de acest element esențial al organizării interne a oricărei polis antice,

---

[1] Cf., de ex., pentru prima expresie : *SIG*², nr. 154, r. 3 și 28 ; nr. 645, r. 53—54 etc. ; pentru a doua expresie : *SIG*², nr. 8, r. 44 ; nr. 19, r. 7 etc.

[2] Aristotel, Ἀθηναίων πολιτεία, LXI, 1, ed. G. Mathieu-B. Haussoullier, Paris, Les Belles Lettres, 1922.

[3] Cf. Lamert, *RE*, XIX. Halbb., 1917, col. 2461, s. v. καταγραφή și Szanto, *RE*, VI. Band, 1909, col. 157, s. v. ἐπίλεκτοι ; pentru acest din urmă termen, vezi și *SIG*², *indices*, p. 312.

[4] K. Latte, *loc. cit.*, col. 1000 urm.

[5] *Ibidem*, col. 1001.

www.cimec.ro

cum erau triburile. După cum, cel puțin cu informația actuală, nu vedem de ce n-am admite că triburile gentilice — singurele cunoscute precis pînă acum — au continuat să existe și după formarea statului sclavagist democrat tomitan, se înțelege tot mereu cu alte rosturi. Rosturi precumpănitor politice, în vremea autonomiei cetății, pentru a deveni din ce în ce mai puțin politice și mai mult religioase, în epoca romană,[1] cînd, de altfel, politica reală se afla în mîna statului roman și a organelor sale.

О ПЛЕМЕНИ ГОПЛЕТОВ (HOPLETES) В НОВОЙ НАДПИСИ ИЗ ТОМИСА

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

На одной из греческих надписей, неизвестно, в точности, где найденной, происходящей из Томиса, вторично упоминается племя гоплетов (Hopletes). Опубликовывая ее совместно с другой неопубликованной томисской надписью, автор отмечает один из пассажей первого томисского декрета об охране города (Syll.[3], 731) -δεδόχθαι τ[ῆι] βουλῆι καὶ τῶι δήμωι ἐλεσθαι ἡγεμόνας ἐκ πάντω[ν] / [τ]ῶν πολ[ε]ιτῶν ἤδη δύο, οἵτινες καταγράψουσι ἄνδρ[ας] ἐπιλέκτους, на основании которого можно, по-видимому, считать, вопреки общему мнению, что родовые племена продолжали существовать в Томисе и после образования там демократического рабовладельческого государства не только со своими религиозными, но и с административно-политическими функциями. В эпоху автономии крепости политические функции стояли на первом месте, уступив его в римскую эпоху религиозным функциям.

LA TRIBU *HOPLETES* DANS UNE INSCRIPTION INÉDITE DE TOMI

RÉSUMÉ

Dans une inscription grecque découverte on ne sait précisément où, mais provenant, sans nul doute, de Tomi, la tribu *Hopletes* est mentionnée pour la seconde fois. En la publiant à côté d'une autre inscription (celle-ci certainement originaire de Tomi et également inédite), l'auteur attire l'attention sur un passage du premier décret de Tomi relatif à la garde

[1] K. Latte, *loc. cit.*, col. 1006 urm., cf. V. Pârvan, *Dacia*, I, 1924, n. 274 urm., T. V. Blavatsakaia, *Organizarea internă a orașelor vestpontice în epoca autonomiei lor*, în *VDI*, 1949, nr. 3, p. 36 urm.

www.cimec.ro

de la ville (*Syll.*³, 731) : δεδόχθαι τ[ῆι] βουλῆι καὶ τῶι δήμωι ἑλέσθαι ἡγεμόνας ἐκ πάντω[ν] [τ]ῶν πολ[ε]ιτῶν ἤδη δύο, οἵτινες καταγράψουσι ἄνδρ[ας] ἐπίλεκτους.

En raison de ce fragment et à l'encontre de l'opinion généralement admise, il croit pouvoir affirmer que les tribus gentilices de Tomi ont continué à exister, après la constitution de l'Etat esclavagiste démocrate, pour des raisons administratives et politiques autant que religieuses. A l'époque de l'autonomie de la cité, ces raisons avaient été surtout politiques, pour devenir à la période romaine, de moins en moins politiques, et plutôt religieuses.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

DE LA „POSSESSIONES" LA „POSSESSIO"

CONTRIBUȚIE LA STUDIUL PROCESULUI ISTORIC DE FORMARE A NOȚIUNII DE POSESIE ÎN DREPTUL ROMAN

DE

VAL. AL. GEORGESCU

I. PROBLEMELE POSESIEI ÎN LITERATURA ROMANISTICĂ A SEC. XIX și XX

Posesia este, fără nici o îndoială, materia cea mai dificilă și obscură din întreaga istorie a dreptului roman, în care astfel de materii nu lipsesc. Totodată ea a dat naștere unei vaste literaturi, a cărei influență asupra codurilor din sec. XIX și de la începutul sec. XX este bine cunoscută.

În ultimele decenii s-au obținut rezultate noi în problema posesiei și s-au revizuit altele socotite sigure.

La finele sec. XIX, romanistul italian Pietro Bonfante a dat un impuls — mult apreciat de contemporani — studiului posesiei, urmat de S. Riccobono, G. Rotondi și E. Albertario. Ultimul este considerat în istoriografia burgheză ca cel mai important istoric modern al materiei, deși ideile lui își au punctul de plecare în opera lui Bonfante și Riccobono.

După aceștia, predilecția școalei italiene pentru problema posesiei a rămas constantă și numărul studiilor consacrate ei n-a încetat să crească pînă astăzi. Contribuții importante au fost aduse de autorii germani (Kaser, Kreller, Leifer), francezi (Cuq), suedezi, danezi, englezi și americani, îmbogățind încărcata bibliografie a acestui „*tormentato istituto del possesso*" [1].

De pe poziții marxiste, învățații sovietici au explicat caracterul de clasă al teoriilor burgheze asupra posesiei și au formulat însemnate teze pentru romaniști, pe baza învățăturii lui Marx și Engels, despre proprietatea sclavagistă romană [2].

[1] G. Baviera, *Salvatore Riccobono e l'opera sua*, în *Studi in onore di Salvatore Riccobono*, 1936, I, p. XLIII.

[2] Vezi, de pildă, A. V. Venediktov, *Proprietatea socialistă de stat*, vol. I, Buc., 1951, cap. II.

www.cimec.ro

De unde vine acest „chin" al unei instituții asupra căreia s-au plecat atîția jurişti reputați şi pentru a cărei înțelegere istorică şi dogmatică s-au cheltuit atîtea eforturi? Răspunsul este astăzi simplu de formulat: de la Savigny pînă la Bonfante, problema posesiei a fost studiată cu o insuficientă perspectivă istorică. Toate eforturile țînteau să desprindă o concepție unică, armonioasă şi statică, o teorie a posesiei valabilă şi pentru drepturile moderne. Or, chiar dintr-un punct de vedere pur metodologic, încercarea era dinainte condamnată, fiind cu neputință să existe o noțiune unitară care să însumeze şi pe cea modernă şi pe cele pe care romanii şi le făcuseră despre posesie în diferitele faze ale istoriei lor, în decursul unei întregi orînduiri social-economice, atît de diferită de aceea a secolului al XIX-lea. Desigur că Savigny are meritul de a fi introdus — deşi ca un corp străin — în construcția lui inițială, intuiția istorică a lui Niebuhr, care căutase originea posesiei prelucrată de dreptul roman clasic, în *possessiones agri publici* (în care vedea o formă de dependență „quasi-feudală"); Jhering, exagerînd rolul „dogmaticului" Paulus, mult hulit de el, introducea totuşi în teoria sa un factor istoric, mai mult de ordin individual, nu fără a explica poziția lui *insularius*, prin raporturile social-economice dintre proprietari şi chiriaşi; Bonfante mai ales arătase că punctul de plecare al noțiunii (*possesio* < *potis* + *sedeo* = putere, dominație asupra unui teren) este diferit de cel ce i se atribuie pe baza unor texte tîrzii, şi izbuteşte să dea o bună explicație istoriei posesiilor anomale (creditorul gagist, precaristul, depozitarul-sequestru). Dar şcoala istorică a sec. XIX se dovedea incapabilă să renunțe la construcția dogmatică unitară a posesiei, pentru ca astfel să poată pune, din plin şi fără idei preconcepute, problema reconstruirii procesului istoric de formațiune a instituției şi a noțiunilor corespunzătoare.

O schimbare limitată de perspectivă s-a produs lent. Pe urma lui Jhering s-a căutat o mai adîncă divergență între jurisconsulții romani (Bekker), idee care deveni curînd divergență între Proculieni, creatorii noțiunii de *animus*, şi Sabinieni, partizanii conservatori ai schemei unor *causae possessionum*, moştenită de la Q. M. Scaevola (Klein (1891), Cuq (1894), Ferrini (1900)).

Necesitatea unei mai reale perspective istorice se manifestă la Alibrandi, în timp ce Riccobono, identificînd reelaborarea textului din *D.*, 13.7.37, izbuteşte să separe textul originar al lui Plautius[1], referitor la *fiducia*, de adausul lui Paulus, care introdusese în text, în mod contradictoriu, criteriul subiectiv (*animus*); pe aceeaşi linie, Rotondi arăta că vechiul drept roman nu putuse distinge în fenomenul posesiei un element voluntarist, *animus*, autonom de cel material, şi că această separație n-a început decît cu Proculienii pentru a se desăvîrşi cu Paulus.

Cel care, tot în limitele generale ale şcolii istorice critice, burgheze, a impus stăruitor, de pe poziții idealiste, problema reconstituirii procesului istoric, este Emilio Albertario, încă din 1912, urmat de seria de

[1] Jurisconsult care distingea posesia după criteriu obiectiv: *causae possessionis*. Dernburg, care studiase *Die Entwicklung und der Begriff des juristischen Besitzes des röm. Rechts* (1883), indicase deja această trecere de la *causa* la *animus*.

www.cimec.ro

cercetători la care ne-am referit mai sus. Pentru acest autor, „conceptul de posesie nu s-a putut păstra nealterat în dezvoltarea dreptului roman, ci a evoluat, primind în epoca clasică o elaborare diversă de cea dată de către mai puțin rafinata epocă anterioară; în epoca post-clasică justinianee, o elaborare diferită de cea clasică"[1]. Deci, nu schimbare limitată la un anumit moment istoric, sau legată de opera unui jurisconsult sau a unor curente limitate, ca la istoricii precedenți, ci transformare continuă inerentă dezvoltării istorice a dreptului roman.

Rezultatul direct a fost introducerea unei periodizări în studiul posesiei: I perioada antică și republicană, sau preclasică (pînă în sec. I e.n.); II perioada imperială; III perioada post-clasică și justinianee.

În această reînnoire a studiului posesiei, metoda interpolațiilor a jucat un rol esențial, atît la Riccobono, care mai tîrziu va deveni șeful unei școli conservatoare în interpretarea dezvoltării istorice a dreptului roman, cît și la Perozzi sau S. Solazzi, dar mai ales Albertario, șeful școlii „radicale" și campion al hipercriticismului interpolaționistic.

Instituția posesiei, prin implicațiunile ei necesare, a silit pe cercetătorii burghezi să se plece din ce în ce mai mult asupra unor aspecte social-economice. Dar caracterul general al metodei istorice critice, pe care o foloseau romaniștii apuseni, a rămas formalist și subiectivist. Criteriul de text și analiza tehnicii juridice au rămas precumpănitoare. Referința la condițiile social-economice n-a fost decît sporadică și incoerentă. Interpretarea acestor condiții, sau lipsea cu desăvîrșire, sau rămînea vagă și desprinsă de evoluția generală și determinată a orînduirii aristocrato-sclavagiste și a economiei romane. Istoricii posesiei romane nu dovedesc nici o înțelegere pentru contradicțiile orînduirii social-economice sclavagiste, atît de puternic oglindite în contradicțiile insolubile ale sistemelor romane de drept și ale evoluției tuturor instituțiilor juridice ale lumii romane.

Cît privește lupta de clasă, fie că este vorba de acapararea lui *ager publicus* de către patrici, fie că este vorba de lupta plebeilor pentru participarea la această exploatare, sau pentru lichidarea ei, fie că este vorba de tulburările sociale din secolul I e.n., istoricii de care ne ocupăm n-au putut-o ignora, și adesea au folosit-o pentru a lumina evoluția noțiunii de posesie, mai mult decît în alte probleme ale dreptului roman.

Dar lupta aceasta de clasă, cu imediate repercusiuni asupra instituției posesiei, a rămas un peisaj fără viață, privit ca printr-un ecran de sticlă; un obstacol de care dreptul, în dezvoltarea lui „autonomă", s-ar lovi pentru a înregistra unele repercusiuni, fără ca dezvoltarea socială să aibă o direcție și un sens, fără ca o direcție și un sens asemănător să se întrevadă din raporturile necesare între dezvoltarea societății și transformarea continuă a dreptului. Și, lucru semnificativ, cu cît ne apropiem de sfîrșitul perioadei clasice, care oglindește sinteza de peste două secole și supremul efort conservator al clasei optimaților și al posedanților sclavagiști, cu cît ne apropiem de Justinian, cînd prăbușirea orînduirii sclavagiste este consumată, cu atît nu găsim la Albertario, la Bozza sau la oricare altul din istoricii posesiei, nici măcar evocarea de pînă aci, a condițiilor social-

[1] *Corso*, 1939, p. 36; 1943, p. 26.

www.cimec.ro

economice ale sclavagismului în descompunere, şi apoi, în lichidare. Aflăm astfel că posesia, centrată pe *animus*, rămîne antitetică simplei detenţii, ni se arată supravieţuirile epocii anterioare, ni se indică analogiile de structură sau condiţiile de tehnică juridică în care fenomenul s-a petrecut, dar nu înţelegem nicăieri raţiunile adînci, necesitatea creatoare, căreia se datoresc nişte transformări atît de mari şi de semnificative în materie de posesie. Aflăm apoi că posesia — *res facti* din dreptul clasic — este înlocuită cu noţiunea de *ius possessionis* în perioada post-clasică şi la Justinian; ni se spune că aceasta intră în tendinţa generală a epocii de a da prevalenţă factorului voluntarist, intenţiei subiectelor de drept, criteriului moral şi psihologic; se vorbeşte de influenţe orientale şi elenistice, dar necesitatea acestor transformări, analiza lor, pentru a le deosebi pe cele structural semnificative (şi care, deci, definesc tipul sistemului de drept şi stilul gîndirii juridice) de cele accidentale sau episodice (care ar fi putut avea altă înfăţişare sau s-ar fi putut integra în alte orînduiri sociale şi în alte sisteme de drept), toate acestea lipsesc, din cauza poziţiei eclectice, a tendinţei tehnico-formale şi a concepţiei idealiste care caracterizează — în proporţii, desigur, inegale — folosirea metodei istorice de către autorii amintiţi.

Constatările care preced, adăugate la consideraţiunile iniţiale, explică şi ele utilitatea unei reexaminări critice şi sintetice a problemelor posesiei romane.

Pe de altă parte munca uriaşă de cercetare ştiinţifică ce s-a depus printr-un efort care astăzi depăşeşte individualitatea fiecărui autor; rezultatele, în special critice, acumulate; opera de descoperire a textelor interpolate, care, pe lîngă excese, a invederat aspecte de nepătruns sau de nesezisat pentru înaintaşi; acumularea de ipoteze, cu impresia că limitele imaginaţiei istorice au fost atinse, permiţînd o mai liniştită cernere şi cîntărire a lor, toate aceste ne fac să credem că a sosit momentul de a se încerca o utilizare a datelor pozitive de care dispunem, o integrare a lor într-o mai precisă şi mai reală concepţie de ansamblu a proceselor istorice din lumea romană şi, prin aceasta, o largă reconstituire a instituţiei de care ne ocupăm în lumina materialismului istoric [1].

Vasta problemă a posesiei şi enorma ei literatură nu pot fi prelucrate în cuprinsul unui studiu obişnuit. Ne vom mărgini la o *încercare* de sinteză, cercetînd astăzi numai *originile posesiei*, pînă la formarea noţiunii generalizate de posesie a dreptului clasic — adică procesul pe care îl vom denumi *De la „possessiones" la „possessio"*; cu alt prilej, vom urmări adîncirea noţiunii de posesie în jurisprudenţa clasică imperială şi trecerea la noţiunea de drept de posesie în perioada post-clasică şi la Justinian — proces pe care îl vom intitula: *De la „possessio" la „quasi-possessio" şi la „ius possessionis"*.

În aceste limite de specialitate, dorim totuşi ca cercetările noastre să fie utile şi juriştilor de azi, în confruntarea lor cu problemele dificile şi mereu noi pe care posesia nu încetează să le pună. În dreptul sovietic, utilitatea apărării specifice a posesiei şi îndreptăţirea posesiei *ad usucapionem* nu

[1] În această direcţie, cap. II: *Dreptul de proprietate în societatea sclavagistă*, din *Proprietatea socialistă de stat*, I, de A. V. Venediktov (Bucureşti, 1951), conţine un material bogat şi multe analize care luminează direct sau indirect problema posesiei.

www.cimec.ro

par a fi probleme depăşite sau dezlegate definitiv. În viitorul cod civil al R.P.R., noţiunea de posesie de origine romanistică a codului din 1864 încă în vigoare, va trebui să facă loc unui regim juridic, direct adaptat noilor relaţii create. Or, dezlegarea tuturor acestor probleme [1] va fi mai uşoară pentru juristul care poate păşi la o înţelegere a prezentului şi la o descifrare a viitorului, fiind stăpîn şi pe adînca perspectivă istorică a instituţiei date. Cercetările noastre tind şi către aceasta, în afara interesului ştiinţific al reconstituirii istorice.

II. CUM SE ÎNFĂŢIŞEAZĂ ISTORICULUI ACTUAL PROBLEMA ORIGINILOR ŞI STRUCTURII POSESIEI ROMANE

În dreptul roman clasic, posesia ocupă un loc important, fiind obiectul unei largi şi stăruitoare prelucrări din partea jurisconsulţilor. Încă din secolul I î. e. n. se poate vorbi de o noţiune juridică a posesiei şi de o teorie incipientă a acestei instituţii, chiar dacă trăsăturile îi sînt încă slab conturate. Intrarea ei în dreptul roman privat însă trebuie să fi fost mai veche.

Apărată — în această epocă — prin mijloace pretoriene : interdictele, alături de alte efecte juridice minore, posesia este în primul rînd o instituţie de drept pretorian ; dar, situaţie fără precedent, ea nu poate fi socotită în totul străină de dreptul civil [2], deoarece este intim legată de instituţii ale lui *ius civile* ca proprietatea, uzucapiunea şi revendicarea, nici de *ius gentium* [3], care ţine seamă de ea direct în funcţionarea multora din instituţiile lui.

În orice caz, cu această poziţie complexă, posesia este acum netăgăduit o instituţie de drept privat şi autorii recenţi înclină tot mai mult să aşeze în secolele III-II î e.n. (unii mergînd pînă la începutul secolului III) apariţia ei înăuntrul acestui sistem. Vorbim de „apariţie", deoarece în concepţia astăzi dominantă, dezvoltînd şi fructificînd vechea teză a lui Niebhur şi Savigny [4], originea posesiei de drept privat trebuie căutată

[1] Vezi studiul nostru *Acţiunile posesorii*, în *Legalitatea populară*, an. II (1956), nr. 7, p. 771—796.

[2] În *Digeste*, titlul despre dobîndirea şi pierderea posesiei — *D.*, 41.2 — este semnificativ aşezat între titlul 1, despre dobîndirea lucrurilor şi titlul 3, despre „întreruperi şi uzucapiune", ambele materii de drept civil.

[3] Dăm un singur exemplu : *D.*, 41.2.5 (Paulus, l. 63 Ed.) arată că cel care intră în posesia unui lucru ce-i este datorat din stipulaţie sau din vînzare, fără ca debitorul lucrului să fi făcut predarea datorată, săvîrşeşte un furt (devine *praedo*). Or, stipulaţia şi vînzarea sînt acte ale lui *ius gentium*.

[4] Ipoteza lui Niebuhr, adoptată de Savigny începînd cu ed. a III-a a lucrării sale citate, era respinsă de Jhering, *Besitzwille*, p. 124 (*Rôle de la volonté*, p. 107, n. 53) ; Mommsen, *Dr. publ.*, IV, 153—159 ; O. Karlowa, *Röm. Rechtsges.*, II, 1, 1901, p. 313 ; G. Cornil, *Traité de la possession*, 1905, p. 291 ; Girard, *Manuel*, 1929, p. 300 n.3 ; Bekker, *Z.S.S.*, *R.A.*, V,p. 143 urm. ; Ubbelohde/ Glück, Seria cărţilor 43, 44, V, p. 617. Ea este tot mai mult acceptată în literatura nouă : Dernburg, *op. cit.* şi *Pand.*, ed. 7, p. 398 ; Max Weber, *Röm. Agrarges.*, 1891, p. 87 urm. ; Costa, *Storia*, 1925, p. 294 ; Kübler, *Ges. d. röm. Rechts*, p. 156 (ipoteza cea mai verosimilă) ; Jörs-Kunkel, *Röm. Rechtsges.*, 1935, § 66 n. 1 (ezitant) ; A. Giffard, *Précis*, 1, 1933, nr. 589 n. 1 şi 1938, nr. 563 ; R. Monier, *Manuel*, I, 1947, nr. 277 ; Beaudouin, *N.R.H.*, 1893, p. 433 ; Bonfante, *Corso*, III, p. 130—204 ; M. Kaser, *Eigentum und Besitz*, 1956, p. 254 ; E. Albertario, *Studi*, II, p. 118 (observînd că Jhering n-a putut combate teza lui Niebuhr-Savigny decît punînd preţ pe texte şi argumente fără valoare serioasă) ; Fr. Leifer, *R.E.*, XXII, 1, 1953, col. 831 urm. ; J. Ellul, *Hist. des Instit.*, 1955, p. 416. Nu iau poziţie : Perozzi, V. Arangio-Ruiz, A. Fliniaux.

www.cimec.ro

într-o instituție a dreptului public (administrativ), *possessiones agri publici*. Niebuhr și Savigny au văzut în *possessiones a. p.* originea apărării interdictale a posesiei private. Bonfante însă și autorii următori au crezut că pot pune în lumină o identitate de natură între cele două formațiuni, pe lîngă evidenta terminologie publicistă, trecută și răspîndită în dreptul privat.

Cu această poziție a problemei, devine necesar să se precizeze dacă noțiunea clasică de posesie, cu originea de drept public, a umplut în dreptul privat un vid preexistent, sau a găsit aici alte creațiuni cu care a fuzionat, absorbindu-le unele caractere, ori împrumutîndu-le numai apărarea interdictală. În prima ipoteză, răspunsul afirmativ cere să se demonstreze inexistența noțiunii juridice de posesie în vechiul drept roman, pînă la introducerea noțiunii publiciste de *possessio*. În a doua ipoteză, este necesar să se identifice formele vechi de posesie din vechiul drept, determinîndu-se caracterul lor juridic, și să se precizeze sensul fuziunii operate.

Nu toți partizanii originii publiciste pun cu claritate aceste probleme ; unele din ele rămîn fără răspuns, altora li se dau răspunsuri confuze. Cele mai recente lucrări asupra posesiei nu le mai pot ocoli, și problemele formulate de noi se găsesc implicit și cel puțin în parte tratate [1].

Aderînd la teoria originii de drept public, E. Albertario vede în *usus* termenul primitiv pentru denumirea posesiei, admite că elementul „putere" se regăsește și în *usus* și în *potestas*, dar cea mai veche formă de posesie o caută nu în *usus*-ul exercitat de uzucapant, ci în materie de precarii acordate de *patres* clienților lor (precarii ce nu aparțin dreptului public și sînt socotite de autor ca fiind modelul istoric al concesiunilor de drept public numite *possessiones*). În schimb, Cardinali susține că în limbajul juridic *possessio* înseamnă folosința unui lucru (*usus*) [2].

Alți autori (Bozza, Carcaterra) fac din *possessio* și *usus* două noțiuni diferite, admițîndu-se chiar (Bozza), dar cu o demonstrație sumară, că posesia era necunoscută dreptului roman privat antedecemviral ; noțiunea originară rămîne numai cea de *possessio* — centrată pe elementul de *putere de fapt*, teoretic revocabilă, dar și aceasta este restrînsă în sensul că apărarea ei interdictală (precedată numai de *controversiae de locis* [3]) n-a putut fi mai veche decît anul 367 î.e.n., dată de înființare a preturei.

În fine [4], M. Kaser, de asemenea partizan al originii publiciste a posesiei, consideră termenul de *habere* ca denumirea cea mai veche a detenției (*Sachgewalt*), admite natura posesorie a lui *usus* (ca și Albertario) și vorbește pentru epoca veche de o posesie privată de tipul *usus* (*Usus-Besitz*), nediferită, prin conținut și natură, de *possessio agri publici*. Aceste două forme — *usus* și *possessio* — deosebite între ele numai prin

[1] Fr. Leifer, *op. cit.*, care face aprobativ bilanțul acestor tendințe mai noi.

[2] *Studii Graccani*, p. 191, n. 2, combătut de Bozza, *La possessio dell'ager publicus*, I, 1939, p. 74 — 77. Cf. S. Di Marzo, *Istit.*, ed. 2, p. 283 : *usus* are o sferă mai largă decît *possessio*, nerestrînsă la *res corporales*.

[3] Cf. Albertario, *Studi*, II, p. 119, n. 4, care contestă că acest mijloc procedural ar fi putut înlocui interdictul, făcîndu-l inutil (Bozza, *Sull'origine del possesso*, p. 26 ; *Il possesso*, I, p. 45).

[4] Nu ne-au fost accesibile studiile recente ale lui Tibiletti (în *Athenaeum*, 1948—1950) ; De Martino (în *Studi De Francisci*, I) ; Burdese (*Studi sull'ager publicus*, 1952) ; Lauria (*Il possesso nel diritto romano*, 1951 ; *Possessiones*, I, *Età repubblicana*, 1953 ; *Usus*, în *Studi V. Arangio-Ruiz*, IV, 1953, p. 493—505).

www.cimec.ro

domeniul de aplicațiune și printr-o anumită funcțiune, — ar fi fuzionat în sec. III î.e.n., dînd naștere la noțiunea clasică de posesie privată, după care ar fi urmat firesc o clarificare terminologică în favoarea termenului de posesie și o specializare a lui *usus* distinct (*usus*; *ususfructus*), nu fără resturi de sinonimie parțială (*uti frui habere possidere, habere possidere licere*), alunecări și chiar contradicții.

Cu această imagine despre dezvoltarea posesiei, s-ar părea că originea de drept public a instituției trebuie înțeleasă astfel : apărarea interdictală, diferită de cea petitorie, a fost creată după anul 367 î. e. n. pentru *p.a.p.* și de acolo transplantată în dreptul privat și adaptată nevoilor acestuia ; extinderea primitivă s-ar fi făcut, după unii autorii (Albertario), la cazurile de *in bonis* (*res mancipi* tradiționate, în loc de a fi fost mancipate ; lucruri primite a *non domino*), adică la lucruri în curs de uzucapiune (deci *res in usu*), Fr. Bozza legînd acest fel de situații de noua vînzare consensuală consacrată de pretorul peregrin ; pe cînd după alții (M. Kaser), extinderea ar fi avut loc la cazurile cele mai apropiate de posesia publicistă : *precarium* și, în al doilea rînd, creditorul gagist și sequestrul. Cît privește originea de drept public a posesiei clasice private, ea ar îmbrățișa terminologia, apărarea interdictală și caracterul de *putere* de *fapt* (*potis* + *sedeo*), acesta din urmă deja prezent, după unii autori, în *usus*.

În fine, din acest ansamblu de concepții se desprinde cu putere ideea că în istoria posesiei frontiera între perioada veche (denumită de Albertario republicană sau preclasică) și perioada clasică (imperială, la același autor) trebuie așezată în a doua jumătate a secolului III î.e.n., cu unele procese mai vechi și cu altele desăvîrșite abia în secolul următor. Periodizarea lui Albertario ajunge să întîrzie cu aproape un secol acest moment de cotitură în istoria posesiei.

Rămîne însă neclar, dacă, de la origine sau numai după Legea celor XII table și pînă în sec. III—II î.e.n. (respectiv pînă în ultimul secol al Republicii, după data la care se admite începutul „perioadei clasice"), *possessio a. p.* era sau nu dublată de o noțiune juridică de posesie privată (*habere* și *usus* ; fie în materie de precarii, fie în materie de *in bonis* sau în altele, de pildă *stipulatio habere licere*, etc.). Rămîne de asemenea neclar dacă, înainte de generalizarea apărarii interdictale, formele de posesie privată (*usus*, *habere*) sînt socotite sau nu ca aparținînd unei noțiuni juridice de posesie (fie ea neconceptualizată)[1], precum și chestiunea de a ști dacă, în epoca de absență a unei apărări specifice, *possessio agri publici*, în domeniul său administrativ, poate fi considerată ca o noțiune juridică de posesie. Într-adevăr, să admitem că interdictele n-au apărut decît după înființarea preturii, iar pe de altă parte, că au existat în dreptul privat forme vechi de posesie (*usus*, *habere*) care, ca și *possessiones* anterioare anului 367 î.e.n., produceau numai alte efecte juridice decît apărarea interdictală. În această ipoteză problema originii publicistice a pose-

[1] Cf. Pflüger, *Legisactio sacr.*, p. 63 ; Leifer, în *Z. S. S.*, LVII, 1937, p. 135 și *R.E.*, XXII, 1, col. 840—841 ; Kreller, *Röm. Rechtsges.*, II, 1950, p. 171, n. 2 — Semnificativ, Kaser, *Eigentum und Besitz*, 1956, p. 375 (la § 29), care, fără alte rectificări ale tezei generale, admite că (așa cum îi reproșase și Leifer) a interpretat *possessio* prea mult într-un sens de pur fapt.

www.cimec.ro

siei trebuie disjunsă și tratată în mod nuanțat, în sensul că originea exclusiv publicistă a apărării posesorii, este separată de aceea a conținutului noțiunii clasice de posesie, noțiune care poate fi : a) sau dezvoltarea organică a vechii posesii private lipsită de sancțiune specifică ; b) sau sinteza celor două forme vechi : *usus* și *possessio* ; c) sau, în fine, una din aceste două noțiuni vechi, cu adausul unor aspecte neesențiale, neorganice, legate de cealaltă formă.

Fără a relua în detaliu aspectele adîncite de autorii care ne-au precedat, noi vom descrie pe scurt istoria posesiei romane pînă în epoca clasică, insistînd asupra completărilor și preciziunilor ce se pot aduce concepțiilor formulate pînă acum, și căutînd să dăm un răspuns la întrebările de mai sus.

III. TRĂSĂTURILE VECHIULUI DREPT ROMAN

Definirea cîtorva din trăsăturile vechiului drept roman este, în concepția noastră, indispensabilă pentru înțelegerea procesului care ne duce de la *possessiones* la posesia dreptului privat clasic.

Dar această definire ar lua ea însăși proporțiile unui studiu, care nu poate fi inclus în cel de față. Noi l-am întreprins însă și îl vom publica separat. Trimițînd pe cititor la aceste pagini întregitoare, vom indica aici numai sensul cu totul general al poziției adoptate de noi.

1. *Dualismul regimului juridic al proprietății romane* : **ager publicus și meum esse (dominium) ex iure Quiritium**[1]

Proprietatea romană, în esența ei sclavagistă, funcționează ca un sistem dublu, bine diferențiat prin trăsături și funcțiuni tot sclavagiste. Vechea proprietate gentilică face loc proprietății obștești a statului-cetate, lui *ager publicus*, baza proprietății sclavagiste și forma cea mai importantă de exploatare a pămîntului în antichitatea romană : prin ea, statul-cetate rezistă la început tendințelor de autonomie și fărîmițare gentilică ; prin ea sînt cointeresați la exploatarea pămîntului — muncit cu contingente crescînde de sclavi — membrii acelorași ginte, luați *uti singuli*, ca patricieni-șefi ai fiecărui grup domestic patriarhal, — și, din sec. IV î. e. n., o pătură tot mai importantă de plebei îmbogățiți.

În fața lui *ager publicus* se ridică *ager Romanus*, *ager privatus* : lotul inițial (*bina iugera*) al fiecărei gospodării patriarhale, confirmare statală a bazei economice independente dobîndită de *patres* în cadrul ginților în descompunere, rămîne și după extinderile ulterioare un modest *ager*, *fundus*, situat la țară, și *hortus* din jurul casei ridicată în incinta întărită a orașului. Numai *ager Romanus*, mult mai redus decît *ager publicus*, este susceptibil de *meum esse aio ex iure Quiritium*, supus rigorilor lui *ius civile* (vezi lit. b. mai jos). După fiecare război, prin adsignațiuni și limitări coloniare, *a. R.* se formează treptat din *a.p.*, devenind la un moment dat *solum Italicum* (excepțional extins în afara Italiei, sub formă de *ius Italicum*).

[1] K. Marx și F. Engels, *Ideologia germană*, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 387 : „Proprietatea privată la Roma... era în direct opoziție față de proprietatea de stat".

www.cimec.ro

Coexistența celor două sisteme — obștesc și quiritar — de proprietate sclavagistă este pîrghia de evoluție a societății romane, a statului-cetate, a dreptului roman. Ea se traduce printr-o permanentă contradicție, una din cele mai puternice după cele fundamentale, între liberi și sclavi, între cetățeni și necetățeni (aceasta din urmă exprimîndu-se parțial și prin *ager publicus*). *Ager publicus* nu dispare înainte de descompunerea sistemului sclavagist și a statului roman; deosebirile, tot mai mult formale, între proprietatea provincială (care presupune existența unui *a.p.*) și cea quiritară, nu vor dispărea în drept decît sub Justinian.

Meum esse ex iure Quiritium va îndeplini concomitent, și uneori succesiv, două funcțiuni, oglindind alt antagonism al lumii romane: transformarea unor porțiuni din *a.p.*, în mici loturi vîndute sau adsignate asigură timp de cîteva secole o relativă „democratizare" a proprietății sclavagiste obștești, democratizare către care masele populare de *cives* și apoi cele de *socii, italici* au aspirat constant și au luptat cu îndîrjire pentru realizarea ei. Altul era însă idealul patriciatului și, mai tîrziu, al aristocrației sclavagiste, și anume ca *ager privatus*, individualizat pe șefi de familie, să îndeplinească o funcțiune aristocratică, de independență latifundiară în cadrul statului sclavagist. Către privatizarea aristocratică a întregului *a.p.*, patriciatul a tins la origini, tocmai prin sistemul de *possessiones*, dar ea a devenit curînd imposibilă, fiindcă s-a dovedit că ar fi provocat reacția explosivă sau cel puțin secesivă a maselor plebee, și ar fi lipsit statul de o excelentă formulă de organizare a bazei lui de exploatare, regulator al intereselor în competițiune, lăsîndu-l anarhic la discreția marilor *possessores*. De aceea, patriciatul și, mai tîrziu, *nobilitas* patricio-plebeiană a știut să-și însușească în general politica de consolidare a statului, să facă la nevoie concesiuni, atingîndu-și țelurile mai realist, printr-un complex de forme juridice, care i-au asigurat abil și indirect echivalentul a ceea ce ar fi dat maxima privatizare a lui *a.p.*

Acest complex va cuprinde: a) achiziționarea legală de parcele cît mai mari și mai numeroase, cu prilejul transformării lui *a.p.* în *a. privatus*; b) acapararea prin mijloace legale și ilegale a micilor parcele private țărănești; c) crearea unui dublu sistem sui-generis de exploatare a lui *a.p.*, care ne duce în miezul problemei noastre: ocuparea unor mari porțiuni din acest ager, pe baza unor vechi concesiuni din partea statului și arendarea altor porțiuni de către quaestori, începînd de la finele secolului IV. î.e.n. În acest cadru, se ajunge la criza agrară de la finele secolului II î.e.n., care duce, între anul 111 și Cesar, la transformarea titlului de *possessio* în *ager privatus*, în proprietate quiritară. *Meum esse*, devenit *dominium* și mai tîrziu *proprietas*, cunoaște în dreptul clasic maxima lui extensiune și prudenții l-au prelucrat cu o pătrundere și stăruință, depășită numai de elaborarea pandectistă și romanistică a proprietății capitaliste. Debarasat de sistemul de *possessiones*, *a.p.* apare ca o nediscutată proprietate obștească, exploatat de stat prin forme contractuale, fără a împărți proprietatea cu alții. Scurt moment de echilibru, după care apar forme de proprietate sclavagistă divizată pe *ager p.*, fie ca proprietate provincială, fie ca *ius in agro vectigali* de tip post-clasic. Dar formele juridice de expoatare ale lui *a.p.* — care a depășit totdeauna ca întindere și impor-

www.cimec.ro

tanță proprietatea quiritară — n-au reținut în aceeași măsură ca aceasta atenția jurisconsulților romani. În secolele XVII—XVIII, după ce formele de exploatare ale lui *a.p.* și colonatul serviseră romaniștilor medievali la elaborarea conceptului feudal de proprietate divizată (condițională), tot numai proprietatea quiritară a servit unei puternice prelucrări jusnaturaliste pentru nevoile relațiilor capitaliste în afirmare. Pînă la finele secolului XIX, romaniștii înșiși nu distingeau cele două perspective ce se îmbinau în știința dreptului roman sub numele denaturat de „proprietate romană", și anume, elaborarea romano-sclavagistă și cea burgheză de stil romanist. Știința oficială a dreptului în secolul XIX a identificat proprietatea romană numai cu *dominium* [1], declarîndu-le pe amîndouă drept quintesență a uneia și aceleiași proprietăți individuale. Identitatea aceasta tindea să acorde proprietății capitaliste un anumit prestigiu ideologic, ascunzîndu-i caracterul de clasă și limitarea istorică. Iar prezentarea lui *dominium ex. i. Q.* drept „adevărată" formă de proprietate romană [2] apărea ca o legitimare istorică a proprietății private în sensul teoriei moniste a lui F. de Coulanges. Ulterior, cercetarea istoric-critică a dreptului roman și a altor drepturi antice a adus un bogat material faptic ce impunea clarificarea acestor confuzii. Interesele de clasă nu cereau însă o astfel de clarificare, și romaniștii burghezi continuau să ignoreze explicația dată de Engels receptării proprietății romane quiritare de către dreptul burghez.

Pentru a explica situațiile create pe *a.p.*, Niebuhr vorbea de un raport de dependență, greșit numit „quasi-feudal". Reluînd recent problema unei proprietăți divizate (sau condiționale) pe *a. p.*, A. V. Venediktov a avut grijă să îndepărteze analogia cu proprietatea feudală, punînd discuția pe o bază nouă [3].

Observăm că la Roma dependența între stat și beneficiar pe *a.p.* este specific sclavagistă, traducîndu-se prin *possessio*, nu prin vasalitate. Cît privește formele de *geteiltes Eigentum* ale dreptului roman privat, autorii nu pun accentul pe problema socială a dependenței corelative acestor forme. Proprietatea divizată este o formă istorice mai largă, susceptibilă de a avea o funcțiune feudală și una sclavagistă, cu particularități notabile, determinate. Așa se explică de ce formele sclavagiste de proprietate divizată au putut — prin prelucrare creatoare — servi lumii feudale la elaborarea proprietății divizate de tip feudal. Totuși, tendința generală a sistemului sclavagist roman clasic este de a aplica statului, pentru *a.p.*, tehnica din materie de *dominium*. Structura sclavagistă a economiei romane a putut avea nevoie de unele forme neadîncite

[1] În ciuda cercetărilor pe care Niebuhr, Rudorff, Mommsen, Beaudouin, M. Weber, Trapenard le făceau asupra lui *ager publicus*.

[2] Pentru atenția dată de Marx și Engels ambelor forme de proprietate romană, vezi *Ideologia germană*, E.S.P.L.P., 1956, p. 18, 387; Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, E.S.P.L.P., 1956, p. 9—14. Cf. A. V. Venediktov, *Proprietatea socialistă de stat*, I, București, 1951, p. 58, urm. și N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 77, 85 și 92, n. 1.

[3] Pentru noțiunea de *geteiltes Eigentum*, pusă în discuție de Koschaker în 1938, vezi astăzi M. Kaser, *Eigentum und Besitz*, 1956, p. 17, 302 și *Röm. Privatrecht*, I, 1955, § 38, p. 125—128.

www.cimec.ro

de proprietate divizată, dar în principal ea se oglindea în materie de proprietate prin caracterul de stăpîn sclavagist pe care îl avea proprietarul (stat, şef de familie, persoană) asupra lucrului său, adică prin plenitudinea, energia şi eficacitatea poziţiei sale juridice, rezultat al unor *potestates* avînd ca scop încorporarea bunurilor în personalitatea proprietarului-stăpîn pînă la absorbire. Aşa se explică de ce o serie de forme de exploatare a lui *a.p.* (*venditio*, *locatio*, *possessio*) au putut trece în dreptul privat, ca forme de exploatare ale lui *ager privatus*.

2. *Particularism şi formalism. Multiplicitatea de sisteme juridice*

Modul sclavagist de producţie al societăţii romane şi ansamblul condiţiilor de viaţă ale acesteia în primele secole ale statului-cetate, cu puternicile ei resturi de relaţii gentilice, se oglindeau în drept, între altele, prin particularism selectiv şi formalism cu colorit magico-animist pe cale de secularizare [1]. Tot ce nu făcea parte din domeniul lui *ius*, ca domeniu selectat în mod particularist şi ritualizat, nu era „drept", ci alcătuia domeniul lui *factum*, exterior şi antitetic lui *ius Quiritium* [2], mai tîrziu *ius civile*. În concepţia vremii, *factum* este ireductibil la *ius* [3]. Proprietatea

[1] Poziţia noastră se reduce la a admite că la nivelul de dezvoltare atins de societatea gentilică în descompunere şi de cea sclavagistă în ascensiune, mentalitatea oamenilor, ideologia lor avea un colorit la început magico-animist şi apoi animist-antropomorfic, iar dreptul nu s-a putut concretiza în cadrul statului sclavagist, decît servindu-se de mijloacele de expresie socială ale vremii, adică de structuri avînd acelaşi colorit magico-animist şi antropomorfic. Cît priveşte importanţa caracterului animist al ideologiei romane, N. A. Maşkin, *Principatul lui Augustus, originea şi conţinutul lui social*, Ed. de stat pt. lit. ştiinţifică, 1954, p. 197, constată pentru epoca lui Augustus, că „Pietas... era expresia acelui animism evoluat ce forma conţinutul principal al religiei romane". Pentru perioada veche, noi am căutat să definim nivelul mai puţin evoluat la care se găsea mentalitatea cu colorit animist, resimţită şi în drept.

Această poziţie n-are nimic de-a face cu teoriile sociologiste despre originea religioasă sau magică a fenomenului juridic, în general, şi a dreptului roman, în special, teorii care, în fond, îşi au punctul de plecare în cunoscuta *Cité antique* a lui Fustel de Coulanges. Din bogata literatură critică asupra concepţiei acestuia şi a continuatorilor lui, a se vedea, recent, S. A. Tokarev, *Problema originei şi a primelor forme de religie*, în Вопросы философии, nr. 6/1956.

[2] Vechimea lui, contestată, este susţinută de F. de Visscher, în *Festschr. f. Fr. Schultz*, II, 1952, p. 71—78. Vezi de acelaşi *Ius Quiritium* etc., în *Studi U. E. Paoli*, Firenze, 1955. Cf. H. Lévy-Bruhl, în *R.I.D.A.*, VI, 1951, p. 89—90.

[3] În plină epocă republicană, principiul că *praetor ius facere non potest* era încă afirmat ca ecoul unui adevăr care avusese un sens literal.

Deşi, în realitatea istorică, vechiul drept roman îndeplinea, cu particularităţi cunoscute, funcţiunea pusă astăzi în lumină de o analiză ştiinţifică a fenomenului juridic, *ius* era trăit şi gîndit nu ca o funcţiune normativă putînd îmbrăţişa, prin prisma voinţei şi intereselor dominante, totalitatea relaţiilor sociale corelative, ci ca o consacrare substanţială, materială, ca o alegere neschimbată a ceea ce este *fas* de ceea ce este *nefas*, a ceea ce este *iustum*, de *iniustum*, după criterii de esenţă atribuite unor voinţe extraumane, presupuse a cîrmui lumea şi societatea, cu simpla putinţă pentru om de a le descifra conţinutul şi a intra în contact activ cu ele. Dreptul nu apărea ca instrument de realizare a intereselor clasei dominante, ci omul se considera pe sine ca un instrument de realizare a ceea ce era „drept", ca expresie a unei ordini care l-ar fi depăşit pe om şi a cărei înfrîngere ar fi avut pentru aceasta urmări superstiţios catastrofale. Depăşirea acestui stadiu, prin laicizarea treptată, dar niciodată desăvîrşită, a dreptului, este una din cuceririle sclavagismului roman (vezi finele studiului).

www.cimec.ro

quiritară este şi ea un drept riguros selectat, prin condiţiile lui formaliste de existenţă. El exclude posesia, cu care a fost adesea confundat în dreptul roman primitiv [1]. Ideea că o stare de fapt (deci neinclusă în *ius*) ar fi totuşi manifestarea cu consecinţe juridice a unui drept consacrat, era de neconceput, ca şi ideea că ceea ce nu este conform cu *ius* poate fi înzestrat cu anumite efecte juridice. În cercul primitiv al lui *ius*, posesia nu-şi are un loc organic : *ius* — spre deosebire de pretor, mai tîrziu — nu reglementează simple fapte, ci numai raporturi tipice şi acte juridice. Absenţa posesiei [2] în vechiul drept roman traduce energia şi exclusivitatea cu care se afirma proprietatea privată în cadrul micii familii patriarhale şi a statului-cetate primitiv. Tehnica juridică ce va permite prudenţilor republicani şi clasici să formuleze problemele posesiei corespunde unui nivel străin dreptului în primele secole. Nici dreptul grecesc, nici cel germanic nu deosebeau clar posesia de proprietate, distincţia între acestea nefiind organizată nici în drepturile feudale timpurii care nu preluaseră din dreptul roman noţiunea de posesie deja elaborată.

Poziţia vechiului drept roman duce la crearea unui mare număr de raporturi sociale [3] pe care modernii, văzîndu-le excluse din *ius civile*, sînt înclinaţi să le considere raporturi de fapt, adică de posesie. Dar în logica sistemului roman aceste raporturi încep prin a fi un neant juridic, *factum* în sensul definit. Ele nu sînt aceleaşi raporturi ca cele din sfera dreptului, privite în simpla lor aparenţă materială, ci alte relaţii decît cele selectiv închise în tiparele lui *ius*. Cînd, într-un sistem de drept evoluat ne găsim în faţa opoziţiei : drept (întemeiat pe titlu) — posesie (stare de fapt corespunzătoare), se concepe ca soluţie pozitivă juridicizarea posesiei, prin apărarea posesorie, independentă de titlu. În dreptul roman preclasic, opoziţia exista între sfera rituală a lui *ius* şi alte categorii de raporturi sociale, rămase [4] în sfera lui *factum*. Consacrarea acestora ca posesie era fără sens. Ele aveau nevoie de introducere în cercul lui *ius*, şi cu vremea acest proces se va realiza limitat ; sau de o altă consacrare juridică, într-un sistem juxtapus lui *ius*, inferior, în general, ca valoare principială : aceste sisteme se vor numi *ius gentium*, *ius praetorium*, *ius aedilicium*, *ius provinciale*, *ius naturale*. Cu alte cuvinte, sistemele de drept (ca cel roman primitiv), caracterizate prin particularism selectiv şi formalism, sînt la început prea stricte pentru a disciplina toate relaţiile sociale şi devin repede insuficiente pentru a asigura reglementarea lor extensivă. *Ius Quiritium* a fost mereu debordat de sfera relaţiilor sociale, în continuă creştere, ce-şi cereau o reglementare, iar rapida adaptabilitate a lui *ius civile* ar fi contrazis nevoia

[1] Ceea ce apare sociologilor ca trădînd în structura proprietăţii primitive elementul „posesie", derivă din caracterul de *potestas* al dreptului de proprietate (vezi mai jos) şi din coexistenţa mai multor puteri ierarhizate asupra aceluiaşi lucru, nu din confuzia între posesie (= stare de fapt) şi proprietate.

[2] În dreptul roman antecedemviral, această absenţă este susţinută de Fr. Bozza, *Il possesso*, I, 1936, p. 43, cu o motivare diferită şi sumară. Limitarea la Legea XII tab. este neacceptabilă.

[3] Precariul, raporturile patronului cu dezrobiţii cît timp *manumissio* pare să nu fi fost recunoscută de *ius civile* (M. Kaser, *Z.S.S.*, *R.A.*, LVIII, 1938, p. 90 ; LXI, 1941, p. 153—186), raporturile de *possessio* pe *a.p.*, simpla predare a unei *res mancipi*, care după *ius civile* trebuia mancipată.

[4] Pentru motive ce nu pot fi analizate aici.

www.cimec.ro

ideologică de imutabilitate a lumii sclavagiste. Este una din trăsăturile societății romane și una din contradicțiile constante ale orînduirii ei sclavagiste. De aci nevoia unor sisteme de drept „inferioare", juxtapuse lui *ius civile*, pentru a păstra neatins principiul stabilității, permanenței lui. *Ius civile* a fost totdeauna completat de *ius sacrum*, de *ius publicum*, de *mores* (care cuprinde jurisdicția domestică a lui *pater familias*, un fel de *ius domesticum* cu *iudicium domesticum*, *consilium propinquorum*, *iudicium de moribus*), iar ulterior apar sistemele juxtapuse, devenite clasice, mai sus citate.

Majoritatea situațiilor din sfera lui *factum* (opus lui *ius*) rămîn „stări de fapt" în raport cu *ius civile* (care ignoră organic posesia), dar aparțin unuia din sistemele juxtapuse : *manumissus* „de fapt" este supus dreptului sacru și lui *ius domesticum* ; precariul de asemenea ; *possessio agri p.* este reglementată de ceea ce mai tîrziu se va numi *ius publicum* [1]. Așa dar, multiplicitatea romană a sistemelor de drept a constituit o condiție negativă pentru apariția și, apoi, pentru elaborarea posesiei ca noțiune juridică unitară. Numai în sistemele de drept unificate sau unice (ca cele moderne) degajarea posesiei se impune de la sine. Din acest punct de vedere, dreptul roman clasic nu îndeplinea toate condițiile necesare, de unde particularitățile și contradicțiile, adesea greu de înțeles pentru noi, ale teoriei posesiei ce a elaborat.

Posesia va apărea într-un domeniu străin de *ius civile*, în dreptul public. Aci, *possessio*, situație juridică de drept administrativ, va fi interpretată la două niveluri : ca *factum*, opus lui *ius*, ea va da naștere noțiunii de posesie privată cu sancțiune pretoriană ; ca situație de drept juxtapusă lui *ius civile*, va da naștere la o serie de noțiuni care nu sînt forme de posesie, ci drepturi specifice, extra-civile : *bonorum possessio*, *possessio bonae fidei*, *in bonis*, *vacuam possessionem tradere* etc. Ambele procese sînt determinate de condițiile obiective de dezvoltare ale societății romane (sclavagiste).

3. Ius Quiritium *ca sistem de* potestates [2]

Potestas este produsul organic al unei societăți prestatale, comunitatea gentilică patriarhală, fie că o privim în faza ei de trecere, la Roma, către statul-cetate sclavagist, fie că este vorba de trecerea, la germani și la slavi, către feudalism — acest ultim proces fiind însoțit în Apus de preluarea resturilor lumii sclavagiste, cu structurile ei dezvoltate de drept public și privat. În comuna primitivă, în obște, *potestas* este expresia speci-

[1] Înglobarea unor situații de drept public în *factum* e posibilă, dacă știm că la început romanii nu par să fi vorbit de *ius* în materie de repartizare a puterilor între diferitele organe ale statului și de legiferare. Pentru ezitările în sec. II e.n. de a se extinde noțiunea de *ius* la raporturile pretoriene și la dreptul ginților, cf. A. Magdelain, *Les actions civiles*, 1954, p. 63—81 și studiile lui G. Lombardi despre *ius gentium*, *Concetto di i.g.*, 1947 ; *S.D.H.I.*, 1950, p. 254 urm. Deci, pentru epoca veche, folosirea lui *ius* la sistemele juxtapuse este anacronică.

[2] Cercetarea acestei trăsături ni se pare necesară, din moment ce, după Bonfante, toți istoricii de azi fac să intervină un element de „putere" în definiția posesiei clasice și în *possessio a.p.*, sau în analiza raportului *usus*-posesie. Printr-o analogie, greșită, care suprimă frontiera între stat și gintă, Bonfante făcea din *potestas* a lui *pater*, o suveranitate, și din grupul domestic al acestuia, un stat în miniatură. F. de Visscher a reconstruit mancipațiunea în jurul noțiunii de „putere de comandament" și de *potestas*, P. Noailles a urmărit resturile de „puteri rituale"

www.cimec.ro

fică a poziției social-economice a șefului de familie patriarhală, mare sau mică. Pe măsură ce obștea în descompunere vede născîndu-se proprietatea privată, sclavia și diferențierile sociale de avere, pregătind apariția statului, *potestas* va căpăta unele trăsături care anunță viitoarea suveranitate a statului. Dar acest proces este „întrerupt" tocmai de apariția „cetății", care folosește pentru structura sa politico-juridică o serie de creațiuni ale lumii gentilice, în primul rînd noțiunea de *potestas*. *Potestas* nu este o manifestare a forței brute, a violenței; nici un fel de posesie, de stare de fapt, ci un element juridic, puterea disciplinată, închisă în forme, este forța ritualizată și pusă în serviciul intereselor clasei dominante legate de fondarea statului-cetate și de crearea dreptului. Disciplinarea violenței brutale, prin exercitarea ritual formalistă a unei *potestas*, a fost etapa necesară de pregătire a condițiilor în care, o dată cu apariția statului, acesta să-și poată elabora dreptul care devenea necesar.

Potestas apare ca material ideologic de construcție și în reglementarea vieții noului stat (*imperium*, *potestas*). În statul-cetate consolidat, sistemul de *potestates* al șefilor de familie funcționează ca o supraviețuire, de unde contradicții, supunerea lui la un control și limitări crescînde. În Legea celor XII tab., prin faimosul *ita ius esto*, statul prezintă sistemul de *potestates* — fără a-i schimba aparent natura — ca derivînd din dreptul lui superior de reglementare a vieții sociale (aceeași fiind semnificația lui *ordo iudiciorum privatorum* și a fazei *in iure*). După aceea, și mai ales după laicizarea dreptului din sec. IV—III î.e.n., elementele care prevestesc viitorul sistem de drepturi subiective al epocii clasice apar treptat. Ecouri și reziduuri active ale vechiului sistem de *potestates* vor persista și în dreptul clasic [1] și chiar în sinteza lui Justinian.

Această forță socială specifică — *potestas* [2] — este și „mai mult", și „mai puțin", dar în orice caz „altceva" decît un drept subiectiv din dreptul civil modern.

în vechiul drept roman, iar numeroși autori, diferind între ei, au dat elementului de „putere magică" (Danz, Huvelin, Hägerström, Olivecrona, în parte H. Lévy-Bruhl) un rol deosebit în analiza și tîlmăcirea noțiunilor fundamentale ale dreptului roman primitiv.

A depăși poziția anacronică a romanisticii dogmatice, care analiza și vechiul drept în funcție de noțiunile de drept subiectiv, transfer de drepturi, titlu juridic, sistem unitar de drept obiectiv, este un imperativ științific. În încercarea noastră de sinteză, înlăturăm analogia lui Bonfante (denunțată ca „involontaire modernisme" și de F. de Visscher, în *R.I.D.A.*, III-e Série, I, 1954, p. 493, fără a împărtăși critica aspră formulată de P. Voci, în *Studi V. Arangio-Ruiz*, I, 1953), dar și erorile și denaturările teoriilor panmagice asupra esenței dreptului roman primitiv (Hägerström și alții, care au refăcut cu magia „jocul" istoric al lui F. de Coulanges). Dreptul n-a fost niciodată magic, nici „creat" de magie. În unele etape de dezvoltare a societății, potrivit unor legi obiective, dreptul s-a servit (și nu putea să nu se servească) de unele elemente magice, ca simple mijloace de expresie (ceea ce am numit coloritul magico-animist al dreptului), care nu trebuie să fie prezentate sub o formă care să minimizeze sau să umbrească funcțiile sociale ale fenomenului juridic. Totodată am încercat să depășim poziția limitată și formală a lui Noailles în interpretarea elementului sacral și ritual, și să încadrăm procesele istorice care foloseau aceste elemente, în formațiile social-economice respective și în fazele pe care cunoașterea acestor procese ne permit să le reconstituim.

[1] Din această cauză unii autori (M. Villey) au identificat în dreptul clasic aspecte reale, pe care — generalizîndu-le — le-au transformat în dovezi de inexistență a dreptului subiectiv în perioada clasică, ceea ce ni se pare exagerat.

[2] Analiza ei amănunțită va fi dată în studiul la care ne-am referit.

www.cimec.ro

Dreptul roman străvechi constă în organizarea acestui mănunchi de puteri, care asigură patricienilor proprietari de pămînt şi de sclavi, poziţia eminentă, cerută de conducerea unitară, energică şi avantajoasă a exploatării lor agricole, de conducerea de către ei a grupului domestic patriarhal şi de rolul lor dominant în statul-cetate. Iată de ce dreptul roman din primele secole ale acestui stat nu este un sistem de drepturi subiective, ci un sistem de *potestates*.

În această trăsătură caracteristică avem reflexul cel mai puternic al tuturor condiţiilor de dezvoltare ale economiei şi vieţii sociale din primele secole ale statului-cetate, cu puternica lui moştenire gentilică — în continuă descompunere — atît de evidentă în *ius privatum*.

Condiţiile istoriceşte determinate de formare a unui drept bazat pe un sistem de drepturi subiective fiind oarecum cunoscute [1], condiţii nerealizabile în vechea societate romană sclavagistă, semnalăm aici cîteva caractere ale sistemului de *potestates*, nu ca un studiu adîncit, ci în măsura în care ele pot lumina problema posesiei. În sistemul de *potestates* se ciocnesc două forţe de natură egală, din care, în caz de conflict, învinge „cea mai bună", conformă cu valorile de clasă şi tehnica lui *fas-ius*. Noţiunile de putere absolută (valabilă *erga omnes*) şi relativă [2], ar fi lipsite de sens. În forma ei pură, orice *potestas* se desăvîrşeşte, ca la Roma, printr-un *ius vitae necisve* (sau echivalentul lui). Puterile se creează şi încetează de a exista, fiind intransmisibile prin natura lor. Actele care au ca obiect o *potestas* n-au caracter derivat, nici cînd părţile au încheiat un „acord". Ideea de *translatio* [3] şi de *successio* nu-şi găsesc loc în sistemul de *potestates*, nici cea de titlu juridic [4]. Temeiul puterii este „autoritatea" (*auctoritas*) [5] „confirmare", „garanţie globală unică", apărînd pe stăpînul puterii şi împotriva terţilor, şi împotriva stăpînului puterii precedente asupra aceluiaşi obiect [6].

---

[1] De pildă, în societăţile bazate pe exploatare: tendinţa de egalitate civilă formală, formularea abstractă a drepturilor, tendinţa de laicizare a dreptului, consolidarea puterii statului şi un anumit nivel de centralism, consolidarea proprietăţii prin opoziţia situaţiilor juridice *erga omnes*.

[2] Corespunzătoare dreptului absolut şi celui relativ.

[3] Deşi făcută în afara concepţiei generale expusă în text, demonstraţia recentă a prof. Ph. Meylan, *Deux traits ... de l'in iure cessio*, în *R.I.D.A.*, VI, 1951, p. 119 nu este mai puţin semnificativă pentru inaplicabilitatea noţiunii de transfert de drepturi la actele vechiului drept.

[4] Cf. părăsirea noţiunii de titlu juridic în interpretarea sacramentului primitiv la H. Lévy-Bruhl, *Sur la laïcisation du droit à Rome*, în *R.I.D.A.*, VI, 1951, p. 96 şi idem, *Sacramentum in personam*, în *Studi V. Arangio-Ruiz*, II, p. 15—29, poziţie însă care se încadrează într-o concepţie generală în multe puncte diferite de a noastră, şi cu o altă periodizare.

[5] Definită de A. Magdelain ca „putere care acordă legitimitate unui act", iar de P. Noailles ca faptul de a fi *auctor*, adică persoană care, prin poziţia sa, joacă rolul juridic de sursă şi de fundament al dreptului cuiva. După cum s-a observat (Ellul), esenţial în *auctoritas* este că o persoană constituie fundamentul unui act juridic sau al dreptului altei persoane. Pentru bogata literatură a chestiunii, vezi J. Ellul, *Hist. des Institutions*, I, 1955, p. 370 urm.; L. Amirante, în *Studi Solazzi*, 1948, p. 375 urm.; A. Magdelain, *Auctoritas rerum*, în *R.I.D.A.*, V, 1950; *Mél. F. de Visscher*, IV, p. 127—153; J. Roussier, *Jus auctoritatis*, în *R.H.D.*, 1951.

[6] *Sic*: F. de Visscher.

www.cimec.ro

IV. LOCUL POSESIEI ÎN VECHIUL *IUS CIVILE*

Incompatibilitatea originară dintre noțiunea juridică de posesie și structura generală a vechiului drept roman (vezi mai sus, III, 2) ar trebui confirmată prin analiza tehnică a tuturor instituțiilor vechiului drept, unde autorii au admis pînă acum existența posesiei, sau unde firesc ar fi s-o întîlnim. Este o cercetare monografică neîncercată pînă acum, care cere demonstrații tehnice de amănunt și combaterea strînsă a tuturor tezelor care admit existența noțiunii de posesie juridică de la originile dreptului roman. Sîntem nevoiți să rezervăm această demonstrație unui studiu separat [1] care, introdus în planul cercetărilor de față, le-ar da acestora o complexitate dăunătoare. Demonstrația noastră va purta, acolo, asupra următoarelor puncte :

1. *Structura patriarhală a familiei romane.* Vom demonstra că această structură, binecunoscută, nu favoriza apariția și dezvoltarea noțiunii de posesie, pentru relațiile dinafara familiei, iar in interior, ceea ce mai tîrziu va fi construit ca raport de posesie, a funcționat fără a se putea recunoaște membrilor liberi și neliberi ai familiei, o personalitate juridică proprie, în materie posesorie, deoarece ar fi contrazis principiul patriarhal încă foarte viu al unității familiei. Cînd alți factori impun noțiunea de posesie, o vedem în dreptul clasic, prin dualitatea *animus — corpus*, adaptîndu-se tocmai acestor condiții negative de dezvoltare din cadrul familiei romane.

2. *Possessio și usus.* Pentru a rezolva problema raporturilor acestor noțiuni în vechiul drept (vezi II), nu vom relua analiza textelor. Pe baza lor, Albertario a valorificat din nou teza că *usus* înseamnă posesie. Fr. Bozza a formulat obiecții serioase, iar Kaser, care se pronunță pentru sinonimie, lasă argumentul de text în umbră, fiindcă cele mai multe texte i se par tardive, pentru problema în discuție. Noi vom căuta soluția într-o concepție istorică despre usucapiunea arhaică (*usus*), dovedind că nu i se pot aplica raporturile pe care, cu posesia, nu le-a avut decît usucapiunea de tip evoluat (drept clasic, drepturile moderne), și reașezînd-o în sistemul de *potestates* al vechiului drept.

Numai usucapiunea clasică are funcțiunea rațională de a constitui, paralel cu titlul convențional de transfer al dreptului subiectiv de proprietate între particulari, o prezumție utilitară de titlu de dobîndire, dedusă din întrunirea unui număr de condiții, din care cea esențială va fi identificată cu „posesia". Dacă *usus* primitiv ar fi avut o astfel de funcțiune, ar fi fost incompatibil cu ceea ce am spus că era vechiul drept roman, ca sistem de *potestates*.

Nici *mancipatio* n-a jucat la origini rolul de titlu juridic al unui drept subiectiv absolut (vezi III, 3), ci se întemeia pe o *auctoritas*, calitativ diferită de titlul juridic. Tot din *auctoritas* își va trage valoarea și *usus* (iar nu din ideea că el prezumă un titlu juridic); mai exact, *usus* este o formă de *auctoritas* a lui *meum esse*.

În tehnica pandectismului, titlul prezumat din posesie (greșit identificată cu *usus*) a devenit un titlu de excepție, iar cel derivat din transferul

[1] Acest studiu va apărea, credem, în continuarea celui de față.

www.cimec.ro

prin act juridic concret, a devenit situația normală. Cicero, *Pro Caec.*, 26, 74, deja avea (noi am zice : avea încă) sentimentul că dobîndirea din *usus* are la bază un fel de *lex publica* în opoziție cu caracterul privat al titlului derivat din *mancipatio*. Structurarea în funcție de *lex publica* așa cum apare în textul lui Cicero, este deja tîrzie. Noi vedem în *usus* o formă generală și optimă de *auctoritas*, ca una ce derivă din asentimentul, din confirmarea dată — nemijlocit — de „întregul" grup social, la început ginta, apoi *civitas* (în realitate grupul local de posedanți, ca element component al statului-cetate). Excepțională și precară este *auctoritas* din mancipațiune, într-o epocă de schimburi restrînse, pe cînd cazurile de *auctoritas* din *usus* reprezentau quasi-generalitatea situațiilor întîlnite. Tîrziu, un ecou al acestei optici va răzbate la Scaevola, *D.*, 39.3.26 : *respondit solere eos, qui iure dicundo praesunt, tueri ductus aquae, quibus auctoritatem vetustas daret ... Usus* nu este decît o formă particulară de *vetustas*, din care derivă o *auctoritas*, comparabilă, dar superioară celei izvorîte din *mancipio dare*. În toate societățile agrare, la nivelul celei romane din primele secole ale Republicii, se verifică același fenomen fundamental, întîlnit în *usus*. Obiceiul juridic nu este o simplă practică socială, ci *diuturnus usus*, *inveterata consuetudo*, *mos maiorum*. Legea pentru a fi lege, trebuie să fie „legea bătrînă", „legea pămîntului", să se aplice „din vechime". *Usus* intră în cadrul aceluiași fenomen. Ciclul de doi ani reprezintă perioada asolamentului practicat în Latium : *usus biennium* este ciclul normal de producție al societății romane agrare. Iar *annuus usus* (aplicat la *caeterae res*) era ciclul de reprezentare social-ceremonială în care orice *res* sau persoană (*uxor*, susceptibilă de *usus*) se găsea integrată. Asistînd în condițiile cerute de așa-numita *pax deorum* la desfășurarea ciclului bienal de producție (imobile) sau a ciclului anual de relații ceremoniale (*caeterae res* ; *uxor*), grupul își angaja autoritatea, făcînd fără obiect o altă formă particulară și excepțională de *auctoritas*, pentru a legitima puterea exercitată sub forma de *usus*, care avea același conținut ca *meum esse*, departe de orice idee de „putere de fapt", deoarece nu un astfel de fapt, eventual nelegitim, putea face să intervină autoritatea grupului. Dovadă că se exclud din cîmpul lui *usus*, toate cazurile care nu permit — *de plano* — asimilarea lui *usus* cu *meum esse* (lucrurile furtive, terenul de trecere între ogoare, *forum*, *bustum*, *res mancipi* înstrăinate de femeia sub tutela fără *auctoritas tutoris*). În afara acestor cazuri, *usus* rămînea aplicabil, în mediul considerat, la situații pentru care lipsa „titlului" (în limbajul nostru) ar fi constituit o subtilitate gratuită. Însăși *usucapio pro herede* — mai tîrziu izbitoare prin consacrarea unei posesii de rea credință — a fost originar concepută pentru membrul grupului familial, pentru care problema relei credințe nu se punea. Din folosirea lui *usus* pentru a desemna unul din mijloacele de dobîndire ale lui *manus* asupra soției nu se poate trage nici o concluzie pentru sensul primitiv de posesie [1].

[1] *Usus*, aici, nu poate fi decît o formă de căsătorie de încercare [*Sic* : H. Lévy-Bruhl, *Nouv. ét. sur le très ancien dr. rom.*, 1947, p. 69, care vorbește de stagiu de un an pentru încercarea căsătoriei încheiate ; cf. p. 70 și 73 inconsistența analogiei dintre *usus* și usucapiune] de tip patriarhal, rest din epoca de trecere de la matriarhat la patriarhat.

www.cimec.ro

Autorii recenți vorbesc de o fuziune a posesiei de tip *usus* cu *possessio a.p.* Acest proces apare într-o lumină absurdă, dacă *usus* a însemnat, la origine, posesie. Cînd în dreptul dezvoltat, posesia, ca element constitutiv al uzucapiunii (alături de *causa*, *bona fides*) devine relevant, dece acest element posesoriu nu este exprimat tot prin noțiunea de *usus*, care ar fi avut deja sensul de „posesie de drept privat"? Cînd în ultimele două secole ale Republicii, necesități social-economice noi impun posesia de stil clasic, firesc ar fi fost ca dreptul privat să dezvolte și să adapteze la nevoile lui forma „civilă" de posesie din *usus*, iar nu să importe o creație eterogenă, ca *possessio a. p.* Ca sens, nu se explică dece termenul de *usus*, dacă ar fi fost de la început legat de elementul posesiei, s-a putut înstrăina atît de mult de acest sens, încît să desemneze noțiuni streine de sfera posesiei (*usus*, *usus fructus*, ca drepturi independente) sau să intre în compoziția unor expresii de tipul *uti frui habere possidere licere*, în care *uti frui* nu dublează pe *habere* sau *possidere* (cum s-a susținut), ci exprimă elementele de proprietate economică ale noțiunii, pe care nu le mai exprima nici *habere*, nici *possidere*, în înțelesul tot mai tehnic (posesie) pe care îl dobîndiseră.

3. *Revendicarea primitivă și problema posesiei.* Mecanismul binecunoscut al revendicării romane în procedura *per sacramentum* nu punea în relief momentul posesoriu, fără de care noi nu putem azi gîndi revendicarea. Acest mecanism exclude existența posesiei ca instituție juridică în sistemul de drept respectiv. Ambii împricinați erau reclamanți și pîrîți reciproci. La începerea litigiului, calitatea de posesor nu asigura acestuia și pe aceea de pîrît. Pînă la darea sentinței, posesia lucrului nu dobîndea o valoare proprie și directă. În *diadikasia* grecească, Leist, Mitteis (urmați de Rabel, Kaser [1]) au arătat că nu se tindea la stabilirea unui drept absolut de proprietate, ci a „dreptului" relativ cel mai bun. Lăsînd în umbră calitatea de posesor, posesorul trebuia să-și dovedească dreptul în mod activ. Acțiunea nu se întemeia pe existența dreptului abstract, indivizibil, ci pe atacul material împotriva anterioarei poziții de drept a reclamantului. În concepția noastră, este vorba de un atac împotriva sferei de putere (juridică) a lui *pater*, mai sus definită. Cu alte cuvinte, elementul de relativitate nu decurge din poziția relativă (din efectul *inter partes* al actului) a unui drept abstract de proprietate, ci din natura de putere a proprietății primitive, încă neelaborată ca un drept subiectiv abstract (fie el relativ sau absolut).

Așa dar, posesia nu se manifestă în revendicarea romană primitivă ca o noțiune juridică. În dreptul atic, irelevanța ei era atît de accentuată, încît pîrîtul pierdea procesul, dacă nu oferea un zălog sau un vînzător ca *auctor* al posesiei sale.

Cît privește faza în care revendicarea romană se intentează *per sponsionem*, nu se mai constată aceeași independență de elementul posesiei : posesorul are exclusiv calitatea de pîrît. Dar o analiză mai atentă a origi-

[1] Care au făcut din „dreptul relativ de proprietate" sau „proprietatea relativă", o caracteristică a vechiului drept roman (idee asupra căreia vezi rezervele lui F. de Visscher, *R.H.D.*, 1933, p. 642 și J. Ellul, *Hist. des Institutions*, I, 1955, p. 263).

www.cimec.ro

nilor procedurii *per sponsionem* [1] arată că data admisă de autorii mai vechi (sec. II. î.e.n.) poate fi împinsă pînă către finele secolului al III-lea. Or, la această dată, apariţia posesiei, în concepţia noastră, departe de a fi incomodă, este posibilă; mai mult, este o confirmare a procesului pe care îl vom înfăţişa.

4. *Habere şi stipulaţiile de vînzare.* Textele [2] ce se pot invoca în legătură cu sensul de „posesie" al lui *habere* nu pot duce la un rezultat sigur nici din cauza datei lor tardive, nici din cauza amfibologiei acestui termen (*meum esse*, *tenere* sau *possidere*). Cît priveşte stipulaţiunile de vînzare, ultimii autori (Kunkel, Monier, Kaser) nu le atribuie o origine mai veche decît începutul, eventual mijlocul secolului al III-lea î.e.n., şi prin aceasta, cum arătam mai sus, instituţia nu mai poate fi un argument contra absenţei posesiei în vechiul drept roman. De altfel, noi contestăm că în aceste stipulaţii se punea o problemă de posesie, independentă de aceea a titlului. Practicienii erau chemaţi să definească (în alt limbaj decît cel ritual, al lui *ius civile*) o situaţie de drept echivalentă aceleia a proprietarului, şi pe care acţiunile din stipulaţie s-o sancţioneze. Ei au recurs la amfibologicul *habere*, care ca *habere recte licere* desemnează rezultatul la care trebuia să ducă potrivit cu *bona fides*, obligaţia vînzătorului de a preda *vacua possessio*: or, aceasta echivala atunci nu cu posesia privată din dreptul clasic, ci cu situaţia de *possessio a.p.*, în definiţia pe care i-o vom da mai jos.

În expresii de tipul *habere precario*, *uti frui habere possidere*, *habere* îşi păstrează accepţiunea nejuridică, plurivalentă, necăpătînd un înţeles tehnic decît în contextul noţiunilor determinate: *precario* (*habere*), *recte* (*habere*) *licere*. Această funcţiune accesorie (pe care, uneori o poate avea şi *possidere*), face din *habere* un termen impropriu de a fi desemnat vreodată posesia în sensul tehnic al dreptului clasic.

5. *Fiducia-Pignus.* Actele de tipul fiduciei rămîneau în afara problemei posesiei, ca unele ce făceau proprietar pe cel ce primea bunul. Apariţia *pignus*-ului însă presupune existenţa posesiei, dar această apariţie rămîne obscură. Unele trăsături ale gajului administrativ[3], ale gajului de prediatură şi ale acţiunii *per pignoris capionem* [4] fac să se creadă că cel care ridica un gaj devenea proprietarul lui (altfel, gajul acesta nu şi-ar

---

[1] Com. M. Kaser, *Eigentum u. Besitz*, 1956, p. 282, urm., care arată că dubla apărare posesorie din *utrubi* trebuie să fie, ca tehnică, mai veche decît apărarea unilaterală din procedura *per sponsionem*, iar pe de altă parte leagă apariţia lui *utrubi* de turburările celui de-al doilea război punic (idee indicată de Cuq în *N.R.R.*, 1894) sau de alte evenimente similare ale secolului al III-lea, atît de neliniştit din punct de vedere social.

[2] Festus, v-o *Nancitor*; Cornelius Fronto (Keil, *Gram. Lat.*, VII, 524, l. 13); *Decl. Quintiliani minores*, 336 (Ritter, 1884, p. 322, l. 20 urm.); *D.*, 45,1.38.9 (Ulp.) şi 50.16.188.pr. (Paul.); *Edictum Octaviani* (*Arch. f. Papyrusf.*, XIII, p. 200). Pentru *habere* la Plautus, J. Van Kan, *Mél. Cornil*, II, 1926, p. 5 urm. — Valoarea pentru dreptul roman a datelor juridice din Plautus a fost recent contestată de U. E. Paoli, *Rev. Et. Lat.*, XXXIV, 1956, p. 46.

[3] Bunul ridicat de agenţii magistratului era, se pare, distrus.

[4] S-a presupus că particularul exercita un fel de mandat din partea statului (Girard). Gajul putea fi răscumpărat (*luere*) de debitorul executat, iar mai tîrziu (Gaius, 4.32) creditorul avea o acţiune ficticie pentru reclamarea sumei ce debitorul ar fi plătit ca răscumpărare, dacă s-ar fi efectuat o *pignoris capio*.

www.cimec.ro

fi putut îndeplini funcția de despăgubire sau constrîngere) putînd fi cel mult tras la răspundere pentru un act ilegal. Gajul convențional propriu-zis este sancționat probabil în a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. (acțiunea *in factum* fiind mai tîrzie), adică la o epocă în care noțiunea de posesie își face apariția. Dar anterior ? Notăm interesanta ipoteză (M. Kaser) că *pignus*-ul se practica numai pentru *res nec mancipi*, care, predate prin *traditio ex iusta causa*, deveneau proprietatea creditorului. Dar sub această formă de fiducie nesolemnă, și ca formă de trecere către gajul de mai tîrziu limitat la posesie, *pignus*-ul nu mai presupunea existența posesiei și nu intră în conflict cu concepția noastră.

6. *Precarium.* Independent de originea lui eventual gentilică, precarium apare ca o structură arhaică și este o formă de acumulare agrară — alături de *peculium*, acumulare păstorească (*pecus*) — ambele valorificate prin personalul familiei (clienți, fii, sclavi), într-un cadru de relativă independență față de șeful grupului familial. Clienții la origine erau semi-liberi fără capacitate de a sta în justiție, apărați încă de dreptul sacral în timpul Legii celor XII table. În aceste condiții, este excesiv a se vorbi de un raport de posesie în persoana clientului asupra parcelei concedate : raportul creat avea un caracter legitim [1], de natură sacral-domestică, nesusceptibil de a fi opus terților sau valorificat direct față de ei. Numai după destrămarea legăturilor clientelare de tip vechi, precariul a suferit transformări care au pus problema posesiei precaristului. Vechea disciplinare devine insuficientă. Refuzul de restituire este sancționat prin *interdictum de precario*, independent de o problemă teoretică a posesiei ; o cereau interesele posedanților. Ulterior, mai liber pe mișcări, precaristul este apărat direct față de terți, deși nu poseda pentru sine. Dar această evoluție se leagă de generalizarea noțiunii de posesie de la finele secolului III î.e.n. și asupra ei vom reveni mai jos.

7. *Sechestrul judiciar.* Originea acestui al treilea caz de posesie anomală pentru dreptul clasic și justinianeu nu poate fi străveche. Menționat la Plautus și la Cato, consacrarea lui posesorie după criteriul clasic al aptitudinii de a conduce la uzucapiune sau după criteriul justinianeu al intenției de a poseda pentru sine, nu s-a putut face mult înaintea anului 200 î. e. n.

8. *Missiones in rem, in possessionem, in bona.* Folosirea termenului de *possessio* în această materie este sigur anterioară consolidării noțiunii de posesie privată și clarificării ei terminologice. Legătura unor *missiones* cu *bonorum venditio* și *bonorum possessio* este recunoscută, apariția primei fiind situată la finele sec. II î. e. n. (Carelli) sau, recent și mai probabil, la finele sec. III și începutul sec. II î. e. n. (Kaser). Momentul decisiv de formare al trimiterilor în posesie nu poate, deci, preceda cu mult această dată. Formele anterioare în care pretorul folosea *imperium* în scopuri

[1] Albertario, *Studi*, II, p. 117—118 crede că după acest model gentilic a fost structurată *possessio a. p.* (care uneori este înfățișată ca un precariu, tendință care nu triumfă). Credem că patricienii, dominanți în *civitas* și beneficiari de *possessiones*, nu puteau folosi pentru ei, o instituție domestică, imaginată pentru raporturile dintre clienți și șeful de grup. Pe de altă parte, numai un *possessor* patrician putea să devină, apoi, și distribuitor de precarii.

www.cimec.ro

asemănătoare, sînt obscure[1]. Oricum, dezvoltarea şi chiar apariţia trimiterilor în posesie nu aparţin vechiului drept roman, unde formele ei corespunzătoare, posibile, vor fi fost mai aproape de tipul *pignoris capio*, care nu era centrată pe o idee de posesie. În dreptul dezvoltat, *missio* este un titlu de drept pretorian, cu efecte variabile, neîncadrabil în schema lui *ius civile*. Situaţia creată de pretor era o *res facti* (vezi III, 2) numai în raport cu această schemă. Din punct de vedere al sistemului global de drept, ele erau legitime, constituiau un titlu, fiind înzestrate cu efecte juridice prin asimilare cu alte instituţii pretoriene : *missio* definitivă a devenit caz de proprietate pretoriană ; *missio* provizorie a fost apărată, fără rigoare dogmatică, prin interdicte speciale. Ulterior, ştiinţa dreptului a apropiat teoretic aceste ultime cazuri de simpla detenţie din dreptul privat. Dar această noţiune, cum vom vedea, fusese elaborată pentru alte nevoi şi în alt context dogmatic decît cele specifice unei *missio in possessionem*. Este o problemă pe care o vom regăsi mai pe larg la locul cuvenit.

V. NOŢIUNEA SPECIFIC ROMANĂ DE *POSSESSIO* ÎN RELAŢIILE DE EXPLOATARE A LUI *AGER PUBLICUS*

Termenul de *possessio* a avut un sens, primitiv, acela concret de parcelă din *a. p.*, ocupată de patricieni şi ulterior de optimaţi, ca *sedes*, aşezare păstorească (mai tîrziu şi agricolă) pentru exercitarea unei depline stăpîniri (*potis* + *sedeo*), aşa cum o cereau folosirea (*usus*) imediată sau viitoare a parcelei şi poziţia politică dominantă în stat a stăpînitorului de astfel de terenuri (*possessor* — Cicero ; *possidens* — Florus). Este sensul ce se regăseşte în celebrele definiţii ale lui Labeo[2] şi Verrius Flaccus[3], ultima transmisă de Festus şi de Isidorus din Sevilla. Înţelesul este confirmat de cîte un pasaj din Cicero[4] şi Florus[5], şi coroborat de una din etimologiile[6] reţinute de autorii moderni. În textele juridice, înţelesul concret

[1] S-a invocat : *duci vel ferri iubere*, împotriva lui *indefensus*, *duci iubere* în materie noxală, mai recentul *vim fieri veto* în materie posesorie. Ar fi, oricum, cazuri prea excepţionale, pentru a fi putut provoca o degajare a noţiunii de posesie în vechiul drept.

[2] *D.*, 41.2.1. pr.(Paul., *l.54 Ed.*): *Possessio appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus*(Mommsen : *a pedis sedibus* ; ed. ital. a *Dig.* : *a pedibus*) *quasi positio, quia naturaliter tenetur ab eo, qui ei insistit, quam Graeci* κατοχήν *dicunt*. Albertario, *Studi*, II, p. 166 a susţinut interpolarea finalei, de la *quam* (*sic* : Perozzi, Bonfante) şi a lui *naturaliter*, iar Bozza, *Il possesso*, I, p. 23, de la *quia*. Astfel redus, în loc de o absurdă echivalare a posesiei cu detenţiunea, textul ar defini parcela de *a. p.*, ca fiind acele *sedes* ale patricienilor, la care face aluzie Cicero şi Florus, citaţi mai jos, n. 4 şi 5, aşa cum a susţinut Perozzi, *Ist.*, I, 1927, p. 842 n. 1, şi astăzi Bozza. — mai jos, nota 6.

[3] Vezi textele şi analiza lor mai jos.

[4] *De off.*, 2.22.78—79 : *Qui vero se populares volunt... temptant, ut possessores pellantur suis sedibus...*

[5] III, 13 (II.1) : *et reduci pleps in agros unde poterat sine possidentium eversione, qui ipsi pars populi erant, et tum relictas a maioribus sedes aetate quasi iure* [*hereditario*] *possidebant.*

[6] Vechii filologi (Vaniček, Bréal, J. Grimm) aprobau etimologia lui Labeo, văzînd în *porr-*, *pos-* un prefix corespunzător lui *be-* din *besitzen*, şi care sub forma *port-*, *porli-*, scr. *prati*, gr. πρός. προτί, umbr. *pur*, se regăseşte în *polliceor*, *pollingo*, *posino*>*pono*, *polluo*, *portendo*, *porrigo*.

Cf. Bonfante, *Scr. giur. vari*, III, p. 517 şi n. 1 ; *Corso* III, p. 142 ; G. Cornil, *Traité de la poss.*, p. 1 şi *Dr. rom.*, 1921, p. 175 (indicînd ca etimologie ipotetică şi *apod* (*apud*) *pod* +

www.cimec.ro

(parcelă) al lui *possesio* este excepţional şi nu se mai referă la parcelele din *a. p.*, ci la un obiect de posesie privată[1].

Prin trecere la un sens abstract[2], s-a numit tot *possessio*, puterea exercitată asupra terenului ocupat din *a. p.* Termenul a fost folosit şi pentru a desemna puterea sau condiţia juridică a celui ce stăpînea — cu un conţinut juridic tot mai diferit — alte categorii de terenuri din *ager publicus*. La un moment dat, el a fost introdus în dreptul privat, cu un sens nou, acela de posesie privată. Pentru a evita confuziile ce se pot naşte din această concurenţă de semnificaţii, vom denumi *vetus possessio* (prescurtat *v. p.*) posesiunea (în sens concret sau abstract), relativă la parcelele ocupate din *a. p.* , aşa numiţii *agri occupatorii*.

Texte juridice care să lămurească regimul acestor posesiuni nu avem. Cele ce vor fi existat s-au pierdut. În stadiul rudimentar al ştiinţei juridice din epoca respectivă, ele nici n-au putut fi numeroase, mai ales că jurisconsulţii romani n-au supus niciodată unei prelucrări adîncite astfel de materii exterioare dreptului privat.

Toate aspectele noţiunii de *v. p.* sînt obiect de controversă. Numai dintr-o apreciere critică a acestor controverse, la lumina cîtorva texte care ne par susceptibile de unele interpretări nuanţate, putem nădăjdui să desprindem o soluţie cu ajutorul căreia să reconstituim procesul de trecere de la *v. p.* la posesia privată a dreptului clasic.

A. *Definiţiile romane ale vechii posesiuni*

1. Labeo, *loc. cit.* : *Possessio appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus quasi positio* (vezi asupra p. 42, n. 1). Socotim că acesta este nucleul original al textului pe care lecturile propuse : *a pedis sedibus* sau *a pedibus*, l-ar transforma într-un inutil calambur. Sensul lui, coroborat de Florus şi Cicero şi de una din etimologiile moderne, fără a intra în conflict cu etimologia lui Bonfante, este cel precizat mai sus : *possessio* a început prin a fi o *sedes occupantis*, adică a unui patrician[3] aşezat pe terenul din *a. p.*

Aceasta nu evocă o „stare de fapt", ci actul de creare a unei gospodării, a unei exploatări pastorale sau agricole.

---

sedeo = a şedea lîngă, la, pe) ; Olivart, *La posesión* etc., Madrid, 1884 ; Carcaterra, *Arch. giur.*, CXVI, 1936, p. 168 şi *Possessio* etc., 1938, p. 5 urm. ; Kaser, *Eigentum u. Besitz*, 1956, p. 239.

Carcaterra apropie *possessio* de *sedes, sedulus, assiduus*, derivîndu-le de la rădăcina *sed*—, a sta şi a-şi stabili locuinţa, ceea ce pune în valoare textul lui Labeo. Primul sens este avut în vedere şi de Bonfante, *op. cit.*, p. 517 şi urm., cînd interpretează *possessio* ca o putere de stăpînire (*signoria, dominazione*) asupra unui fond neavînd nevoie de nici un calificativ, şi paralel cu *potestas*, al cărui dublet etimologic este în mare măsură (*potis* + *sedeo*). Această etimologie este aprobată de Ernout şi Meillet, *Dict. etym. de la lang. lat.*, 1932, v-is *possideo, potis* (*maître de* ; *possesseur de* ; *qui exerce le pouvoir sur* ; *puissant*) + *sedeo*.

[1] *D.*, 43.17.1.8 (Ulp., *l.* 69. *Ed.*).

[2] E. Costa, *Storia*, 1925, p. 293 crede că dacă cele două sensuri au apărut concomitent, în orice caz, cel concret a urmat celui abstract. Este un proces nefiresc latinei juridice. În materie de *mancipium*, s-a reproşat lui F. de Visscher că postula prioritatea sensului abstract asupra celui concret.

[3] Cf. K. Marx, *Forme premergătoare producţiei capitaliste*, Buc., ESPLP, 1956, p. 14 : „Dreptul de a folosi pămînturile comunităţii prin posesiune revenea iniţial patricienilor" ; vezi V. A. Krasnokutsky, în *Drept roman privat*, red. I. S. Pereterski, Moscova, 1948. p. 168 (nr. 161).

www.cimec.ro

2. a) Festus, v-o *possessiones appelantur agri late patentes publici privatique, qui non* [*mancipatione*] <*mancipio*[1]> *sed usu tenebantur et ut quisque occupaverat,* [*colidebat*] <*possidebat*[2]> <*colebat*[3]> <*colebat et possidebat*[4]>.

b) Isidorus, *Etym.*, XV.13.3 : *Possessiones sunt agri late patentes, publici privatique, quos initio non* [*mancipatione*]<*mancipio*[5]>, *sed quisque ut potuit occupavit atque possedit, unde et nuncupati.*

c) Festus, v-o *possessio est, ut definit Gallus Aelius, usus agri aut aedificii* <*aut fundi*[6]>, *non ipse fundus aut ager; non enim possessio est* <*e*[7]> <*res ipsa possessa, sed rei usus,* e[8]> *rebus quae tangi possunt*<*nec suum*[9]> <; *unde numquam*[10]>, *qui dicit se possidere,* [«*h*[11]»*is vere*[12]] <*suam esse rem*> *potest dicere. Itaque in legi*[*timi*[13]]*s actionibus nemo ex his qui*[14] <*tantum possident*[15]> *possessionem suam* [*vocare audet*] <*vindicare audet* sau chiar *vindicans auditur*[16]>, *sed ut ad interdictum venit, ut praetor his verbis utatur* (urmează formula interdictului *uti possidetis*).

Se știe că primele două texte paralele au ca sursă opera lui Verrius Flaccus, gramaticul retor din vremea lui Augustus, care s-a inspirat la rîndul lui, pentru o serie de termeni juridici, din pierdutul tratat *De verborum quae ad ius* (*civile*?) *pertinent significatione*, al lui Aelius Gallus, autorul — jurist, prieten cu Cicero, pretor cu acesta în 66 î. e. n., considerat greșit de unii retor sau gramatic — pe care Festus îl rezumă direct în textul citat de noi sub lit c., ca și în altele din a sa epitomă (v-is *reus, rogatio, saltus, senatus, decretum*). Compilator mediocru, Festus se dovedește adesea un tot așa de mediocru jurist,[17] ceea ce însă l-a făcut să lase nealterate, în general, textele juridice ale modelului său.

---

[1] Corectare propusă de Bonfante, *Scr. giur. vari*, II, p. 82 și 471, n. 1. aprobat de Ciapessoni, *Appunti sul testo edittale degli interdetti*, etc., în *Studi Albertoni*, II, 1937, p. 23, n. 17. *mancipium* fiind luat în sensul de *dominium ex i. Q.*

[2] Cor. propusă de Ursinus, aprobat de Lindsay.

[3] Cor. lui Niebuhr, socotită „probabilă" de Bonfante, *loc. cit.*

[4] Cor. propusă de Ciapessoni, *loc. cit.* — Voigt, respins de Bonfante, *op. cit.*, p. 82, n. 2, propunea *colligebat*. Niebuhr propunea *colebantur*.

[5] Cf. nota precedentă.

[6] Întregire propusă de Ciapessoni, *op. cit.*, p. 22.

[7] Întregirea lui Bruns; în loc de *e*, Huschke propune *in*.

[8] Întregirea lui Ciapessoni, în locul aceleia a lui Bruns, de sub n. 7.

[9] Lacună în codice, întregită de Bruns. In loc de *nec suum*, Cujas propusese *neque*.

[10] Întregirea lui Ciapessoni, În loc de *nec suum*.

[11] Suprimat de Bruns, aprobat de Ferrini, *Ad. Festum 233*[a], *3*, în *Opere*, II, 1929, p. 189, contra lui Cogliolo.

[12] Suprimat de Ciapessoni și înlocuit cu *suam esse rem*, reluînd în fond corectarea propusă de Huschke : *nec qui dicit se possidere, is suam rem potest dicere.*

[13] Cor. lui Ciapessoni; de comparat azi cu rezultatul cercetărilor lui A. Magdelain, *Les actions civiles*, Publ. de l'Instit. de dr. rom. de l'Univ. de Paris, 1954, p. 5—19.

[14] Huschke, în loc de *ex his qui*, propune : *ex iure Quiritium*, criticat de Cogliolo, dar aprobat de Ferrini.

[15] Întregire propusă de Ciapessoni.

[16] Cor. propusă conjectural de Ciapessoni. Corectările propuse de Cogliolo, respinse de Ferrini motivat, n-au mai fost reținute de noi.

[17] Cf. Ciapessoni, *op. cit.*, p. 24—26. Totuși preferința lui Festus pentru termenii juridici — plini de obscurități — este evidentă. *postliminium, religiosus, sacer mons* etc.

www.cimec.ro

Vom începe analiza noastră cu definiția de sub lit. c. Pentru noi, acest text nu se referă la *v. p.*, [1] ci la posesia de drept privat, materie nouă pe vremea lui Gallus, în care Q. M. Scaevola adusese o contribuție de seamă, iar Cicero susținuse (*Pro Caecina*) teze îndrăznețe.

Introducerea în definiție a lui *aedificium* (și poate a lui *fundus*), alături de *ager*, se înțelege pentru noua noțiune de posesie privată, nu pentru *v. p.* (avînd ca obiect un *ager late patens*). Iar problema noua a corporalității sau incorporalității era firesc să fie pusă pentru noua posesie, nu proiectată în trecut pentru *possessio agri publici*, care fusese de aproape o jumătate de secol transformată în proprietate quiritară. Gallus se dovedește a fi fost unul din teoreticienii materiei posesiei, tot din lucrarea sa fiind probabil extras de Verrius Flacus și primul text, trecut în rezumatul lui Festus și Isidorus (prin intermediul unui model comun al celor două versiuni transmise nouă din opera acestor compilatori). Or, în acest caz este firesc să vedem pe Aelius definind, sub denumiri diferite — o dată *possessiones* și apoi *possessio*, două instituții diferite : sub prima denumire, posesiunile pe *a. p.* în sens material (și implicit condiția posesorilor), iar sub a doua, posesia de drept privat, esențială pentru un jurist, și căreia din această cauză îi dă și formula interdictală din edict (inutilizabilă pentru *possessiones* și pentru *possessio* asupra lor, acestea fiind desființate de circa cincizeci de ani). Bine înțeles, la această dată posesia privată nu era încă desprinsă de analogia cu posesia asupra unui *a. p.* și de aceea Gallus reține *usus* ca un element caracteristic al noii noțiuni.

Textul rămîne important pentru istoria procesului de elaborare a teoriei posesiei private în sec. I î. e. n., și indirect pentru noțiunea de *v. p.* (abstractă), dar nu pentru aceea de *possessiones* (în sens material). Cît privește recenta reconstituire a lui Ciapessoni, adesea arbitrară din punct de vedere diplomatic, este vorba în fond de o interpretare a gîndirii reale a lui Aelius Gallus, și ea se poate dovedi îndreptățită, chiar dacă în litera ei restituirea nu este în totul admisibilă. Într-adevăr, denaturarea sensului poate fi efectul rezumării stîngace a lui Festus, nu al unei transmisiuni defectuoase a textului, și avem impresia că autorul italian cu acest titlu a propus reconstituirea sa. Temeinicia unei astfel de interpretări privește însă numai raportul dintre posesia privată și noțiunea de *res incorporalis*, problemă de care ne vom ocupa în partea a doua a cercetărilor noastre[2].

---

[1] Cum îl consideră, de pildă Niebuhr, *Hist. rom.*, tr. Golbéry, 1834, III, p. 186, n. 283 și atunci cînd afirmă că cele două texte din Festus (*possessio* și *possessiones*) se contrazic, unul definind *p.* prin *ager*, iar altul prin *usus agri*. Introducerea, în definiție a lui *fundus*, alături de *ager*, dovedește că era vorba de o lărgire a noțiunii de posesie pentru nevoile dreptului privat.

[2] Înaintea lui Ciapessoni, textul era interpretat în sensul că Aelius Gallus excludea *possesio* dintre lucrurile *quae tangi possunt*, așezînd-o implicit în categoria de ceea ce ulterior se vor numi *res corporales* (alături de *usucapio, tutela, gens, agnatio*, pe care Cicero, în textul celebru din *Top.*, 5.26, le dă ca exemple de *res quae intelliguntur*). Ciapessoni, prin reconstituirea propusă, ajunge să atribuie lui Gallus, nu definirea posesiei, ca fiind o *res incorporalis*, ci preciziunea că lucrurile, asupra cărora poartă possessio, *id est usus*, trebuie să fie *quae tangi possunt*, adică *res corporales* (*Sic* : *D*, 41,2.3. pr.). Diferența este sensibilă, dar în ambele cazuri Gallus se dovedește primul jurist care aplică teoretic în drept, și cu scopuri de clasificare și definire, noțiunea de corporalitate.

www.cimec.ro

Celelalte două texte (*a*) și (*b*) paralele definesc noțiunea concretă de *v. p.*

O astfel de posesiune este descrisă ca un *ager late patens*, caracter latifundiar unanim admis pentru ultimele două secole ale Republicii — mai ales sub formă de pășuni, pentru cei ce admit autenticitatea legii *Licinia de modo agrorum*, cu interdicția ei antilatifundiară — dar care nu poate fi extins și asupra epocii mai vechi. De altfel, *late patens* evocă și caracterul de ogor nehotărnicit (*arcifinius*), al acestor parcele.

Ambele texte definesc *v. p.* ca fiind un *ager publicus privatusque*, noțiune din cele mai controversate, de peste o sută de ani, și din cele mai dificile de lămurit ale materiei noastre. Atrăgînd, cel dintîi, atenția asupra caracterului de adaus al lui *privatique* în textul lui Festus, Niebuhr interpreta expresia *a. p. p. que* ca denumirea unui drept de folosință asupra terenurilor care rămîneau proprietatea statului roman. Huschke presupunea că această formă de posesie se năștea pe *agri* care altă dată fuseseră în parte *publici* și în parte *privati*; Rudorff îi considera *agri publici* concedați folosinței private, pe cînd Voigt vedea în *a. p. p. que* o figură juridică specifică, intermediară între *a. publicus* (proprietatea statului) și *a. privatus* (proprietatea quiritară), definit mai recent de către Cardinali ca un drept de folosință (*diritto di godimento*) și de către Zancan, ca un drept

---

Dacă ne întrebăm însă care din cele două teze are sorți să redea mai just gîndirea lui Gallus, noi nu ezităm să ne pronunțăm pentru teza tradițională.

În forma propusă de Ciapessoni, textul ajunge să repete inutil aceeași idee: *possessio est.. usus quidam agri... non ipse fundus... non enim possessio est res ipsa possessa, sed rei usus...* În al doilea rînd, repetiția : *sed rei usus, e rebus quae tangi possunt* este stilistic un solecism neverosimil. Dimpotrivă, dacă se admite că în fraza intermediară Gallus califica posesia drept o *res quae tangi non potest*, legătura între fraza I și III este logică : fraza I : *possessio non est ipse fundus* ; fraza II : *possessio* nu este un lucru corporal ; fraza III : posesorul nu poate zice că ceva este al său (deoarece acest ceva ar trebui să fie un *corpus*, ceea ce posesia nu este).

Cît privește, fondul, gîndirea lui Gallus ne apare direct influențată de aceea a lui Cicero (sau cel puțin echivalentă ei), care făcea din *gens*, *agnatio*, exemple de lucruri incorporale. Pe vremea lui Gallus vechea posesie era încă vie în toate spiritele și, cu caracterul ei de situație juridică din domeniul lui *a. p.*, nimic mai firesc și mai corect, din punct de vedere al teoriei corporalității la Cicero și la Gallus, decît să fie considerată ca *notio*, ca o *res quae intelligitur*. De altfel, chiar posesia privată, definită ca simplă stăpînire materială a lucrului ar fi în teoria ciceroniană tot o *res incorporalis*, din moment ce este admis ca numai în mod ilogic, din cauza concepției tradiționale că proprietatea este un (*corpus*) *meum esse*, aceasta din urmă a rămas un drept care se confundă cu obiectul său, *res*.

În schema stabilizată (Cuq o întregea cu schema lui Cicero ; Monier o consideră diferită de cea ciceroniană), se ajunge, cu excepția proprietății, la opoziția între *corpora* (*res c.*) și *iura* (*res i.*). În această schemă, posesia nu pare cuprinsă (*sic* : Monier). Avem impresia că Aelius Gallus, cu o concepție mai aproape de aceea a lui Cicero, decît a lui Gaius, despre corporalitate în drept, tindea să înglobeze *possessio*, încă dominată de analogia cu *p.a.p.*, printre *res incorporales*, alături de celelalte drepturi (minus proprietatea). Juriștii clasici însă, accentuînd elementul de fapt al posesiei, s-au găsit în imposibilitate de a menține concepția lui Gallus și, limitînd diviziunea la *corpora* și la *iura*, au lăsat posesia în afara ei, cu singura preciziune că nu poate avea, ca obiect (în dreptul clasic), decît un *corpus*.

R. Monier, *La possession est-elle une chose incorporelle*, în *R.I.D.A.*, V, 1950, în *Mélanges F. de Visscher*, IV, p. 235—244, citînd destul de rapid textul din Festus, nu trage din niciuna din concluziile noastre și pare a-i ignora cu totul importanța, atît pentru teoria generală a corporalității la primii juriști romani și pentru calificarea posesiei drept *res corporalis* (susținută de M. Villey, *R.H.D.*, 1947, p. 14 urm. și *Leçons d'hist. de la philosophie du droit, 1954*, p. 210, cu referire la textul din Festus, și cu precizarea că într-un „limbaj mai corect" posesia nu mai este un „lucru", *res*).

www.cimec.ro

de stăpînire (*diritto di signoria*), acest autor precizînd că din punct de vedere al dreptului public avem de-a face cu un *a. publicus*, iar din acela al dreptului privat, cu un *a. privatus*.

Expresia *a. p. p. que* este interpretată de Levi în sensul că posesia există şi asupra unui *a. publicus*, şi asupra unui *a privatus*, ceea ce este adevărat pentru epoca posterioară extinderii posesiei în dreptul privat, dar în acest caz definiţia lui Festus nu se potriveşte noţiunii de *possessio* asupra unui *ager* exclusiv *privatus*. După Max Kaser[1], care, ca şi Bozza[2], vede în *possessio a. p.* nu un drept, ci o putere de fapt, expresia *a. p. p. que* n-are valoare tehnică, ci se limitează să indice că parcela, deşi face parte din *a. publicus*, este susceptibilă de moştenire şi capătă un caracter privat prin apărarea interdictală de care se bucură. Puterea de fapt, al cărei obiect îl formează *ager publicus privatusque*, este astfel definită de Bozza : dominaţia de fapt revocabilă şi gratuită, exercitată asupra lui *ager publicus* de cetăţeni, şi care are un titlu în concesiunea din partea senatului, ceea ce presupune că puterea există cît timp obiectul este la dispoziţia posesorului, fără drept de înstrăinare *iure civile* şi fără înscriere a parcelei în registrele censului.

Pentru noi, ipoteza adăugirii tîrzii a lui *privatique* — adaus care are nevoie de explicaţie, putînd oglindi concepţia, exactă sau greşită, a autorului lui — ca şi ipoteza alterării textului, ne par şi facile şi neîntemeiate. Forma *a. p. p. que* este oarecum autentificată, pentru epoca la care scria Festus (sec. II — III e. n.), prin prezenţa ei atît în manuscrisul tardiv care ne-a transmis opera acestuia, cît şi în prelucrarea articolului *possessiones*, dată de Isidorus, după alt manuscris al operei lui Festus ; expresia se găsea deci în modelul comun din care derivă cele două versiuni de care dispunem astăzi. Independent de aceasta, contradicţia semnalată între *publicus* şi *privatus* îşi găseşte justificarea, dacă o apropiem de *ager privatus vactigalisque*, unde o formă de proprietate a statului (după unii autori) sau de proprietate privată (M. Kaser) este denumită cu o expresie formată dintr-un termen propriu lui *ager publicus* şi un altul propriu lui *ager privatus*. În fine, toate categoriile de *agri* (inclusiv cel *privatus*) fiind tratate în materia noastră ca forme derivînd din *ager publicus*, niciuna n-ar fi fost satisfăcător definită, dacă autorul s-ar fi limitat să spună : *possessiones sunt agri late patentes publici*. Dimpotrivă, demersul gîndirii devine firesc prin precizarea că este vorba nu de un *ager privatus vectigalisque* (care avea altă condiţie juridică), ci de un *a. publicus privatusque*. Expresia poate foarte bine să fi oglindit interesul posesorilor de a accentua asemănarea poziţiei lor cu aceea de proprietar quiritar, fără a putea merge atît de departe, încît să suprime referinţa la calitatea de *publici* a terenurilor respective ; dar ea poate fi tot aşa de bine o calificare dată vechilor posesiuni într-o perspectivă istorică, la o epocă în care vechii *agri publici* deveniseră exclusiv *privati*. Conjuncţiunea contradictorie folosită la Festus, poate după modelul său, ar fi indicat că este vorba de actuali *agri privati*,

[1] *Die Typen* etc., p. 6 şi 32, cu lit. controversei, de completat cu cea dată de Bozza, *La possessio dell'ager publicus*, I, p. 10 n. 2.

[2] *Op. cit.*, p. 10 şi urm.

www.cimec.ro

care altă dată — *initio*, cum spune Isidorus mai departe, pentru a introduce aceeaşi perspectivă istorică — fuseseră *publici*.

Textul lui Festus, ca şi cel din Isidor, precizează, mai departe, că vechile posesiuni nu pot face obiect de mancipaţiune — sau de proprietate quiritară, dacă se admite amendarea lui Bonfante, *mancipio*[1]. Ca *agri publici*, o asemenea precauţiune ar fi fost inutilă. Pentru un *ager* care era declarat „şi" *privatus*, ea devenea necesară şi excludea asimilarea acestor posesiuni cu proprietatea quiritară. Preciziune cu atît mai necesară, cu cît tendinţa trebuie să fi fost de a se mancipa astfel de terenuri, mărind confuzia între *agri privati* şi *possessiones*. Este o situaţie care se va repeta în cazul proprietăţii provinciale (*agri stipendiari*), despre care Frontinus (Lachmann, I, 36,3—6) avea nevoie să spună: *qui nexum non habent, neque possidendo ab alio quaeri possunt ... sed nec mancipatio eorum legitima potest esse.*

Dar pe cînd Frontinus excludea — foarte corect — şi aplicarea mancipaţiunii şi a uzucapiunii la *a. s.*, Festus (într-o incidentă care lipseşte la Isidorus) declară că posesiunile *usu tenebantur*, ca urmare tocmai a inaplicabilităţii mancipaţiunii.

Este evident că *usu*, aici, nu înseamnă uzucapiune.

Albertario, făcînd din *usus* un echivalent[2] al lui *possidere*, ajunge la un nonsens: *possessiones... possessione tenebantur*. Or, găsim la Titus Livius expresia *sacella publicaque loca ⟨usu⟩ occupata a privatis* (40, 51,8), iar Hyginus (116,1—2), pentru a exprima o practică de nerespectare a prescripţiilor (*leges venditionis*) privitoare la un *ager quaestorius*, vorbeşte de *vetustas tamen longi temporis* (care) *plerumque paene similem reddidit occupatorum agrorum condicionem. Usu* (*tenebantur*) la Festus, ca şi *occupata* la Livius, nu poate însemna decît „folosirea îndelungată, ca un obicei". Aceasta, şi uneori *fructus*, sau *usus et fructus* şi nu posesia, erau opuse lui *mancipium*, lui *mancipium et nexum*, iar în textul nostru, mancipaţiunii. La epoca la care Festus, sau mai exact sursa lui, priveau fenomenul posesiunilor, temeiul juridic al acestora — ce nu putea fi un act determinat ca mancipaţiunea şi deci dobîndirea unei proprietăţi quiritare — apărea a fi *usus*, *vetustas longi temporis* sau, la Cicero, *multi anni aut etiam saeculi*, ceea ce pentru noi este preţios de reţinut, dar nu epuizează problema adevăratului fundament al instituţiei.

În textul lui Isidorus, apare un *initio*, absent la Festus, ceea ce permite să bănuim că el se afla la modelul lor comun, ca şi finalul *unde et nuncupati*, de asemenea omis de Festus. Această sugestivă preciziune ne îndeamnă să credem că textul avea un caracter net istoric, precizînd că cele enunţate în el se aplicau altă dată, la începutul instituţiei (compară: *non tenebantur*, nu *tenent*), în raport cu vremea scriitorului, cînd regimul vechilor posesiuni dispăruse.

---

[1] Pentru noi, *mancipatio* este aici tot aşa de la locul lui, ca şi în textul lui Frontinus (citat mai departe), din care rezultă că era necesar să se precizeze inaplicabilitatea mancipaţiunei, la terenuri care în drept o excludeau (*agri stipendiarii*).

[2] Cf. Bonfante, *Scr. giur. vari*, II, p. 83: „*usus* este un concept identic sau corelativ cu *possessio* şi ca atare, opus lui *dominium*", şi p. 471: „*usus*... nu e decît antica denumire pentru *possessio*".

www.cimec.ro

Cît privește finala *unde et nuncupati*, deși prezentă numai la Isidorus noi n-o tratăm ca un adaos isidiorian, fără[1] relevanță pentru noțiunea veche definită, ci un fragment din modelul comun al lui Isidorus și al copiei lui Festus transmisă nouă. Această finală noi o interpretăm în sensul de *unde et agri nuncupati dicti* (sau *dictae* referit la *possessiones*) *sunt*, *ager nuncupatus* fiind o altă denumire tehnică pentru *possessio*, în accepțiunea lui concretă de parcelă. Nu ignorăm însă, bineînțeles, că această noțiune presupusă de noi, poate fi înlăturată din text, dacă finala este citită cu sensul de : *unde* (din faptul că *quisque ... possedit*) *et nuncupati sunt* (*hi agri*), *possessiones* = de unde li se trage numele[2]. Aceasta însă ne obligă să admitem că Isidorus s-a constrîns la o evidentă tautologie, spunînd într-un text savant, de antichități romane, că *possessiones* și-au primit acest nume fiindcă *possessor possidet*. Ceeace nu este imposibil, dar nu firesc.

La aceste texte care definesc *possessio*, se adăuga grupa de texte gromatice bine cunoscute, care pun în relief caracterul de *agri occupatorii* al acestor posesiuni.

Frontinus și Hyginus explică această denumire prin originea terenurilor, cucerirea în războaiele victorioase (*occupatio bellica*) și precizează că particularii ocupau cu acel prilej întinderi care depășeau nevoilor momentane de cultură. *Ager arcifinius* ar fi un sinonim, explicat de Varro (apud Frontinum, 1.6) prin *ab arcendis hostibus*.

Sicculus Flacus (138.9—20) și Agennius Urbicus (2.22 ; 5.22) pun denumirea de *a. o.* și în legătură cu actul de ocupare al particularilor, pe cînd *arcifinius* este explicat de ei prin caracterul natural al hotarelor : rîuri, șanțuri, coline, vii, arbori (sens menționat și de Frontinus, alături de etimologia varroniană).

Lex agraria a. 111 î. e. n. (l. 2) se referă la actul de ocupare al particularului, pentru un *ager oqupatus*.

În realitate, cele două definiții oglindesc aspecte diferite ale aceluiași proces istoric. Posesiunile luau ființă pe terenuri ocupate de armatele romane de la dușmanii învinși, iar cele două operații, foarte apropiate, uneori se vor fi confundat, cînd posesorii erau și cuceritorii reali. Ulterior, cele două operații s-au separat tot mai mult una de alta, păstrîndu-și o valoare juridică numai *occupatio* făcută de particular față de stat.

Caracterul artificial, nehotărnicit al posesiunilor indică absența operațiilor de limitație și adsignație, rezervate proprietății quiritare. Se poate presupune că și din punct de vedere economic se stabilea o selecțiune, în sensul că terenurile proprii agriculturii erau transformate în mici loturi, ca *agri divisi et adsignati*, *agri limitati*, rămînînd pentru ocupare terenurile de pășune. Explicația lui Appianus (I, 7) că se ocupau terenurile rămase necultivate din cauza războiului, este pur retorică. Spre deosebire de alte categorii de terenuri din *a. p.*, de pildă *agri vectigales*, care erau înscrișii în *formae locorum*, avînd fiecare o *lex locationis* (Hyginus, 116, 17 ; 21 ; 25), și de *agri quaestorii* care aveau o *lex venditionis*, posesiunile nu

[1] *Sic* : M. Kaser (într-o comunicare particulară).

[2] Este interpretarea textului pe care, după cît îmi comunică recent, o consideră firească profesorul Ph. Meylan.

www.cimec.ro

par să fi fost supuse la nici o evidență de acest fel, folosindu-se numai unele *formae privatae* sau *voluntariae*, *„quae nec ipsos vicinis nec sibi vicinos obligant"*[1], ceea ce explică starea de confuzie la care este unanim admis că s-a ajuns cu vremea. În realitate, vom vedea că la început actul numit *nuncupatio* lasă să se bănuiască posibilitatea unei evidențe rudimentare, dar ea n-a fost de natură să înlăture confuzia la care ne referim, așa cum nici *leges* în materie de *agri quaestorii* n-au împiedicat-o pentru aceștia [2].

B. *Procedura de luare în stăpînire*

Textele gramaticilor, ca și legea agrară din 111 î. e. n., denumesc *occupatio*, *occupare*, actul de luare în stăpînire al unei *possessio*, de unde și denumirea tehnică de *ager occupatorius*, întîlnită. În legătură cu același moment, Hyginus menționează formalitatea „înconjurării" terenului: *quantum in spem colendi habuerat ambiebat.* Se ocupa nu numai terenul necesar pentru nevoile prezente, ci și pentru cele viitoare, ale gospodăriei patriciene [3]. La același moment credem noi că trebuie referită și expresia neglijată de *agri nuncupati*, din textul mai sus citat al lui Isidorus din Sevilla (XV.13.3).

Autorii nedînd pînă acum atenție decît termenului de *occupatio*, interpretată ca un act de ocupare materială, de ocupare de fapt, au găsit în el o confirmare a caracterului de putere de fapt al posesiei rezultată dintr-un astfel de act.

Problema credem că este greșit pusă. Trebuie să distingem *occupatio bellica*, actul militar de cucerire de la un dușman, și *occupatio* aplicată lui *ager publicus*, după terminarea războiului și uneori, probabil, la un interval apreciabil după aceea. Prin analogie cu *occupatio*, așa cum acest mod de dobîndire al *proprietății quiritare* apare în dreptul civil clasic, procedura în materie de *possessiones*[4] este în general înțeleasă ca un act unilateral, neformal, de pură luare în stăpînire a terenului, insistîndu-se asupra imprejurării că ocuparea întinderii ce posesorul speră să poată cultiva[5], făcea din el un apreciator suveran al actului săvîrșit. Interdicția pronunțată de legea agrară din 111 î.e.n. de a nu se mai face ocupări ar duce la aceeași concluzie[6].

Analogia de la care se pleacă nu este hotărîtoare. *Occupatio* este un act tot așa de unilateral ca și *manu-capere*, ceea ce nu-l împiedică pe acesta

---

[1] Sic. Flaccus, 138, 16—17. Toate trimiterile noaste privitoare la *agrimensores* sînt făcute la ediția C. Lachmann — A. Rudorff, *Die Schriften der Römischen Feldmesser*, I, Berlin, 1848.

[2] Hyginus, 115,15—116,4.

[3] Agen. Urbicus, 2,21: *quis non solum tantum occupabat unus quisque quantum colere praesenti tempore poterat, sed quantum in spe colendi habuerat ambiebat.* Sic. Flaccus, 137,19: *nec tantum occupaverunt quod colere potuissent, sed quantum in spem colendi reservavere*; 138,9: *Deinde ut quisque virtute quid occupavit, arcendo vicinum arcifinalem dixit.* Hyginus, 115,6.

[4] *Lex agraria* a. 111 î.e.n., l.25: *neive... agrum oqupatum, habeto.* Agen. Urbicus (nota 3, mai sus): *occupabat unus quisque.* Sic. Flacus, (nota 3 mai sus): *quisque... occupavit*; *nec tantum occupaverunt.* Hyginus, 115,6: *occupabat unus quisque.* Festus, v-o *possessiones*: *quisque occupaverat.*

[5] Hyginus, Siculus Flaccus, Agennius Urbicus.

[6] Kaser, *Die Typen*, etc., p. 28.

www.cimec.ro

să stilizeze o operație bilaterală. *Ob-capere* și *manu-capere*[1], ca și *pignoris-capio* sînt acte care se grefează pe un ritual, ritualul luării în stăpînire (*capio*, *capere*). Degradarea acestui ritual în *occupatio* a dreptului dezvoltat nu implică, în mod necesar, aceeași degradare a ritualului de *capere*, la origini și în alte domenii străine dreptului privat, cum este acela al posesiunilor din *ager publicus*. Față de formalismul limitărilor, adsignațiunilor și chiar al celorlalte operații legate de o *forma censualis*, este totuși surprinzător să vedem regimul posesiunilor alcătuindu-se ca o singularitate, la adăpost de orice formă, de orice procedură formală.

Sub rezerva degradărilor ulterioare ale procedurii, pe linia abuzurilor semnalate, noi înclinăm să interpretăm actul de *occupatio* ca o formă a ritului de *capere*, unit cu ritul ocolirii hotarelor (*ambiebat*), adaptate actului atît de important al înstăpînirii pe un teren pentru a-l pune în valoare din punct de vedere economic. Iar pentru ca terenul astfel „recepționat" să poată lua numele de *ager nuncupatus* — la care ne conduce finalul textului din Isidorus — trebuie să admitem că se pronunța cu această ocazie o *nuncupatio*, ceea ce face verosimilă chiar existența unei *lex fundi* sau *agri*, a cărei practică, deopotrivă cu aceea a nuncupatiunei, a putut cădea în desuetudine, în condiții asupra cărora vom încerca unele conjecturi.

Înainte de a continua argumentarea noastră în favoarea existenței unei *nuncupatio*, să amintim că structura unilaterală și de pur fapt a actului de *occupatio*, admisă de unii autori, este contrazisă de sursele noastre, independent de ipoteza la care ne poate conduce textul din Isidorus. După Appianus, I, 7[2], cetățenii erau invitați de stat să ia pămînturile în stăpînire, iar Niebuhr[3] se gîndea la un edict, menționat expres de Hyginus[4]. Valoarea ambelor texte, de dată tîrzie, este contestată de Bozza[5], care crede că autorii lor au confundat *agri occupatori* cu *agri quaestorii*. Totuși confuzia n-ar fi fost așa de ușor de făcut, dacă ocuparea posesiunilor ar fi avut loc — în fapt — fără nici un amestec al autorității. De altfel, însăși autoarea citată înlătură ideea unui edict, pentru a admite că numai senatul putea fi competent să decidă cu privire la niște concesiuni de *ager publicus*, altele decît cele ce comportau o arendare sau o transformare în *agri privati*. Un ecou al unei astfel de competențe noi am înclina să-l găsim în textul lui Festus, relativ la concesiile de precarii din *ager publicus* făcute *tenuioribus* (V-o *Patres*).

Odată admisă, pe această bază neprecisă, existența unei participări a statului la actul de ocupație, devine cu totul verosimilă folosirea unei formalități de tipul nuncupațiunii. Pentru a-i înțelege rostul, să ne amintim, cu propriile cuvinte ale lui Festus, ce era o *nuncupatio*, cunoscută de altfel din ritualul mancipațiunii și *nexum*-ului (*cum nexum faciet mancipiumque*,

---

[1] Independent de problema etimologiei reale a lui *mancipatio*; vezi Ph. Meylan, citat și aprobat de Fr. Sturm, *Abalienatio*, Giuffrè, Milano, 1957, p. 166, n. 29.

[2] „În privința pămînturilor necultivate din pricina războiului și care creșteau..., întrucît nu aveau timp să și le împartă, au proclamat că oricine vrea le poate lucra, dorind în schimb un impozit din recolta anuală..."

[3] *Hist. rom.*, tr. Golbéry, 1834, III, p. 194.

[4] *De limit.*, 197.13 : *cum possidere unicuique plus quam edictum continebat non liceret.*

[5] *La possessio dell'a.p.*, p. 78—80.

www.cimec.ro

uti lungua nuncupassit, ita ius esto): *Nuncupata pecunia est, ut ait Cincius in l. II de officio iurisconsulti, „nominata certa", „nominibus propriis pronuntiata"...*

Vota nuncupata dicuntur, quae consules praetores, cum in provinciam proficiscuntur, faciunt: ea in tabulas praesentibus multis referuntur. At Santra l. II de verborum antiquitate satis multis „nuncupata", conligit non „decreto nominata" significare, sed „promissa et quasi testificata", „circumscripta", „recepta" [1], *quod etiam in votis nuncupandis esse convenientius.*

Dacă nu numai Festus, dar chiar una din sursele lui, Santra, avea greutate să determine sensul exact al unui vechi termen din ritualul vieții publice și private, în ciuda folosirii lui în mancipațiunea la care se referă expres Cincius, și care nu dispare decît după Festus, este firesc să fie mai greu de interpretat pentru noi enigmaticul *agri nuncupati* conservat de Isidorus (și dispărut din textul corespunzător al lui Festus).

Din moment ce *nuncupatio* se putea raporta la un decret al magistratului, *ager nuncupatus* ar putea fi, la prima vedere, parcela atribuită patricianului printr-un act formal al puterii de stat: *ager decreto nuncupatus*. Am văzut că mulți istorici admit ideea unui decret, dar fără o formă nuncupativă care să fie pusă în legătură cu informația dată de Isidorus. Noi credem că practica aceasta străveche se reducea, poate, la o autorizare generală, și că în orice caz ea va fi căzut în desuetudine, și ocupările s-au continuat fără decret de autorizare. Înclinăm și noi să credem că dacă practica ar fi avut o consistență istorică mai recentă, ni s-ar fi transmis ceva din ea, mai ales că posesorii ar fi avut tot interesul să invoce această origine.

Ni se pare deci mai firesc să vedem în *nuncupatio* un act săvîrșit de *occupans*, în sensul dat de Cincius: *„nominata certa", „nominibus propriis pronuntiata"*; sau de Santra: *promissa, testificata, circumscripta, recepta*. Ar fi deci vorba de o declarație solemnă, în care *occupans* preciza despre ce *ager* era vorba, lua drept martori pe cei ce asistau la acest act, poate promiteau îndeplinirea anumitor sarcini (*promissa*), care constituiau tot atîtea *recepta*, drepturi rezervate, pentru stat. O asemenea practică nu excludea, ca punct de plecare, actul general sau concret de autorizare a ocupării, emanat de la un organ de stat, senat sau magistrat.

În ipoteza noastră, surprinzătorul *initio non mancipatione* din varianta isidoriană a textului — incorect construit, cum rezultă din comparația

---

[1] Pentru noțiunea de *nuncupata*, vezi al nostru *Essai d'une théorie générale des leges privatae*, 1932, p. 54—55, iar pentru cea de *receptio, recepta, recepticius*, vezi studiul nostru *Recipere et servus recepticius*, în *Etudes de philologie juridiques et de droit romain*, 1940, p. 93—108.

Menționăm că utilizarea concurentă a aceluiași act și în *ius civile*, ca domeniu de *ius*, și în legătură cu exploatarea lui *ager publicus*, considerat ca făcînd parte din *factum*, nu infirmă cu nimic concepția noastră cu privire la opoziția lui *ius* — *factum*. N-ar fi singurul caz în care aceiași termeni și acte oarecum comune (*manceps—mancipatio*; *lex locationis—locatio conductio*; *lex venditionis — emptio vendilio*; *fides*) se întîlnesc și în domeniul administrativ și în *ius civile*, fără ca prin aceasta formalismul celui dintîi să înceteze de a fi particularist și exclusiv în raport cu cel din urmă, și fără ca cele două domenii să alcătuiască un sistem unitar.

Dar constatarea făcută aici va fi un argument în plus pentru a conchide mai tîrziu că, în parte, *factum*, ca antiteză a lui *ius*, putea forma și el unele sectoare juridice, cu normele lor specifice.

www.cimec.ro

cu Festus : *quia non mancipatione sed usu tenebantur* — capătă un început de lămurire : *possessio* purta numele de *ager nuncupatus*, fără a fi făcut obiectul unui act *per aes et libram* ; dar cum *nuncupatio* nu era mai puțin legată intim de un astfel de act, nimic mai firesc, deci, decît să se fi resimțit nevoia, la o epocă în care nuncupația librală era cea mai curentă, dacă nu singura în uz, de a se preciza că un *ager*, deși *nuncupatus* — *initio* = la origine, atunci cînd purta acest nume — nu comporta și un act de dobîndire per *aes et libram*.

Căderea finalului *unde et nuncupati*, în versiunea lui Festus — cel care consacrase un articol noțiunii de *nuncupata* — este încă o dovadă de vicisitudinile acestui fragment. De altfel, și alte amenajări interioare au putut suprima părți interesante prin care Verrius Flaccus și mai sigur Aelius Gallus — juristul care se plecase cu interes asupra noțiunii complicate de *possessio* — lămureau pe *nuncupati* (*agri*). Neputînd urmări mai departe această ipoteză, ne oprim la apropierile schițate aci. Adîncirea lor, în măsura posibilă, va trebui făcută într-un studiu osebit.

C. *Regimul juridic*

Revocabilitatea. Vechile posesiuni sînt concesiuni revocabile în drept, precarii, valabile *dum populus senatusque Romanus vellet* (C.I.L., II, 5041 : *Decretum L. Aem. Pauli*, a. 189, Bruns, *Fontes*, p. 240), dar nefăcînd niciodată în fapt obiectul unei revocări individuale. Iată un punct asupra căruia toți autorii sînt de acord. Cu această optică „privatistă" însă, problema ni se pare prea ușor și artificial expediată. Generalitatea — timp de secole — a renunțării la așa-zisul drept de revocare este un element care nu poate să nu aibă cauze adînci și nu poate fi socotită, în dreptul public, ca echivalentă cu starea de fapt din dreptul privat clasic, din moment ce locul cutumei ca sursă de drept în lumea romană este bine cunoscut. De asemenea, împrejurarea că atunci cînd lupta de clasă cere abolirea posesiunilor, nimeni nu se gîndește să pună în mișcare dreptul de revocare, ci operația a trebuit să ia caracterul unei limitări și apoi al unei exproprieri prin lege.

În realitate, ideea de revocare este dedusă pentru finele Republicii, din structura, precis conturată la acea epocă, a lui *ager publicus*. Nu aceeași a putut fi situația în epoca îndepărtată a originilor posesiunilor, cînd destinația terenurilor cucerite a putut oscila între apropriațiunea noilor pămînturi de către patricienii întemeietori ai statului-cetate, și constituirea ei ca proprietate obștească în sensul în care această formație a triumfat în istoria statului roman.

Plata unei dijme. Din punct de vedere al sistemului general de exploatare a lui *a. p.* la finele Republicii, plata unui *vectigal*, *canon*, *solarium*, pentru posesiunile ocupate, ar reprezenta dreptul comun în materie. Plata unei dijme în natură este menționată la Appianus [1] și la Cicero [2],

[1] I, 7 : 1/10 din semănături, 1/5 din pomet ; de asemenea un număr de animale mari sau mici, dacă se ocupau cu creșterea vitelor.

[2] *Brut.*, 36, 136.

www.cimec.ro

pe cînd la Titus Livius[1] şi la Dionysios din Halicarnas[2] ea apare numai ca un proiect nerealizat. Printre autorii moderni, s-a susţinut, firește, existența vectigalului [3], căderea lui în desuetudine [4] sau apariția lui tîrzie, părerea dominantă [5] fiind fixată în sensul caracterului gratuit al vechilor posesiuni, recent demonstrat încă o dată în mod amplu de Francesca Bozza[6].

D. *Drepturile posesorilor*

Următoarele soluții sînt unanim admise: dreptul de cea mai largă folosință, *usus*, *colere*, constituind după sursele noastre tîrzii (Festus, Agennius Urbicus, Siculus Flaccus, Hyginus) însăşi finalitatea instituției; dreptul de a constitui pe o *possessio* revocabilă un precariu revocabil în folosul clienților sau, mai tîrziu, al altor beneficiari; de a transmite moştenitorilor calitatea de posesor, nu în temeiul unei norme de drept scris, nemenționată de nimeni, dar ca un obicei practicat timp de secole (Cicero, Florus, Hyginus). De aci fuziuni deosebite între *possessiones* şi *agri privati*.

Rămîne controversat dreptul de înstrăinare între vii. Appianus [7] îl admite ca o realitate de care s-au izbit adversarii sistemului de *possessiones* în aplicarea reformelor lui Tib. Gracchus: „Alții susțineau că aceste terenuri fuseseră cumpărate cu banii din zestrea soțiilor, sau că terenul fusese dăruit ca zestre copiilor lor. Creditorii obiectau şi ei că li se datorează bani pentru aceste terenuri" (constituite în gaj?). Siculus Flaccus [8] admite indirect dreptul de înstrăinare, atunci cînd, vorbind de *agri occupatorii*, declară: *sed, ut supra diximus, emendo vendendoque aliquas particulas ita confunderunt possessores, ut ad occupatoriorum condicionem reciderint.* Unii autori admit alienabilitatea [9], alții o admit excluzînd uzucapiunea[10], alții, în fine, ca M. Kaser[11], o neagă, în drept, dar sînt de acord că față de lipsa de opoziție a statului, înstrăinările se produceau în practică, desigur nu sub forma mancipațiunei, exclusă de Festus şi Isidorus, ci, aşa cum bănuia M. Weber, printr-o tradiție *ex iusta causa*.

Pentru noi, problema drepturilor de dispoziție ale vechilor posesori se pune în aceiaşi termeni ca şi problema revocabilității. Lăsînd la o parte formele de înstrăinare *iure civili*, care nu puteau fi aplicate, dreptul de dispoziție merge destul de departe, mai ales în condițiile de neexecutare a aşazisului drept de revocare din partea statului. Dacă la toate problemele se răspunde cu magica „stare de fapt", dificultățile sînt formal înlăturate.

---

[1] IV. 36.
[2] VIII. 73,76.
[3] Costa, *Storia*, 1925, p. 189; *Cicerone giur.*, 1927, p. 120; B. Kübler, *Ges. d. röm. Rechts*, 1925, p. 120, Cardinali, în *Historia*, VII, 1933, p. 521.
[4] G. Humbert, *Dict. Ant. gr. rom.*, v-o *ager*; B. Kübler, *loc. cit.*
[5] Karlova, Weber, Beaudouin, Schilling, Zancan; cf. Kaser, *op. cit.*, p. 79.
[6] *Op. cit.*, p. 19 urm., aprobată de Kaser, *op. cit.*, p. 28.
[7] App., *loc. cit.*, Plut., *Gracch.*, 8; G. Humbert, *loc. cit.*; Maşkin, *op. cit.*, p. 155.
[8] Lachmann, I, 154, 3 urm. (cf. 152, 28 urm.).
[9] Costa, *Storia*, p. 190; *Cicerone giur.*, I, p. 120; Kübler, *loc. cit.*
[10] Kübler, *ibid.*
[11] *Op. cit.*, p. 45; *Eigentum u. Besitz.*, p. 247 urm.

www.cimec.ro

Dar noi de vom îngădui să căutăm o explicare mai puțin formală, oricît de impresionantă pare logica celor care pornesc de la alternativa tehnică : sau drept consacrat de dreptul civil (*ager privatus*) sau putere de fapt. De altfel, chiar autorii care consideră incompatibil dreptul de dispoziție asupra vechilor posesiuni, cu dreptul de proprietate al statului asupra lui *a. p.*, declară, atunci cînd este vorba să împace același drept, cu concesiunea provincială sub formă de *ager tributarius* sau *stipendiarus*, și definită tot cu ajutorul noțiunii de *possessio* : „această dare financiară... nu restrînge libera dispoziție pentru cauză de moarte"[1]. Fără a pretinde că această liberă dispoziție este tot așa de clar exprimată în sursele noastre în cazul vechilor posesiuni, ca și în cazul pămînturilor provinciale, nu este mai puțin adevărat că, dacă incompatibilitatea invocată ar fi reală, ea ar trebui să se aplice în ambele cazuri.

E. *Atitudinea vechilor posesori față de puterea exercitată de ei asupra lui „a.p."*

Această atitudine, ca și poziția plebei în lupta ei pentru suprimarea sistemului de *possessiones* și pentru împărțirea lor la cei lipsiți de pămînt, nu pot fi invocate — așa cum s-a făcut — în favoarea tezei că vechea posesiune era o putere de fapt identică posesiei private din dreptul clasic, decît cu multă atenție.

Revendicările sociale ale plebei nu sînt o dovadă că patricienii, respectiv optimații, după propriul lor sistem juridic, aplicat de statul lor de clasă, nu erau titularii unui drept, ci se găseau într-o situație de fapt atunci cînd de secole exercitau asupra parcelelor din *a.p.* puterea de dominație numită *possessio*.

Cînd plebeii au cerut reducerea datoriilor sau abolirea execuției corporale, ca și atunci cînd ceruseră egalitatea civilă și, după aceea, pe cea politică, ei nu susținuseră că în acel moment „dreptul" roman nu consacra situațiile clasei dominante, devenite pentru ei intolerabile. Dar susțineau că acest drept este atît de opresiv, de nedrept, încît ei îi preferă secesiunea, ieșirea din cadrele statului cîrmuit după un astfel de drept.

Același era sensul luptei contra posesiunilor. Dacă vechea posesiune ar fi fost o situație de fapt lipsită, procedural vorbind, de titlul său juridic, este de neînțeles că magistrații aleși de partidul popular în ultimele două secole ale Republicii, sau unii moderați, conștienți de gravitatea situației, n-au încercat nici un act de normală revocare a unora din aceste posesiuni.

Cît privește pe posesori, ei n-au invocat niciodată un drept de proprietate quiritară, un astfel de *ius*, fără o consacrare prin lege, fiind imposibil în perioada republicană, cel puțin după Legea celor XII table. *Ius civile* nu se aplica lui *a.p.* Dar ar fi greșit ca din această împrejurare să se tragă concluzia că între secolele VIII și III î.e.n. situațiile create pe *a. p.* au fost, juridicește, de aceeași natură cu cele pe care dreptul privat clasic le va consacra sub numele de posesie, în absența unui titlu de proprietate quiritară și independent de acest titlu (*possideo quia possideo*).

[1] Kaser, *Die Typen* etc., p. 62.

www.cimec.ro

Denumirea de *agri publici privatique*, la Festus şi Isidorus, pentru vechile posesiuni pe *a.p.* indică, cel puţin, că posesorii s-au considerat şi erau socotiţi ca beneficiind de un regim juridic mixt, de *ager publicus* şi de *ager privatus*: ca nişte beneficiari ai unei situaţii juridice care, năzuind spre autonomie şi deplinătatea lui *ager privatus*, nu izbutiseră să-şi taie lanţurile ce-i ţineau încă legaţi de *ager publicus*. Însăşi noţiunea de *ager* implică un statut juridic, deoarece nu se dă numele de *ager* terenului stăpînit de cineva fără nici un drept.

Într-o epocă în care posesiunile deveniseră o amintire, texul lui Florus, scris de pe poziţiile clasei dominante, este semnificativ: posesorii stăpîneau *aetate quasi iure*. *Iure* se referă neîndoios la dreptul civil, la proprietatea quiritară, de nimeni invocată. Dar Florus [1] le recunoaşte o *possessio aetate*, o „posesie decînd lumea", ceva în genul uzucapiunii private, dar care, aplicată lui *ager publicus*, nu se putea preciza în termeni de *ius civile*, nici durata ei tarifată, nici efectele produse. Aceeaşi fusese situaţia la o jumătate de secol după legea agrară din 111 î.e.n., şi limbajul lui Cicero[2], limbaj politic şi juridic, de o dificilă interpretare, este acelaşi. Atacul împotriva posesiunilor — ceea ce autorii moderni numesc „putere de fapt" — Cicero îl pune pe aceeaşi treaptă cu revendicările de reducere a datoriilor, al căror titlu formal de drept nu face nici o îndoială pentru nimeni. Cicero invocă atingerea adusă echităţii şi fundamentelor statului, armoniei sociale (sau ceea ce clasa dominantă, pe care el o reprezenta, numea astfel), dar nu invocă pe *ius*, dreptul civil într-un sens precis şi tehnic. Invocă în schimb *possessio annis aut etiam saeculis*, ceea ce anticipează pe *possessio aetate* a lui Florus. De unde concluzia lui Cicero: „este neechitabilă ca cel ce n-are să aibă, iar cel ce are să piardă ceea ce are", concluzie semnificativ clădită pe termenul multivalent *habere*, potrivit în dreptul privat şi situaţiei de detentor, şi celei de posesie şi celei de proprietar. O mai adîncă analiză juridică sau istorică a poziţiei vechilor posesori pe *a.p.* nu găsim în sursele noastre.

Convingerea noastră este că teza „stării de fapt" şi aceea a „simplelor abuzuri" derivată din ea, cu o inextricabilă confuzie de interese, erau, în faţa atacurilor partidului popular, cele mai favorabile clasei dominante. Cu aceste teze se puteau exploata tactic toate dificultăţile practice de rezolvare „echitabilă" a problemei; se păstra posibilitatea de a se admite, ca şi în trecut, cîte „o reformă", după echilibrul de forţe, şi se evita poziţia dezavantajoasă de a se recunoaşte caracterul de monopol

---

[1] Vezi mai sus textul citat.

[2] *De off.*, 2.22.78—79: *Qui vero se populares volunt ob eamque causam aut agrariam rem templant, ut possessores pellantur suis sedibus, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, labefactant fundamenta rei publicae, concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae, deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet... Quum autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit habeat, qui autem habuit amittat?*

Teza rămîne aceeaşi la Appianus, I, 8 care, după ce expune abuzurile posesorilor şi criza socială produsă, precizează: „căci dealtfel nu era uşor şi nici drept din toate privinţele ca atîţia oameni să fie alungaţi de pe proprietăţile lor, pe care le stăpîneau de multă vreme, luîndu-li-se ogoarele, casele şi acareturile".

www.cimec.ro

al sistemului legal de exploatare a lui *ager publicus*, sistem devenit atît de odios maselor populare. Dimpotrivă interesul clasei dominante era să susţină, aşa cum pretinde şi Appianus, I, 7, că de la origini, în drept, „oricine vrea" putea ocupa şi lucra terenurile necultivate din *ager publicus*. Or, astăzi din punct de vedere ştiinţific este evident că această „egalitate de drept", generos admisă de clasa dominantă la finele republicii şi pe vremea lui Appianus, nu corespundea realităţii, în statul patrician al epocii la care se referă textul în discuţie.

F. *Protecţia juridică a vechilor posesiuni*

În secolul al XIX-lea ipoteza lui Niebuhr şi Savigny, apărată de Dernburg contra lui Bekker şi Jhering, privind folosirea originară a interdictelor la apărarea posesiunuilor de pe *a.p.*, a fost primită cu scepticism. De la Bonfante încoace însă ea a tins să devină opinia aproape dominantă[1].

Texte precise şi convingătoare prin data lor, care să confirme această ipoteză, nu avem. Unul din *lex Agraria* (a. 111 î.e.n.) şi altul din Cicero au un înţeles puţin concludent, după chiar părerea celor care le invocă [2]. Iar din cunoscuta formulă interdictală a lui Aelius Gallus, transmisă de Festus, s-a încercat cu un succes relativ să se deducă un astfel de argument de text [3]. S-a păstrat însă în Digeste un *int. de agro publico fruendo*,

---

[1] Vezi lit. la Kaser, *Eigentum u. Besitz*, p. 269, n. 59.

[2] *Lex Agraria*, l.18 urm.; Cic., *De leg. agr.*, 3.3.11. Comp. Kaser, *op. cit.*, p. 267—268.

[3] Francesca Bozza a încercat să demonstreze că formula lui *uti possidetis* dată de Aelius Gallus (la Festus) se referea, în forma ei originară, la *possessiones a. p.* şi numai prin transformări ulterioare a apărut în cuprinsul ei *fundum* (obiect de proprietate privată), aşa cum figurează la Festus: *uti nunc possidetis eum fundum q<uo> d<e> a<gitur>, qaod nec vi nec clam nec precario alter ab altero possidetis, ita possideatis, adversus ea vim fieri veto* (care nu conţine încă formula stabilizată: *quominus possideatis*; comp. Gaius, 4.160, fără precizarea obiectului concret; *Dig.*, 43, 17.1. pr. (Ulp., *l.69 Ed.*): *uti eas aedes*). Ihering, *Besitzwille*, 124, n. 1 trăgea din prezenţa lui *fundus* concluzia că interdictul n-a putut fi aplicat unei *possessio a. p.* care nu putea fi denumită *fundus*. Albertario, *Studi*, II, p. 118, n. 4 nu consideră surprinzător să se aplice termenul de *fundus* la *a. publicus* (contra Kaser, *l.c.*). Kaser, *op. cit.*, p.260 şi 264, înlătură obiecţia, observînd că *fundus*, în formula lui Festus, era un termen de formular, şi din analiza comentariilor ulterioare la termenii din edict (*locus, fundus, ager, praedium, aedificium*), conchide că la origine *uti possidetis* se referea la *locus, fundus* şi *aedes, locus* fiind termenul tehnic general în care intra şi *possessio a. p.* Ipoteza lui Ciapessoni, *op. cit.*, p. 15, 68, că edictul a conţinut două formule separate de *int. uti possidetis*, una pentru *ager locus idve aedificium*, aplicabil în principal posesiunilor din *a. p.*, şi alta pentru *fundus easve aedes* (vezi rezervele lui Kaser, p. 265, care nu interesează demonstraţia noastră) tind să evidenţieze tot prezenţa, în formula primitivă, a unui termen (*locus* etc.) aplicabil unei *possessio*.

Toate aceste ipoteze se întemeiază pe o analiză critică a surselor noastre referitoare la *locus, ager, fundus, praedium, aedificium*, care nu poate fi urmărită aici. Ciapessoni, p. 78 urm. are dreptate să observe că întreaga terminologie funciară are nevoie de o analiză nouă. Critica desfăşurată pînă acum indică deja sensul general al dezvoltării istorice, dar cu atît de conjecturale operaţii de reconstituire, nu se poate conchide că s-a dovedit documentar existenţa unei formule de interdict aplicabilă la *locus*.

Vom spune acelaşi lucru despre reconstituirea prof. Bozza (ne referim la teoria sa în forma expusă în *Il possesso*, I, p. 50—52, nu în *Sull'origine del possesso*, p. 24, n. 1, p. 26, aceasta din urmă fiind singura formulă combătută de Albertario, *Studi*, II, p.118, n.4), care găsind incompatibil *fundum*, cu *adversus ea* în formula lui Aelius Gallus (Bozza pretinde că ordinul magistratului avea ca obiect lucrul posedat: *adversus eum* (*fundum*) *vim fieri veto*), ajunge să suspecteze autenticitatea originară a lui *fundus*, şi crede că termenul primitiv nu putea fi decît acordat cu *adversus*

www.cimec.ro

pentru apărarea „posesiunii" decurgînd dintr-o *lex locationis* [1], ceea ce face cu atît mai firească folosirea interdictelor în caz de *v.p.* Rămîne însă puternica probabilitate istorică ce se desprinde din analiza de ansamblu — rezumată recent de Kaser [2] — la care s-a ajuns în literatură, fie pornindu-se de la originea interdictelor [3], fie de la aceea a posesiei [4].

Interdictele, cunoscute încă din perioada acțiunilor legii [5], își au neîndoios o origine în dreptul public [6] și la început aplicarea lor s-a produs, probabil [7], în cazuri de folosință a unor *res divini iuris* sau *res in publico usu* și, apoi, de *vetus possessio* [8]. În această etapă, ele sînt legate de folosința pămîntului și, mai precis, de aceea a lui *a. p.* (*possessio*). Ulterior, ele au putut fi extinse la apărarea raporturilor de vecinătate și la protecția unor mijloace de producție (sclavi, animale), sfîrșind prin a apăra folosirea apelor, a drumurilor și chiar unele interese în litigii private (*quem fundum, quam hereditatem*).

Funcțiunea originară a unui *interdicere* fiind de „a opri", de „a prohibi", interdictele prohibitorii (din care fac parte cele posesorii) sînt astăzi socotite de autori ca cele mai vechi, interdictul *uti possidetis* (imobile) fiind anterior lui *utrubi* (sclavi, animale) — menționat de Plautus în *Stich.*, 696 și 750 — și ambele fiind cele dintîi interdicte prohibitorii aplicate de pretor. La origine, *uti possidetis* pare să fi apărat numai posesia

---

ea, mai exact cu *adversus eas* (unde *s* a putut cădea în cursul copierilor manuscrisului), ceea ce îi permite să reconstituiască : *uti nunc possidetis eas possessiones... adversus eas vim fieri veto.* Existența termenului *possessio* în formula primitivă a interdictului este admisă și de Albertario, *l. c.*, prin analogie cu felul de a se exprima al legii agrare, a. 111 î.e.n., l. 18 urm.Kaser nu menționează această ipoteză a prof. F.Bozza. Noi o socotim artificioasă și inutilă. Formula interdictului nu cere ca *ea* să se acorde cu obiectul posedat ; *ea* se referă, ca neutru plural (conf. *praeterea*) la cele enunțate în prima parte a formulei. Că interdictul n-a avut la început o formulă unică, așa cum apare în edictul lui Salvius Iulianus, este evident ; tot așa de evident ne pare ca formula pe vremea lui Aelius Gallus să fi operat deja cu termeni-standard, care în practică se adaptau cazurilor concrete. Cît privește edictul primitiv, fără a putea năzui la o reconstituire de precizinea celei urmărite de Ceapessoni, este probabil că se indica, tocmai cu ajutorul noțiunilor de *locus, ager, fundus, aedes*, o anumită circumscriere a sferei de aplicare. Locul ținut de noțiunile de *ager, locus* în doctrina interdictelor este o dovadă generală suficientă că interdictele erau aplicabile la terenurile din *a. p.* ; și cum extinderea de la posesia privată, tîrzie, la *vetus possessio*, de origine atît de îndepărtată, avînd nevoie de apărare timp de secole înainte de Aelius Gallus, nu poate fi admisă, nu rămîne decît să considerăm istoriceşte acceptabilă numai ipoteza lui Niebuhr.

[1] Pentru controversele vechi asupra acestui punct, vezi Monier, *Man.*, I, 1947, p. 384, n. 6 (nr. 277).

[2] *Op. cit.*, p. 243—271, la care trimitem pentru amănunte.

[3] Wlassak, Albertario, Wenger, Biscardi și alții.

[4] Albertario, Bozza, Carcaterra, Kaser și alții.

[5] Cf. în ultima vreme : Jobbé-Duval, *Studi Bonfante*, III, p. 173 ; Steinwenter, *S.D.H.I.*, V, 1939, p. 269, aprobînd pe Biscardi ; Kaser, *op. cit.*, p. 243.

[6] *Sic* : A. Biscardi, *La protezione interdittale nel processo romano*, în *Studi di dir. proc.*, XII, Padova, 1938, aprobat de L. Wenger, *Z.S.S., R.A.*, LVIII, 1938, p. 363 și de Kaser, *loc. cit.*, respins de A. Steinwenter, *op. cit.*, p. 263—271, care revine la ipoteza lui Pfersche, căutînd originea interdictelor într-o procedură de renunțare la justiția privată.

[7] Cf. Kaser, *op. cit.*, p. 245.

[8] Problema de a ști dacă interdictele au apărut ca o manifestare a lui *ius edicendi* (Biscardi) sau sub forma de decrete de speță (Kaser) nu interesează pentru demonstrația ce urmărim, deși socotim mai probabilă ultima ipoteză ; de asemenea, dacă ele izvorăsc din *imperium* (părerea dominantă) sau din *iuris dictio* (Leifer urmat de Jobbé-Duval, *op. cit.*, p. 172 ; 197 ; 200).

www.cimec.ro

prezentă [1] (*uti nunc* [2] *possidetis*), ceea ce presupune că excepţia de posesie vicioasă (*nec vi nec clam nec precario*), existentă la Aelius Gallus (vezi Festus) [3], n-a fost introdusă în formula interdictului decît în cursul dezvoltării sale. Funcţionarea interdictului primitiv, ca procedură administrativă, neurmată de un proces interdictal, şi fără ca excepţia de posesie vicioasă să fie necesară, a fost satisfăcător conjecturată de Kaser[4]. Pentru a înţelege aceasta, trebuie reţinut că literatura recentă [5] a pus în lumină dubla funcţiune (desprinsă în două etape istorice succesive, înainte de a se aplica şi alternativ) a interdictelor, întîi ca procedură preliminară administrativă (*procedimento preliminare*) [6] în cazul cînd, ordinul fiind ascultat, un proces devine fără obiect — şi ca procedură interdictală contencioasă (*processo interdittale*) [7], în cazul cînd, ordinul magistratului rămînînd fără efect, devine necesar un proces propriu-zis. În acest ultim caz, procesul care se naşte pe baza unui *int. uti possidetis*, ca interdict dublu (*duplex*), are un caracter foarte complicat, fiind imitat după procedura revendicării civile, din vremea cînd aceasta comporta o *vindicatio* şi o *contravindicatio*.

Lectura lui *Pro Caecina* [8], cu detaliile faimosului proces de posesie pe care le conţine, ne poate convinge uşor cît de departe mergeau complicaţiile unei proceduri interdictale posesorii. Aşadar, procedura contencioasă a unui *int. uti possidetis* nu corespunde ideii de simplificare şi rapiditate pe care noi, astăzi, o legăm de ideea apărării posesorii specifice[9]. Rapiditatea este reală numai dacă ordinul magistratului a fost ascultat, aşa cum şi procesul petitoriu este rapid, dacă *in ius vocatus* nu neagă pretenţia reclamantului şi, dezarmat, îi dă satisfacţie. Dar chiar acest limitat caracter de rapiditate şi simplificare, interdictul nu şi-l datorează adaptării lui la nevoile apărării posesorii, în contrast cu cea petitorie, ci faptului că fiind vorba de relaţii privitoare la *a.p.* se putea folosi cu rezultate durabile o procedură administrativă (raportul de drept existînd între *possesor* şi stat şi acest raport nefiind în discuţie, este evident că, dacă terţul turburător da curs interdictului, întregul litigiu era vidat).

De aci rezultă că istoriceşte apărarea interdictală n-a apărut ca o procedură „posesorie", decurgînd din nevoia de a apăra simplificat şi rapid pe cel care — deducînd în discuţie calitatea de proprietar — nu s-ar fi putut apăra decît în cadrul complicat al revendicării. În consecinţă, apărarea interdictală a vechilor posesiuni pe *a.p.* nu constituie o dovadă că *possessio*, pe care ele erau destinate s-o apere, avea aceeaşi natură cu

---

[1] *Sic*: Ed. Gintow, *Über den Charakter der Interdikte u. der iudicia ex int.*, în *Studi Albertoni*, II, 1937, p. 236—237, n. 11—12; Kaser, *op. cit.*, p. 248 şi n. 21, ambii cu lit.

[2] Asupra lui *nunc* la Gaius şi în edictul lui Salvius Iulianus, vezi Ciapessoni, *op. cit.*, p. 41 şi rezervele lui Kaser, *op. cit.*, p. 248 şi n. 22.

[3] Unde figurează, în mod contradictoriu, alături de vechiul *nunc*, dispărut la Gaius.

[4] *Op. cit.*, p. 249.

[5] Albertario, Biondi, Ed. Gintow, Biscardi; *contra*: E. Jobbé-Duval, *Studi Bonfante*, III, p. 172, care îşi menţine părerea din *Etudes* etc., I, p. 207.

[6] Biscardi o numeşte „proces". Contra Steinwenter, *op. cit.*, p. 265 care urmează pe Biondi; Wenger, *op. cit.*, p. 368: *Vorverfahren*.

[7] Biscardi, *op. cit.*, p. 34 urm.: Wenger, *op. cit.*, p. 368: *Verfahren*.

[8] Cf. Costa, *Cicerone giur.*, I, p. 123—129; II, p. 52.

[9] Avantajele interdictului faţă de *actio* există totuşi, vezi Jobbé-Duval, *op. cit.*, p. 173.

www.cimec.ro

posesia privată, pe care dreptul clasic o va apăra tot cu ajutorul interdictelor, la început din lipsa altei forme procedurale potrivite, iar după aceea, adaptînd interdictele la noua lor funcțiune de acțiuni possessorii[1].

Pentru Fr. Bozza, interdictele nu s-au putut aplica la *a.p.* înainte de crearea preturei, la 367 î.e.n.[2]. Anterior acestei date, autoarea crede că litigiile între *possessores* aveau numai caracterul unor contestații de hotărnicie și luau forma unor *controversiae de loco*, *arbitria*, modelate după *legis actio sacramenti in rem*, fără a fi însă închise în formalismul acesteia, fiind rezolvate de 1—3 arbitri, în genral *agrimensores*, a căror putere de deciziune era mai largă decît aceea a unui *iudex unus*[3]. Autoarea crede că o apărare nici nu fusese necesară, cîtă vreme *possessio* era o *signoria politica*, iar ulterior (o dată cu legea celor XII Table), cînd aceasta devine stăpînire asupra lucrului, multă vreme situația marilor posedanți a făcut ca diferendele să se reducă la *controversiae de finibus* între posesori vecini.

Autorii în general nu discută critic apariția interdictelor după anul 367 î.e.n. Este evident că dezvoltarea acestora rămîne legată de condițiile care, provocînd crearea preturei, au asigurat și din punct de vedere tehnic întreaga operă a edictului. Dar împărțirea justiției avea loc, într-un cadru mai redus, și anterior preturei, tot prin intermediul unor magistrați (consulii sau înlocuitorii lor temporari) învestiți cu *potestas* și *imperium*. Nu exista nici un motiv de a nu admite din partea lor, folosirea unor ordine administrative de tipul lui *decretum*, făcînd funcțiune de *interdictum*[4]. Ele au putut coexista cu folosirea procedurii gromatice arbitrale la care se referă Bozza, și care nu putea îndeplini exact aceeași funcțiune ca interdictul. Kaser, întemeindu-se pe Frontinus, susține că o *controversia de loco* se realiza tocmai printr-un *interdictum* și conchide că în afară de interdicte, folosința pe *ager publicus* ar fi fost lipsită de orice apărare[5]. In realitate, Frontinus nu spune că orice *controversia de loco* ia forma unui interdict, ci, după ce definește această *controversia*, precizează că diferendul se poate tranșa și pe cale de interdict, atrăgînd atenția că, în acest caz, posesia reclamantului trebuie să fie sigură, altfel este preferabil să se meargă imediat la o revendicare[6].

---

[1] Constatînd că interdictele sînt singurul element comun între *possessio* (stăpînirea pe *a. p.*) și *usus* (posesie de drept civil vechi), M. Kaser, p. 269, se întreabă: „Dacă puterea de fapt pe *a. p.* nu s-ar fi bucurat de nici o apărare interdictală, ce înrudire ar mai exista între această putere și între puterea de fapt de drept civil care acum ia numele de *possessio*?" Lipsa înrudirii este ceea ce noi încercăm să demonstrăm, dar ceea ce nu înțelegem este că autorul pe de o parte vorbește de lipsa de înrudire, iar pe de altă parte admite identitatea de natură juridică (putere de fapt) între cele două instituții.

[2] *Il possesso*, I, p. 44.

[3] *Op. cit.*, p. 44, cu referire la textele gromatice (Frontinus 11,5; Hyginus, 129, 18) care vorbeau de aplicarea controversei *de loco* la *agri arcifinales* și *occupatori* (= *possessiones*). Cf. Rudorff, *Röm. Feldmesser*, 1852, III, p. 422 urm.; Agen. Urb., 16.18.

[4] Cf. Kaser, *Eigentum u. Besitz*, p. 251; (cf. p. 269) care admite, înaintea interdictelor posesorii, altele mai vechi, în materie de drept public, ordine realizate pe cale de *coercitio*, fără a fi urmate de o procedură contencioasă, și despre care nu mai avem știri directe (exemplu de un astfel de interdict dispărut, *Die Typen* etc., p. 51, n. 63).

[5] *Eigentum u. Besitz*, p. 270 și n. 63.

[6] *De loco, si possessio petenti firma est, etiam interdicere licet* etc. (44, 4).

www.cimec.ro

G. *Generalizarea noțiunii de possessio în relațiile de exploatare ale lui „a.p."*

Din textele noastre rezultă destul de lămurit că vechile *possessiones* — și deci *vetus possessio* — au reprezentat la început o categorie specială de concesiuni din *ager publicus*, analizate mai sus, și care nu se confundau nici cu *agri quaestorii* sau *vectigales*, nici cu terenurile date în arendă specială (*ager in trientabulis*; *a. viasiis vicanis datus*) sau cu *agri privati vectigalesque* și cu atît mai puțin cu tîrziile *praedia tributaria* și *stipendiaria* (*possessio vel ususfructus in solo provinciali*).

Și totuși, pentru o epocă tîrzie, regimul de *possessio* se găsește extins la toate categoriile de *agri publici*. Încă din 1912, E. Albertario a putut scrie : „ce diferență juridică substanțială există între *possessiones* din *ager publicus*, atribuite particularilor și locațiunile perpetue ale aceluiași *ager* contra unui « canon » anual; între acesta și *possessio* a unor *praedia stipendiaria et tributaria*, de care particularii se folosesc plătind un tribut periodic? ... o diferență juridică substanțială între aceste variate raporturi nu există ... nu se poate da cuvintelor care denumesc aceste felurite instituții, înțelesul tehnic precis pe care ele îl au în mod inevitabil în cîmpul dreptului privat. Repet : sîntem în afara acestui cîmp. Sîntem într-un cîmp în care nu se știe bine dacă un raport este locație sau vînzare, sau se spune că e și una și alta, sau se spune că una echivalează cu cealaltă".

De aceea, acest autor poate conchide : „*Possessio* în dreptul roman clasic nu este un fenomen anormal, ci dimpotrivă, un regim vast și variat, care depășește cu mult proprietatea. Este *possessio* folosința lui *ager publicus* asupra căruia statul își păstrează proprietatea, motiv de continue agitații agrare, care constituiesc de la originele Romei pînă la agonia Republicii, substratul istoriei politice; este *possessio* folosința pe care particularii o păstrează asupra terenurilor situate în provincii, tributarii sau stipendiarii, pentru care se plătește impozit; este *possessio* arenda veșnică a lui *ager publicus*; este *possessio* arenda veșnică a lui *ager vectigalis*, concedată în general de orașe; este *possessio* folosința acelor *saltus* din provinciile imperiale ale Africei; în sfîrșit, este *possessio* folosința lucrurilor *mancipi*, netransmise prin moduri civile : raportul care a fost la originea așa-numitei proprietăți bonitare" [1].

Această amplă dezvoltare a regimului denumit *possessio* și legat de *ager publicus* (în sens larg), trebuia semnalată aci. Este evident că multe din extensiunile ei aparțin epocii clasice, dar rădăcinile lor se găsesc în perioada de care ne ocupăm. În toate aceste creațiuni, care au proporțiile și trăsăturile unui s i s t e m, sistemul de *possessio*, opus celui de *dominium*, se regăsesc — adînc transformate — trăsăturile formației originăre : *possessio* patriciană asupra parcelelor, în special de pășune, ocupate fără arendă formală din *ager publicus*, ca un privilegiu politic de clasă.

[1] *Studi*, II, p. 402; 404—405. Cf. Fr. Bozza, *La poss. dell'a p.*, p. 184—185, care admite o antiteză între *possessio* („*signoria di fatto*") pe parcelele ocupate, și dreptul de folosință contra prestației echivalente, pe celelalte parcele, în caz de *locatio, scriptura, trientabula*. Noi nu negăm particularitățile fiecăreia din aceste forme, dar considerăm că *possessio* devine elementul lor comun.

www.cimec.ro

H. *Concluzii asupra vechii noțiuni de* **possessio** *și asupra dezvoltării istorice a posesiunilor pe* **ager publicus**

Cei care, pentru a defini îndelungul și complexul proces istoric denumit *possessio a. p.*, vorbesc de drept de folosință, de drept de putere sau de putere de fapt, prind fiecare, în definițiile lor, cîte un aspect real al fenomenului, dar prin generalizarea unui element unilateral, denaturează, în ansamblu, natura specifică a instituției. Pentru a evita acest inconvenient, noi vom respinge, din punct de vedere metodologic, orice analogie cu o noțiune limitată a lui *ius civile* din perioada clasică (posesia privată) și mai ales cu noțiuni moderne (posesia, stare de fapt, aparență a unui drept), ne va închide drumul unei juste înțelegeri a ceea ce era *possessio* în sec. III și II î. e. n.

Știm acum în ce sens *possessio* nu era un *ius*, un drept din domeniul lui *ius civile*. Știm, de asemenea, în ce sens specific roman *possessio* făcea parte din domeniul lui *factum*, reglementat treptat, în mare măsură, de norme care constituiau sau echivalau cu adevărate sisteme juridice juxtapuse lui *ius civile*, împreună cu care ele alcătuiau pentru noi, din punct de vedere științific, sistemul global de drept al lumii romane.

Dar *possessio* nu este un „fapt ", o „stare de fapt", o „putere de fapt", în sensul tehnic tardiv al acestei noțiuni, cu ajutorul căreia dreptul modern opune dreptului subiectiv bazat pe titlu, anumite efecte juridice consacrate pentru rațiuni de utilitate, independent de verificarea titlului de drept. Este aproape o metaforă să vedem un astfel de fapt, în regimul funciar care s-a aplicat timp de secole unor întinderi considerabile de *ager publicus*, în favoarea clasei a cărei voință putea face legea la Roma, și care deținea prin aceste *possessiones* un rol decisiv în economia sclavagistă. Cum se poate vedea un fapt, în regimul de *possessio*, cînd romanii admiteau că legi, unele poate legendare (*Lex Licinia*)[1], altele reale, dar neaplicate, au venit să limiteze întinderea acestor posesiuni, pentru rațiuni de ordin social, lăsînd însă neatins sistemul în sine? Și nu este semnificativ că la finele sec. II î. e. n., și la începutul celui următor, cînd sistemul de „*possessio*" este în general lichidat în Italia, acest „fapt", chiar sub presiunea revoltei populare, nu dispare ca un fapt lipsit de temei juridic, ci se transformă în *dominium ex iure Quiritium*?

Este adevărat că *possessio* nu se lasă ușor și precis definită. Este cazul tuturor noțiunilor izvorîte din acel domeniu de *factum*, care cuprindea, între altele, și exploatarea administrativă a lui *ager publicus*. Dar tot aici apare *venditio*, *locatio*, care abia după ce trec în dreptul privat își capătă preciziunea tehnică indispensabilă noului lor climat juridic. Tot aci apar arendările perpetue, despre care nu se știe dacă sînt contracte sau drepturi reale. Aci apare executarea asupra bunurilor și poate chiar *bonorum possessio*, care numai tîrziu, prin emigrare în dreptul pretorian, își capătă configurația cunoscută din manualele de drept roman privat.

[1] Vezi mai sus, p. 139.

www.cimec.ro

Am văzut că nici din atitudinea posesorilor faţă de propria lor situaţie juridică, nici din existenţa unor revendicări populare contra abuzurilor sociale la care a condus regimul de *possessiones* nu se poate trage un argument în favoarea tezei că vechea *possessio* era o putere de fapt.

În acest ansamblu de condiţii specifice, *possessio* nu poate fi construită decît ca o noţiune originală, cu caracteristici comandate de epoca sa şi de sistemul înlăuntrul căruia apare şi funcţionează. Totodată vom ţine seamă că de la origini pînă la finele Republicii, noţiunea a trebuit să sufere unele transformări care s-au accentuat prin generalizarea ei la toate relaţiile de pe *ager publicus* înainte de a fi introdusă şi în dreptul privat.

Possessio este o putere juridică, ce asigura beneficiarului, asupra unui teren din *ager publicus*, o poziţie economiceşte echivalentă cu aceea a lui *dominus* pe *ager privatus*, această poziţie avînd în forma ei iniţială caracterul unui privilegiu politic de clasă.

Este o putere limitată de prezenţa imediată a statului, mai energică decît în caz de *dominium*. Această limitare seamănă uneori unei diviziuni subordonate a conţinutului economic al proprietăţii lui *ager publicus*, fără ca dependenţa să se adîncească şi să depăşească incidenţa strictă a raporturilor de exploatare funciară. În acest sens restrîns se poate vorbi aici de o formă sclavagistă de proprietate divizată.

Possessio rămîne teoretic revocabilă şi în fapt gratuită, fie că avea acest caracter de la început, păstrîndu-şi-l chiar după generalizarea sistemului de redevenţă, fie că a început prin a fi integrată în acest sistem, căruia însă i s-a sustras printr-o practică abuzivă.

În ultimele secole ale Republicii, *possessio*, sub o formă pe care noi o socotim deja denaturată, nu mai apare ca avînd la bază o concesiune formală, dar avem toate motivele să-i căutăm îndepărtata origine în vechea practică a şefilor de familie, membri plini de autoritate ai grupului gentilic, de a ocupa individual locuri întinse de păşuni, din pămîntul gintei în descompunere. Nimic nu se opune ca încă de atunci această ocupare să fi avut poate loc sub forma unei *nuncupatio*, care va da terenului ocupat caracterul de *ager nuncupatus*. Practica ocupării a putut fi păstrată şi respectată de regii etrusci, cum sugerează unii autori, care bănuiesc o reactivare a acestei practici odată cu înstrăinarea Republicii, idee cu totul verosimilă, dacă adăugăm constatarea că republica a constituit, între altele, şi o reacţie a patriciatului latino-sabin împotriva regalităţii etrusce aliate cu plebea urbană. În această perioadă, ritul nuncupativ s-a putut păstra, combinîndu-se însă, pe cît se pare, cu practica unui *decretum* al magistratului (sau alt act similar, eventual unele decizii de principiu ale senatului) relativ la ocupare, dar căzut cu vremea şi el în desuetudine. În perioada următoare, ocuparea a fost folosită şi pentru a asocia păturile înstărite ale plebei, la beneficiile sistemului sclavagist; dar mai ales, ea a fost folosită pentru a realiza, fără o brutală şi directă privatizare a unei importante părţi din *ager publicus*, o elastică exploatare latifundiară a acestui *ager*, cu excluderea păturilor populare. Toate acestea nu s-au putut realiza decît cu concursul statului sclavagist, şi, în primul

www.cimec.ro

rînd, al senatului, care s-a exprimat atît pe plan politic, cît şi juridic, prin regimul asigurat posesiunilor.

În limitele de clasă şi cu proporţiile latifundiare dobîndite în sec. IV—III î.e.n., posesiunile constituiau forme curente de exploatare — prin particulari — a proprietăţii obşteşti a statului sclavagist, mărind astfel, pe plan economic, nu juridic civil, sectorul proprietăţii private individualizate pe şef de familie.

Acest proces s-a extins [1] atunci cînd noţiunea de *possessio*, pierzîndu-şi mult din sensul ei originar, a putut fi aplicată treptat altor forme de exploatare din *ager publicus*.

În acest fel, este just să se vadă în posesiunile rezervate clasei senatoriale un corp străin, în cadrul noului regim de exploatare a proprietăţii statului şi al structurii de clasă a acestui stat. Un corp străin atît din punct de vedere al posesorilor, care aveau nevoie de recunoaşterea unui drept de proprietate quiritară asupra lor, cît şi din punct de vedere al statului, care avea nevoie să dispună liber, contra un vectigal sigur, de *ager publicus*, şi mai ales un corp străin din punct de vedere al maselor populare, care nu vedeau nici un remediu la mizeria lor, cîtă vreme erau înlăturate de la folosirea lui *ager publicus*, din cauza marilor [2] întinderi intrate în monopolul optimaţilor.

De aceea, acest fapt străin va dispărea, sub forma cea mai avantajoasă pentru clasa posesorilor, dar lăsînd în urma lui două creaţiuni de ordin juridic : noţiunea de *possessio*, ce se va aplica mai departe relaţiilor pe *ager publicus*, cu un înţeles în continuă evoluţie (de pildă în materie de proprietate provincială), şi noţiunea de *possessio*, receptată de dreptul privat, unde va suferi o transformare profundă.

Dar pentru a înţelege sensul procesului istoric, la capătul căruia *vetus possessio* devine un corp străin, trebuie să înţelegem adevărata lui funcţiune politică primitivă.

Sub forma bine cunoscută şi echilibrată de la finele Republicii, regimul proprietăţii sclavagiste apare ca un dualism : *ager publicus*, *ager privatus*. Juridiceşte, netă opoziţie şi, am zice, apartenenţă la două sisteme diferite ; economiceşte, legătură intimă : *ager privatus*, crescînd şi dezvoltîndu-se din *a. publicus*.

Dar proprietatea obştească a statului (*a. publicus*) nu este singura soluţie juridică a problemei constituirii unei baze economice a unei orînduiri sclavagiste. Alte forme istorice de societate sclavagistă — cele orientale de pildă, cele extrem orientale — au găsit alte soluţii.

Desigur că în lumea romană factorii care au impus forma de *ager publicus* au creat pentru statul roman premisele unor mari succese istorice (alături de contradicţii scump plătite). Dar în momentul trecerii de la

---

[1] Vezi mai sus, p. 154.

[2] *Sic* : Cardinali, Bozza. Pentru De Sanctis, *possessio* ocupă întinderi reduse. Cf. Bozza, *La possessio* citată, p. 165 şi n. 1, cu cifre interesante asupra creşterii lui *ager publicus* după cucerirea oraşului Veii în a. 396 î.e.n. (sprijinindu-se pe statisticile lui Below). După R. Besnier, *L'état économique de Rome de 509 à 264 av. J.C.*, în *R.H.D.*, 1955, p. 212, întinderea lui *a. p.* rămîne limitată pînă la sfîrşitul celui de-al doilea război punic.

www.cimec.ro

comuna primitivă în descompunere la statul sclavagist, lupta pentru găsirea unei soluții sau alteia, lupta pentru o formulă statală (civitală) cu accent gentilic (pe placul elementelor purtătoare a intereselor gentilice încă puternice la Roma, timp de secole după fundarea cetății) sau pentru o formulă civitală cu un accent nou, anti-gentilic, a fost din cele mai tenace.

Noi legăm de această luptă, și dezvoltarea primitivă la Roma a posesiunilor în cadrul lui *ager publicus*. Acesta din urmă reprezintă formula anti-gentilică, menită să dea tînărului stat-cetate o puternică bază economică de acțiune. *Possessiones*, cu eventuala lor tradiție prestatală, reprezentau o formulă cu accent gentilic, care, aplicată în toată puritatea ei originară, ar fi însemnat că totalitatea cuceririlor statului, în loc de a forma *ager publicus*, cu structura lui obștească, să servească într-o foarte mică măsură la formarea lui *meum esse*, într-un mod oarecum egalitar, pentru întregul *populus* (limitat la oamenii liberi cetățeni), iar în marea lui majoritate să treacă, sub formă de *possessiones*, în stăpînirea privată a șefilor de familie patricieni, făcînd din ei o adevărată aristocrație latifundiară. Alte orînduiri sclavagiste au cunoscut această cale de dezvoltare [1]. Consecințele pentru dezvoltarea statului roman ar fi fost considerabile.

În fața acestei poziții, interesele de natură etatică au găsit la Roma, în condiții pe care nu le putem adînci aici, reprezentanți care au impus formula lui *ager publicus*, și care, fără a suprima posesiunile, i le-au subordonat. În loc să se dizolve mereu în *possessiones*, *ager publicus* a rămas ca o formă deosebită care, asimilîndu-le și supunîndu-și-le, le cuprindea fără a mai fi derogat de ele.

Dar rolul esențial l-a jucat lupta de clasă a plebei.

Sistemul — la început legal — de ocupare privilegiată a lui *ager publicus* s-a agravat printr-o aplicare abuzivă — recunoscută chiar de beneficiarii lui, cînd acceptau legile de *numero pecoris et de modo agrorum*. La inegala repartiție a mijloacelor de producție, pe care se baza sistemul legal, s-a adăugat uzurparea directă, așa cum în alte împrejurări, o formă juridică bine consacrată, tot de natură privilegiată, proprietatea feudalilor, va servi marelui feudal (boierului) să cotropească pămîntul obștei țărănești.

Eșuînd în finalitatea lui primitivă, care era de a înlătura formarea unui *ager publicus* propriu-zis, sistemul de *possessio* va apărea din ce în ce mai mult ca o formă neorganică, și această poziție nu putea să nu se răsfrîngă asupra regimului lui juridic. Lupta energică dată de partidul popular a contribuit la o discreditare a sistemului. Natura juridică a vechii posesii a rămas în umbră, în raport cu celelalte forme de *possessio* din *a. p.* care, prelucrate într-o anumită măsură de știința clasică a dreptului, după dispariția vechii *possessio* și-au găsit o mai precisă conturare a naturii lor juridice, fiind apropiate de instituțiile dreptului privat, pe măsură ce

[1] Ceea ce determină pe istoricii direct sau indirect influențați de concepția ciclică idealistă a lui Ed. Meyer să vorbească — în mod greșit — de un feudalism antic (sclavagist), idee care se găsea deja la Niebuhr (cf. mai sus, III, 1).

www.cimec.ro

însuşi *ius publicum* îşi capăta o sistematizare şi o fundamentare teoretică, alături de *ius privatum*, depăşindu-se aproape complet stadiul vechii opoziţii *ius-factum*.

Astfel încă în legile agrare de la finele sec. II î. e. n. se manifestă tendinţa ca forma degradată de *possessio* să fie construită — privatistic — ca un *usus*, tendinţă paralelă cu transformarea acestuia în drept real în materie privată, şi care pare să triumfe în definiţia posesiei la Aelius Gallus : *usus agri*, *fundi*, păstrată încă de Iavolenus (*D.*, 50, 16, 115).

Pe aceeaşi linie se ajunge la *usus proprius* din *Lex Manciana* şi la *possessio vel usus fructus* din Gaius, 2.7 (sau din glosa respectivă) [1].

În aceste condiţii, asistăm la situaţia de la finele secolului II î. e. n. *Possessio* nu poate fi abolită ca un simplu fapt, dar nici nu poate fi înfăţişată ca un *ius*. Ea are *vetustas* în favoarea ei, dar revendicările maselor populare au condamnat-o. Toţi sînt de acord că trebuie să dispară acest spectru tentacular al vechiului proces, dar practic şi imediat partida este cîştigată de clasa senatorială, care va contribui şi prin aceasta la adîncirea crizei social-politice din secolul următor, făcînd necesară încercarea de ieşire din criză, pe calea abil conservatoare şi dictatorială a Imperiului.

În întregul ei, *possessio*, ca formă juridică, se dovedeşte de o vitalitate excepţională. Ea supravieţuieşte limitatei sale funcţiuni originare, respinsă de istorie ; depăşeşte categoria restrînsă de *veteres possessiones* în care s-a format la început ; se generalizează, cu unele particularităţi, la alte forme de exploatare a proprietăţii obşteşti şi trece victorioasă în dreptul pretorian sub formă de *in bonis*, *bonorum possessio*, *venditio bonorum in missio possessionem ex secundo decreto*, *possessio bonae fidei*, *etc.*

Sub aceste forme derivate, *possessio* este o poziţie juridică, o putere, mai aproape de un „drept" decît de un „fapt", înzestrată cu o protecţie variabilă, care uneori este mai puţin eficace decît cea de natură civilă, dar această gradaţie este firească şi în alte legislaţii istorice, şi mai ales în lumea romană, din cauza complexului de sisteme de drept specifice (*civile*, *gentium*, *praetorium*, *censorium*, *aedilicium*, *naturale*), care numai împreună alcătuiesc ceea ce pentru noi este sistemul unitar al dreptului obiectiv.

În afară de *possessio*-drept, receptată de dreptul privat, *possessio*, în conţinutul ei material, în antiteza ei cu un drept civil consacrat în mod formal, a dat naştere în dreptul civil şi pretorian unei alte mari creaţii juridice : posesia propriu-zisă, a cărei istorie începe în secolul al II-lea î. e. n. şi nu s-a terminat nici astăzi.

Pentru ca *possessio*, în ambele funcţiuni aci definite, să treacă din domeniul lui *ager publicus* în acela al lui *ius privatum*, trebuia ca noi condiţii istorice să provoace profunde schimbări în structura lui *ius civile*, iar *possessio* să se integreze în noul climat, mulţumită unor transformări substanţiale.

---

[1] Solazzi, *Glosse a Gaio*, II, în *Per il XIV Cent. delle Pand.*, Pavia, p. 304 urm. şi *Usus proprius*, în *S.D.H. I*, VII, 1941, p. 372—420 a susţinut cu argumente puternice (combătut sau respins de Carcaterra, Klingmüller, Kübler, Biondi, S. di Marzo, Kaser) caracterul de glosă al absurdului *vel usum fructum*, poate în loc de *usum proprium*, menţionat de celebra *Lex Manciana* (Inscripţia din Henchir Mettich, I, 8).

www.cimec.ro

VI. RECEPTAREA NOȚIUNII DE *POSSESSIO* ÎN DREPTUL PRIVAT

1. În cursul secolului al III-lea î.e.n. și mai ales în a doua jumătate a lui, se accentuează procesul de transformare a vechiului drept roman, proces care va deveni patent prin apariția procedurii formulare, prin opera de sistematizare a prudenților numiți *veteres* și prin acțiunea înnoitoare a lui Cicero, Servius Sulpicius, Aelius Gallus și Antistius Labeo, acesta fiind deja un jurisconsult clasic.

Nu putem decît aminti, aici, linia acestor transformări. În primul rînd, asistăm la lărgirea sistemului sclavagist, la formarea unei piețe lărgite. Economia romană ia treptat, deși cu inegalități considerabile, caracterele economiei sclavagiste de mărfuri, pentru care *ius civile*, bazat pe sistemul de *potestates*, era nu numai insuficient, dar tot mai mult o stavilă. Resturile gentilice se cereau eliminate, cu afirmarea tot mai nemijlocită a caracterului etatic al dreptului. Acțiunea statului dezvoltat, puternic, care lua locul statului-cetate, se va traduce prin accentuarea sistemului de drepturi subiective, după primul pas, modest, realizat prin Legea celor XII table [1].

În al doilea rînd, asistăm la o laicizare progresivă a dreptului, de asemenea începută prin Legea celor XII table și adîncită prin acțiunea pe care tradiția o atribuie lui Flavius Cnaeus și Tiberius Coruncanius (primul pătrar al sec. III î.e.n.). După cum am văzut, ea crea una din condițiile necesare de formare a sistemului de drepturi subiective, și nu este lipsit de interes să amintim că știința dreptului în perioada clasică va fi, pe linia ascendentă a acestui proces, considerată pe bună dreptate o știință laică, de tip raționalist [2], bineînțeles în limitele generale ale gîndirii omului sclavagist. Aceste transformări se realizează într-un stil conservator, deopotrivă sclavagist și roman. Vechiul sistem juridic nici n-a fost înlocuit în mod revoluționar, nici n-a fost lărgit în mod dinamic și creator, pînă la dimensiunile cerute de marile exigențe reale ale vieții sociale. Din primul punct de vedere, se poate spune că secolul al III-lea î.e.n. era departe de a constitui un proces „revoluționar" în sensul tehnic al cuvîntului, deși ne găsim în fața unor adînci transformări calitative. Din al doilea punct de vedere, lărgirea dinamică și creatoare a lui *ius civile* ar fi fost principial antitetică bazelor încă viguroase ale sistemului sclavagist și ale mentalității romane corespunzătoare. De altfel, să nu uităm că cerințele care, socot m noi trebuiau să ducă la transformările enunțate, luau pentru clasele sociale în luptă [3] aspecte contradictorii, al căror joc

[1] Vezi mai sus, III, 3.

[2] Hans-Erich Kaden, *Z.S.S., R.A.*, LXX, 1953, p. 463, respingînd explicația magică a lui Karl Olivecrona în materie de *animus possidendi*, reamintește tocmai „modul de gîndire al juriștilor clasici, potrivnic oricăror speculațiuni filozofice sau magice". În dreptul post-clasic și justinianeu, această moștenire clasică se îmbină într-o contradicție nu totdeauna ușor de formulat, cu noile elemente creștine de natură mistică, legate de criza generalizată a sistemului sclavagis și de nașterea lumii feudale.

[3] Optimații, cavalerii și marea negustorime; țărănimea și micii negustori și meseriași liberi, plebea urbană; sclavii fără a omite diferențierea dintre cetățeni, italicii lipsiți de cetățenie și necetățenii extra-italici.

www.cimec.ro

de concesii tactice şi de cuceriri parţiale se vor traduce pe plan juridic prin crearea unui complex de sisteme de drept enumerate mai sus [1], care, numai prin îmbinarea lor dialectică alcătuiau ceea ce noi putem astăzi numi dreptul obiectiv al societăţii romane. Aceste sisteme se juxtapuneau autonom (*vetus possessio* alături de *meum esse*; proprietatea provincială şi peregrină alături de cea quiritară), sau se suprapuneau ierarhizat (*praetor heredes facere non potest*; *ex nudo pactio actio non nascitur*) sau se concurau cu o eficacitate inversă valorii lor principiale (*bonorum possessio contra tabulas*; *servitus est constitutio iuris gentium qua quis dominio alieno contra naturam subicitur*), totul după reguli, mai mult cutumiare, puţin fireşti astăzi pentru noi şi într-un stil sclavagist, care ne rămîne greu de pătruns.

Am văzut că *potestas*, care materializa în cel mai înalt grad principiul animist al puterii juridice pe care o conţinea, nu avusese nevoie de a se dedubla prin crearea altei expresii materiale a ei, sub numele de posesie (în accepţia evoluată, modernă a acestei noţiuni). În perioada veche, *possessio* nu dedubla *o potestas*, ci o înlocuia acolo (*ager publicus*, *factum*) unde *ius* nu-şi avea aplicaţiune rituală.

Dar cînd *meum esse* devine un *ius dominii* cu structură abstractă, juriştii romani au fost chemaţi să rezolve grava problemă a materializării unei astfel de abstracţiuni sau, cu alte cuvinte, problema învelişului exterior [2] al dreptului abstract. Aceasta va fi, în realitate, problema posesiei pe plan general istoric, dar dreptul roman nu şi-o va pune nici sub această formă generalizată, nici cu claritatea cu care însuşi cercetătorul modern a dobîndit-o mai mult în a doua jumătate a veacului trecut [3]. Problema se va pune jurisconsulţilor romani în condiţii specifice şi limitate, şi descrierea acestor condiţii va fi una din sarcinile — neglijate — ale istoricului posesiei. În acest scop, trebuie să ţinem seama de faptul că în construcţiile elaborate de ei, jurisconsulţii se vor servi de materialul pe care vremea lor li-l punea la dispoziţie, şi care depindea de vechile trăsături ale dreptului roman (vezi mai sus cap. III şi IV), de sensul noilor transformări (vezi mai sus) şi, în primul rînd, de preexistenţa unei instituţii specifice, *possessio agri publici* (vezi mai sus, cap. V).

*

2. După a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n., noţiunea de *possessio* din relaţiile de exploatare a lui *a.p.* a fost adaptată la o serie de raporturi de drept privat, sub forma de posesie privată, şi anume în materie de gaj (*pignus*), precariu, sechestru judiciar, *bonorum possessio*, *in bonis*, vînzare consensuală, *vindiciae* (revendicare) şi uzufruct.

În toate aceste cazuri raportul de drept privat era format dintr-o operaţie juridică licită care lăsa proprietatea quiritară să existe mai departe în patrimoniul unei persoane, în timp ce bunul se găsea într-o situaţie juridică licită care cerea ca beneficiarul acesteia, altul decît proprietarul, să aibă asigurată o eficace posibilitate de acţiune asupra bunului, corespunzătoare titlului ce deţinea.

[1] Vezi mai sus, p. 126 şi 159.
[2] A. V. Venediktov, *Propr. soc. de stat*, II, Buc., 1951, p. 320.
[3] Vezi mai jos, p. 171.

www.cimec.ro

O transformare a acestui titlu în drept real, valabil *erga omnes* după dreptul civil, nu era cu putinţă : în cazul gajului, s-ar fi revenit la regimul rudimentar al fiduciei ; în cazul precariului, s-ar fi transformat operaţia în donaţie ; în caz de sechestru, s-ar fi suprimat operaţia urmărită ; în caz de *bonorum possessio* şi *in bonis*, ar fi însemnat să se ruineze fundamentul moştenirii civile şi al proprietăţii quiritare, ceea ce istoriceşte n-a fost posibil decît sub Justinian ; în caz de vînzare consensuală, să se dea simplului consens un efect translativ de proprietate, ceea ce era, de asemenea, încă prea revoluţionar pentru *ius civile* ; în materie de revendicare, apărarea proprietăţii se găsea consolidată şi simplificată, dacă pînă la pronunţarea hotărîrii se recunoştea, în anumite condiţii, uneia din părţi, calitatea de pîrît şi de stăpîn al lucrului litigios cu alt titlu decît acela de proprietar ; de asemenea, în recent constituitul drept de uzufruct, la finele secolului al II-lea î.e.n., raţiunea lui de a fi se întemeia pe un conţinut diferit de acela al dreptului de proprietate.

Mai observăm că în aceste cazuri situaţiile considerate erau, în majoritatea lor, trecătoare [1], iar structura obiectivă a acestor raporturi, raportată la principiile lui *ius civile*, a căror depăşire era istoriceşte imposibilă, nu permitea o soluţie satisfăcătoare pe baza acestor principii.

Soluţia a fost impusă de nevoile vieţii, interpretate şi formulate juridic de pretori şi de jurisconsulţi [2], şi numai excepţional de legiuitor. Prin conţinutul lor social, raporturile în discuţie atrăgeau cu necesitate atenţia pretorului şi jurisconsulţilor, fiind vorba de interesele creditorilor, de buna funcţionare a proprietăţii şi a schimburilor în condiţiile lărgite ale economiei sclavagiste etc.

Problemele ce li se puneau, pretorul şi jurisconsulţii le-au rezolvat cu o metodă constantă în tot decursul istoriei dreptului roman : analogia, extensiunea deturnată a unei noţiuni dincolo de sfera ei primitivă de aplicare, pentru ca ceea ce este nou să se găsească formulat şi structurat juridiceşte fără ca cineva să aibă impresia brutală că s-a inovat, că s-a derogat de la dreptul existent. Era o iluzie în care sclavii trebuiau menţinuţi, pentru a nu găsi în ideea şi în spectacolul schimbărilor un îndemn de nesupunere sau o convingere în legitimitatea unei răsturnări a ordinei. Şi era o iluzie necesară stăpînilor, pentru a se linişti pe ei înşişi şi a-şi ascuţi energiile de organizare şi punere în valoare a sistemului.

Analogia dintre creditor, precarist, sechestru etc., pe de o parte, şi între *vetus possessor*, pe de altă parte, nu putea să nu apară pretorului şi jurisconsultului ca evidentă şi rodnică. Ea nu punea în discuţie nici un principiu de drept civil. A recunoaşte că cei dintîi stăpînesc lucrul şi că, în

---

[1] Creditorul gagist avea nevoie de protecţie pînă la achitarea datoriei ; precaristul, pînă la revocarea precariului ; sechestrul şi pîrîtul în revendicare, pînă la pronunţarea sentinţei ; moştenitorul sau proprietarul pretorian şi cumpărătorul consensual pînă la împlinirea uzucapiunii (dacă îndeplinea toate condiţiile) ; uzufructuarul, în timpul vieţii sale.

[2] Unii din ei ocupînd, în cursul carierii politice, funcţia de pretor, alţii fiind consilieri ai pretorului [cf. H. Lévy-Bruhl, *Prudent et préteur*, în *R.H.D.*, 1926, p. 5—39 ; Jules Paoli, *Verba praeire dans la legis actio*, în *R.I.D.A.*, V, 1950 (*Mél. F. de Visscher*, IV), p. 283 urm. ; fie direct, fie în cadrul consultaţiilor date părţilor litigante şi supuse pretorului sau judecătorului spre apreciere, şi toţi influenţînd opera pretorului prin comentariile lor asupra edictului.

www.cimec.ro

prezența proprietarului de drept civil al cărui drept rămînea neatins, exercită o putere legitimă, cerută de realizarea unei *usus* vremelnic, legitim, tot așa cum *possessor a.p.* o făcea asupra unei *possessio*, în raport cu statul, beneficiind de o eficace apărare interdictală, era o soluție de bun simț și de o mare abilitate. Cu atît mai mult cu cît, istoricește, în secolul al III-lea î.e.n., pretorul nici nu avea sarcina unei astfel de rezolvări teoretice integrale. El se putea mulțumi să trateze pe titularii respectivi de drepturi, ca pe niște *possessores a.p.*, acordîndu-le interdictul *uti possidetis*, care, funcționînd pe bază de *imperium*, nu punea în cauză principiile lui *ius civile*.

În felul acesta, un creditor gagist (imobiliar), un moștenitor pretorian, un cumpărător consensual etc. au ajuns să fie tratați ca *possessores* — în caz de moștenire, pretorul a și spus-o textual : *bonorum „possessor"*. Iar situația juridică — nu de fapt — desprinsă de dreptul (care rămînea nediscutat și neatins) de proprietate asupra lucrului respectiv a ajuns să fie denumită *possessio*, și apărată prin interdicte, acesta fiind în fond scopul practic al întregii operații de construcție juridică. Un astfel de demers nu avea nimic de-a face cu extinderea apărării interdictale de la *possessio* -stare de fapt din dreptul public, la posesia (*Usus-Besitz*, cum ar spune M. Kaser) preexistentă în dreptul privat și recunoscută și acolo tot ca stare de fapt (dar neprotejată).

În dreptul privat, care lucra de mult cu noțiunea de *usus* și mai de curînd cu cea de *habere* în sensul primitiv arătat mai sus, fără a fi avut nevoie de o noțiune tehnică de posesie, își făcea acum intrarea noțiunea și termenul de *possessio* din dreptul public și apărarea interdictală a acesteia. Își făceau această intrare însă nu cu sensul de stare de fapt, independentă de orice titlu juridic, ci cu conținutul ei publicist de stare de drept, alta decît de drept civil, înzestrată cu singura ei sancțiune posibilă, cea interdictală, care acum se găseau îmbogățite cu o adevărată procedură contradictorie și care, nepurtînd numele de *actio*, nu venea în conflict cu principiile lui *ius civile*.

Procesul era posibil, fiindcă lumea romană trăia sub regimul descris, de sisteme juridice teoretic juxtapuse și, practic, concurente. Mai mult decît atît, problema posesiei nu se punea înlăuntrul aceluiași sistem juridic, ci, după cum am semnalat-o deja [1], ea se punea de la un sistem la altul, și ca o urmare a existenței lor.

*

3. Cronologia receptării limitate a apărării interdictale pentru cazurile de posesie prezintă o evidentă importanță. Soluțiile propuse nu sînt nici sigure nici concordante. Ele nu pot fi îmbunătățite, eventual, decît în studii monografice, pentru fiecare instituție, în parte. Un rezumat critic al rezultatelor obținute pînă acum și o încercare de completare a lor au fost date recent de M. Kaser, aprobat în general de Leifer, la care ne vom referi. Acest autor ajunge la concluzia că, începînd din a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. (cu unele excepții presupus anterioare),

[1] Vezi mai sus, III, 2.

www.cimec.ro

raporturile care ne interesează aici au fost sancţionate prin interdicte şi, deci, tratate ca raporturi de posesie. Autorul, ca toţi predecesorii săi, înţelege că trecerea s-a făcut de la sancţiunea unei stări de fapt (*possessio a.p.*) la aceea a altei stări de fapt (posesia privată), esenţialul fiind a se găsi sancţiunea unei stări de fapt, pe lîngă, şi independent de sancţiunea normală a unui drept (cf., totuşi, *supra*, p. 75, n. 1).

Această extindere, cu acest înţeles care nu este al nostru, ar fi avut loc, după Albertario [1], la început în materie de *in bonis*, ceea ce este neverosimil, fiind vorba de un caz în care *usus* ducea la uzucapiune, şi prin aceasta se găsea în contrast prea mare cu *possessio a.p.*, care excludea uzucapiunea [2]; după Bozza [3] şi Kaser [4], extinderea a început cu cele trei *cazuri* de posesie anomală: creditorul gagist, precariul şi sechestrul judiciar, ultimul autor presupunînd judicios că extinderea a trebuit să înceapă cu acele cazuri, în care era vorba de un imobil (precariul, excepţional gajul etc.), deoarece *possessio a.p.* era mărginită la imobilele funciare.

Autorii mai vechi căutau în posesia interimară a unui pîrît în revendicare cazul primitiv de folosire a interdictelor în dreptul privat. Opinie de nesusţinut, fiind contrară condiţiilor cerute de o primă aplicare a analogiei cu posesia de drept public.

Acceptînd ipoteza Prof. Fr. Bozza în formularea lui M. Kaser, socotim că trebuie adîncită o altă idee a romanistei italiene, care, în cîteva linii şi fără o coordonare a demonstraţiilor, admite că practica interdictelor s-a putut impune în instanţa pretorului peregrin, în legătură cu vînzările consensuale ale comerţului internaţional (între cetăţeni şi peregrini). Pentru noi, procesul în materie de vînzare este destul de vechi şi are o mare importanţă, dar n-a putut fi primul caz de extindere a interdictelor în dreptul privat. El a jucat însă un nou rol în extinderea noţiunii de posesie la mobile (sclavi, animale, obiecte de vînzare mai frecvente decît imobile).

★

4. De aceea ne vom opri aici mai mult asupra utilizării noţiunii de *possessio* în vînzarea consensuală, fără a putea analiza condiţiile apariţiei acestei operaţii obligatorii în a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n. [5].

Leges venditionis, dintre care unele ascundeau forme de locaţie neformaliste din dreptul censoric şi quaestoric (administrativ) şi influenţe elenistice puternice (drept peregrin), au uşurat rezolvarea problemelor pe care le puneau noile relaţii economice sclavagiste.

Este o dată istorică aceea cînd o instituţie atît de importantă ca vînzarea consensuală nu era pusă la dispoziţie de vechiul *ius civile* (ceea ce învederează dezafectarea lui treptată), ci de *ius gentium*, ca un adevărat expedient menit să permită rezolvarea pozitivă a unor probleme noi, fără

[1] *Studi*, II, p. 118.

[2] Bozza, *Il possesso*, I, p. 83, observă cu pătrundere că extinderea interdictelor din materie de *ager publicus* la operaţiile în care uzucapiunea era aplicabilă au constituit o cotitură în istoria posesiei.

[3] *Op. cit.*, p. 56—57.

[4] Vezi mai sus, p. 121.

[5] Vezi mai sus, p. 133.

www.cimec.ro

a se călca direct în picioare principiile lui *ius civile*. Dar cum în sistemul în care apărea, vînzarea consensuală n-ar fi putut să transfere — *solo consensu* — proprietatea quiritară şi cum nici în dreptul peregrin, nici în cel administrativ [1], modelele folosite nu s-ar fi putut întemeia pe transferul proprietăţii quiritare, s-a ajuns la cea mai ingenioasă soluţie : vînzarea s-a structurat, în *ius gentium*, nu ca un contract translativ de *dominium* (cum este în orice drept modern), ci ca unul care dă naştere obligaţiei de *vacuam possessionem tradere*.

De unde se putea lua în domeniul relaţiilor de *ius gentium*, la acea dată, noţiunea de *possessio* şi care putea fi semnificaţia ei ? Să admitem oare că s-a creat atunci, dintr-o dată (contrar procedeelor gîndirii sclavagiste), o noţiune nouă, şi anume posesia-stare de fapt (opusă unui drept) ? Să admitem că s-a legalizat o importantă formă de contract, atît de necesară, punîndu-se la baza ei „faptul posesiei", în sensul că un cumpărător va plăti un preţ bun pe un simplu „fapt", fără nici o culoare de „drept" ? O astfel de linie de dezvoltare a instituţiei este nefirească din toate punctele de vedere. Dimpotrivă, era firesc să se facă apel la o creaţie a domeniului (tot juridic) denumit *factum*, unde din cauza aceleiaşi incompatibilităţi faţă de *ius civile*, *possessio agri publici* apăruse şi se structurase ca o poziţie juridică, ca un fel de drept inferior, aşa cum va funcţiona această *possessio*, tot mai accentuat, în *in bonis*, în *bonorum possessio* etc.

La baza vînzării consensuale s-a pus deci nu un *ius*, ci o *possessio* în această accepţiune de poziţie juridică. Noutatea consta în aceea că această poziţie juridică era acum curajos receptată nu în dreptul *pretorian*, ci în *ius gentium*, unde, cu ajutorul acţiunilor *ex stipulatu* şi apoi prin *actio empti*, prin jocul garanţiilor de evicţiune şi pentru vicii, prin interpretarea bunei credinţe, *possessio* a ajuns să fie înzestrată cu un sistem eficace de acţiuni, mergînd pînă la putinţa de a sili pe vînzător să transforme *formal* în proprietate quiritară această *possessio*. Caracterul ei juridic era acum, evident, dar nu într-un cadru de acţiuni reale, ci într-un cadru obligator, care tindea totuşi la convertirea acestei *possessio* în *dominium*, aşa cum se întîmplaseră lucrurile şi pentru proprietatea pretoriană, prin mecanismul uzucapiunii.

Data exactă la care *possessio agri publici* a fost receptată în *ius gentium* n-o putem preciza. Putem însă admite, ca dată aproximativă, finele secolului al III-lea e.n., din moment ce această receptare este strîns legată de apariţia vînzării consensuale, pe care, sub o formă bine caracterizată — dar cu unele trăsături primitive, ca ansamblu de figuri juridice, mai mult decît ca un concept unificat — o întîlnim la Plaut (născut după 251 î.e.n.), Terentius şi Cato, adică în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. şi chiar înainte de această dată.

Procesul nu poate fi decît anterior celui care, în materie de revendicare, va duce la o altă formă de receptare a posesiei în dreptul privat. În acest ultim caz, accentul va fi pus, după cum vom vedea, pe aspectul de fapt, pe cînd receptarea din domeniul vînzării aplică noţiunea de *possessio* la o poziţie juridică neconformă cu *ius civile*, pentru a permite

[1] Care cunoştea şi vînzări, pe bază de lege specială, sursă de proprietate quiritară.

www.cimec.ro

tratarea ei ca pe un drept material eficient. Această deosebire este pentru noi un argument în sensul că receptarea posesiei în materie de vînzare este anterioară celei din materia revendicării.

*

5. În prima etapă, analogia n-a putut opera decît de la *vetus possessio* la raporturile de drept privat avînd ca obiect un nemişcător. Interdictul *utrubi* n-a putut fi creat decît ulterior, pentru operaţiile care purtau şi asupra mobilelor, şi la care noţiunea de *possessio* şi apărarea prin *uti possidetis* fuseseră deja aplicate în prima etapă : gaj, precariu, sechestru judiciar, dar mai ales vînzarea consensuală de sclavi şi de animale de muncă [1]. În jurul anului 200 î.e.n., *utrubi* fusese creat, dacă se admite că este menţionat la Plautus, *Stich.*, 696 şi 750 [2]. Dacă am putea ajunge la o precizare documentară asupra apariţiei acestui interdict, s-ar arunca asupra originilor posesiei private o lumină care astăzi rămîne conjecturală.

Aplicarea noţiunii de posesie la vînzare, şi imediat după aceea la *in bonis* în general, a avut drept consecinţă, tratarea ei ca un element al uzucapiunii. Bozza vede oglindindu-se acest proces în vechea expresie *usucapere possidendo* [3], care ar distinge posesia de uzucapiune, expresie căreia alţi autori [4] îi neagă orice valoare în acest sens. Oricum, posesia n-a putut ajunge la acest tratament înainte de a se fi creat excepţia de posesie vicioasă, absentă din formula primitivă a lui *uti possidetis*, dar menţionată pe cît se pare la Terentius, *Eun.*, 319 (anul 161 î.e.n.) şi atestată sigur de legea agrară din a. 111 î.e.n., pentru a nu mai aminti de formula interdictului pe vremea lui *Aelius Gallus*, la *Festus*, v-o *possessio* [5].

Pentru noi, apariţia excepţiei de posesie vicioasă este legată de aceea a elementului bunei credinţe şi justului titlu (totdeauna solidare între ele), ca elemente constitutive ale uzucapiunii, diferite de posesie. Nu se poate vorbi de viciul posesiei, fără să se distingă între uzucapantul de bună credinţă şi cu just titlu, şi cel de rea credinţă şi fără titlu.

Totdeodată, excepţia amintită era legată de problema detenţiei. A poseda violent, clandestin sau cu titlu de precariu, presupunea sau că noţiunea de posesie s-a extins atît la *iusta possessio*, cît şi la posesia *vi, clam aut precario*, degajînd ca element esenţial suficient numai detenţia, sau că aceste două figuri au fost net separate una de alta. Procesul a avut ambele aspecte : limba comună a extins pe *possidere* şi la detenţie, iar limba juridică proceda la fel tocmai în clauzula excepţiei de posesie *vi, clam aut precario*, sau atunci cînd a ajuns să vorbească de *iusta* şi *iniusta possessio*. Totuşi, din punct de vedere tehnic, rămîne caracteristică pentru dreptul roman tendinţa, încă din această perioadă, de a distinge între posesie şi detenţie. Aceasta se explică prin originea istorică a noţiunii de posesie : aceasta n-a fost degajată prin analiza situaţiilor care alcătuiau stări de fapt,

[1] Cf. Bozza, *op. cit.*, I, p. 83.

[2] Vezi lit. la Kaser, *op. cit.*, p. 281 şi n. 12.

[3] Cic. *De leg.*, 2.48 ; Gaius, 2.41. În acelaşi sens se poate adăuga textul din Frontinus (mai sus, p. 95) : *neque possidendo ab alio quaeri possunt.*

[4] Bonfante şi Albertario, *Studi*, II, p. 115 şi n. 1, acesta referindu-se la Gaius, 1, 111 unde *possessio* = *usus* asupra femeii, argument care îşi pierde din valoare în lumina noilor concepţii despre *usus*, cf. mai sus, p. 130, n. 1.

[5] Vezi mai sus, p. 137 şi 150.

www.cimec.ro

deținerea pur materială a lucrului (posesia obiectivă a secolului al XIX-lea), ci din *possessio a.p.*, care am văzut cît era de departe de o simplă stare de fapt, de un simplu caz de detenție.

Nu este exclus ca faimoasa eroare a lui Q. Mucius Scaevola (*D.*, 41.2.3.23) să fie un episod al acestui proces de separare a detenției de posesia privată: la acea epocă, distincția nefiind bine conturată, Q. Mucius a putut trata ca o *causa possessionis*, cazul de *missio in possessionem servandi causa*, socotit ulterior o simplă cauză de detenție [1].

De acest proces de separare a posesiei de simpla detenție se leagă și apariția în secolul al II-lea î. e. n. a noțiunii de *animus possidendi*, pe care Albertario [2] îl crede de apariție mai tîrzie. În același timp, noi credem că noțiunea de *animus* devenea necesară în momentul cînd noțiunea de *possessio* s-a aplicat proprietarului: pentru a distinge poziția lui de posesor, de aceea de proprietar, fără a reduce posesia la simpla detenție (pentru motivele mai sus examinate), noțiunea de *animus* era singura potrivită. În fine, noțiunea de *animus* era singura care permitea aplicarea posesiei la relațiile familiei romane cu exteriorul, fără a pune în cauză principiul patriarhal al structurii ei [3].

Oscilațiile la care a fost supusă noțiunea de posesie în această perioadă de elaborare se oglindesc în aplicarea ei în noua materie a uzufructului. Dintr-un text celebru al lui Cicero [4], știm că pe vremea lui și în perioada imediat anterioară, uzufructuarul avea calitatea de posesor, și numai după această perioadă de ezitare i s-a refuzat această calitate. Mergîndu-se pe această linie, dreptul clasic s-a stabilizat în sensul că, în afara dreptului de proprietate, celelalte drepturi reale exclud posesia pentru titularii lor — aceștia sînt detentori sau, în terminologia savigniană, posesori derivați (*nomine alieno*). Explicația rezidă pentru noi în nevoia de a nu adînci dezmembrarea sau divizarea funcțională a dreptului de proprietate, inerentă constituirii unor drepturi reale, și în preocuparea corelativă, de a menține — din punct de vedere posesoriu — pe titularul dreptului real, în dependență de proprietar [5]. Excepția admisă în cazul creditorului gagist se explică prin data [6] la care această excepție a fost admisă în favoarea creditorilor, cu poziția socială pe care aceștia o deținеau față de ceilalți titulari de drepturi reale. De altfel, soluția primitivă suferă schimbări în dreptul postclasic.

---

[1] Altă explicație la Bozza, *Il possesso*, I, p. 85: Q. Mucius se referea la trimiterea în posesie a pîrîtului în revendicare, în rarele cazuri cînd, pe vremea lui, se mai folosea procedura sacramentului (în petiția de ereditate), *sic*: Carcaterra, *Possessio* etc., p. 163 și Albertario, *Studi*, II, p. 125, care se gîndește și la altă explicație: posesia izvorînd din decretul următor constatării că s-a produs o *iusta causa*; contra Kaser, *op. cit.*, p. 338—339 și nr. 37, care crede că Q. M. a folosit *possidere* în sensul de *deținere*, așa cum era folosit și în edict.

[2] *Studi*, II, p. 121—122; *contra*: Bozza, *op. cit.*, p. 88, care menține teza lui Bonfante.

[3] Vezi mai sus, IV, 1. Cf. mai jos, p. 168.

[4] *Pro Caec*, 32.94; *sic*: Costa, *Cicerone giureconsulto*, I, p. 123; *contra*: Kaser, *op. cit.*, p. 338—339, după care Cicero ar fi folosit *possidere* în sens netehnic.

[5] Comp. A. V. Venediktov, *op.cit.*, p. 313. Interesul claselor avute de a nu se apăra posesia derivată nu este invariabil, vezi p. 315.

[6] Anterior epocii la care chiar uzufructul a fost în mod trecător considerat ca un caz de posesie.

www.cimec.ro

O altă trăsătură inițială a posesiei private este incompatibilitatea ei cu raportul de obligație, aspect pus în lumină de Bonfante [1] : nici depozitarul, nici comodatarul sau chiriașul nu sînt, în dreptul clasic, posesori. Posesia precaristului și a sechestrului judiciar nu sînt excepții de la această regulă, fiindcă raporturile respective n-au început prin a fi structurate ca raporturi de obligație, după cum posesia cumpărătorului nu constituie nici ea o excepție de la regulă, deoarece regula privește pe debitorul (posesor), pe cînd cumpărătorul (posesor) este creditor tocmai pentru crearea unui raport de posesie. Pe de altă parte, în materie de vînzare posesia este un succedaneu al transferului de proprietate, din care cauză, în cadrul bunei credințe a și fost întregită printr-un act efectiv de transfer al proprietății.

Acest tratament al posesiei în materie de obligație este pentru noi dovada că posesia privată romană a fost elaborată pe alte baze decît ideea de stare de fapt.

Dacă s-ar fi plecat de la posesia-stare de fapt, acest element găsindu-se îndeplinit în cazul fiecărui debitor, toate raporturile de obligație ar fi trebuit să dea naștere la un raport de posesie în persoana debitorului. Dar istoricește s-a pornit de la *possessio a.p.*, de la o poziție juridică sancționată specific. Din această cauză a fost mai natural ca într-un raport obligator legalmente consacrat, dreptul clasic să excludă ideea aceasta de posesie, considerînd că interesele părților sînt integral satisfăcute prin acțiunile personale care au luat naștere și prin dreptul de proprietate, aflat în patrimoniul uneia din părți, care comporta și apărarea posesiei *proprio nomine* (deci în folosul imediat al debitorului detentor și în acela, mediat, al creditorului proprietar). Excepțiile ulterioare, în special post-clasice, de la această poziție, se vor datora și transformărilor generale ale noțiunii de posesie, care se depărta de originea sa istorică, devenind posesia-stare de fapt, și acțiunii directe, în sectorul respectiv, a unor factori sociali care rămîn de identificat în cercetări speciale.

O problemă care a preocupat mult pe istoricii posesiei, de la disertația lui Partsch [2] din 1905 încoace, este caracterul cauzal al posesiei romane. În această concepție, este posesie cauzală (sau cauzată) posesia-stare de fapt care nu se bucură de protecție juridică decît ca o stare întemeiată pe un act legitim, în temeiul căreia lucrul posedat a fost dobîndit : *iusta possesio*. După Partsch, posesia cauzală ar fi fost înlăturată la Roma de doctria lui *animus* și *corpus*, introdusă sub influența filozofiei grecești.

Dacă ne amintim că în secolul I î.e.n. numele lui Q.M. Scaevola este legat de teoria cauzelor posesiei (*causae possessionis* [3], cu noțiunea

[1] *Scritti giur. vari*, III, p. 529 urm. ;*Corso*, II), *l. c.* ; *sic* : Bozza, *op. cit.*, p. 88. Bonfante explică regula prin împrejurarea că în ambele cazuri folosința lucrului este legalmente delimitată și se exclude dominația deplină, autonomia, fără limită și fără termen, în folosirea lucrului, în timp ce posesia înseamnă nu raport material cu lucrul, ci stăpînire „*signoria*".

[2] *Die Schriftformel im röm. Provinzialprozess*, Breslau, 1905, urmat de Seligsohn, *Iusta possessio*, Diss. Freiburg [1927].

[3] Fiind știut că atunci cînd titlul *pro suo* se constituie în cauză de posesie, teoria cauzei depășește domeniul posesiei cauzale. Dar teoria n-a fost concepută pentru a permite folosirea titlului *pro suo*, ci pentru că funcționarea posesiei era inițial legată de existența unei *causa adquirendi* reală. Lipsa cauzei, ca titlu *pro suo*, a fost convertită în *causa*, prin analogie juridică, într-o fază secundară, cînd posesia își pierdea treptat caracterul cauzal, dar totodată într-o perioadă în care posesia trebuia, cel puțin formal, să fie legată de o cauză.

www.cimec.ro

corelativă de *genus* sau *genera possessionum*), problema posesiei cauzale dobîndeşte un interes netăgăduit. Mai mult, însăşi *possessio a.p.* era o formă de posesie cauzală, şi influenţei ei se datoreşte, într-o primă fază, constatarea că dreptul privat a lucrat cu aceeaşi noţiune ale cărei urme puternice se regăsesc în categoriile de *possessio civilis* şi *iusta possessio*. Totuşi rapida diversificare a noţiunii de posesie în *civilis*, *ad interdicta* şi *naturalis* dovedeşte că dreptul clasic va depăşi noţiunea de posesie cauzală. Aceasta va cunoaşte o reactualizarea numai în dreptul postclasic, în condiţii ce vor fi expuse în partea a doua a acestor cercetări.

Trebuie insistat aici asupra împrejurării, deja semnalate, că un număr de cazuri sancţionate juridic la început în cadrul noţiunii de posesie : *bonorum possessio*, *in bonis*, *missio in possessionem ex secundo decreto*, *venditio bonorum* şi chiar *possessio bonae fidei*, au depăşit acest nivel, printr-o sancţiune pretoriană normală — acţiunea publiciană etc., — devenind drepturi pretoriene, net distincte de simpla posesie interdictală. Este încă un aspect al problemei noastre care nu se poate explica decît prin originile instituţiei în interpretarea propusă de noi.

*

6. Extinderea noţiunii de *vetus possessio* la situaţia creditorului gagist, a precaristului etc., avînd ca scop să compenseze o lacună în sistemul lui *ius civile*, nu putea duce la degajarea sensului de stare de fapt. În degajarea acestui sens, pasul hotărîtor l-a constituit aplicarea noţiunii de posesie şi a interdictelor la situaţia împricinaţilor în revendicare.

Am văzut că nevoile de simplificare ale procedurii sacramentului au dus la introducerea procedurii prin sponsiune, trecere legată şi de transformarea lui *meum esse* din *potestas* în drept subiectiv abstract, accentuată în procedura formulară. Acest complex proces era însă condiţionat de folosirea noţiunii juridice de posesie, conceput ca o stare de fapt, şi elaborarea ei n-a întîrziat să se producă.

În noua procedură fiind vorba nu de dovedirea unei puteri relativ mai bune, ci tot mai mult de a unui drept subiectiv abstract, sarcina probei a revenit exclusiv reclamantului, care nu se va gîndi s-o facă, decît dacă dreptul lui abstract nu coincide cu stăpînirea materială a lucrului. Ca soluţie a acestei probleme, pîrîtul în revendicare a fost tratat ca un *possessor a.p.* Ecoul acestui proces s-a păstrat lămurit în sursele noastre[1]. Procesul a fost posibil pentrucă cel ce se crede titularul unui drept subiectiv abstract, dacă are şi aparenţa lui materială, posesia, nu mai are nici o problemă juridică de rezolvat. Titularul unei *potestas*, prin aparenţa materială a posesiei, n-ar fi putut face ca puterea lui să fie mai bună decît cea adversă, deoarece *potestas* nu este susceptibilă de aparenţă materială (în ciuda puternicului element fizic, material pe care îl conţine).

În loc de a crea un sistem posesoriu propriu, pentru nevoile revendicării, pretorul a tratat, prin analogie, pe litiganţi ca pe nişte *possessores* de parcele din *ager publicus*, deschizîndu-le calea interdictului *uti possidetis* şi ulterior şi pe a lui *utrubi*, creat în materii vecine, şi a făcut aceasta păstrîndu-se condiţiile iniţiale de existenţă ale fiecărui interdict. În felul

[1] Gaius, IV, 148 ; *D.*, 43.17.1.3.

www.cimec.ro

acesta, posesia interimară se transformă într-o complicată instanță interdictală, care putea comporta o cascadă de procese. Numai din cauza utilizării, în revendicare, a unui sistem existent, creat pentru alte condiții, s-a putut cere, de pildă, pîrîtului într-o revendicare să aibă o posesie de peste șase luni, în anul precedent revendicării, pentru ca să i se recunoască în această acțiune calitatea de pîrît. Pentru același motiv, complicata procedură interdictală a trebuit să se aplice ca procedură simplificată și rapidă, de care ar fi avut nevoie o adevărată apărare posesorie a proprietarului, debarasat de calitatea lui petitorie.

Treptat, și mai ales după dispariția posesiunilor pe *a.p.* la finele secolului al II-lea î.e.n. [1], sensul analogiei semnalate n-a putut decît să scadă, pentru ca să se impună pretorului și jurisconsulților ceea ce era nou, specific în poziția interdictală a pîrîtului în revendicare. În fața dreptului de proprietate quiritară, ce urma să fie consfințit prin sentință, situația pîrîtului apărea ca un non-*ius*, care se producea însă în cadrul aceluiași sistem, fără a fi nevoie de o corectare a lui, fiindcă dreptul, ca atare, rămînea apărat prin revendicare. În opoziție cu *ius dominii*, ce în mod evident nu putea avea legătură cu interdictul, situația pîrîtului, postulant și învingător în interdict, trebuia să fie structurată ca o *res facti*, dar de data aceasta într-un sens nou [2] față de acela al dreptului vechi : *factum* devenea acum, în cadrul aceluiași sistem (*ius civile*), învelișul material, manifestarea exterioară, aparența unui drept civil.

Din această incidență istorică s-a născut o solidarizare limitată între posesie și proprietate, în sensul că posesia nu poate fi învelișul material decît al proprietății : și înțelegem dece s-a putut spune cu atîta stăruință că posesia este în fapt ceea ce proprietatea este în drept, și dece *animus possidendi* a fost interpretat (Savigny) ca un *animus domini*.

Această solidarizare limitată — exprimată dialectic și prin cunoscutul *nihil commune habet possessia cum proprietate* — n-a fost depășită într-o anumită măsură decît în dreptul post-clasic, prin introducerea timidă a noțiunii de *quasi-possessio* [3], posesia altui drept decît a celui de proprietate (mai exact a unui lucru supus dreptului de proprietate), posesie care, în nici un caz, nu mai putea fi legată de un *animus domini*[4].

★

7. Conturarea riguroasă și generalizarea maximă a noii noțiuni de posesie s-a produs în momentul elaborării, de către jurisconsulți, a titlului *pro suo*, ca o cauză de posesie, și prin extinderea calității de posesie, la hoț. La prima vedere, pare absurd că un proces care urmărea

[1] În cadrul altor concepții, Albertario, *Studi*, II, p. 119—120 ; 128 și Bozza, *op. cit.*, p. 85 au dat acestui eveniment toată importanța cuvenită pentru dezvoltarea noțiunii de posesie.

[2] Care coexistă cu vechea accepțiune (supra, III, 2), condamnată a deveni un element supraviețuitor numai după o îndelungată perioadă de contaminare reciprocă a celor două sensuri.

[3] După Albertario, *Studi*, II, p. 312 și 365, *quasi possessio* în cele cinci locuri din Digeste unde este folosit, ar fi interpolat, iar *aut quasi possessione* din Gaius, 4.139, ar fi o glosă ; cf. Max Kaser, *Z.S.S., R.A.*, LXX, 1953, p. 167 și *Röm. P.R.*, I, p. 330, n. 25.

[4] Dezvoltarea la care ne referim în text și rolul concepțiilor filozofice grecești în elaborarea noțiunilor juridice de *animus* și *corpus* aparțin perioadei care va face obiectul părții a doua a studiului nostru.

www.cimec.ro

apărarea proprietății și satisfacerea intereselor de clasă ale posedanților, să ajungă la protecția hoțului. Tot așa pare contradictoriu că sistemul de drept care, prin excepția de posesie vicioasă, excludea de la apărare orice posesie *vi, clam aut precario*, nu o excludea și pe cea născută din furt. Acest paradox clasic al teoriei posesiei este examinat de toți autorii și el este lămurit de mult. Sistemul de apărare a proprietății și a titularului de drepturi, ca și interesul de a reprima violența și justiția privată, nu se pot realiza în condiții trainice, dacă nu este apărat și hoțul posesor, în raport cu terții neproprietari care, fără drept și pe căi de fapt, îl tulbură pe hoț în posesiunea sa. Nevoile de abstracție juridică a dreptului roman clasic și metodele juriștilor romani de separare relativ riguroasă a noțiunilor și a categoriilor juridice, n-au făcut decît să ușureze procesul de generalizare în sensul mai sus expus, întîlnit după aceea și în alte sisteme de drept.

*

8. Elaborarea — cu imperfecțiunile semnalate — a noțiunii de posesie pe aceste baze noi a fost o cucerire istorică a dreptului roman. Jurisconsulții romani nu i-au simțit totdeauna nici adevăratul conținut, nici adevărata valoare. Dezvoltarea posesiei în dreptul clasic și post-clasic s-a desfășurat în cadrul unor puternice contradicții.

Multe din realitățile sistemului roman de drept, la nivelul atins în epoca clasică, cereau cu o forță crescîndă ca posesia să fie concepută și utilizată sub forma de aparență a drepturilor, și am văzut că dreptul clasic s-a angajat pe această cale, oglindind nevoile de maximă apărare a proprietății stăpînilor de sclavi, atît ca „proprietari" cît și ca „posesori".

Totuși, puternice interese de clasă — puse în lumină de A. V. Venediktov[1] — și stadiul de dezvoltare al tehnicii juridice[2] au împiedicat găsirea unei formulări teoretice noi, adecvată și armonios generalizatoare.

Multe formulări teoretice clasice — noțiunea inițială de *causa possessionis*; *possessio* transformată în drept pretorian subiectiv; opoziția dintre posesie și detenție, între *possessio naturalis* și alte forme de posesie — converg spre vechiul sistem al posesiei-stare juridică. Dimpotrivă, în dreptul lui Iustinian extinderea posesiei la alte drepturi decît proprietatea[3] s-a îmbinat — în mod contradictoriu — cu elaborarea ei sub formă de drept distinct: *ius possessionis*.

Aceste zigzaguri și căutări ale dreptului roman au înrîurit considerabil dezvoltarea ulterioară a posesiei. Ecourile lor se găsesc din plin în dificultățile și obscuritățile teoriei posesiei din dreptul feudal și capitalist.

Clarificarea lor a început parțial în secolul al XIX-lea. În cadrul operei sale de jurist burghez, Jhering a contribuit la această clarificare, așa cum a arătat-o recent A. V. Venediktov[4]. Juristul sovietic însă a izbutit

[1] A. V. Venediktov, *Op. cit.*, II, p. 319.

[2] Multiplicitatea de sisteme juridice persistă în toată perioada clasică.

[3] Ceea ce presupune generalizarea ideei de posesie-stare de fapt.

[4] A. V. Venediktov, *op. cit.*, II, p. 319 și n. 127: „Spiritul îngust de clasă a împiedicat și pe juriștii care concepeau mai clar decît alții mecanismul juridic al apărării posesorii să găsească soluția justă a acestei probleme. Ne referim la teza lui Jhering în sensul că posesia nu

www.cimec.ro

să pună în lumină, printr-o generalizare şi potenţare a rezultatelor anterioare, calea unei soluţii definitive : posesia ca aparenţă (înveliş material) a drepturilor, posesia ca prezumţie nu numai a dreptului de proprietate, ci a oricărui drept susceptibil de o expresie socialmente obiectivată, materializată.

Acest punct de ajungere nu poate fi proiectat, ca atare, asupra dreptului roman, deoarece el este rezultatul unui vast şi complex proces istoric.

În continuarea cercetărilor noastre, vom încerca în partea a doua a prezentului studiu să înfăţişăm desfăşurarea acestui proces în dreptul roman clasic şi în cel post-clasic pînă la Iustinian.

OT „POSSESSIONES" К „POSSESSIO"

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ОБРАЗОВАНИЯ ПОНЯТИЯ СОБСТВЕННОСТИ В РИМСКОМ ПРАВЕ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Критическое исследование богатейшей литературы на тему о римской посессии позволяет автору установить, что предположение Niebuhr-Savigny, касающееся публицистического происхождения посессии, является в настоящее время доминирующим, но что необходимо сформулировать с большей ясностью его методологические прикосновенности, а именно: относилась ли рецепция *possessio* административного права частным правом в конце существования Республики только к санкции *(interdicta)*, для которой было необходимо понятие, существовавшее до частного владения *(usus? habere?)*, или оно относилось только к самому понятию *possessio agri publici*, которое, возможно, применялось к требованиям частного права. В последнем же случае,

---

este apărată pentru ea însăşi, ci pentru dreptul de proprietate, în vederea reparării căruia se acordă posesorului un mijloc de apărare special — simplificat al dreptului de proprietate : acţiunile posesorii".

Este teza lui Jhering din 1865 sintetizată în vestita formulă : „posesia este bastionul avansat al proprietăţii" („Bollwerk" ; „ouvrage avancé").

A. Fliniaux, *Cours de droit romain*, 1ère année lic., p. 493, a arătat că în 1849 un autor rămas obscur, Esquirou de Parieu, în *Rev. de dr. fr. et étranger*, p. 187, lansase aceeaşi formulă : „Proprietatea, căreia posesia îi serveşte ca o prezumţie şi ca un semn, reclamă o protecţie împotriva căilor de fapt, care n-ar putea atinge posesia, fără să ameninţe dreptul cel mai înalt pe care ea îl acopere. Acţiunea protectoare a posesiei este deci sub acest aspect, dacă ne este îngăduită comparaţia, un fel de bastion avansat care apără vecinătatea imediată proprietăţii însăşi (*une sorte d'ouvrage avancé qui défend les abords de la propriété elle-même*) împotriva atacurilor, ale căror repercusiuni ar zdruncina-o pe ea însăşi".

Este un text curios şi interesant, ignorat de civilişti. Jhering nu merge mai departe de acest text, decît atunci cînd defineşte, în treacăt, posesia ca „latura faptică a dreptului" (*die Tatsächlichkeit des Rechts*), vezi *Der Besitz*, în *Jahrb. f. Dogm.*, XXXIII (XX), 1893, p. 58.

www.cimec.ro

пополнила ли эта рецепция существовавшую до тех пор пустоту, заменила ли она новой *possessio* структуру *jus civile*, или привела к слиянию старого понятия (лишенного санкции) с новым, имеющим запретительную санкцию.

В настоящее время всеми признано, что римская посессия подвергалась в ее развитии коренным преобразованиям, и, таким образом, является естественным ее отличием от понятия „современного" права. Все же анахронически допускается, что с самого начала в римском праве было известно и осуществлялось (хотя только в зачаточной форме) противопоставление между законом, утвержденным, как таковым, и фактом, могущим иметь какое-нибудь юридическое значение, независимо от акта на право. Такой вывод создает предположение, что в Риме с самого начала существовала юридическая система, основанная на соотносительных понятиях акта на право, с одной стороны, и субъективного права, с другой — положение явно противоречивое у авторов, которые основывают на понятии *potestas* как посессию (с Bonfante), так и права старого *ius* (с F. de Visscher). С другой стороны, методы, применяемые западными авторами, будь-то юридический, филологический или критико-исторический (имеющие идеалистическую и формалистическую окраску) не в состоянии привести к объяснениям, основанным на более глубокой причинности, на определенном характере исторических процессов в зависимости от их экономической базы и общего развития исследуемого общества.

Автор приводит некоторые черты старого римского права, без которых исследуемая тема не может быть правильно понятой, а именно:

а) дуализм юридического режима римской собственности, наблюдаемый в *ager publicus* и *meum esse (dominium) ex iure Quiritium;*

б) селективный партикуляризм и формализм с магическо-анимистическим оттенком;

в) системный характер *potestates* в *ius Quiritium* в противопоставлении с классическим правом, которое становится „системой отвлеченно определенных субъективных прав".

Все эти черты должны быть рассматриваемы в их определенной связи с объективными условиями развития общества.

На основании черты, указанной в пункте б), органическое происхождение которой нужно искать в первобытно-родовом обществе, автор выводит, во-первых, противопоставление между сферой общественных отношений под названием *ius* (*ius* — ритуализированное отношение, вошедшее в обычай по воле господствующего класса) и *factum* — сферой отношений неселектированных в сфере *ius*, но которые постепенно могли требовать социальной регламентации, и, во-вторых, невозможность для соответствующе йсистемы осознать и практически поставить вопрос посессии, то есть одновременного режима для того же отношения как права *(ius)* и как факта, могущего иметь юридическое значение независимо от места, занимаемого им в системе *ius*. С другой стороны, в этих условиях происходит явление, присущее рабовладельческому строю: множественность юридических систем, которые вначале сопоставляются *(ius Quiritium)* с низшим теоретическим значением, но которые

www.cimec.ro

практически приспособляют гражданское право к преобразующимся потребностям рабовладельческого строя.

Достигаемый результат не имеет соответствия в современном унитарном праве: фактические положения (в смысле *actio in factum*) в отношении *ius (civile)*, все же составляют предмет юридической регламентации в пределах другой сопоставленной юридической системы, по причине чего и не могут быть равносильными современному владению (так называемому фактическому положению). Когда же в классическом праве различные сопоставленные системы стали приближаться к относительному единству (что обнаруживается употреблением, хотя и не всегда, термина *ius* для их определения) архаическое противопоставление *ius factum* предоставило место новому (на этот раз рационального характера), находящемуся в полностью разработанной форме в современном понятии о посессии. В то же время перевод этого вопроса эволюционированного права в сферу старого римского права явился бы анахронизмом, подтверждаемым исследованием черты, определенной в пункте в). Действительно, старое право, будучи „системой *potestates*", а вопрос посессии предполагая структуру, связанную с техникой субъективного права и юридического акта, которые появляются лишь в классический период (в широком смысле), в то время когда римское право переходило в „систему субъективных прав", отображая преобразования античного рабовладельческого строя и римского государства в период его средиземноморской экспансии, становится вполне понятным отсутствие в старом праве посессии.

Этот вывод подтверждается аналитическим доказательством, касающимся отделов старого римского права, в котором по причине указанного анахронизма говорилось до последнего времени о посессии: *usus*, притязание на право; *habere* и кляузы при продаже; *fiducia-pignus*; *precarium*; юридический секвестр; *missiones in rem, in bona, in possessionem*. Таким образом, *usus* не имел цели пополнить, как в классическом праве, отсутствие акта продолжительной посессии (вопрос, не существующий в системе *potestates*), а стремился предоставить продолжительностью *(vetustas)* неоспоримого соответствия с легальностью группы высшую и первичную форму *auctoritas* (соотносительную акту в классическом праве), продиктованную уровнем развития рабовладельческого общества.

Структуру *iudicium duplex* первичного притязания (связанного с понятием об относительной собственности у М. Казер) автор объясняет понятием „сила", которое в свою очередь объясняет само явление, выраженное противопоставлением того, что называлось *relatives* и *absolutes Eigentum*. *Possessio agri publici* является для автора моментом, присущим сфере *factum* (в примитивном римском смысле слова), подверженным юридической регламентации помимо *ius*. Таким образом, *possessio* является юридическим условием, обладающим и соответствующей санкцией согласно интересам доминирующего класса.

Вначале possessiones представляли патрициям возможность присвоения *ager publicus*, что обобщившись привело бы к форме рабовла-

www.cimec.ro

дельческого государства при посредстве „патрициента", противоположной централизму, победившему в Риме.

Политике патрициев, возобновленной оптиматами, противостояли не только силы, поддерживающие путем прогрессивной централизации известную форму государства-крепости, но и притязания плебеев и борьба народной партии. Таким образом, создалось шаткое, с юридической точки зрения, положение старых *possessiones*, отображенное во многих источниках.

В тексте Isid., *Etym.*, XV, 13, 3 fine автор находит отголосок одного *ager nuncupatus*, что *possessio* является объектом *nuncupatio*, несовместимой с обыкновенным фактическим положением. В Festus (по *possessio*) автор находит первое применение доктрины Цицерона о материальности и нематериальности, приведенное в праве Aelius Gallus в том смысле, что посессия в частном праве (не вполне отделенная от *possessiones*) является *res quae tangi non potest*, то есть нематериальной.

Рецепция понятия *possessio* в частном праве привела к двум группам четко разграниченных положений:

а) положение „юридическое условие", которое заключает *possessio agri publici*, где *possessio* покрывает право и кончает тем, что входит в состав одной из правовых систем, иногда даже в гражданское право: *bonorum possessiones; possessio vel usus fructus* на землю в провинции; *missio in possessionem ex secundo decreto; possessio bonae fidei; vacua possessio* в области продажи и т. д.;

б) положение *de factum* (*non-ius* как в *actio in factum*) приводит к понятию факта в связи с общей юридической системой и кончает тем, что выводит понятие посессии в частном классическом праве, а также в современном праве. Но сложное происхождение (дуалистическое) этого процесса заметно в постклассической теории *ius possessiones*.

В последней части исследования автор описывает фазы этого процесса, который по его предположению имел место в рамках предыдущего развития, отделение „факта" посессии от „права" собственности должно было внедриться также в процедуру нового притязания (в котором каждая сторона имеет нормально по одной процедурной роли). Автор настаивает на аналогическом значении *possessio agri publici* в юридической конструкции договорной продажи и объясняет этим же значением не только вопрос так называемой *iusta possessio* (Partsch, Seligsohn), но и необходимость, которую чувствовали *veteres* в частно-владельческой теории, в *causa possessiones*, скопированной с *causa adquirendi* (в области прав). Первоначальное появление посессии как „факта самостоятельного акта" так, как это допускает доминирующая доктрина, оставляет необъяснимыми фазы исторического процесса образования классической посессии.

Конструкция акта посессии *pro suo* создала кризис этого примитивного взгляда, связанного с прошлым, и вменила освобождение нового понятия о посессии, независящего от акта, и, таким образом, безразличного к своему характеру *iusta* или *iniusta (possessio)*.

Причины, по которым *possessio agri publici* была воспринята в частном праве, необходимо искать в экономических, социальных и идео-

www.cimec.ro

логических преобразованиях, которые к концу III века до н. э. постепенно внедрили новую систему субъективных прав (в которой новое понятие о посессии является ее основной частью).

Для того чтобы ответить на эту объективную необходимость, римские юристы той эпохи прибегли к своим хорошо известным приемам — фикциям и аналогиям, характерным, впрочем, для развития любого рабовладельческого права. Они распространили процедурные достижения, осуществленные в отношении *agri publici* не только в области юридических положений, которые впоследствии (с переменной эффективностью) были непосредственно оформлены как „права", но и в области положений, которые будучи связанными промежуточными фазами с понятиями о *iusta possessio* и *de cause possessionum* образовались как и посессия в частном праве, то есть как положение *de facto*, юридические эффекты которого проявляются независимо от акта (понятие также характерное для новой системы субъективных прав).

Автор доходит в своих исследованиях до конца существования Республики и предполагает продолжить в следующем исследовании восстановление до Юстиниана с целью осветить по римским источникам общее явление посессии, которое все еще ставит, например, в социалистическом праве новые и животрепещущие вопросы теоретического и практического значения.

DES «POSSESSIONES» À LA «POSSESSIO»

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DU PROCESSUS HISTORIQUE DE FORMATION DE LA NOTION DE POSSESSION DANS LE DROIT ROMAIN

RÉSUMÉ

L'analyse critique de l'abondante littérature en matière de possession romaine permet à l'auteur de constater que l'hypothèse de Niebuhr-Savigny sur l'origine publiciste de la possession est aujourd'hui dominante, mais que la nécessité se maintient de poser plus clairement ses implications méthodologiques, à savoir: la réception de la *possessio* du droit administratif dans le droit privé, à la fin de la République, n'a-t-elle porté que sur la sanction (*interdicta*), dont il se serait agi de faire bénéficier une notion préexistante de possession privée (*usus*; *habere*?), ou bien a-t-elle embrassé la notion-même de *possessio agri publici*? Et, dans ce dernier cas, la réception comblait-elle un vide antérieur, ou bien y a-t-il eu substitution à une structure de *ius civile*, ou plutôt fusion de celle-ci (dépourvue de sanction) et de la nouvelle possession publiciste, douée de sanction interdictale?

On reconnaît unanimement aujourd'hui que la possession romaine a subi dans son développement de profondes transformations, et elle ne peut être que différente de la possession consacrée par les législations modernes (se différenciant elles-mêmes selon le type de société auquel

www.cimec.ro

elles appartiennent). Cependant, on admet encore que, dès le début, le droit romain aurait conçu et mis en œuvre (ne serait-ce que sous une forme plus embryonnaire) l'opposition entre le *droit* sanctionné en tant que tel, et le fait dont les effets juridiques se produiraient indépendamment du titre de droit. C'est ce qui suppose l'existence à Rome, dès les origines, d'un système juridique fondé sur les notions corrélatives de titre et de droit subjectif, position nettement contradictoire chez les auteurs qui font reposer sur l'idée de *potestas*, à la fois la possession (avec Bonfante) et les droits de l'ancien *ius* (avec F. de Visscher). D'autre part, la méthode utilisée par les auteurs occidentaux, tour à tour juridique, philologique ou historique (à tendance idéaliste et formaliste), n'a pu conduire à des explications s'appuyant sur une profonde causalité historique et sur le caractère déterminé des processus juridiques, par rapport à leur base économique et au développement général de la société envisagée.

L'auteur se réfère à certains traits caractéristiques de l'ancien droit de Rome, dont la connaissance est indispensable pour la solution juste du problème traité, à savoir : *a*) Le dualisme du régime juridique de la propriété romaine : *ager publicus* et *meum esse* (*dominium*) *ex iure Quiritium*. *b*) *Le particularisme sélectif et le formalisme* à *coloris magico-animiste*. *c*) Le caractère d'un système de *potestates* que revêt le *ius Quiritium*, par contraste avec le droit classique, qui apparaît de plus en plus comme un «système de droits subjectifs abstraits»; tous ces traits n'étant que le reflet déterminé des conditions objectives du développement de la société.

Du caractère défini sous la lettre *b*), dont les origines organiques se placent dans la commune primitive, l'auteur déduit, tout d'abord, une opposition entre le domaine des rapports sociaux dénommé *ius* (*ius* = rapport ritualisé, consacré par la volonté de la classe dominante) et *factum*, domaine des rapports non sélectés dans la sphère du *ius*, mais qui peuvent réclamer progressivement une réglementation sociale, et, en second lieu, l'impossibilité pour un système juridique, au niveau de l'ancien droit romain, de concevoir et de poser pratiquement le problème de la possession, c'est-à-dire le traitement concomitant d'un même rapport, en tant que droit (*ius*) et en tant que *fait* doué d'effets juridiques indépendamment de sa place dans le *ius*. Par contre, il se produit, dans ces conditions, un phénomène spécifiquement esclavagiste : la multiplicité des systèmes juridiques, se juxtaposant progressivement au système initial du *ius Quiritium*, et qui, bien que théoriquement inférieurs, n'en adaptent pas moins pratiquement le droit civil aux nécessités changeantes du monde esclavagiste. Le résultat auquel on aboutit de la sorte est sans équivalent dans les systèmes de droit unifiés de l'époque moderne : des situations de fait (au sens que ce mot possède dans *actio in factum*) par rapport au *ius* (*civile*) n'en forment pas moins objet de réglementation à l'intérieur d'un autre système juridique, ce qui interdit de les équivaloir à la possession moderne. Mais, à l'époque classique, les différents systèmes juxtaposés furent encore imparfaitement ramenés à une certaine unité (perceptible dans la notion de *ius* qu'on leur applique, non sans résistances). L'archaïque opposition *ius-factum* fit place à une nouvelle opposition, cette fois-ci de nature rationnelle, qui, sous une forme complètement élaborée, se retrouvera

www.cimec.ro

dans la notion moderne de possession. Projeter ce problème évolué de la possession dans l'ancien droit romain est un anachronisme, que l'analyse du caractère défini ci-dessus sous la lettre *c*) ne fait que confirmer.

En effet, l'ancien droit étant un système de *potestates*, et comme le problème de la possession suppose des structures se rattachant à la technique du droit subjectif et du titre juridique, apparues à l'époque classique, lorsque le nouveau système de droits subjectifs en vient à refléter les transformations de l'esclavagisme antique et de l'État romain entré dans la phase de l'expansion méditerranéenne, l'absence de la possession, en tant qu'institution juridique, dans l'ancien droit, n'a rien que de trop naturel.

Cette conclusion est confirmée par une démonstration analytique concernant les secteurs de l'ancien droit romain où (par suite de l'anachronisme dénoncé ci-dessus) il a été jusqu'à nos jours question de possession, à savoir : *a*) *usus* ; *b*) la revendication primitive ; *c*) *habere* et les stipulations en matière de vente ; *d*) *fiducia — pignus* ; *e*) *precarium* ; *f*) le séquestre judiciaire ; *g*) les *missiones in rem, in bona, in possessionem.*

Ainsi, l'*usus* primitif n'était pas destiné à remédier, comme en droit classique, par une possession de fait prolongée, à un défaut de titre juridique en la personne de l'usucapant (problème inexistant dans un système de *potestates*), mais à fournir, par la *vetustas* de la conformité avec la légalité non contestée du groupe, une forme supérieure et primordiale d'*auctoritas*, dictée par le niveau de développement de la société. La structure de *iudicium duplex* que possédait la revendication primitive, et que M. Kaser rattache à la notion de propriété relative, l'auteur l'explique à partir de la notion de *potestas*, tout comme l'opposition de ce qu'on a appelé *relatives* et *absolutes Eigentum.*

La *possessio agri publici* est pour l'auteur une création spécifique du domaine du *factum* (au sens primitivement romain du mot), soumis à une réglementation juridique extérieure au *ius*. *Possessio* est, par conséquent, une «condition juridique », douée d'une sanction appropriée, conforme aux intérêts des bénéficiaires appartenant à la classe dominante. Celle-ci avait, au début, dans la *possessio* un moyen d'appropriation de l'*ager p.*, dont la généralisation aurait conduit à une autre modalité d'État esclavagiste, purement patricien, opposé au centralisme qui a effectivement triomphé à Rome.

La politique patricienne, reprise par les *optimates* en matière de *possessiones*, fut contrecarrée non seulement par les forces qui ont soutenu la forme connue d'État-cité en voie de centralisation progressive, mais aussi par les revendications sociales de la plèbe et par la lutte que le parti populaire sut organiser et diriger. Le résultat en fut la position, ambiguë au point de vue juridique, ou furent ravalées les *possessiones*, telle que cette position est reflétée par plusieurs des sources dont nous disposons.

Dans le texte d'Isidore de Séville, *Etym.*, XV. 13, 3 *in fine*, l'auteur retrouve l'écho d'un *ager nuncupatus*, qui semble avoir désigné la *possessio* en tant qu'objet d'une *nuncupatio*, inconciliable avec une simple situation de fait.

www.cimec.ro

Chez Festus, v. o *possessio*, l'auteur identifie la première application au droit de la doctrine cicéronienne de la corporalité et de l'incorporalité, doctrine qui permet à Aelius Gallus de définir la possession de droit privé (imparfaitement dégagée de la *possessio agri publici*) comme étant une *res quae tangi non potest*, une chose incorporelle.

La réception en droit privé de la notion de *possessio agri publici* a provoqué deux séries de créations bien distinctes :

a) la position de «condition juridique » que renferme la *possessio a. p.* est la source technique de toutes ces créations, même en dehors de l'*ager publicus*, où la *possessio* couvre un «droit » et finit par être dûment consacrée à l'intérieur de l'un des systèmes de droit, y compris parfois le droit civil : *bonorum possessiones*, *possessio vel usufructus* du sol provincial, *missio in possessionem ex secundo edicto*, *possessio bonae fidei*, *vacua possessio* en matière de vente, etc ;

b) la position de *factum* (non-*ius*, comme dans l'*actio in factum*) conduit à la notion de «fait», par rapport *aussi* au système juridique global, et aboutit à la notion de possession du droit privé classique et à celle des droits modernes. Mais l'origine complexe (dualiste) de ce processus se fait toujours sentir dans la théorie classique de la possession et perce avec vigueur dans la théorie post-classique du *ius possessionis*.

Dans la dernière partie de son étude, l'auteur décrit les phases du processus qu'il suppose avoir eu lieu dans le cadre des développements qui précèdent, étant d'avis que c'est toujours la procédure de la nouvelle revendication (où chaque partie a normalement un seul rôle procédural) que la séparation du « fait » (de la possession) d'avec le « droit » (de propriété) a dû s'imposer. L'auteur insiste sur le rôle analogique que la notion de *possessio a.p.* a dû jouer dans la construction juridique de la vente consensuelle ; il explique aussi par ce rôle le problème de la *iusta possessio* (Partsch, Seligsohn) et la nécessité que les *veteres* ont ressentie, dans la théorie privatiste de la possession, d'une *causa possessionis*, calquée sur la *causa adquirendi* (en matière de droits). L'apparition originelle d'une notion de *possessio* en tant que « fait indépendant du titre », telle que l'admet la doctrine dominante, laisse inexpliquées de telles phases du processus historique de formation de la possession classique.

La construction du titre possessif *pro suo* a dû marquer la crise de cette conception primitive, se rattachant au passée, et fit éclater le nouveau concept : la possession indépendante du titre d'acquisition et, partant, indifférente à son caractère de *iusta* ou *iniusta* (*possessio*).

Les causes d'une réception de la *possessio a.p.* dans le droit privé doivent être recherchées dans les transformations économiques, sociales et idéologiques qui, à la fin du IIIe siècle av. n. ère auront imposé, peu à peu, le nouveau système de droits subjectifs (dont la nouvelle notion de possession est une pièce maîtresse).

Pour répondre à cette nécessité objective, les jurisconsultes romains de l'époque ont eu recours à leurs procédés bien connus, la fiction et l'analogie, caractéristiques d'ailleurs pour le développement de tout droit esclavagiste en général. Les conquêtes procédurales réalisées dans

www.cimec.ro

le domaine de l'*ager publicus*, ils les ont étendues à la fois au secteur des situations juridiques, qui seront à un degré quelconque directement constituées en «droits », et au secteur des situations qui — par le palier de la *iusta possessio* et des *causae possessionum* — seront constituées en possession de droit privé, c'est-à-dire en situation de fait dont les effets juridiques se produisent indépendamment du titre (notion également caractéristique du récent système de droits subjectifs).

L'auteur arrête son analyse à l'avènement de l'Empire. Dans une seconde étude, il tâchera de mener sa reconstitution jusqu'à Justinien, non sans s'efforcer d'éclairer, par les données romaines, le phénomène général de la possession qui pose encore, en droit socialiste par exemple, des problèmes nouveaux et du plus vif intérêt théorique et pratique.

www.cimec.ro

SINCRETISMUL CAZURILOR ÎN LIMBILE LATINĂ ŞI GREACĂ

DE

N. I. BARBU

Explicaţiile aduse pînă acum fenomenului sincretismului cazurilor în cele două limbi nu sînt satisfăcătoare. Printre altele, ele neglijează sau trec pe al doilea plan influenţa hotărîtoare a conţinutului asupra formei.

În cele ce urmează, vom încerca să dăm alte explicaţii fenomenului amintit. Vom începe prin a arăta, pe scurt, esenţa explicaţiilor date pînă acum.

La baza tuturor încercărilor de a lămuri problema sincretismului cazurilor în cele două limbi stă teoria formulată de K. Brugmann [1]. Cauzele care au dus la sincretism sînt, în ordinea numerică indicată de autor, următoarele : 1) atingeri în întrebuinţarea a două cazuri, de ex., locativul şi instrumentalul ; 2) existenţa unei forme cazuale, pe lîngă altele două, cu care corespunde în întrebuinţarea ei : una din cele două forme îşi extinde domeniul asupra celeilalte prin analogie cu prima, de ex. după gen. sg. i.-e. în *-es*, *-os*, gen. sg. λύκου şi gen. sg. gotic *wulfs* au devenit gen. -abl., iar abl. -dat. sg. a dispărut ; 3) trecerea unui caz cerut de un verb pe lîngă alt verb cu sens contrar ; 4) întrebuinţarea prepoziţiilor a favorizat aceste inovaţii, făcînd schimbarea cazurilor inofensivă. Exemple de atingeri între cazuri :

1. Ablativ-instrumental : *ligno fabricatus* = făcut din lemn, făcut cu lemnul.

2. Ablativ-genitiv : χρυσοῖο τετεύχατο = l-a făcut din aur.

3. Locativ-instrumental : χαίρω τινι = *gaudeo aliqua re* = mă bucur de ceva.

4. Locativ-dativ : ἐν Φαίηξιν ἄνασσε = domnea printre feaci.

Această teorie stă la baza explicaţiilor date fenomenului în discuţie şi de către I. Wackernagel, în *Vorlesungen ueber Syntax*, Basel, 1924, II, p. 158, precum şi de Leumann-Hofmann în *Lateinische Grammatik* a lui

[1] *Kurze Vergleich. Gramm.*, trad. franc., Paris, 1905, paragr. 530.

www.cimec.ro

Stolz-Schmalz, pe care au revăzut-o în 1928. Ea stă, în esenţă, şi la baza explicaţiei date de Ernout-Thomas în *Syntaxe latine*, publicată în 1953 [1].

Acestei teorii îi aducem următoarele critici :

1. Nu se arată dacă acţiunile fenomenelor considerate drept cauză au acţionat pe rînd sau simultan.

2. Nu se arată prin ce se indica, după sincretism, raportul sintactic, care nu intra în atingere cu altul, exprimat, anterior, printr-un caz intrat în sincretism.

3. Din explicaţiile date se pare că autorii au înţeles că, la un moment dat, în limbă au existat un număr de cazuri care exprimau anumite raporturi sintactice ; că, apoi, a intervenit sincretismul, producîndu-se o obscuritate în exprimarea raporturilor sintactice de către noile cazuri sincretice ; că, spre a remedia această obscuritate, s-a recurs la procedeul întrebuinţării prepoziţiei.

Aşadar, linia evoluţiei limbii, în acest domeniu, a fost : claritate-obscuritate-claritate în exprimarea raporturilor sintactice de către cazuri.

Teoriile nu arată însă motivul pentru care în limbile în discuţie, de la cazuri numeroase, care exprimau, relativ clar, anumite raporturi sintactice, s-a trecut la cazuri mai puţin numeroase, exprimînd mai obscur raporturi sintactice multiple.

Vom încerca să găsim o altă explicaţie a problemei amintite. Să luăm un vers latinesc din Vergiliu, care a trăit în epoca în care limba latină ajunsese la cel mai înalt grad de dezvoltare : *Vulnus alit venis et caeco carpitur igni*, *Aen.*, IV, 2 = îşi hrăneşte rana în vine şi e mistuită de un foc tainic. *Venis* este ablativul plural de la *vena-venae*. Dar această formă este identică cu a dativului plural, apoi arată şi instrumentul şi, după cum am tradus, şi locul. Se pune întrebarea : de unde ştia vorbitorul latin şi de unde ştim şi noi astăzi că *venis* nu este nici dativ, nici ablativ, nici instrumental, ci locativ ? Aceeaşi întrebare se pune şi pentru formele *caeco* şi *igni* care puteau fi dative, ablative, instrumentale sau locative. Răspunsul nu poate fi decît unul singur : contextul. Dar ce este contextul ? Este grupul de cuvinte din care fac parte cuvintele *venis* şi *caeco igni*. Sensurile lexicale ale cuvintelor *vulnus* şi *alit* arată că forma cauzală *venis* nu poate fi tradusă nici prin „vinelor" nici prin „de la vine", nici prin „cu vinele", fiindcă n-ar avea nici un sens. De asemenea *caeco igni* nu pot fi traduse nici prin „focului tainic", nici prin „de la focul tainic", ci numai prin „de un foc tainic", adică prin instrumental. Contextul, în cazul de faţă *carpitur*, arată în ce caz sînt cuvintele *caeco igni*. Trebuie observat că sensul lexical ajuta pe vorbitorul latin să înţeleagă în ce caz sînt cuvintele *venis*, *caeco igni*.

Se vede deci că, în situaţia unei declinări cu forme cazuale puţine, subiectul vorbitor s-a servit de context pentru a înţelege raportul exprimat în acel context de o formă cazuală cu sensuri sintactice multiple.

Fie şi versul *Italiam fato profugus Laviniaque venit litora*, *Aen.*, I, 2 = alungat de destin a venit în Italia şi la ţărmul lavinic. Acuzativele

[1] Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, 1953, p 106.

www.cimec.ro

Italiam şi *Lavinia litora* arată punctele către care s-a îndreptat, spre care a tins, şi la care a ajuns subiectul lui *venit*, adică Aeneas. Tot contextul a arătat că cuvintele respective sînt în acuzativul de direcţie şi nu arată obiectul drept sau durata în timp sau relaţia etc. Fie şi expresia *eo ad patrem* = mă duc la tata. În această propoziţie, acuzativul *patrem* n-a mai putut exprima, ajutat numai de context, punctul către care se îndrepta subiectul verbului *eo* şi a fost nevoie de prepoziţia *ad*. Se zice, de asemenea, *venio Roma* = viu de la Roma, dar *venio a patre* = viu de la tata. Ablativul *Roma* poate arăta, ajutat doar de context, punctul de plecare, pe cînd ablativul *patre*, pe lîngă ajutorul dat de context, trebuie să primească şi prepoziţia *ab*. Cauza pentru care *patrem* şi *patre* trebuiau să fie însoţite de prepoziţiile *ad* şi *ab*, spre a arăta lămurit raportul sintactic respectiv, nu poate fi decît una : specializarea acuzativului *patrem* şi a ablativului *patre* în a exprima cu precădere un anumit raport şi anume : acuzativul *patrem* s-a specializat în a arăta obiectul direct, iar ablativul *patre* în a arăta instrumentul. Se vede deci că, în epoca istorică, latinii şi grecii dispuneau de trei mijloace pentru a exprima raporturile sintactice şi anume : 1) forma cazuală; 2) contextul; 3) prepoziţia. În ce ordine au apărut şi care este cel mai de seamă dintre ele?

În cazurile citate s-a văzut că, deşi *patre*, în expresia *venio patre*, era la ablativ, deşi făcea parte dintr-un context, raportul sintactic nu era exprimat destul de lămurit şi a fost nevoie de prepoziţia *ab*. S-ar părea deci că prepoziţia este elementul hotărîtor în determinarea unui raport sintactic. Fie şi expresiile *eo in urbem* şi *eo in hostem*, cu traducerile respective : „mă duc în oraş" şi „merg împotriva duşmanului". În amîndouă cazurile au acţionat, spre a determina sensul, forma cazuală, contextul, prepoziţia, totuşi nu prepoziţia a fost elementul hotărîtor, ci contextul. Într-adevăr, contextul a arătat că în cazul lui *hostem* este vorba de un duşman, de mergere împotriva unui duşman. Aşadar, contextul şi prepoziţia sînt elemente determinante în arătarea unui raport sintactic.

Pentru a se exprima, omul a trebuit să îmbine cuvinte în propoziţii şi fraze, să constituie complexuri sintactice. Dar cuvintele în propoziţie şi fraze sînt modificate. Deci încă din cele mai vechi timpuri, omul a avut nevoie de forme multiple ale unui aceluiaşi nume, de forme cazuale. Formele cazuale erau la început puţine, iar contextul juca rolul determinant în precizarea sensului, aşa cum se întîmplă astăzi, de multe ori, cu vorbitorii care, necunoscînd limba unei ţări în care se găsesc ocazional, se mulţumesc să înşire cîteva cuvinte, fără să le pună la forma cerută de gramatică, din sensul lexical al cărora auditorii înţeleg despre ce este vorba.

Ideile pe care aveau să le schimbe oamenii la început erau puţine. Situaţia în care se găseau şi contextul suplineau formele cazuale. Înmulţindu-se însă ideile, o dată cu experienţa omului în societate, cele două elemente nu mai puteau exprima raporturi sintactice din ce în ce mai complexe. Atunci s-a recurs la crearea de forme cazuale ale cuvintelor. La început formele cazuale erau puţine, iar raporturile sintactice pe care trebuia să le exprime aceeaşi formă cazuală erau multiple. Cu timpul s-au creat noi forme cazuale, care, deşi s-au înmulţit, nu erau totuşi nici ele destule

www.cimec.ro

spre a arăta destul de lămurit raporturi sintactice din ce în ce mai complexe. Şi atunci s-a recurs la ajutorul prepoziţiei.

O problemă esenţială trebuie însă lămurită.

Ce este prepoziţia? Toţi cei care s-au ocupat de prepoziţie au recunoscut rolul însemnat al prepoziţiei de a preciza sensul sintactic al complexului din care face parte. Cînd este însă vorba de definirea exactă a rolului ei, explicaţiile date pînă acuma nu sînt mulţumitoare.

Astfel, Karl Brugmann susţine că prepoziţiile sînt cuvinte adverbiale, cu sens spaţial care stau în legătură cu un verb sau cu un adverb sau cu un nume la anumite cazuri. Prepoziţiile, după acest autor, au stat mai mult pe lîngă verb — προφέρει — şi apoi pe lîngă o formă cazuală: κεφαλῆς ἀπὸ φάρος ἔλεσκε „şi-a luat mantia de pe cap". În cazul 'Ἐκ δὲ Χρυσηΐς νηὸς ϐῆ „iar Chryseis a coborît din corabie", nu se ştie, susţine acest autor, dacă prepoziţia ţine mai mult de νηὸς sau de ϐῆ.

J. Wackernagel spune: „(Prepoziţiile) sînt indeclinabile; ele sînt adesea întrebuinţate adverbial şi esenţa lor constă în aceea că, în legătură cu un verb, specializează (definesc) noţiunea verbală şi în legătură cu un nume pe cea nominală". „În timpurile mai vechi, prepoziţia nu sta în legătură nici cu numele nici cu verbul". Astfel, în cazul Μιρμιδόνων ἐξ εἰμί, nu se ştie dacă ἐξ se referă la Μιρμιδόνων sau la εἰμί. Numai ulterior prepoziţia a determinat genitivul Μιρμιδόνων.

După cum se vede, Wackernagel nu face decît să dezvolte teoria lui Brugmann. Dar atît formularea definiţiei date de Brugmann, cît şi aceea dată de Wackernagel nu arată dacă este vorba de sensul lexical sau de cel sintactic al cuvintelor, deosebire esenţială pentru dezlegarea problemei care ne preocupă.

Trebuie să spunem de la început că *o prepoziţie pe lîngă un caz nu face decît să determine sensul sintactic al numelui, nu pe cel lexical.* În cazul ἐκ δὲ νηὸς Χρυσηΐς ϐῆ este excesiv să se spună că nu se ştie pe cine determină ἐκ. Vorbitorul voia să arate punctul de plecare al Chryseidei. Era corabia. A pus numele νηῦς în genitiv. Dar nu era destul de clar acest caz, fiindcă mai arăta şi pe posesor. De aici nevoia de precizare a sensului sintactic al cuvîntului νηὸς şi recurgerea la prepoziţia ἐκ. Dar, se va spune, prepoziţia ἐκ, luată cu verbul ϐῆ, ar însemna „a ieşi", deci nu mai este nevoie de precizarea sensului sintactic al genitivului νηός. Dacă ἐκ + ϐῆ ar arăta atît de clar raportul sintactic dintre verb şi nume, ar însemna că, în loc de genitiv, s-ar putea întrebuinţa oricare alt caz, de pildă acuzativul, fiindcă ἐκ + ϐῆ ar arăta de unde iese Chryseis. Acesta este însă cu neputinţă, căci atunci ar însemna că fiica preotului lui Apollo a ieşit dintr-un loc neprecizat, îndreptîndu-se spre corabie. În propoziţia dată însă, principalul constă în precizarea punctului de plecare, dovadă genitivul, şi prepoziţia nu putea decît să determine acest caz.

Dar, se va obiecta, în cazul verbului προφέρει particula πρὸ precizează sensul lui φέρει. Este adevărat, dar aici este vorba de precizarea sensului lexical, nu a celui sintactic. În propoziţia νύμφη τίθει παρὰ πᾶσαν ἐδωδήν „femeia pune ...mîncarea..." παρὰ determină sensul lexical al verbului τίθει, de vreme ce (πᾶσαν) ἐδωδήν ar rămîne în acuzativ, chiar dacă ar lipsi παρὰ din propoziţie. Prepoziţia παρὰ îndeplineşte, în cazul de

www.cimec.ro

faţă, funcţia de adverb. Luată deodată cu verbul, aglutinată verbului τίθει, ea se transformă în preverb, modificînd sensul lexical, nu pe cel sintactic al verbului.

Aşadar, asistăm la fenomenul în care acelaşi cuvînt nedeclinabil παρὰ îndeplineşte, rînd pe rînd, funcţia de adverb, de preverb, de prepoziţie. Este deci inexact să se spună că un cuvînt indeclinabil poate avea o funcţie independentă în prepoziţie, de vreme ce el îndeplineşte, în mod necesar, una dintre cele trei funcţii : 1) adverb ; 2) preverb ; 3) prepoziţie.

Se poate spune deci că vorbitorii, simţind nevoia să precizeze sensul lexical al unui verb au creat adverbul şi preverbul, aşa cum, simţind nevoia să precizeze sensul sintactic al unui nume, la o anumită formă cazuală, au creat prepoziţia. Acelaşi cuvînt indeclinabil a îndeplinit adesea cele trei funcţii. Este posibil ca crearea adverbului şi preverbului să fi servit de model creării prepoziţiei. În orice caz, funcţiile lor sînt deosebite. Prepoziţia determină, precizează, lămureşte sensul sintactic al unei forme cazuale cu sensuri sintactice multiple. Cînd este preverb, acelaşi cuvînt indeclinabil precizează sensul lexical al verbului, dar nu poate face inutilă o anumită formă cazuală. Μιρμιδόνων ἐξ εἰμί „sînt dintre Mirmidoni". Nu se poate spune Μιρμιδόνα ἔξειμι. Aşadar precizarea sensului lexical al unui verb cu ajutorul unui adverb sau preverb nu poate înlocui formele cazuale care arătau sensurile sintactice ale numelor respective. 'Εξ este prepoziţie şi precizează sensul lexical al substantivului la genitiv Μιρμιδόνων.

Aşadar, o dată cu crearea prepoziţiei, s-a inaugurat, în limbile indo-europene, un nou sistem de arătare a sensurilor sintactice a numelor, şi anume prepoziţia. Prepoziţiile sînt indeclinabile încărcate numai cu sens sintactic. Avantajul a fost imens. Într-adevăr, pe de o parte, s-au simplificat formele multiple care exprimau acelaşi raport sintactic. Pe de altă parte, finala sau interiorul unui cuvînt oferea posibilităţi limitate de a se modifica formal pentru a exprima diferite raporturi sintactice, pe cînd posibilitatea de a crea prepoziţii este nelimitată. În al treilea rînd, crearea de cuvinte exprimînd numai raporturi sintactice este un nou progres în drumul spre abstractizare pe care l-a făcut gîndirea omenească.

Nu atingeri de sens între două cazuri au înlesnit sincretismul celor două cazuri, ci faptul că, pe lîngă context, instrument de natură lexicală, limba dispunea acum de un nou mijloc de a arăta raportul sintactic între un nume şi altă categorie gramaticală, dispunea de prepoziţie. Prepoziţia, prin funcţia ei de precizare a sensului sintactic al unui nume, făcea inutilă multiplicitatea de forme cazuale. Limba franceză, în primul rînd, şi limba romînă, în al doilea rînd, ilustrează în chipul cel mai desăvîrşit drumul parcurs de două limbi indo-europene de la forme cazuale multiple la o formă cazuală unică (limba franceză) sau la două forme cazuale (limba romînă), funcţiile sintactice ale vechilor terminaţii cazuale fiind preluate, în aceste limbi, de prepoziţii. În limba franceză, ca şi în limba romînă, s-a continuat sistemul înlocuirii terminaţiilor cazuale prin prepoziţii începînd încă din epoca indo-europeană. Aşadar, prepoziţia a fost cauza care, înlesnind sincretismul, a evitat, în acelaşi timp, o întunecare în exprimarea raporturilor sintactice.

www.cimec.ro

Aşadar, cauza care a dus la sincretism a fost nevoia de a se exprima mai clar anumite raporturi sintactice, care, neavînd forme proprii spre a fi exprimate, se exprimau cu aceleaşi mijloace cu care se exprimau [1] şi alte raporturi. Această cauză, care a acţionat de la începutul vorbirii, a dus mai întîi la crearea contextului şi a formelor cazuale, adică al combinării cuvintelor în propoziţii şi fraze şi la schimbarea formei lor înlăuntrul acestor propoziţii şi fraze.

Dar cum cele două mijloace de exprimare nu erau îndeajuns, de vreme ce se cereau exprimate din ce în ce mai multe raporturi sintactice, s-a recurs la un al treilea mijloc : prepoziţia.

Prepoziţia a fost însă un procedeu atît de util şi de valoros, încît s-a dovedit în stare să înlocuiască, cu timpul, chiar formele cazuale — de pildă, limba franceză.

Aşadar, nevoia de claritate în exprimarea raporturilor sintactice a dus la crearea prepoziţiei, iar prepoziţia a înlocuit, în cele din urmă, procedeul formelor cazuale. Devenind inutile, formele cazuale s-au sincretizat.

După ce limba a rezolvat problema exprimării clare a raporturilor sintactice, cu ajutorul prepoziţiei, modalităţile sincretismului au fost indiferente din punct de vedere sintactic, contopirea a două cazuri făcîndu-se numai după apropierea lor formală. Astfel, s-au contopit genitivul singular şi locativul la temele în *-a* şi *-o* : *domi*, *Brundisii*, *Romae*. Se ştie că genitivul arhaic al temelor în *-a* era în *-as*, iar genitivul singular al temelor în *-o* era în *-i*, pe cînd locativul era în *-ei* > *i*, pentru temele în *-o* şi *-ai*, pentru temele în *-a*. Evoluţia a fost deci : 1) *Romas*, genitivul ; *Romai* — locativul ; 2) *Romai* — genitivul, prin analogie cu genitivul declinării temelor în *-o* ; 3) *Romai* — genitiv-locativ, deci contopirea formală a genitivului cu locativul ; 4) evoluţia lui *Romai* în *Romae*. Tot aşa : genitiv : *domi* ; locativ : *domei* ; 2) genitiv : *domi* ; locativ : *domi*. Deci contopirea lor formală, nu însă sintactică. Într-adevăr, nu se poate susţine că între genitiv şi locativ sînt atingeri de sens sintactic. Între *sum Romae* = eu sînt la Roma şi *Urbs Romae* = oraşul Romei, nu se poate spune că este o atingere de sens sintactic. Şi totuşi, chiar în epoca istorică, se spunea *monumenta Romae* = monumentele Romei şi *sum Romae* = mă găsesc la Roma. Cum se explică acest fapt ? Pentru cercetătorul cît de puţin atent este lămurit că întrebuinţarea genitivului cu funcţie de locativ în epoca istorică este limitată la numele de insule şi oraşe, de declinarea I şi a II-a singular, la numele : *domus*, *humus*, *rus*, adică nume ale căror sensuri lexicale arătau locul. Sensul lexical, ajutat de context, înlesnea înţelegerea sensului lor sintactic. Dimpotrivă, *herba* = iarbă şi *hortus* = grădină trebuiau construite cu prepoziţii cînd arătau locul unde se petrece o acţiune.

*

Dar dacă sensul sintactic al unei forme cazuale putea fi precizat cu ajutorul unei prepoziţii, de ce Vergiliu spune *vulnus alit venis* în loc de *vultus alit in venis* ?

[1] Repetiţia termenului *a exprima* este voită.

www.cimec.ro

Aici intervine valoarea stilistică a expresiilor : *in venis* arată mai clar raportul sintactic, dar şi expresia *alit venis* arată înţelesul, deşi mai obscur. Expresia *alit venis*, ajutată de context, mai mult sugerează decît exprimă sensul lexical al cuvîntului *venis*, este tocmai ceea ce a urmărit poetul, care, aşa cum cere o lege a poeziei, caută adesea mai mult să sugereze decît să exprime.

CONCLUZII

1. La baza sincretismului cazurilor în limba greacă şi în limba latină stă nevoia de a se exprima mai clar anumite raporturi sintactice care deveniseră obscure, fiind arătate de aceeaşi formă cazuală. Instrumentul prin care limba a căutat să răspundă acestei nevoi a fost prepoziţia. Prepoziţia a fost elementul gramatical care, preluînd asupra ei îndeplinirea funcţiilor sintactice ale terminaţiilor cazuale, a contribuit în chip hotărîtor la contopirea a două sau mai multe cazuri. Contopirea s-a făcut formal, după apropieri fonetice, iar nu sintactice. Crearea prepoziţiei şi sincretismul cazurilor au constituit un pas înainte în drumul spre perfecţionare a sistemului gramatical.

2. Coexistenţa unor procedee multiple de exprimare a aceloraşi raporturi sintactice conferă acestor procedee valori stilistice deosebite.

СИНКРЕТИЗМ ПАДЕЖЕЙ В ГРЕЧЕСКОМ И ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКАХ

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Формулированные до настоящего времени теории о синкретизме падежей воспроизводят, с небольшими различиями, теорию Карла Бергмана, сформулированную им более 150 лет назад. По Бергману на синкретизм падежей повлияли четыре фактора.

1. Соприкосновение двух падежей в отношении смысла, например творительного и местного.

2. В случае параллелизма двух падежей с третьим, обладающим более широким смыслом, один из этих падежей, имеющий более тесную связь с третьим, стремится распространить свою сферу понимания на другой, например индоевропейский родительный — аблятив ед. ч. на -es, -os, греч. λύκου, стал род. — абл., в то время как индоевропейский абл. ulquod исчез.

3. Падежи, требуемые одним глаголом, переходят к другому, получая противоположный смысл.

4. Предлог производит нечувствительную замену падежей.

Эта теория подвергалась следующей критике.

www.cimec.ro

1. Теория не указывает, как действовали эти факторы — одновременно или нет.

2. Существуют случаи, не имевшие связи и все же слившиеся.

3. Теория оставляет впечатление, что в этой сфере произошла эволюция языков: от ясности к неясности и затем опять к ясности, что фактически не доказано.

Факты показывают, наоборот, что предлог являлся важнейшим и решающим фактором для синкретизма падежей. Действительно, вначале предлоги являлись несклоняемыми словами, служа для уточнения связи, выраженной каким-либо падежом или смыслом какого-нибудь глагола. Языки использовали падежные окончания для выражения синтаксических связей имени с другими частями предложения. Но связь, в которой находилось имя с другими частями предложения, была разнообразна, в то время как возможность увеличения падежных окончаний была ограничена. Тогда было прибегнуто к помощи нового элемента — предлога, который помог существующим падежным окончаниям уточнить прежние смыслы и выразить новые. По мере увеличения числа предлогов, падежные окончания становились все более и более бесполезными, так как функции падежных окончаний были переняты предлогами. Став бесполезными, падежные окончания слились. Слияние произошло по критериям чисто формального характера, так как синтаксический смысл больше не представлял интереса. Явление синкретизма падежей происходило в индоевропейских языках в особенности в романских языках, приведя к полному исчезновению падежных окончаний во французском языке.

LE SYNCRÉTISME DES CAS EN GREC ET EN LATIN

RÉSUMÉ

Les théories formulées jusqu'à présent sur le syncrétisme des cas ne font que reproduire, à de très petites différences près, celle de Karl Brugmann, émise il y a plus de cinquante ans. Selon cette théorie, quatre causes auraient contribué à l'apparition de ce phénomène : 1° le contact dans l'emploi de deux cas, par exemple, le locatif et l'instrumental ; 2° «étant donné deux cas, dont les modes d'emploi répondent en gros à ceux d'une forme à sens large existant à côté d'eux et ayant avec eux un rapport interne étroit, l'un deux étend son domaine par analogie de cette forme à sens plus large» : le gén. -abl. sg. i. e. en *-es, -os* gr. λύκου est devenu gén. -abl., tandis que l'abl. i.-e. *'u̯quod* a disparu ; 3° les cas exigés par un verbe ont été transposés à un verbe ayant une signification opposée ; 4° la préposition a rendu l'échange des cas assez inoffensif.

Cette théorie suscite les critiques suivantes : 1. elle ne dit pas si les causes citées ont agi simultanément ou non ; 2. il y a des cas qui n'entrent pas en contact et qui se sont pourtant confondus ; 3. la théorie laisse l'im-

www.cimec.ro

pression que les langues, dans ce domaine, ont connu l'évolution clarté-obscurité-clarté, ce qui n'est pas du tout démontré par les faits.

Contrairement à ce qu'on a soutenu jusqu'à présent, les faits démontrent que c'est la préposition qui a été le facteur décisif et primordial du syncrétisme des cas. En effet, à l'origine, les prépositions étaient des *indeclinabilia*, servant à préciser les rapports marqués par un cas ou les sens d'un verbe.

Les prépositions ont été employées auprès des cas justement pour en préciser les sens, qui étaient nombreux et prêtaient à la confusion. De ce fait, la préposition s'est avérée être un nouveau procédé, apte à exprimer les rapports, jusqu'alors marqués par les désinences casuelles. Comme il était plus facile de multiplier les prépositions que les désinences casuelles des noms, pour marquer les rapports syntaxiques dans la phrase, la langue s'est de plus en plus servi de la préposition et les désinences casuelles sont devenues, pour cette raison, de plus en plus inutiles. Dès lors, le syncrétisme s'est fait non pas d'après des critériums syntaxiques, mais d'après des critériums purement formels, du fait que la clarté du rapport syntaxique exprimé n'était plus en danger. Le phénomène du syncrétisme, commencé à l'époque indo-européenne, s'est poursuivi dans les langues romanes, aboutissant à la disparition des désinences casuelles en français.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SENSUL TITLULUI *DE RERVM NATVRA* *

DE

I. FISCHER

Traducătorii poemului lui Lucreţiu sînt împărţiţi în ceea ce priveşte versiunea exactă a titlului : în cursul istoriei interpretării poetului latin s-au adoptat două soluţii : *Despre natura lucrurilor* şi *Despre natură* [1]. Dar numai rareori una sau cealaltă din traduceri a fost sprijinită cu argumente : pentru prima, literală la prima vedere, argumentele n-au fost considerate necesare ; cea de a doua, mai liberă şi mai clară, apare mai frecvent în traducerile adresate unui public mai larg şi, de aceea, lipsite de comentarii unde o astfel de discuţie şi-ar fi putut găsi locul.

Reluarea problemei ni s-a părut oportună deoarece, pe de o parte, două ediţii recente au repus chestiunea pe tapet şi, pe de altă parte, fiindcă socotim că în general argumentele invocate sînt exclusiv din domeniul filologiei pure, fără a se fi recurs la faptele lingvistice propriu-zise, la faptele de istorie a limbii.

Pe cît se pare, primul care a deschis dezbaterea este Constant Martha, în 1869, într-o notă la binecunoscutul său studiu : „Nu ştiu de ce se persistă în a traduce titlul poemului prin cuvintele : *Despre natura lucrurilor*. Cele două cuvinte „rerum natura" corespund cu ceea ce noi numim *Natura*, ceea ce este foarte diferit, mai ales din punctul de vedere al ştiinţei" [2].

Într-adevăr, pare neîndoios că titlul pe care Lucreţiu l-a dat poemului său trebuia să corespundă, în intenţiile sale, titlului περὶ φύσεως al lui Epicur şi Empedocle, principalii săi inspiratori şi maeştri [3].

---

* O versiune franceză a acestui articol a fost publicată în culegerea *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIII-e Congrès international des linguistes à Oslo, du 5 au 9 août 1957*, Bucureşti, 1957.

[1] Cu variante neînsemnate, ca *Poemul naturii*.

[2] Constant Martha, *Le poème de Lucrèce*[2], Paris, 1873, p. 222, notă.

[3] Vezi ediţia Munro[3], p. 323 : Ernout-Robin, *Comm.* I, p. 1. E de notat că, în aceeaşi epocă, un oarecare Egnatius a scris o lucrare cu acelaşi titlu ca Lucreţiu, din care Macrobius (VI, 5, 2 şi 12) ne păstrează cîteva fragmente. Se crede în general (vezi Pauly-Wissowa, s.u.) că e vorba de un imitator al lui Lucreţiu.

www.cimec.ro

Rămîne de stabilit de ce Lucreţiu n-a intitulat lucrarea sa numai *De Natura*, avînd în vedere că acest termen este folosit, cu sensul „φύσις", fără determinarea *rerum*, în numeroase pasaje. Lucrările recente pe care le-am menţionat mai sus, excelenta ediţie academică a lui F. Petrovski [1] şi textele alese ale lui Georges Cogniot [2] răspund la această întrebare afirmînd că Lucreţiu a vrut să sublinieze valoarea celui de al doilea termen (adică „a lucrurilor" — *rerum*) [3], cu alte cuvinte, că există deosebiri între expresia *rerum natura* şi termenul *natura*.

Problema trebuie, credem, examinată în cadrul constituirii unui vocabular filozofic la Roma. Efortul conştient al lui Lucreţiu în această direcţie precede cu puţin opera lui Cicero [4] „a quo in lingua latina philosophia inchoata et perfecta est" [5]. Înaintea lui Lucreţiu n-a existat aproape nimic în acest sens [6], ceea ce explică plîngerile repetate ale poetului cu privire la „patrii sermonis egestas" [7].

Astfel stînd lucrurile, ar fi fost imposibil să se dea poemului titlul *De rerum natura*, deoarece *natura* nu avea de loc sensul filozofic pe care l-a căpătat mai tîrziu, graţie, poate, lui Lucreţiu. Într-adevăr, destul de rarele atestări ale acestui cuvînt înainte de Lucreţiu îl prezintă ca un abstract al verbului *nasci*, cu sensul foarte apropiat de cel al verbului; traducerea „naştere" este clară în pasaje de felul:

Aurum, id fortuna inuenitur, natura ingenium bonum
(Plaut, *Poen.*, 302)

sau:

Natura tu illi pater es, consiliis ego
(Terenţiu, *Ad.*, 126; cf. *ib.*, 902)

În alte pasaje, cuvîntul desemnează calităţile naturale (aproximativ sinonim cu *ingenium*), fără însă ca valoarea verbală să fie absentă, cum o dovedeşte punerea în opoziţie a termenului cu alte abstracte verbale analoage:

Tametsi bona es natura, reddunt curatura iunceam
(Terenţiu, *Eun.*, 316)

---

[1] Lucreti, *De rerum natura libri VI*, recognouit uersibusque Rossicis conuertit Theodorus Petrovski, Moscova, 1945 şi Lucreti, *De rerum natura libri VI*. Dissertationes, commentarii, Epicuri et Empedoclis fragmenta curauit Theodorus Petrovski, Moscova, 1947. Discuţia care ne interesează se află în cel de-al doilea volum, p. 299 şi urm.

[2] Lucrèce, *De la nature des choses*, textes choisis, préface, commentaire et notes explicatives par Georges Cogniot, Paris, 1954. Traducerea titlului este discutată la pagina 93.

[3] G. Cogniot, *loc. cit.*

[4] Primul tratat filozofic al lui Cicero, *De republica* a fost început în 54 (cf. L. Laurand, *Cicéron*[2], Paris, 1935, p. 56), un an după moartea lui Lucreţiu. Oricare ar fi ipotezele formulate recent asupra datei publicării poemului *De rerum natura*, rămîne stabilit că Cicero a avut această operă în mînă începînd din februarie 54.

[5] Augustin, *Contra Ac.* 1, 8.

[6] Vezi Armand Pittet, *Vocabulaire philosophique de Sénèque*, I, Paris, 1937, p. 3—8.

[7] Lucreţiu, *op. cit.*, I, 832; III, 260; vezi, de asemenea, I, 135—139.

www.cimec.ro

Acest cuvînt, lipsit de orice sens filozofic [1], a fost ales de Lucreţiu pentru a reda gr. φύσις (abstract, la rîndul său, al verbului φύω), menţinîndu-i în acelaşi timp cea mai mare parte a semnificaţiilor anterioare [2].

Era necesară acreditarea acestei valori noi a cuvîntului în faţa cititorilor. În vederea acestui scop, în situaţii analoage, scriitorii latini anteriori puneau în paralelă termenul latin căruia i se adăuga un sens nou cu corespondentul său grec :

Nec quisquam sophiam, sapientia quae perhibetur
In somnis uidit prius quam sam discere coepit

(Ennius, *Ann.*, 227—228 Vahlen)

Sophiam uocant me Grai, uos sapientiam

(Afranius, 299 Ribbeck) [3].

Lucreţiu, care evita împrumuturile directe în terminologia filozofică [4], şi care, ca poet, nu se putea opri la lungi discuţii terminologice, a ales o cale mai subtilă : la început, titlul furnizează o orientare generală asupra conţinutului poemului, expresia *de rerum natura* avînd ca prim sens, cunoscut şi înţeles de vorbitori, „despre naşterea lucrurilor", „despre felul în care s-au născut lucrurile" [5], „despre caracterele naturale ale lucrurilor". După aceea, expresia este reluată de două ori în cursul invocaţiei (I, 21, 25), cu un sens foarte apropiat de cel primitiv în primul pasaj, mai general în cel de al doilea. Apoi Lucreţiu foloseşte cuvîntul *natura*, fără determinare, după ce comunicase explicit cititorului obiectul poemului (I, 56, 57) : sensul termenului este încă vag, cititorul poate rămîne nelămurit asupra valorii lui exacte, dar contextul este clar şi înţelegerea pasajului nu suferă. În pasajul următor, noţiunea se precizează : este vorba de Epicur care, cel dintîi, doreşte să forţeze

Naturae... portarum claustra

(I, 71)

şi care, învingător,

refert nobis ... quid possit oriri,
Quid nequeat

(I, 75—76)

[1] *Natura* nu este atestat în fragmentele lui Ennius (Vahlen), ale lui Lucilius (Marx) şi ale lui Cato (Jordan) ; în *De agricultura* a acestuia din urmă se găsesc cîteva atestări în capitolul consacrat verzei (CLVII, de patru ori), cu sensul de „caracteristică", „calitate". Acelaşi este sensul cuvîntului la Accius, fr. 11 Baehrens, şi, în ultimă analiză, în *Arateele* lui Cicero (v. 160 Buescu) : *quae sideribus claris natura poliuit*
unde avem de-a face cu o traducere liberă, fără ca în original să fie vorba de φύσις (Aratos, *Phaen.*, 375 şi urm.).

[2] Vezi mai jos, p. 194, nota 1.

[3] Vezi A. Meillet, *Esq.*[4], p. 194.

[4] Se ştie că nu se găsesc decît doi termeni filozofici greceşti în toată opera sa : *harmonia* (III, 130, 118, 131) şi *homoeomeria* (I, 830), ambii desemnînd noţiuni provenind din şcoli adverse ; poetul nu ezită să atragă atenţia asupra caracterului de intrus al acestor termeni.

[5] Cf. E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948, p. 103. Al. Slijpen, *Donum natalicium Schrijnen*, p. 724 şi urm., a arătat că sensul „naştere, generare, proveniență, origine" persistă în întregul poem.

www.cimec.ro

Aşadar, *natura* nu este numai felul în care lucrurile universului s-au născut, ci şi organizarea generală a lumii. Această idee de sistem riguros, supus unor legi, revine şi capătă consistenţă în mintea cititorului prin frecventele asocieri ale cuvîntului *natura* cu verbe ca *pati*, *reposcere*, *posse* (I, 224, 263, 321; II, 168, 369, 945, 1010): natura permite sau nu, poate face ceva sau nu, cere ceva etc.; existenţa legilor este în sfîrşit afirmată explicit prin expresia *foedera naturai* (I, 586; II, 302). După aceasta, orice cititor poate înţelege valoarea pe care Lucreţiu o atribuie termenului *natura* şi, pentru a înlătura orice echivoc încă posibil [1], stabileşte identitatea între acest cuvînt şi expresia *rerum natura* într-un pasaj ca celebra prosopopee, unde vorbele naturii sînt introduse cu ajutorul expresiei *rerum natura*, în timp ce în concluzie poetul se serveşte de termenul simplu:

Denique si uocem rerum natura repente
Mittat ...

(III, 931—932)

Quid respondemus, nisi iustam intendere litem
Naturam

(III, 950—951) [2]

Este clar, credem, că *natura* şi *rerum natura* sînt sinonime şi înseamnă, în afară de „naşterea, explicarea lucrurilor", şi „ordinea, sistemul universului". Care este, aşadar, traducerea cea mai apropiată a titlului? Înclinăm categoric către *Despre natură*, căci prin termenul *natură* se traduce în terminologia filozofică modernă gr. φύσις, corespondent exact al celor două expresii latine. Traducerea *Despre natura lucrurilor* păcătuieşte nu numai prin insuficienta ei claritate şi prin caracterul ei greoi, dar şi datorită faptului că este echivocă şi nu redă exact ideea conţinută în expresia latină: în limbile moderne, *natura lucrurilor* înseamnă „felul de a fi al lucrurilor" în timp ce *rerum natura* implică ideea de origine, de dezvoltare, de funcţionare, caracterul de abstract verbal al cuvîntului fiind totdeauna prezent în conştiinţa vorbitorilor.

СМЫСЛ ЗАГЛАВИЯ DE RERVM NATVRA

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Ставится вопрос, переводится ли *De rerum natura* „о природе вещей" или только „о природе". Автор склонен принять второе решение, так как название поэмы Лукреция соответствует заглавию περὶ φύσεως Эпикура и

[1] Fiindcă poetul continuă să folosească *natura*, cu sau fără determinare (de tipul *animi*, *ardoris* etc.), în sensul curent „calitate, caracter natural" (I, 602, 682, 769; II, 583, 818; III, 35, 130, 167; IV, 859, 1200 etc.).

[2] Fără îndoială că în poem mijloacele de acreditare a valorii φύσις pentru termenul *natura* nu se prezintă într-o succesiune atît de sistematică ca în expunerea noastră: aceasta se datorează în parte felului în care poemul a fost compus şi, totodată, faptului că scopul lui Lucreţiu este de a expune o doctrină şi nu de a crea o terminologie.

www.cimec.ro

Эмпедокла; Лукреций не мог назвать свое произведение *De natura*, ибо слово *natura* в то время не имело своего философского значения.

Автор изучает приемы, которыми Лукреций пытается раскрыть философский смысл слова *natura* и обращает внимание на тот факт, что для латинского поэта *natura* и *rerum natura* являлись синонимами (т. III, 931 и 951).

LE SENS DU TITRE *DE RERVM NATVRA*

RÉSUMÉ

Le problème qui se pose est de savoir si l'on doit traduire le titre *De rerum natura* par « de la nature des choses » ou bien, simplement, par « de la nature ». L'auteur incline vers la seconde solution, parce que : 1° le titre du poème de Lucrèce correspond au περὶ φύσεως d'Epicure et d'Empédocle et 2° que Lucrèce ne pouvait pas intituler son ouvrage *De natura*, le mot *natura* n'étant pas, à l'époque, pourvu de sa signification philosophique.

L'auteur met en évidence les procédés à l'aide desquels Lucrèce cherche à accréditer auprès des lecteurs le sens philosophique de *natura* et attire l'attention sur le fait que pour le poète latin l'expression *rerum natura* et le mot *natura* sont synonymes (III, 931 et 951).

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ARISTOTEL ŞI ARISTOFAN

În jurul teoriei aristotelice a Comediei

DE

D. M. PIPPIDI

Sînt mai bine de treizeci de ani de cînd — într-o carte fără îndoială utilă, dar ale cărei merite mi s-au părut din totdeauna exagerate [1] — un profesor american, Lane Cooper, a repus în discuţie una din acele probleme pe care filologii au cîteodată tendinţa să le descopere, pentru a-şi acorda plăcerea de a le găsi o soluţie. Vreau să spun : chestiunea de a şti ce fel de exemple va fi folosit Aristotel pentru a-şi ilustra teoria comicului, în partea pierdută a *Poeticii*, sau, ca să mă exprim mai lămurit, ce raport va fi existat între această teorie şi opera lui Aristofan, de pildă?

La această din urmă întrebare răspunsurile n-au lipsit, de cînd criticii se trudesc să reconstituie învăţătura lui Aristotel despre comedie. Lane Cooper citează cîteva, în general defavorabile autorului *Păsărilor*, şi tocmai pentru a protesta împotriva unei judecăţi socotită neîntemeiată îşi dă osteneala să consacre un capitol al cărţii la care mă refer revizuirii opiniilor celor ce l-au precedat. Propriul său examen — prefer s-o spun din capul locului — nu mi se pare convingător. De aceea nu şovăi să revin asupră-i, supunîndu-l cîtorva observaţii, cu atît mai bucuros cu cît, după ştiinţa mea, nimeni nu s-a gîndit pînă astăzi să-i arăte slăbiciunea.

Ca intrare în materie, iată aprecierea pe care Lane Cooper crede a o putea reproşa unui critic de talia lui Butcher : „Ne putem îndoi de faptul dacă Aristotel va fi fost conştient de geniul şi de puterea de imaginaţie a lui Aristofan" [2]; şi iată şi o frază spicuită—pentru a o înfiera !—în Introducerea la *Poetica* aristotelică a lui Ingram Bywater : „Dacă învăţătura sa despre comedie ne-ar fi ajuns, am fi găsit fără îndoială că se potriveşte

---

[1] Lane Cooper, *An Aristotelian Theory of Comedy. With an Adaptation of the Poetics and a Translation of the „Tractatus Coislinianus"*, Oxford, 1924.

[2] *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, Londra, 1927, p. 380.

www.cimec.ro

mai bine Comediei Noi decît operei lui Aristofan" [1]. Abia dacă trebuie să relev, că, dacă cea dintîi poate întrucîtva da loc la confuzie, în măsura în care pare a pune în cauză sensibilitatea artistică a lui Aristotel, mai degrabă decît vederile-i teoretice asupra comediei, cea de-a doua e cît se poate de limpede şi de precisă. Aceasta nu-l împiedică pe Lane Cooper s-o înţeleagă ca şi cum ar privi meritele literare ale comediografului, ceea ce-i creează obligaţia de a lua apărarea lui Aristofan împotriva unei învinuiri ce i se pare nedreaptă, şi care ar fi, într-adevăr, dacă ar avea sensul pe care i-l atribuie învăţatul american.

Urmarea e că, de-a lungul întregului studiu al lui Cooper, cititorul are impresia că nici unul din argumentele sale nu-şi ating ţinta ; toate par oarecum străine problemei şi, în realitate, pînă la sfîrşitul demonstraţiei, legătura cu subiectul rămîne discutabilă. Nici metoda care consistă în numărarea pasajelor unde numele lui Aristofan se întîlneşte în scrierile filozofului, pentru a deduce gradul de familiaritate al acestuia cu opera comediografului ; nici aceea a înşiruirii de judecăţi favorabile asupra acestei opere, emanînd de la critici atît de deosebiţi între ei cît pot fi Platon şi Quintilian, Cicero şi sf. Ion Gură-de-Aur, n-au nimic a face cu singura chestiune care ar fi trebuit să reţină atenţia lui Lane Cooper, aceea de a şti în ce măsură o piesă ca *Acharnienii*, de pildă, era făcută să ilustreze concepţia aristotelică despre comedie? De la începutul pînă la sfîrşitul capitolului, domneşte astfel în el o permanentă confuzie între interesul posibil (şi chiar probabil) al lui Aristotel faţă de creaţiile Comediei Vechi şi propria-i teorie a dramei, care nu-i în funcţie de gustul literar al filozofului şi care nu-i cîtuşi de puţin discutată. Autorul pare a fi uitat că admiraţia lui Platon pentru Homer şi înclinarea-i spre teatru nu l-au împiedicat să-şi exercite critica asupra unuia şi a celuilalt [2]. Aşa cum pare să fi uitat că lipsa oricărei menţiuni a poeziei lirice în paginile *Poeticei* nu vrea să spună nici ea că Aristotel ar fi rămas refractar acestui gen de frumos literar, sau că n-ar fi preţuit după merit pe Sappho sau pe Pindar ! Singura întrebare pe care ar fi trebuit să şi-o pună profesorul Cooper e astfel singura pe care d-sa nu şi-a pus-o. De aceea, nu fără o comprehensibilă sfială, după aceste observaţii elementare, mă văd silit să trec la o serie de desluşiri tot atît de elementare şi ele.

Oricine a avut prilejul să citească cu oarecare luare aminte *Poetica* n-a putut să nu fie izbit de importanţa atribuită — printre elementele constitutive ale dramei — aceluia pe care Aristotel îl numeşte πραγμάτων σύστασις sau μύθος : înlănţuirea faptelor sau subiectul. Această importanţă decurge în mod firesc din concepţia după care orice creaţie poetică ar fi „imitarea" sau „reprezentarea" unei realităţi ideale, a unei realităţi *posibile* potrivit legilor verosimilului şi necesarului. Îndeosebi drama, fiind o

[1] Oxford, 1909, p. IX. Cf. J. Bernays, *Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Drama*, Berlin, 1880, p. 150.

[2] *Rep.*, X, 595 b 9 : καίτοι φιλία γέ τίς με καὶ αἰδὼς ἐκ παιδὸς ἔχουσα περὶ Ὁμήρου ἀποκωλύει λέγειν. Cf. L. A. Stella, *Influssi di poesia e d'arte ellenica nell'opera di Platone*, în *Historia*, VI, 1932, p. 433—472 ; VII, 1933, p. 75—123 ; D. Bassi, *Platone e i poeti*, în *Dioniso*, VIII, 1940, p. 124 — 130.

www.cimec.ro

imitație a vieții [1], iar țelul fiecărei viețuiri — ca să folosesc cuvintele autorului nostru — „realizarea unei fapte, și nu a unei calități" [2], tendința de a face din intrigă „începutul" și „sufletul" [3] oricărei tragedii, ca și a oricărei comedii, apare firească. Lane Cooper o știe și d-sa, de vreme ce, într-un alt capitol al cărții, nu se sfiește să scrie : „Întocmai ca în poezia tragică sau epică, în comedie Aristotel pare să fi socotit intriga sau economia ansamblului ca fiind principalul element cantitativ, acel de care toate celelalte depind..." [4]. Din păcate, această judicioasă constatare nu-l împiedică să presupună că teoria comediei, așa cum figura în partea pierdută a *Poeticei*, trebuie să fi fost „deajuns de elastică" pentru a îmbrățișa deopotrivă producțiile Vechei și Noii Comedii [5], nici să tragă concluzia (pe baza căror temeiuri, nu se gîndește să ne-o spună) că, după toate probabilitățile, idealul Stagiritului în materie de comedie trebuie să fi fost „un compromis" între calitățile celor mai bune comedii ale vechiului și noului repertoriu [6].

Cu tot respectul cuvenit autorului atît de studii asupra esteticii celor vechi, nu pot să nu observ că a face o asemenea afirmație înseamnă a uita că, după Aristotel, pentru a ajunge la forma-i evoluată din veacul al IV-lea, comedia (ca și tragedia de altminteri) cunoscuse o întreagă evoluție [7], pornind de la grosolanele improvizații numite „cînturi falice" [8] și trecînd prin transformări pe care, în momentul cînd își scria *Poetica*, autorul mărturisea a nu le mai putea reconstitui [9]. Despre înfățișarea cea mai nouă a comediei, filozoful nu ne spune — cum o face pentru tragedia timpului său — dacă-i pare a fi atins ținta ultimă a schimbărilor ce-i erau hărăzite, acea φύσις ideală pe care orice ființă sau lucru aspiră s-o realizeze [10]. Precizările lui despre dramă în general, ca și despre legăturile dintre tragedie și comedie sînt totuși suficiente pentru ca — aplicînd acesteia din urmă cîteva din judecățile emise asupra celei dintîi — să putem fi siguri că-i interpretăm corect gîndul.

Așa cum am avut prilejul s-o amintesc, Aristotel arătînd că poezia trebuie să fie înainte de toate imitația unor fapte (πράγματα), și numai în al doilea rînd imitația unor sentimente (πάθη) și a unor caractere (ἤθη), se poate trage încheierea că, potrivit modului său de a concepe devenirea fenomenelor literare, transformarea acestora s-ar fi produs în sensul unei importanțe tot mai mari atribuite subiectului sau conținutului. Această presupunere e atît de adevărată încît, într-o frază de intonație generală,

---

[1] 1450 a 16—17.
[2] 1450 a 18—19.
[3] 1450 a 38.
[4] *Op. cit.*, p. 47 (6). La fel, p. 53.
[5] *Op. cit.*, p. 26 : *„we should expect from him a theory elastic enough to embrace the excellences of each type of comedy, both „the old" and „the recent".*
[6] *Op. cit.*, p. 27 : *„Perhaps his ideal in comedy would be a compromise between the best of the earlier and the best of the later plays".*
[7] 1449 a 9 ; 1449 b 3.
[8] 1449 a 11.
[9] 1449 b 3—5.
[10] 1449 a 14 — 15 : καὶ πολλὰς μεταβολὰς μεταβαλοῦσα ἡ τραγῳδία ἐπαύσατο, ἐπεὶ ἔσχε τὴν αὑτῆς φύσιν. Cf. *Phys.*, II, 194 a 28 ; *Metaph.*, IV 1015 a 10.

www.cimec.ro

nu şovăie să proclame că „plăsmuitorul care e poetul cată să fie mai curînd plăsmuitor de subiecte (τῶν μύθων) decît de stihuri (τῶν μέτρων), ca unul ce-i poet întrucît săvîrşeşte o imitaţie, iar de imitat imită acţiuni (ποιητὴς κατὰ τὴν μίμησίν ἐστιν, μιμεῖται δὲ τὰς πράξεις)[1]. Acelaşi lucru rezultă şi dintr-un pasaj referitor la tragedie, în care, cum se întîmplă deseori, vorbind de poezia tragică, filozoful are în vedere drama în general. „Tragedia — sună acest text important[2] — *nu-i imitarea unor oameni*, ci a unei acţiuni şi a vieţii (μίμησίς ἐστιν οὐκ ἀνθρώπων ἀλλὰ πράξεως καὶ βίου), iar fericirea şi nefericirea decurg din fapte, ţelul fiecărei vieţuiri fiind realizarea unei fapte, ci nu a unei calităţi. Aşa se şi face că oamenii sînt într-un fel sau altul după caracterele lor, dar fericiţi sau nefericiţi după isprăvile fiecăruia. Aşa se şi face că cei ce săvîrşesc imitaţia *n-o fac ca să întruchipeze caractere*, ci îmbracă cutare sau cutare caracter ca să săvîrşească o faptă sau alta. *Faptele şi subiectul se dovedesc a fi astfel rostul tragediei*, iar rostul e mai însemnat decît toate" (τὰ πράγματα καὶ ὁ μύθος τέλος τῆς τραγῳδίας· τὸ δὲ τέλος μέγιστον ἁπάντων).

Rîndurile acestea sînt destul de limpezi pentru a nu avea nevoie de comentariu. Rezultă din ele că, potrivit unei concepţii pentru care drama se înfăţişa ca forma cea mai înaltă pe care o poate îmbrăca poezia şi, în dramă chiar, admira realizarea tot mai desăvîrşită a unui proces de imitaţie urmărind să reprezinte pe scenă o acţiune *posibilă* după legile verosimilului şi necesarului, autorul *Poeticei* era înclinat să aprecieze în chip deosebit comediile a căror structură se apropia mai mult de drama ideală. Altfel spus, cu cît într-o comedie era mai multă intrigă sau acţiune, cu atît i se va fi înfăţişat mai demnă de a sta alături de drama-tip, aşa cum am descris-o, cu atît trebuie să i se fi părut mai perfectă[3].

Care era însă, din acest punct de vedere, poziţia lui Aristofan faţă de autorii contemporani ai Stagiritului, precursori ai Comediei Noi pe cale de constituire? Fără a sta să facem speculaţii asupra structurii comediilor sale pierdute, e neîndoios că în acea parte a operii care ne-a ajuns — şi care trebuie să fie cea mai reprezentativă — rolul subiectului în economia fiecărei piese e mai puţin însemnat decît acel al „divertismentelor" care, la fiece pas, întrerup desfăşurarea intrigii. Aceasta e o constatare asupra căreia cei mai mulţi critici sînt de acord[4] şi, dacă Cooper se crede obligat a se depărta de ceea ce singur numeşte „a common opinion", îmi voi îngădui să nu împărtăşesc hotărîrea cu care proclamă greşită această opinie. „Elementul fundamental al oricărei piese a lui Aristofan — scrie d-sa în această privinţă — e o mare idee hazlie, care determină detaliile, în

[1] 1451 b 27—29. Cf. 1460 a 6—8 şi Platon, *Phaed.*, 61 b: ἐννοήσας ὅτι τὸν ποιητὴν δέοι... ποιεῖν μύθους.

[2] 1450 a 16 — 23 La rîndul 17, urmez citirea tradiţională: καὶ εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία ἐν πράξει ἐστίν, nesocotind conjecturile lui Vahlen, acceptate în ediţia Hardy (Paris, 1932). Pentru ideea că fericirea e activitate, familiară lui Aristotel, v. *Phys.*, II 197 b 4: ἡ δὲ εὐδαιμονία πραξίς τις· εὖπραξία γάρ şi *Eth. Nicom.*, A 1098 a 16, b 21.

[3] Pe lîngă textele citate, cf. şi 1450 b 3—4; 1450 b 23—24; 1450 b 25—26; 1453 b 11—13.

[4] Cu titlu de exemplu, Th. Zielinski, *Die Gliederung der altattischen Komoedie*, Leipzig, 1885, p. 30—32; J. Denis, *La comédie grecque*, Paris, 1886, I, p. 275 şi urm.; F. M. Cornford, *The Origin of the Attic Comedy*, Londra, 1914, p. 198—199; Q. Cataudella, *La poesia di Aristofane*, Bari, 1934, p. 68 şi urm.

www.cimec.ro

mai mare măsură decît risipa de imaginație cu care o pune în scenă, aceasta e ceea ce oglindește tăria geniului său"[1]. Afirmația e atît de adevărată încît nimănui nu-i va trece prin minte s-o tăgăduiască. Dar — o dată mai mult — aceasta e fără legătură cu problema care ne reține atenția, și a scrie o piesă pornind de la o idee comică nu înseamnă numaidecît a construi această piesă potrivit exigențelor unei doctrine după care, pentru ca o comedie să fie socotită bună, nu-i deajuns să aibă o intrigă, ci mai trebuie ca această intrigă să fie condusă după norme care, în paginile *Poeticei*, fac obiectul unor prescripții din cele mai minuțioase. Că, la baza *Lysistratei* sau a *Cavalerilor*, există o idee comică și deci un subiect, cine se va gîndi s-o tăgăduiască? Rămîne însă de văzut dacă acest subiect se numără printre acele despre care filozoful crede că nici nu încep, nici nu se sfîrșesc la întîmplare [2], și în legătură cu care, în altă împrejurare, nu uită să precizeze că, întrucît imită o acțiune, trebuie să fie imitarea unei acțiuni „unice și întregi" ?[3].

Se cunoaște prea bine importanța aceste reguli, formulată pentru întîia oară în teoria aristotelică a dramei, ca să mai fie nevoie să stărui asupră-i. Mă mulțumesc să amintesc că privește subiectul ca pe un cadru ideal, înăuntrul căruia acțiunea eroului își desfășoară urmările cu rigoarea unui raționament. Pe plan estetic, această rigoare echivalează cu coerența, fără de care nu poate fi concepută nici o operă de artă; pe plan logic, cu un silogism particular poeziei [4], analog enthymemei retorice și făcut să exprime — dacă nu adevărul, nici absolutul — acel *posibil* sau acel *probabil* îndestulătoare pentru a face acceptabile întîmplările și făpturile unei lumi de vis [5].

Regula care cîrmuiește caracterele personajelor e aceeași care cîrmuiește intriga; rezultatul pe care-l urmărește e tot *verosimilul sau necesarul* „așa fel ca spusele sau faptele fiecăruia să fie determinate de verosimilitate sau de nevoie și, iarăși, o faptă să urmeze după alta după criteriul verosimilului sau necesarului" [6]. La rîndul lui, „deznodămîntul intrigii trebuie să se datoreze caracterelor eroilor, și nu unei intervenții divine" [7], ceea ce revine a spune că, afară de cazuri excepționale, „în înlănțuirea faptelor nu trebuie... să-și facă loc nici un element irațional" [8].

Stăruința cu care Aristotel revine asupra acestei din urmă propoziții, precizînd o dată că locul iraționalului e în epopee [9], altă dată că intrigi de felul acesta nici n-ar trebui luate în considerație[10], e semnificativă pentru atitudinea Stagiritului față de *fantastic*, element a cărui

[1] *Op. cit.*, p. 49.
[2] 1450 b 32—34. Cf. și 1453 a 12; 1453 b 4—6.
[3] 1451 a 31—32. Asupra unității și integrității subiectului, vezi și 1451 a 16—19 și 1450 b 27.
[4] „*Poesis syllogismus est compositus ex imaginativis*" avea să spună, pe urmele lui Aristotel, Anonimul citat de Margoliouth, *Analecta Orientalia ad Poeticam Aristoteleam*, Londra, 1887, p. 23.
[5] Cf. D. M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*, Buc., 1944, p. 99—100.
[6] 1454 a 33—36.
[7] 1454 a 37—1454 b 1. Și aici mă depărtez de ediția Hardy, citind: ἐξ αὐτοῦ δεῖ τοῦ ἤθους, cu Gudeman și Rostagni.
[8] 1454 b 6. Cf. 1454 b 2—5.
[9] 1460 a 13.
[10] 1460 a 34.

www.cimec.ro

înrîurire asupra spectatorului o recunoaşte, dar pe care l-ar vrea lăsat la o parte de autorii dramatici, pînă acolo că-i sfătuieşte pe aceştia din urmă să prefere „întîmplărilor posibile, anevoie de crezut", pe cele „imposibile cu înfăţişarea de a fi adevărate" (προαιρεῖσθαί τε δεῖ ἀδύνατα εἰκότα μᾶλλον ἢ δυνατὰ ἀπίθανα) [1]. În aceste condiţii, ipoteza lui Cooper după care dintre toate piesele lui Aristofan *Păsările* ar fi avut cele mai multe şanse să placă filozofului [2] mi se pare foarte puţin plauzibilă; şi, de bună seamă, nu argumentul că un zoolog ca autorul tratatului *Despre mersul animalelor* trebuie să se fi arătat sensibil la cunoştinţele ornitologice desfăşurate de comediograf mi-ar putea schimba părerea... [3].

Chestiunea mai are însă un aspect, pe care nu trebuie să-l pierdem din vedere, dacă ţinem să rezolvăm obiectiv mărunta problemă ridicată de învăţatul american: e ceea ce s-ar putea numi teoria universalului poetic, aşa cum e expusă în capitolul IX al *Poeticei*, şi care, oglindind puţinul interes al lui Aristotel pentru satira individuală, ne dă putinţa să ne închipuim genul de comic spre care i se vor fi îndreptat preferinţele. După această teorie — formulată, cum se ştie, sub forma unei comparaţii între poezie şi istorie — istoricul şi poetul nu s-ar deosebi între dînşii „prin aceea că unul se exprimă în proză şi altul în versuri", ci, dimpotrivă, „pentru că unul înfăţişează fapte aievea întîmplate, iar celălalt fapte ce s-ar putea întîmpla" (τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο). Ceea ce se desprinde din această primă constatare e că „poezia e mai filozofică şi mai aleasă decît istoria: pentru că poezia înfăţişează mai mult universalul, cîtă vreme istoria mai de grabă particularul" (ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ'ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει); altfel spus, una va face să vorbească sau să făptuiască un personaj dat, înzestrat cu un anume caracter, aşa cum e verosimil sau necesar să vorbească sau să făptuiască orice om înzestrat cu acelaşi caracter, în aceleaşi împrejurări, cîtă vreme cealaltă se mulţumeşte să consemneze „ce a făcut ori pătimit Alcibiade" [4].

Ceea ce se statorniceşte în aceste rînduri drept materie proprie poeziei sînt — cum am avut prilejul s-o scriu în cartea mea despre *Formarea ideilor literare* [5] — posibilităţile permanente ale firii omeneşti: virtualităţile sufleteşti ale unei umanităţi nu reale, ci exemplare. În bine, ca şi în rău, bărbaţii şi femeile cîntaţi de poeţi trebuie să se ridice la un nivel reprezentativ pentru întreaga omenire; în bine, ca şi în rău, asemănători cu fiecare dintre noi, trebuie să ne depăşească prin armonia trăsăturilor şi prin statura morală. Aceasta e adevărat pentru tragedie, ai cărei eroi, în loc să fie ca toţi oamenii, sînt mai degrabă aşa cum ar trebui să fie toţi oamenii [6]; aceasta e adevărat şi pentru comedie, ale cărei personaje

[1] 1460 a 26—27.

[2] *Op. cit.*, p. 27: „If Aristophanes is both „old" an „new", the *Birds* might be thought to combine the largest number of his excellences on either side".

[3] *Op. cit.*, p. 40: „*Could the zoologist Aristotle have overlooked the exact and far-reaching knowledge of ornithology displayed in the* Birds?".

[4] 1451 b 1—7; 10—11.

[5] P. 91—92.

[6] 1460 b 32—34. Cf. 1461 b 12—13.

www.cimec.ro

trebuie să îmbrace un caracter de generalitate în stare a le face și pe ele reprezentative în felul lor.

Fără să fi stăruit prea mult asupra acestui punct, în partea păstrată a *Poeticei*, Aristotel ne dă totuși suficiente indicații pentru a-i putea reconstitui gîndul. Astfel, după ce ne spune că la originile ei poezia s-ar fi împărțit potrivit firii poeților (unii — naturile nobile și grave — imitînd faptele oamenilor aleși, alții — sufletele de rînd — pe ale celor vulgari), lasă să se înțeleagă că primele manifestări ale Muzei comice ar fi fost niște „mustrări" (ψόγοι), cu alte cuvinte atacuri personale prilejuite de gesturi sau de atitudini reprehensibile din punctul de vedere al societății [1]. Asemenea atacuri, compuse în versuri iambice, ar fi dăinuit pînă ce un poet de geniu, autorul poemului eroi-comic *Margites*, avea să arate contemporanilor săi calea viitorului, dîndu-le posibilitatea să admire pentru întîia oară anticipația unei comedii. Acesta — ni se spune despre el în capitolul IV — „a turnat în forme dramatice nu invectiva, ci comicul (οὐ ψόγον ἀλλὰ τὸ γελοῖον δραματοποιήσας). Într-adevăr, în raport cu comedia, *Margites* e ceea ce-s tragediile față de *Iliada* și de *Odysseia*" [2].

Oricare ar fi valoarea acestor informații asupra începuturilor teatrului în general și ale teatrului comic în particular (e deajuns să spun că Aristotel atribuie paternitatea lui *Margites* autorului *Iliadei* și că o bună parte din critică respinge reconstituirile lui ca lipsite de temei [3], ele au în orice caz meritul de a ne face cunoscute vederile filozofului asupra unui subiect din cele mai importante. În special, ne dovedesc cu cîtă coerență considera Aristotel problema originilor dramei și cum — teoretic și istoric — o făcea să dateze din clipa în care un rudiment de acțiune — un μύθος sau un λόγος — a înlocuit simplele recitări ale corului. Pentru a ne restrînge la comedie, onoarea de a fi făcut acest pas decisiv ar reveni, după autorul nostru, lui Epicharm (căruia îi atribuie în chip explicit meritul de a fi compus pentru întîia oară subiecte: μύθους ποιεῖν), urmat de aproape de contemporanul său Formis [4]. Totuși simplul fapt de a fi construit intrigi n-ar fi fost deajuns pentru a asigura acestor precursori renumele de primii comediografi, dacă, alături de acest merit, nu l-ar fi avut și pe acela de a fi conferit incidentelor alese pentru a fi aduse pe scenă caracterul de generalitate propriu creațiilor poeziei și care, singur, le deosebește de întîmplările vieții de toate zilele. Din acest punct de vedere, o mențiune specială acordă Aristotel lui Crates, despre care ne informează că „părăsind invectiva iambică (altfel spus: comedia de atacuri personale), a prins să trateze *teme cu caracter general* și să închege subiecte" (καθόλου ποιεῖν μύθους καὶ λόγους) [5]. Se poate spune însă că această condiție e subînțeleasă ori de cîte ori, în tratatul său, vorbește de tragedie sau de comedie, în așa măsură că, pentru a ilustra teoria universalului poetic, pomenită

[1] 1448 b—24 și urm.
[2] 1448 b—1449 a 2.
[3] Vezi comentariul meu la traducerea *Poeticei*, Buc., 1940, p. 106 și urm.
[4] 1449 b 5—6.
[5] 1449 b 7—9. Cf. Aristofan. *Cav.*, 537—539: οἵας δὲ Κράτης ὀργὰς ὑμῶν ἠνέσχετο καὶ στυφελιγμούς, / ὃς ἀπὸ σμικρᾶς δαπάνης ὑμᾶς ἀριστίζων ἀπέπεμπεν, / ἀπὸ κραμβοτάτου στόματος μάττων ἀστειοτάτας ἐπινοίας.

www.cimec.ro

mai înainte, nu găseşte exemplu mai bun decît al celei din urmă, în legătură cu care observă că „autorii (comici) nu dau personajelor numele alese decît după ce şi-au clădit intriga cu întîmplări verosimile, *renunţînd să mai compuie*, ca poeţii iambici..., *pe seama unui individ sau altul*" [1].

Puţinele preciziuni ce preced sînt deajuns pentru a ne da putinţa să înţelegem către ce soi de comedie se îndrepta interesul lui Aristotel. Ele ne permit să întrevedem şi abisul care, în concepţia lui, despărţea această comedie de o operă ca a lui Aristofan, pătrunsă toată de atmosfera de criză abătută asupra Atenei o dată cu izbucnirea războiului peloponesiac, aspirînd toată către o regenerare morală pe care nu osteneşte predicînd-o, deşi fără nădejde. E ceea ce-i dă accentul aspru, aproape dureros, care o distinge între operele comice ale tuturor timpurilor, e ceea ce face că, ţîşnită din actualitate, poartă pecetea acestei actualităţi în întreaga-i structură: subiectele-i preferate sînt întîmplări de-ale Cetăţii, în anii prăbuşirii celei dintîi Ligi maritime; idealurile pe care le apără oglindesc aspiraţiile unei bune părţi a societăţii ateniene, îngrozită de presimţirea catastrofei apropiate; personajele ei se numesc Socrate şi Eschyl, Euripide şi Cleon. E deajuns să apropiem această din urmă împrejurare de rîndurile din *Poetică* unde se recomandă comediografului să se deosebească de poeţii iambici *ferindu-se să compună pe seama unor anumiţi indivizi*, pentru ca să înţelegem că, oricît de mare va fi fost admiraţia pe care — în alte privinţe — Aristotel a putut-o simţi pentru geniul lui Aristofan, între concepţia-i despre comic şi aceea a acestuia din urmă distanţa era prea mare ca să ne mai îndoim încotro îi vor fi mers preferinţele [2].

Tocmai această concepţie a comicului, pe care texte citate înainte ne-au permis s-o întrevedem în liniile-i esenţiale, se găseşte formulată cu o limpezime remarcabilă într-o definiţie care lămureşte definitiv incompatibilitatea dintre arta „gîndită", preconizată de filozof — inspirată de viaţă şi ţintind să dea iluzia vieţii [3] — şi ţîşnirea fanteziei aristofaneşti, făcînd din realitate pretextul unor scînteietoare improvizaţii şi deformînd-o pînă la caricatură. Potrivit acestei definiţii, comedia, care, cum am văzut, e „imitaţia unor oameni neciopliţi", n-ar avea cîtuşi de puţin ca scop imitarea „totalităţii aspectelor oferite de o natură inferioară", ci numai „a celor ce fac din ridicul o parte a urîtului" (οὐ μέντοι κατὰ πᾶσαν κακίαν, ἀλλ' ἃ τοῦ αἰσχροῦ ἐστι τὸ γελοῖον μόριον) [4]. La rîndul său, ridicului e definit de acelaşi text ca fiind „un cusur şi o urîţime de un anumit fel, ce n-aduce durere nici vătămare" (ἁμάρτημά τι καὶ αἶσχος ἀνώδυνον καὶ οὐ φθαρτικόν), ceea ce înseamnă că, în gîndul Stagiritului, săgeţile comediei nu trebuie să ţintească nici viciile sau defectele particular de grave (împotriva cărora există arme mai potrivite), nici micile mizerii ale existenţei, împotriva cărora ar fi deopotrivă crud şi neomenos să ne arătăm

[1] 1451 b 11—14.

[2] Aceasta nu-l împiedică pe Lane Cooper să scrie, cu cită dreptate, nu-i greu de înţeles: „*To suppose that the critic must have condemned the poet for insufficient generalization of his comic material is pure inference...*" (*op. cit.*, p. 21).

[3] 1450 a 16 şi urm.; cf. *Phys.*, II 194 a 21; *Meteor.*, IV 381 b 6.

[4] 1449 a 31—34. În rîndul 32, ἀλλ'ἃ, e citirea lui Castiglioni, urmat de Rostagni. Ediţia Hardy păstrează ἀλλὰ, lecţiunea manuscriselor.

www.cimec.ro

aspri. Aceasta revine a spune că, în alegerea şi exploatarea temelor comice, Aristotel vrea să vadă intervenind acelaşi sentiment de omenie (φιλάνθρωπον) din care în altă parte a *Poeticei* face o condiţie esenţială a emoţiei tragice [1] şi care, în cazul special al comediei, trebuie să slujească deopotrivă ca frîu şi justificare a rîsului pe care-l stîrneşte [2]. Aceasta revine a spune, mai departe, că (aşa cum s-a remarcat cu dreptate) o asemenea îngrădire a ridicului din partea filozofului corespunde nu atît stării *reale* a comediei în zilele cînd scria *Poetica*, cît propriilor sale vederi teoretice, sortite să-şi găsească aplicarea abia cu apariţia Comediei Noi [3].

Astfel, din orice punct am privi-o [4], mica problemă literară ridicată de Lane Cooper nu pare să comporte altă soluţie decît aceea împotriva căreia a comis imprudenţa să protesteze : examenul atent al *Poeticei* nu lasă îndoială asupra concepţiilor lui Aristotel în materie de comedie, şi aceste concepţii nu sînt favorabile autorului *Lysistratei*. De va fi avînd sau nu dreptate, e o chestiune ce n-are să ne preocupe astăzi. Cel mult s-ar putea adăoga că, şi în acest domeniu, filozoful a ştiut să fie interpretul lucid al gustului vremii în care trăia şi că evoluţia ulterioară a comediei avea să confirme justeţea intuiţiei sale.

АРИСТОТЕЛЬ И АРИСТОФАН.

В связи с теорией Аристотеля о комедии

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Подвергается анализу более старое мнение Лана Купера (Lane Cooper), высказанное в его книге, озаглавленной An Aristotelian Theory of Comedy (Оксфорд, 1924). Согласно этому мнению, в утерянной части „Поэтики", там, где Аристотель формулирует свой взгляд на природу комического, он должен был заимствовать примеры из произведений Аристофана, перед талантом которого Аристотель не мог не преклоняться. Оставляя в стороне вопрос, насколько Аристотель был чувствителен к гению Аристофана, автор стремится доказать, что между взглядом философа на комедию (как это можно установить на основании I книги „Поэтики" и других свидетельств, встречающихся на протяжении огромного труда) и

---

[1] 1452 b 38 şi comentariul meu la traducerea *Poeticei*, p. 129—130, unde se dă şi bibliografia subiectului.

[2] Cf. Cic., *De or.*, II 58 : „*parcendum maxime est* (*in ridendo*) caritati hominum"... şi observaţiile lui Rostagni, *La Poetica di Aristotele*, Torino, 1934, p. LI.

[3] Rostagni, *op. cit.*, p. 17.

[4] La cele ce preced, s-ar putea adăuga că libertatea de limbaj a lui Aristofan nu pare să fi plăcut nici ea lui Aristotel, judecînd după distincţia pe care cu un alt prilej o stabileşte între αἰσχρολογία şi ὑπόνοια, şi pe care o ilustrează cu pildele Comediilor Veche şi Nouă : ἡ τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ αὖ τοῦ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδεύτου. ἴδοι δ' ἄν τις καὶ ἐκ τῶν κωμῳδιῶν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν καινῶν· τοῖς μὲν γὰρ ἦν γελοῖον ἡ αἰσχρολογία, τοῖς δὲ μᾶλλον ἡ ὑπόνοια· διαφέρει δ' οὐ μικρὸν ταῦτα πρὸς εὐσχημοσύνην (*Eth. Nicom.*, Δ 14, 1128 a 20 — 25).

www.cimec.ro

древней аттической комедией (включая произведения Аристофана) существует несоответствие. Независимо от большой литературной ценности произведения Аристофана, можно сказать, что главные его черты не имеют ничего общего с характерными чертами *драмы*, такими, как они были определены на страницах „Поэтики" и, несомненно, по суждению Аристотеля подходили к комедии так же хорошо, как и к трагедии.

ARISTOTE ET ARISTOPHANE

En marge de la théorie aristotélique de la Comédie

RÉSUMÉ

Dans cette note, l'auteur soumet à l'examen une opinion plus ancienne, émise par M. Lane Cooper dans son livre intitulé *An Aristotelian Theory of Comedy* (Oxford, 1924), selon laquelle dans la partie perdue de la *Poétique* — où avaient été formulées ses idées sur la nature du comique — Aristote aurait emprunté ses exemples à l'œuvre d'Aristophane ; car, suppose-t-on, il ne pouvait éprouver que des sentiments d'admiration pour le talent de ce dernier. Sans entrer dans le fond de la question, pour découvrir dans quelle mesure le Stagirite aurait été sensible au génie qui a créé les *Oiseaux*, par exemple, l'auteur tente de montrer qu'il y a incompatibilité entre la conception du philosophe sur la Comédie (telle qu'elle peut être reconstituée en s'appuyant sur le Ier livre de la *Poétique* et sur d'autres textes dispersés dans son œuvre si vaste) et la Comédie attique ancienne (y compris la production d'Aristophane). Indépendamment de la haute valeur littéraire de l'œuvre d'Aristophane, on peut affirmer que les traits principaux de cette œuvre n'ont rien de commun avec les caractéristiques du *drame*, telles qu'elles sont définies dans les pages conservées de la *Poétique* et qui s'appliquent certainement, dans la pensée d'Aristote, à la Comédie aussi bien qu'à la Tragédie.

www.cimec.ro

INSCRIPȚIILE PROTO-GRECEȘTI ÎN SCRIEREA LINEARĂ B ȘI DESCIFRAREA LOR

DE

ARAM M. FRENKIAN

Inscripțiile în linear B s-au găsit în număr mare, la Cnossos în Creta, chiar de la primele săpături începute de Arthur Evans în 1900, și cu timpul au ajuns ca ele să totalizeze un număr de cîteva mii. Noi tablete descoperite începînd în 1939 la Pylos și apoi la Mycene și Pylos (1950 și urm.) au mai dat încă vreo 1 000 de tablete de cea mai mare importanță pentru descifrare.

Evans le-a studiat pe cele descoperite de dînsul la Cnossos, le-a clasat și a ajuns să determine, grație ideogramelor sau determinativelor care acompaniază aceste texte, aproape fără greș, conținutul lor, fără însă a le putea citi. El a determinat citirea numeralelor în mod corect. Pentru o mică tabletă din Cnossos Ai 63, el spune textual: *„apparently refering to children"*. Lectura Ventris-Chadwick confirmă această intuiție a lui Evans: *pe-se-ro-jo e-e-si* ΓΥΝΗ 1 *ko-wa 1 ko-wo 1.* Pe grecește: Ψελλοιο εενσι ΓΥΝΗ 1 κορFα 1 κορFος 1. Iar pe o altă tabletă din Cnossos Ca 895, Evans citea semnele 𐄪 † înaintea unui determinativ „CAP DE CAL", cu ajutorul silabarului cipriot, drept *po-lo* = πωλοι, mînji, iar lectura Ventris-Chadwick confirmă această citire: *po-ro* = πωλοι. Ideea însă că limba pe care o notează linearul B nu este greacă, pe care o avea Evans, idee acceptată în general în toate cercurile savante, a împiedicat multă vreme progresul descifrărilor.

Alice Kober, care a murit prea de timpuriu în 1950, a studiat într-o serie de articole pe cît de modeste ca țel, pe atît de judicioase, și a dovedit că limba notată de linearul B este flexionară. Această constatare precum și metoda prin care cercetătoarea a ajuns la ea au fost importante pentru sistemul de descifrare stabilit de Ventris-Chadwick.

Primele rezultate ale descifrării lor le-au publicat M. Ventris și J. Chadwick, în articolul lor *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives* publicat în *Journal of Hellenic Studies*, 73 (1953) p. 84—103. Iar ultima publicație despre chestiunea descifrării dată de Michael Ventris, înaintea morții sale, în colaborare cu John Chadwick, se intitulează *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae, with Commentary and Vocabulary* by Michael Ventris and John Chadwick, Cambridge, 1956, 452 pagini.

Champollion descifrase hieroglifele egiptene, cu ajutorul unei inscripțiuni trilingve, piatra de la Rosette, care conținea un decret onorific al preoților din Memphis în cinstea lui Ptolemeu V Epiphanes, din anul 196 î. e. n., în limbile egipteană hieroglifică, egipteană demotică și greacă.

www.cimec.ro

De atunci rămăsese stabilit în principiu că un text într-un sistem de scriere necunoscut notînd o limbă pentru moment necunoscută, fără un text paralel într-o altă limbă cunoscută nu poate fi descifrat. Aceasta părea a fi situaţia cu scrierea în linear B. Ideogramele sau determinativele care dădeau sensul general al textului, în lipsa unor inscripţii bilingve, păreau a nu fi suficiente pentru a descifra texte al căror scris şi limbă erau necunoscute. În această situaţie, este meritul incontestabil al lui Ventris de a fi imaginat o metodă de descifrare, care ţinea seamă de împrejurările date în cazul textelor în linear B şi de a fi ajuns la rezultate care, confruntate cu realitatea au dat lecturi pozitive.

Metoda aceasta a fost expusă de descifratori în lucrările sus-amintite, şi deşi ea nu este dată exhaustiv, totuşi ne putem face o idee despre caracterul ei strict ştiinţific, pe care confruntarea cu textele ce se pot citi cu ajutorul rezultatelor obţinute prin ea, ne dau o strălucită confirmare a lor. Iată expunerea acestei metode aşa cum se degajează din studiile sus-menţionate.

Fiind puşi în situaţia de a nu avea un sprijin exterior într-o inscripţie bilingvă, în care una din limbi şi scrieri să fie cunoscută, autorii descifrării au recurs la o metodă internă pentru stabilirea valorii fonetice a semnelor scrierii. Mai întîi ei au clasificat 88 semne, din care 65 se întîlnesc mai des în texte, restul foarte rar. După aceea, au făcut statistici stabilind care semne se întîlnesc cel mai mult la începutul cuvintelor, care la sfîrşitul cuvintelor, care se întîlnesc des unul după altul în interiorul cuvintelor şi care nu se întîlnesc niciodată împreună. Cum în scrierea B cuvintele sînt despărţite printr-o trăsătură verticală, dînd grupe de cîte două pînă la cinci sau şase semne, această statistică descrisă mai sus se putea realiza. Cum 88 de semne erau prea numeroase pentru a nota alfabetic cîte un fonem simplu luat izolat, nici o limbă cunoscută neavînd aşa de multe foneme simple, autorii au tras concluzia că au de-a face cu un silabar, care notează o consoană simplă urmată de o vocală simplă, sau o vocală simplă, mai ales la începutul cuvintelor. Cum în foarte multe limbi (nu în toate), cele mai multe cuvinte încep cu vocală, autorii au făcut ipoteza că semnele care se întîlnesc cel mai mult la început de cuvinte notează sunetele a, e, i, o şi u. Desigur şi aici succesiunea aceasta a frecvenţei vocalelor nu este aceeaşi în toate limbile. Pasul următor a fost stabilirea, pentru celelalte semne care se întîlnesc cel mai des la finele cuvintelor, a unor serii de cazuri pe care autorii le numesc „ecuaţii", în care 2 sau 3 semne iniţiale ale unui cuvînt, mereu aceleaşi, sînt urmate de un semn final al cuvîntului care variază. La pagina 87 a articolului din *JHS* 73 (1953), autorii dau 60 de astfel de *Consonant Equations*. În cazul indicat mai sus este de presupus că în ultimul semn al cuvîntului, semn care variază, se află desinenţa, astfel încît consoana din asemenea semne finale este aceeaşi, iar vocala notată este diferită. Astfel de semne care par a conţine aceeaşi consoană urmată de o vocală diferită, descifratorii le-au aşezat pe aceeaşi linie orizontală. Folosindu-se de alte cazuri cu desinenţe paralele, în care la semnul final al cuvintelor părea că vocala finală e aceeaşi iar consoana iniţială diferită, au reaşezat semnele în aşa fel ca cele notînd aceeaşi vocală finală precedată de o consoană diferită să se afle pe aceleaşi coloane verticale. În aceste consideraţii genitivul homeric în *-o-jo*, şi formaţiile adjectivale cu femininul în *-a-ja* au jucat un rol important în faza următoare a descifrării. Astfel au constituit faimoasa lor „reţea" sau „grătar" (pe englezeşte „grid"), în care semnele notînd aceeaşi vocală finală se află pe aceeaşi coloană verticală, iar semnele notînd aceeaşi consoană iniţială pe aceeaşi linie orizontală. Autorii atrag atenţia că acest aranjament a fost făcut înainte de orice ipoteză cu privire la limba notată de scrierea lineară B, şi că la început demersurile în vederea stabilirii ecuaţiilor consonantice şi apoi vocalice, pentru aşezarea semnelor la locurile lor din „reţea", trebuie făcute cu cea mai mare atenţie şi prudenţă, căci de ele depinde toată descifrarea ulterioară. Atît ne spun autorii despre metoda lor, iar noi nu putem spune mai mult decît ei. Nu credem însă că ei au ascuns cu vreo intenţie detaliile în aplicarea metodei pentru stabilirea faimoasei lor reţele. Probabil că au fost numeroase tatonări şi intuiţii greu de redat în scris şi de aceea s-au mulţumit să redea rezultatul final al fixării

www.cimec.ro

valorilor semnelor din „rețea" (*JHS*, 73 (1953), p. 86), precum și o indicare generală a metodei puse în practică, care ne arată că ea nu este arbitrară [1]. Desigur Ventris, dacă moartea nu ni l-ar fi răpit dintre noi, ar fi dat detalii mai precise despre pașii și demersurile prin care a ajuns să fixeze semnele silabarului în „rețea". La cererea savanților care se interesează de aceste probleme de descifrări. Acum nu rămîne decît ca supraviețuitorul, John Chadwick, să dea aceste lămuriri, pe care știința le cere de la dînsul [2].

Mai departe autorii observă că, o dată cele 65 de semne așezate în rețea după sistemul indicat mai sus, este de ajuns a putea determina două trei cuvinte din texte ca reprezentînd numele de localități cunoscute, pentru ca printr-o reacțiune în lanț să se stabilească automat aproape valoarea fonetică a majorității semnelor din „rețea", spre exemplu numele Κνωσός scris în silabar *Ko-no-so*, Ἀμνισός, în silabar *A-mi-ni-so* etc.

În privința ipotezei limbii notate de linearul B, multă vreme autorii descifrării au continuat să creadă, cu Evans, că el notează o limbă necunoscută din bazinul egean. Mai tîrziu, cînd au pus la probă ipoteza că ar fi vorba de o limbă greacă primitivă, confruntarea valorilor fonetice stabilite cu textele de citit a dat roade și un număr de texte s-au putut descifra și citi în mod satisfăcător.

Iată acum cîteva cuvinte despre caracterul semnelor scrierii lineare B, și regulile de ortografie și de citire pe care le-au stabilit descifratorii. Aceste observații sînt de importanță fundamentală pentru înțelegerea întregii probleme a descifrării și a criticilor care i s-au adus.

În linearul B există patru feluri de semne: 1) semne cu valoare fonetică, care marchează o vocală izolată sau o consoană + o vocală, deci semne silabice; 2) ideograme marcînd printr-un desen stilizat o ființă sau un obiect și se citesc cu valoarea fonetică a întregului cuvînt care indică acel lucru; 3) determinative, care se pun pe lîngă un cuvînt scris fonetic, pentru a-i determina citirea. Aceste determinative sînt un fel de clasificatoare care se pun la finele cuvîntului scris fonetic, și nu se citesc. Ele ajută la găsirea lecturii, întrucît scrierea fonetică este polivalentă după cum vom vedea. Despre această categorie a determinativelor n-a vorbit, după cît ne e cunoscut, nimeni dintre cei care s-au ocupat de descifrarea linearului B; 4) semn silabic, care marchează începutul cuvîntului și e scris în mod rezumativ pentru întregul cuvînt.

Iată acum exemple pentru fiecare caz:

1) Dacă în textul Ra 1540 din Cnossos, se scrie 𐀟𐀀𐀠 adică *pa-ka-na*, avem o lectură fonetică, ce se citește silabă cu silabă iar valoarea pe grecește e φάσγανα.

2) Dacă în textul din Cnossos, As 1516 avem la sfîrșitul unei enumerații 𐀠𐀁𐀪𐀫[3], *to-so* ΑΝΔΡΕΣ, 31, primul cuvînt to-so=τόσοι înseamnă „atîția" și e scris fonetic. În schimb semnul 𐀫 este scris ideografic și înseamnă bărbați, scris de noi cu majuscule și se citește în întregimea lui: ἄνδρες

3) Dar dacă în textul Ra 1540 avem scris fonetic *pa-ka-na* = φάσγανα, iar alături e desenat semnul 𐃊 sau 𐃉, aci avem un determinativ, care înlesnește citirea cuvîntului scris anterior fonetic, deoarece n-ar fi imaginabil ca scribul să fi înțeles că cuvîntul va fi citit de două ori, o dată după scrierea fonetică și a doua dată ca ideogramă, în caz că ar fi ideogramă. Deci avem de a face cu un determinativ, care nu se citește, ci numai înlesnește citirea scrisului fonetic. Acest lucru există și în scrierea hieroglifică egipteană, iar Adolf Erman, ilustrul egiptolog spune că limita dintre determinativ și întrebuințarea lui în sens propriu ca ideogramă,

[1] Merită aci a fi citate cuvintele lui Luria, despre descifrarea lui Ventris: «Din păcate, încă nu există pînă acum nici un fel de „metodă" pentru descoperirile geniale».

[2] Ceea ce J. Chadwick a și făcut în lucrarea sa *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1958.

www.cimec.ro

nu este perfect despărțită. Aceeași observație se aplică și la scrierea lineară B. Astfel în textul As 1516 de care am vorbit, se dă o listă de bărbați, prin citarea numelor lor proprii. Or, de fiecare dată cînd se scrie un nume propriu prin semnele fonetice se adaugă la dreapta lui semnul [illegible], ceea ce a fost citit ca ANHP 1 (scris ideografic). Acest lucru se repetă în prima parte a textului de 31 ori. Dar cum ne putem închipui că după fiecare nume propriu citit în scrisul fonetic, trebuie citit ANHP 1 în scris ideografic? O astfel de risipă de cuvinte de citit ni se pare neverosimilă. Deci după părerea noastră avem de a face cu un determinativ care nu trebuie citit, și care marchează sfîrșitul numelui iar semnul | este semn de despărțire a numelor proprii (semnul marchează și numeralul 1). Dar cînd la finele enumerării se scrie *to-so* [illegible], aci [illegible] înseamnă și trebuie citit ΑΝΔΡΕΣ și are valoarea ideografică. După convenția de scriere cu litere latine a sumero-akkadianei unde ideogramele se scriu cu majuscule, același lucru se face și în scrierea linearului B. Aceste observații ale noastre se vor dovedi utile pentru a preîntîmpina obiecțiile făcute de Ellers.

4) În fine mai avem un semn silabic inițial scris pentru a exprima cuvîntul întreg. Astfel în textele privind roțile de care, avem scris semnul [illegible] = *ze*, pentru *ze-u-go* = ζε(ῦγοι) = perechi (de roți) urmat de o cifră care poate varia de la 1 pînă la un număr cu sute (462 pe un text). Toate aceste texte, privind roțile de care, au fost studiate în mod exemplar de M. Lejeune[1]. Mai departe, tot în aceste texte cu roți de care, avem prescurtarea *mo* = *mo*(*-wo*) = μό(νFος) acompaniat întotdeauna de numeralul 1 sau subînțeles, cînd se află într-un text, întrucît 2 roți izolate ar face o pereche și ar intra în numărătoarea perechilor (ζεῦγοι). Această unică coincidență mi se pare capabilă de a proba valabilitatea descifrării Ventris-Chadwick, care n-au fixat valorile fonetice ale semnelor în vederea interpretării semnelor pentru *ze-* și *mo-* în textele cu roți de care.

Să mai notăm la punctul 3) relativ la determinative și cazul complex al notației prin determinativ într-un text ca Pylos Ta 641. Aci determinativul marchează mai mult decît citirea unui singur cuvînt și anume : forma (deci denumirea) vasului și numărul toartelor. Iată ultimele două rînduri din text :

di-pa me-wi-jo ti-ri-jo-we
di-pa me-wi-jo a-no-we
δίπας μέFιον τριῶFες [illegible] „vas mic cu trei toarte"
δίπας μέFιον ἀνῶFες [illegible] „vas mic fără toarte".

Mai rămîne să dăm regulile de ortografie, adică de scriere și de citire a cuvintelor scrise în linearul B.

Mai întîi, după descifrarea Ventris-Chadwick, consoanele care termină un cuvînt nu se scriu, nici -ι final precedat de o vocală. În adevăr, scrierea silabică, așa cum e fixată ca valori fonetice de Ventris-Chadwick, nu putea avea consoane izolate, fără să fie însoțite de o vocală care le urmează. Rămîneau două soluții : sau să nu se scrie deloc consoana finală, sau să se scrie luînd unul din semnele unde consoana e urmată de o vocală. La prima soluție ar fi recurs după autorii noștri proto-grecii din Mycena, Pylos, Cnossos. Soluția a doua au adoptat-o Cypriotii în silabarul lor, soluție care reprezintă un progres. Beattie acuză descifrarea Ventris-Chadwick ca neadecvată întrucît prin lăsarea de o parte a consoanelor finale și a lui -ι final precedat de o vocală, se confundă toată declinarea greacă.

La declinarea 1-a se scrie la fel nom. gen. dat. ac. sg. și nom. și gen. pl., iar la declinarea a 2-a nom. dat. ac. sg. și nom. gen. pl. La dat. pl. decl. 1-a și a 2-a, s-ar scrie -ι care rămîne-

[1] Michel Lejeune, *Essai de philologie mycénienne* în *Revue de Philologie*, 29 (1955), p. 147—171.

www.cimec.ro

final, iar acuzativul — ανς, — ονς, nu știm dacă se găsește în texte. Dacă însă ne gîndim că în privința consoanelor finale, numai -ς și -ν și mai rar -ρ se găsesc la sfîrșit de cuvînt grec (ἐκ și οὐκ fiind enclitice), atunci vedem că această omisiune nu este atît de gravă, cum s-ar fi părut la început, chiar dacă e neplăcută, nu mai gravă decît lipsa vocalelor în scrierea consonantică a alfabetelor semitice.

Celelalte reguli de scriere stabilite de Ventris și Chadwick, aduc grave deformări ale cuvintelor grecești și mai ales o polivalență a lecturii notată de linearul B, care totuși nu depășește nici pe cea a alfabetului consonantic pentru feniciană, proto-feniciană din Ras-Shamra, hebraică, arabă, syriacă, și nici pe cea a silabarului sumero-akkadian. Acestea pentru a preîntîmpina obiecțiile aduse de Eilers.

Să vedem acum sunetele notate de linearul B. Mai întîi scrierea notează pe *w* = F acompaniat de vocale și labiovelara ϥw, care în greaca clasică s-a transformat în labială sau dentală. În schimb lipsește -σ- intervocalic și la începutul cuvintelor urmat de vocală. Deci fenomenul pierderii lui -σ- intervocalic și inițial înainte de vocală este anterior fazei de limbă greacă notată de linearul B, deci anterior sec. XV î. e. n. Mai departe, trecînd la ocluzive, un singur semn (firește variind după vocala care urmează) notează orice guturală, deci κ, γ și χ și orice labială π, β, φ. În schimb la dentale, spre deosebire de silabarul cipriot care are un unic semn, în silabarul B un semn notează dentala surdă și aspirată, iar pentru dentala sonoră există un semn diferit (firește acest semn se schimbă cu vocala care urmează, la fel ca la toate consoanele : *da, de, di, do, du*). Prin urmare *ka, ga* și *kha* se scriu cu un singur semn, tot la fel *pa, ba, pha*, dar cu un semn e scris *ta, tha*, și cu alt semn *da*. S. J. Luria presupune că semnele notate de Ventris-Chadwick, cu *da, de, di, do, du*, ar marca dentala sonoră spirantă, și se referă la inscripții din Triphylia de la începutul sec. VI unde δ este notat cu ζ. Prea mare justificare pentru această modificare nu vedem. Mai departe Ventris-Chadwick admit semne pentru sunetele *za, ze, zi, zo* și *zu*. Am văzut mai sus cum *ze* prescurtează pe *ze(ugos)*.

Și aici Luria neagă potrivirea cuvîntului *ze(ugos)* în textele respective (ceea ce ne surprinde) și vrea ca semnele silabelor incipiente cu *z-* după Ventris-Chadwick să redea un sunet cu nuanță de guturală (transcris de Luria cu *ce*) cu care alternează în anumite forme de cuvinte, lucru de asemenea puțin verosimil.

Venim acum la o serie de reguli, care dau caracter polivalent citirii cuvintelor. Sigma inițial și citeodată digamma inițial nu se scriu, nici consoanele lichide μ, ϝ, λ, ρ și siflanta σ în interiorul cuvintelor cînd sînt urmate de o consoană. Spre exemplu *pe-mo* este σπέρμο, iar *pa-ka-no*, după cum am văzut se citește φάσγανον dar se poate citi și σπάργανον = scutece, βάσκανος = calomniator. Totuși nu sînt prea multe cuvinte veritabile, care să existe în limbă, cu toate aparențele contrarii. În combinațiile însă de consoane oclusive sau lichide + lichide, cele două consoane se scriu prin repetarea de două ori a vocalei care le urmează. Astfel Κνωσός se scrie *ko-no-so*, Ἀμνισός *a-mi-ni-so*. Consoanele λ și ρ se notează cu același semn, firește legate de o vocală care se schimbă de la un semn la altul. Sînt deci 5 semne care se pot citi *ra* sau *la, re* sau *le, ri* sau *li, ro* sau *lo* și *ru* sau *lu*.

Această descifrare a lui Ventris-Chadwick a fost acceptată de cei mai mari învățați specialiști din vremurile noastre. Furumark în Suedia, Sundwall în Finlanda, Meriggi și Carratelli în Italia, Chantraine și Lejeune în Franța, Palmer și Wace în Anglia, Bennett și Blegen în America, Georgiev în Bulgaria și Luria și Lenzmann în U.R.S.S. au acceptat principiile acestei descifrări și au lucrat pentru avansarea ei, întrucît ea conține mari lacune, de care și Ventris cu Chadwick erau perfect conștienți. Primul mare atac împotriva descifrării date a venit după

www.cimec.ro

trei ani din partea lui A. J. Beattie [1] în același *JHS* 1956 în care publicaseră Ventris și Chadwick articolul lor fundamental. Alte două atacuri au venit în 1957 din Germania din partea unui orientalist Wilhelm Eilers [2] și din partea lui Ernst Grumach [3].

Vom da o scurtă discuție a acestor obiecții, cu care ocazie vom fixa și mai bine ideile expuse și pozițiile luate.

Mai întîi toți detractorii lui Ventris și Chadwick sînt de acord în a ataca descifrarea pe motivul polivalenței scrisului. Beattie (p. 6) remarcă spre exemplu, cu stupefacție, că un singur semn ⊕ = *ka* are la 70 de valori fonetice diferite, și că cu cît numărul silabelor unui cuvînt se mărește, cu atît numărul lecturilor fonetice posibile se mărește atingînd cifre astronomice. Dar această polivalență nemaiauzită luată din punct de vedere formal este pur iluzorie, iar combinațiile care pot da un cuvînt grec realmente existent se reduc la cîteva posibilități puține la număr. Autorii descifrării însă pot inversa argumentul, cum au și făcut în articolul lor din 1953, fără a ști de atacul care va veni peste trei ani. Ei spun în *JHS*, 73, p. 94, că combinațiile tuturor silabelor unei limbi ca cea notată în linearul B, luate opt cîte opt, la un cuvînt de opt silabe sînt în număr de cam 200 bilioane. Dar cum se poate că prin valorile fonetice stabilite de ei pentru semnele silabarului B să se poată citi un cuvînt ca *E-te-wo-ke-re-we-i-jo* care dă pe grecește ἘτεϜοκλεϜῆϊος, deci tocmai un nume grec cunoscut?

Dacă Beattie este un filolog clasic, obișnuit cu notația biunivocă a limbii grecești prin alfabetul ei, este curios că W. Eilers care este un orientalist, și mai cu seamă semitolog, aduce aceeași obiecție a polivalenței scrisului B, în descifrarea lui Ventris și Chadwick, ca argument împotriva valabilității ei. În general, pentru cine cunoaște istoria scrisului uman, este de necrezut la ce forme complicate și imposibile au recurs oamenii în timpurile vechi pentru notarea gîndului lor, cînd soluția simplă a alfabetului se pare atît de firească și acceptabilă din primul moment. Dar la alfabet au ajuns oamenii tîrziu de tot. Situația ne amintește de oul lui Columb. Poate fără structura triconsonantică a cuvîntului semit care e purtătorul semantemului, pe cînd vocalele se schimbă în cuvînt și joacă rolul de morfeme, poate fără această idee de a nota consoane izolate purtătoare ale sensului unui cuvînt, pe care au avut-o fenicienii, nu s-ar fi ajuns niciodată la un alfabet. Grecii, luînd alfabetul de la fenicieni și găsind un număr de semne pentru consoane care nu există în limba greacă, s-au gîndit să le întrebuințeze pentru a nota vocalele, ca aleph ~ alpha, iod ~ iota, waw ~ digamma etc. Astfel s-a ajuns la notația completă a fiecărui fonem simplu în parte, consoană și vocală, la acea notație grecească a limbii, care e bi-univocă, adică pentru fiecare cuvînt corespunde o singură notație și invers pentru fiecare notație corespunde un singur cuvînt.

Eilers observă că atunci cînd se face o notație fonetică nu se mai scrie încă o dată cuvîntul sub formă de ideogramă. Dînsul face recurs la analogia cu notația cuneiformă în sumero-akkadiană care nu poate avea valabilitate aici. În adevăr, un cuvînt se poate scrie în sumeriană să zicem *KA* și citi în akkadiană ca *pûm*. Aceasta este scrierea ideografică sumero-akkadiană, care e cu totul diferită de ideograma în egipteană sau creto-micenian, unde ideograma reproduce obiectul sau ființa sub formă stilizată. Dar se poate lua *ka* drept semn silabic și se poate scrie un cuvînt akkadian polisilabic cu asemenea semne, care în sumeriană au valoarea fonetică de o singură silabă. În cazul acesta avem o scriere fonetică a akkadianei. Or, asemenea semne cu valoare fonetică silabică pot avea, după cum știe orice sumerolog și asirolog peste 20 de

[1] A. J. Beattie, *Mr. Ventris' Decipherment of the Minoan Linear B Script*, în *J.H.S.*, 76 (1956), p. 1—76.

[2] Wilhelm Eilers, *Kritisch-Kretisches. Betrachtungen zur angeblichen Entzifferung der Minoischen Strichschrift B*, în *FF*, 31 (1957), p. 326—332.

[3] Ernst Grumach, *Bemerkungen zur M. Ventris-J. Chadwick. Evidence for Greek Dialect in Mycenaean Archives*, în *OLZ* 52 (1957), col. 293—342.

www.cimec.ro

valori fonetice, şi aceeaşi valoare fonetică silabică, poate fi redată de 20 de semne diferite. Şi cu toate acestea, această polivalenţă a scrierii silabice sumero-akkadiane nu a împiedicat lectura textelor în aceste limbi.

Pentru noi, atunci cînd în linear B se scrie un cuvînt cu semne fonetice, cum e *pa-ka-na* şi se adaugă alături la dreapta un desen care ne indică în ce direcţie să căutăm şi să fixăm citirea cuvîntului scris fonetic, nu înseamnă că cuvîntul e scris de două ori, ci desenul din dreapta cuvintelor scrise fonetic are valoare de determinativ, ca în egipteană.

E drept că Eilers explică polivalenţa notaţiei în scris în akkadiană prin istoria ei şi prin legătura ei cu sumeriana cu care a convieţuit multe secole, ceea ce nu ar fi cazul cu Creta. Dar noi nu cunoaştem istoria trecerii de la linearul A la linearul B. Este foarte probabil că aceste scrieri s-au înregistrat şi pe materiale pieritoare, ca pergamentul, papyrusul, şi au fost distruse de timp şi de clima nefavorabilă. Chiar şi tabletele de argilă necoapte, pe care sînt scrise textele care ni s-au conservat, au dăinuit timp de 3 milenii şi jumătate, numai acolo unde au fost coapte şi întărite de incendiile palatelor.

Întreaga descifrare a lui Ventris şi Chadwick este respinsă de Eilers. Dînsul nu crede că linearul B notează o limbă arhaică greacă, ci se gîndeşte la limba cariană ca înrudită cu limba linearului B şi de la care aşteaptă salvarea din impas. În această ipoteză a originii cariene a limbii notată în linearul B, Eilers se bazează pe un pasaj din Herodot (I 171 sqq) care consideră pe carieni, cretani, lycieni, lydieni şi mysieni, ca aparţinînd aceleiaşi comunităţi de popoare. Acest lucru este îndoielnic, deoarece din puţinul pe care îl cunoaştem din limbile cariană, lydiană, lyciană şi mysiană, aceste limbi nu par înrudite între ele, iar cariana e prea puţin cunoscută pentru a fi de vreun folos pentru descifrarea linearului B.

Trecem la observaţiile lui Grumach pe care le vom releva pe scurt. După Grumach, nu este exact că proto-grecii din Mykene şi de pe continentul grec n-au putut lua cunoştinţă de civilizaţia cretană marcată prin linearul A decît după venirea lor ca cuceritori în Creta la Cnossos, pe la 1450 î. e. n., cînd ei ar fi transformat acest linear A în linear B, adaptîndu-l limbii lor, după cum arată ipoteza lui Ventris-Chadwick. Linearul A a trebuit să fie cunoscut pe continentul grec înainte de 1450 şi aci a fost transformat şi adaptat pentru o altă limbă, în linearul B. În această privinţă sîntem perfect de acord cu Grumach şi sînt probe că artişti arhitecţi şi pictori din Creta au venit încă din sec. XVI î. e. n. pe continent şi au lucrat la ridicarea şi decorarea palatelor cum sînt cele din Tiryns şi Teba. *Fresca procesiunii femeilor* din palatul din Teba a fost reconstituită de Helga Reusch[1] şi datează de pe la 1500 î. e. n. Autoarea observă că după *Marmor Parium* care are ca izvor pe Theopompos, palatul din Teba al lui Cadmos ar fi fost fondat în 1518/17 î. e. n. ceea ce corespunde cu datele arheologice cîştigate din cercetarea straturilor săpate. De altfel, Grumach susţine că silabarul cipriot s-a format sub influenţa linearului A, care ar fi venit în Cipru de pe continentul grec. Artiştii decoratori desigur nu sînt singurii locuitori ai Cretei, care au trecut în Grecia continentală; relaţiile între insulă şi continent trebuie să fi fost destul de intense, pînă s-a ajuns la cucerirea Cretei. Mai înainte a existat thalassocraţia minoană, de care vorbesc istoricii greci tardivi ca Diodorus Siculus (IV 79 init.) şi legendele cu Minos şi Theseus. Deci sîntem de acord cu Grumach, dacă l-am înţeles bine, că transformarea linearului A în linear B a avut loc pe continentul grec şi înainte de mijlocul sec. XV î.e.n. cînd regii din Mycene au cucerit Cnossosul. Credem că nici Ventris, dacă ar fi trăit, n-ar fi făcut dificultăţi spre a accepta acest punct de vedere, cum nu va face probabil nici J. Chadwick.

Dar ne despărţim de Grumach, atunci cînd din consideraţiile de mai sus caută să tragă concluzia că limba notată de linearul B nu e greacă.

---

[1] *Ein Frauenfries der kretisch-mykenischen Epoche aus dem beotischen Theben, F. F.*, 31 (1957), M. 82—87.

www.cimec.ro

Mai departe vom discuta cîteva din obiecţiile lui Grumach care ni se par mai interesante. Ellers, antrenat de analogia pe care o face cu scrierea sumero-akkadiană, unde un cuvînt scris ideografic nu se mai scrie şi fonetic şi ignorînd caracterul de determinative ale aşa-numitelor ideograme ale linearului B, nega exactitatea descifrării Ventris-Ghadwick. Credem a fi arătat că această obiecţie e nejustificată. Ernst Grumach cade în altă greşeală, presupunînd că parte din semnele ce se întîlnesc în texte sînt ideograme amestecate cu semne fonetice. Această presupunere nu ni se pare justificată. Cuvintele din textele în linear B sînt separate printr-o bară verticală, care nu poate avea altă semnificaţie decît aceea de a separa cuvintele. Astfel se formează grupe de semne de 2 pînă la 6, deci notînd cuvinte de 2 pînă la 6 silabe ceea ce e foarte verosimil. Cum să amestecăm printre aceste semne fonetice ideograme şi să presupunem un astfel de amestec care nu e nejustificat de nimic? Spre exemplu semnul 𐀀 notează după Ventris-Chadwick vocala *a* scrisă izolat, la început de cuvinte. Astfel frumoasa lectură a lui Ventris-Chadwick 𐀀𐀨𐀪𐀍𐀊, *a-mi-ni-so*, Ἀμνισος, Grumach vrea s-o citească DOPPEL-AXT-*mi-ni-so*? Fireşte Grumach nu admite lecturile *mi-ni-so* întrucît nu admite întreaga lectură a lui Ventris-Chadwick.

Nu vrem să lungim aceste observaţii ale noastre şi vrem să trecem la consideraţiile finale. Nu ne gîndim să considerăm descifrarea linearului B ca terminată şi închisă. Desigur e încă mult de făcut. Aşa gîndesc şi descifratorii Ventris şi Chadwick. În cuvintele greceşti citite de ei sînt adevărate monstruozităţi lingvistice, care au fost relevate cu complezenţă de adversarii lor. Dar să ne gîndim că cu aceste inscripţii în linear B ne aflăm într-o fază a limbii greceşti care precede cu 500—700 ani limba lui Homer. Ce impresie ar face textele dialectale greceşti din epoca istorică a limbii greceşti pentru cineva care ar cunoaşte numai dialectul atic-ionic? De aceea am spune că limba notată în linearul B ar trebui să aibă mai multe forme lingvistice aberante decît cele ce ni se dau de descifratori. Ne frapează şi lipsa de cuvinte străine, egeene, dar probabil că ele stau ascunse în inscripţiile şi părţile lor nedescifrabile.

Deci, după părerea noastră descifrarea linearului B a fost pusă de Ventris şi Chadwick pe calea cea bună şi eforturile savanţilor trebuie să meargă în această direcţie, căutînd să perfecţioneze ceea ce e insuficient clarificat sau neexplicat de aceştia, dar nicidecum în a face un nou început, de la premise cu totul diferite.

Iată cîteva texte a căror descifrare şi interpretare trebuie să le declarăm, alături de Grumach ca insuficiente şi nesatisfăcătoare.

Textul Gnossos V 52.

a-ta-na-po-ti-ni-ja 1 [. . . . .]

e-nu-wa-ri-jo 1 *pa-ja-wo-*[*ne*? 1] *po-se-da-*[*o-ne* 1?] citit ca. Ἀθάνα πότνια Ἐνυάλιος ΠαιάϜων Ποσειδάων. Ἀθάνα πότνια e scris într-un cuvînt. Poziţia atributului după cuvîntul regent este iarăşi curioasă. Numele Ἐνυάλιος pentru Ares şi ΠαιάϜων pentru Apollon sînt de asemenea anormale sau cel puţin stranii. Trebuie să facem rezerve asupra acestei descifrări, pînă se vor mai găsi aceste nume şi în alte texte şi în alt ansamblu.

Iată un alt text curios citit şi interpretat: Pylos Ae 04: *ke-ro-wo po-me a-si-ja-ti-ja o-pi ta-ra-ma-* <*ta*> *-o qe-to-ro-po-pi o-ro-me-no* ANHP 1

Ke-ro-wo ποιμὴν Ἀσιατίᾳ ὀπὶ Θαλαμά<τα>ο ϙετρόποδι ὀρόμενος ANHP 1, traducere: „Kerowo păstor în Asiatia păzind tetrapodele lui Thalamatas" (?!).

Subscriem la observaţia lui Henle reprodusă de Grumach col. 328 nota 3; „Cum au putut dăinui afacerile regelui Nestor (din Pylos) timp de trei generaţii umane, dacă astfel de notiţe se marcau în contabilitatea casei sale?".

În fine mai citîm un ultim text, Pylos Ta 707, unde găsim *ta-ra-nu*, citit ca θρᾶνυς „scăunel de picioare" şi *to-no*, citit ca θρόνος „scaun", „tron". Ar fi trebuit şi aici să avem scris *to-ro-no*. Această inconsecvenţă ortografică în acelaşi text şi repetată de mai multe ori este inadmisibilă.

www.cimec.ro

În alte texte ca Pylos Ta 713 avem *to-pe-za* citit de Ventris-Chadwick ca τόρπεζα = = τράπεζα „masă". Şi această lectură ni se pare nesatisfăcătoare. τράπεζα trebuie să vină de la ceva similar cu τετράπεζα, în care caz avem la început labio-velara, valabilă pentru timpul textelor, care complică cu totul problema.

Iată deci cîteva din multele probleme nerezolvate pe care le pune descifrarea lui Ventris a linearului B. Totuşi credem că meritul lui Ventris de a fi găsit o cale nouă de acces, pentru descifrarea unor texte fără ajutorul unor inscripţii bilingve, rămîne în afară de orice contestaţie şi realizarea descifrării linearului B din Creta şi Grecia continentală rămîne un demn pandant al descifrării la timpul lor, a hieroglifelor egiptene de către Champollion.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

ÎNTRE MIT ŞI ISTORIE

DE

G. BORDENACHE

PROBLEMA ATLANTIDEI

Fără îndoială că descoperirile arheologice, atunci cînd sînt numeroase şi interpretate cu prudenţă, pot oferi preţioase mărturii — directe şi contemporane — cu privire la o anumită perioadă a vieţii antice, orideciteori tradiţia literară e lacunară sau, ca în cazul epocii străvechi, de-a dreptul inexistentă. Astfel, mulţumită cercetărilor pătrunzătoare şi tenace ale ultimelor decenii, ne apare astăzi într-o lumină cu totul nouă unul din momentele cele mai pregnante ale străvechii civilizaţii meditaraneene, acel al influenţei exercitate de micenieni — încă din sec. al XV-lea î. e. n. — în bazinul oriental şi occidental al Mediteranei şi care, începînd cu sec. al XIV-lea, avea să ducă la crearea unei vaste *koinè* culturale, întinzîndu-se de pe coastele Asiei (săpăturile de la Ras-Shamra) pînă în Sicilia, în Puglii, în insulele Lipari, bă pînă şi în Africa de nord, îndreptăţind ipoteza existenţei între aceste regiuni a unor statornice legături de caracter comercial (vezi îndeosebi L. Bernabò Brea, *Boll. di Paletnologia Italiana*, XXXVI, 1951, p. 37 urm., şi cf., de acelaşi autor, *The Prehistoric Culture Sequence in Sicily* în *Annual Report of the Institute of Archaeology*, Londra, 1950, p. 13 urm.).

Pe fondul multiform al acestui proces istoric, pe urma corăbiilor minoice şi miceniene, o întreagă serie de probleme care pînă de curînd pluteau între mit şi istorie — oscilînd între polii opuşi ai unor interpretări cînd prea romantice, cînd prea sceptice — pot fi acum reluate în examen cu mai multe şanse de a căpăta o dezlegare.

Dintre ele, deosebit de atrăgătoare apare problema Atlantidei, frumoasa insulă pierdută din legenda lui Platon, care, mulţumită unei recente cărţi a lui A. Brandenstein (*Atlantis. Grösse und Untergang eines geheimnisvollen Inselreiches*, Viena, 1951) şi a unei întregi serii de note critice şi de sugestii ale lui Massimo Pallottino (*Atlantide* în *Archeologia Classica*, IV, 1952, p. 229 urm.) se situează pe primul plan al preocupărilor arheologilor, plină de înţelesuri şi susceptibilă de cele mai neaşteptate urmări. E meritul lui Brandenstein de a fi adoptat o cale de investigaţie întemeiată pe cronologia respectivă a izvoarelor literare şi a datelor arheologice, cum şi de a fi demonstrat — referindu-se la anumite ipoteze cunoscute, dar nu deajuns de convingătoare — că povestea transmisă de Platon în *Timaios* şi *Critias* are un pronunţat caracter de legendă cu străvechi fond istoric, nu numai preplatonic, ci cu mult anterior chiar epocii arhaice din istoria Greciei. Termenii ἀλήθεια (*Tim.*, 20 d; *Crit.*, 21 a, 26 e), πεῖρα (*Crit.*, 107 a), ἐξέτασις (*Crit.*, 107 d),

www.cimec.ro

asupra cărora insistă Platon, dar care n-au reușit să impresioneze pe criticii moderni, subliniază realitatea istorică a acestei legende, pe care filozoful-poet a tratat-o cu oarecare libertate, interpretînd liric și simbolic aspecte reale ale unui trecut depărtat. Această realitate, care cuprinde nucleul originar al elaborării, e lumea miceniană : predominarea divinităților preelenice Athena și Poseidon, lipsa oricărei aluzii la mitul lui Heracles, rostul secundar și, desigur, adăugit, al lui Zeus — sînt în această privință indicii hotărîtoare.

Plecînd de la premisa neîntemeiată că în mileniul al II-lea î. e. n. cunoștințele despre oceanul Atlantic și despre extremitatea occidentală a *oikoumenei* (care, pentru localizarea insulei misterioase, reprezintă indicații fundamentale) erau mai reduse și mai circumscrise decît în epoca clasică, Brandenstein își exprimă convingerea că insula civilizată și puternică trebuie identificată cu Creta minoică, invocînd în sprijinul acestei păreri o seamă de considerații : aspectul fizic al insulei și, mai ales, așezarea orașului Cnossos ; instituțiile ei politice și religioase (impresionante asemănări cu civilizația minoică prezintă marele sacrificiu al taurilor sălbatici, jertfiți lui Poseidon după capturarea lor de preoți cu lațuri și suliți de lemn) ; lupta contra Atenei, terminată prin insuccesul al cărui ecou stăruie în legenda lui Teseu ; în sfîrșit, catastrofa naturală susceptibilă de a fi pusă în legătură cu distrugerea celui de-al II-lea palat.

Încă de acum douăzeci și mai bine de ani, o cunoscută cercetătoare a poemelor homerice, Luigia Achillea Stella (*L'Atlantide di Platone e la preistoria egeea*, în *Rendiconti dell'Ist. Lombardo*, LXV, 1932, p. 985 urm. ; cf. *Echi di civiltà preistoriche nei poemi d'Omero*, Milano, 1927, p. 290), situase Atlantida în același cadru istoric al depărtatei lumi miceniene, făcînd între legenda ei și aceea a Scherici o paralelă extinsă și la motivul catastrofei telurice abătute asupra cetății feacilor cu încuviințarea lui Zeus ; nu lipsea nici aluzia la o posibilă legătură între Atlantida și Creta minoică, în sensul propus de Brandenstein. Faptul însuși că pe căi diferite s-a putut ajunge la aceleași concluzii — deopotrivă atrăgătoare și convingătoare — constituie o dovadă mai mult a plauzibilității ipotezei, în jurul căreia Massimo Pallottino face și el o serie de observații de cel mai înalt interes, încercînd să pună în lumină extrema complexitate a legendei Atlantidei : feluritele-i motive constitutive în legăturile lor reciproce ; raportul dintre Atlantida, Egipt și Attica ; mai cu osebire elementul istoric contemporan cu Platon, care l-a putut influența în zugrăvirea teribilei amenințări exercitate de o uriașe putere „barbară" occidentală asupra lumii grecești a Mediteranei orientale.

Pentru o mai bună înțelegere a discuției, socot util să prezint înainte de orice elementele esențiale ale mitului Atlantidei :

1. Insulă mare și bogată, închinată lui Poseidon, avînd ciudate particularități topografice și arhitectonice (cum ar fi monumentele durate din metale prețioase : aur, argint și enigmaticul „orichalc"), cu instituții bazate pe o regalitate de caracter divin și culte bizare, pornind mai ales de la sacrificiul taurului, însoțit de aspersiunea cu sînge, ca în cele mai vechi ordalii grecești.

2. Așezare geografică la apus de Grecia, dincolo de coloanele lui Heracles.

3. Caracterul „barbar" al insulei : însăși rodnicia ei neobișnuită, uzul și abuzul de metale prețioase în arhitectură, regimul tiranic implicînd existența unei străji personale a regelui, vînătoarea nocturnă a taurului în incintele templelor.

4. Războiul de cucerire pornit împotriva Atticii, a Egiptului și a țărilor din Mediterana orientală.

5. Insuccesul acestei încercări.

6. Mînia zeilor și distrugerea insulei printr-un cataclism care-o afundă în valurile mării, prăbușind totodată și o parte din teritoriul Atticii — cea mai rodnică și mai bogată.

Dacă identificarea Atlantidei cu Creta e ispititoare în ce privește unele aspecte de ordin cultural și fizic ale insulei : așezarea orașului Cnossos, cultul taurului, catastrofa naturală care marchează sfîrșitul celui de-al II-lea palat și care ar putea fi pusă în legătură cu puternicele

www.cimec.ro

erupții vulcanice din Thera, cu posibile repercusiuni pînă în Attica, războiul contra Atenei — ea nu îndeplinește condiția *sine qua non* a localizării insulei fabuloase în vestul depărtat. Nu trebuie uitat, într-adevăr, că această localizare e motivul esențial al povestirii platonice și că, așa cum observă cu dreptate Massimo Pallottino, Brandenstein exclude prea hotărît posibilitatea ca explorările geografice ale micenienilor să-i fi dus destul de departe în Mediterana apuseană, atunci cînd fixează ca ultim hotar al lor în această direcție apele mării Ionice și pe ale Adriaticei. Progresul studiilor asupra celor mai vechi civilizații mediteraneene impune, cum am amintit-o în treacăt, cu totul alte concluzii. Recente săpături în Puglia, Sicilia orientală și insulele Lipari (*Fasti Archeologici*, III, nr. 1930; IV, nr. 2319; V, nr. 2315, 2353) au dovedit în chipul cel mai categoric existența unor legături intense ale navigatorilor micenieni cu Mediterana apuseană: un depozit de ceramică provenind din Mediterana de răsărit și datînd de la sfîrșitul celui de-al II-lea mileniu î.e.n. a fost descoperit în straturile cele mai vechi și mai adînci ale Cartaginei. Fără îndoială că, încă de pe atunci, Sicilia trebuie să fi influențat imaginația navigatorilor egeeni și orientali prin întinderea ei, prin multele-i resurse și, mai ales, prin numeroasele și înfiorătoarele fenomene vulcanice ale Etnei, care domină coasta răsăriteană a insulei. E firesc deci să presupunem că aspectul Siciliei nu poate fi cu totul străin de prima închegare a legendei marine.

Posibilitatea ca mitul Atlantidei să fi luat ființă în epoca miceniană capătă dintr-odată consistență, cînd ne gîndim la Scheria homerică, pe care unii exegeți (ca L. A. Stella, amintită înainte) n-au stat la îndoială s-o identifice cu Atlantida: Scheria, insulă roditoare, civilizată și ospitalieră, situată la apus de lumea greacă și, după tradiție, sortită să-și găsească sfîrșitul într-un cataclism teluric. Expresia homerică indică perfect un asemenea dezastru: de fapt, verbul ἀμφικαλύπτω are incontestabil sensul de „a acoperi, a ascunde, a învălui", un munte care acopere o cetate, ascunzînd-o sub mantia-i funebră, expresie pregnantă și precisă pentru a indica îngroparea unei așezări sub o revărsare de lavă.

Dacă identificarea Atlantidei cu Creta nu îndeplinește condiția esențială — am numit situarea vestică a insulei fabuloase — identificarea Scheriei cu Atlantida nu satisface nici ea condiția tot atît de însemnată care e pornirea dușmănoasă a locuitorilor îndepărtatei insule contra lumii grecești, și, ca urmare, războiul de cucerire purtat de aceștia împotriva Atenei și a Egiptului. Trebuie adăugat, iarăși, că, deși Homer descrie cu plăcere bogăția și luxul clădirilor din țara lui Alkinoos, zăbovind asupra unor amănunte fantastice și ciudate, de felul clinilor de aur și de argint din palatul regelui (*Odyss.*, VII, 91 urm.), poezia lui e lipsită cu totul de accentul polemic folosit în dialogurile platonice oridecîteori se judecă extraordinarele bogății ale sanctuarelor Atlantidei, care, cum se exprimă cu înțelepciune Critias (116 d), „aveau în înfățișarea lor ceva barbar"; atitudine explicabilă, cîtă vreme acest accent polemic e în legătură nemijlocită cu rivalitatea și războiul dintre cele două țări.

Înverșunarea atlanților împotriva Atenei, care atinge punctul ei culminant în războiul și înfrîngerea insulei misterioase, e un element istoric adăugat străvechei legende marinărești în epoca post-homerică, și anume amintirea conflictului dintre Creta și Atena pentru stăpînirea Atticii, după o tradiție fără îndoială ateniană, paralelă cu alte legende locale, de felul celei a lui Teseu. Cele două tradiții au existat desigur în același timp, fără legătură între ele, pînă la izvoarele aedice ale *Odiseii* — dovadă forma pe care o îmbracă în epopee episodul Scheriei — pentru ca la un anumit moment, către începutul timpurilor istorice, să se contopească — probabil la Atena — formînd nucleul legendei Atlantidei. Acest element de caracter attic s-a împletit mai tîrziu cu o altă tradiție istorică, de origine orientală, a cărei amintire se păstrează fără îndoială în textele egiptene (ceea ce confirmă autenticitatea izvoarelor invocate de Critias: preoții egipteni care discutaseră cu strămoșul său Solon): o mare invazie venită dinspre apus, amenințînd ținuturile Mediteranei răsăritene — Attica, Egiptul și toate pămînturile cuprinse

www.cimec.ro

în arcuirea golfului dintre Asia Mică, Siria şi Egipt. Texte şi inscripţii egiptene (cum ar fi Papyrul Harris, o stelă din Karnak, alta din Athribis, o a treia din Medinet Habu) mărturisesc înfrîngerea sub faraonii Merneptah şi Ramses al III-lea a două puternice coaliţii străine, formate din popoare venite de pe continent şi din „insulele mării", care atacau nu numai Egiptul, ci — cu excepţia ţării hittiţilor — întreaga coastă meridională a Asiei Mici, Ciprul şi Siria. Atît firea cît şi cîmpul de acţiune al acestor invadatori corespund de fapt cu indicaţiile date de naraţiunea lui Critias. A nega că Egiptul se poate număra printre izvoarele istorice ale legendei, pe baza imprudentei afirmaţii a lui Brandenstein că izvoarele egiptene nu ar fi înregistrat frămîntările istorice ale neamurilor străine, e cu totul lipsit de temei. Pe bună dreptate susţine deci Massimo Pallottino că paralela schiţată de Frost (*Journal of Hellenic Studies*, XXXIII, 1913, p. 18 urm.) între tradiţiile egiptene despre războaiele de apărare din sec. al XIII-lea şi al XII-lea împotriva ameninţării „popoarelor mării" şi între anumite aspecte ale povestirii lui Platon cu privire la Atlantida apare de pe acum mai mult decît o simplă posibilitate. Astăzi, crede el, se poate afirma că relatările lui Solon ori Critias despre modul, importanţa şi rezultatele marii invazii atlantice în direcţia răsăritului nu reprezintă numai rodul unor speculaţii erudite şi al unor ingenioase contaminări elaborate în ultima perioadă saită, ci ecoul unei tradiţii istorice comune celor mai multe popoare de pe ţărmurile Mediteranei orientale, fără a exclude pe greci.

Ca elemente accesorii ale legendei primitive trebuie să se fi adăugat de-a lungul timpului felurite „coloraturi" : atlantice, tartessiene şi libice. Ştiri şi tradiţii despre un ostrov misterios al Oceanului s-au putut răspîndi la popoarele Mediteranei încă din epoca neo-eneolitică, ca urmare a intenselor schimburi între viitoarea „mare internă" şi coastele Oceanului, pînă spre „insulele cositorului", alimentate de descoperirea efectivă a Maderei, a Canariilor, poate chiar a Azorelor şi, cu siguranţă, a arhipelagului britanic, la o dată ce trebuie situată spre sfîrşitul mileniului al II-lea sau în primele veacuri ale mileniului I î.e.n.

De altă parte, numele regelui Gadeiros, bogăţia neobişnuită de produse metalurgice pomenite în legendă lasă să se înţeleagă că acesteia i s-au adăugat ecouri ale explorărilor şi legendelor în legătură cu zona „tartessică" a Peninsulei Iberice (încercarea de a identifica Atlantida cu Tartessos a şi fost de-altminteri făcută de Ad. Schulten, *Tartessos. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte des Westens*, Hamburg, 1905), a căror origine trebuie căutată într-o perioadă mai veche decît explorările foceene pe coasta unde stăpînea Arganthonios, regele din Tartessos, anterioare deci sec. VII î.e.n.

Mai numeroase, mai importante şi, poate mai uşor de circumscris din punct de vedere cronologic sînt, în geneza legendei, „coloraturile" libice : apropierile onomastice şi mitico-topografice cu ţinuturi situate pe coasta occidentală a Africii, îndeosebi cu regiunea munţilor Atlas, sînt de-a dreptul impresionante. Şi tot atît de impresionantă e şi ciudata coincidenţă între sfera de influenţă cartagineză, în momentul celei mai mari extensiuni a ei, şi Atlantida platonică, care s-ar fi întins, ni se spune, de la Ocean pînă spre pămînturile Λιβύης μὲν... μέχρι πρὸς Αἴγυπτον, τῆς δ'Εὐρώπης μέχρι Τυρρηνίας (*Tim.*, 256). După Massimo Pallottino, primele contacte s-au putut stabili la o dată anterioară constituirii puterii punice, şi această presupunere e întărită de recente cercetări arheologice de-a lungul coastelor Tunisiei şi Algeriei, care au scos la iveală urmele unor încercări de colonizare chalcidică anterioare hegemoniei cartagineze (cf. S. Mazzarino, *Fra Oriente e Occidente*, Florenţa, 1947, p. 270 urm.). Mi se pare totuşi că în legătură cu această „coloratură" libică, o atrăgătoare ipoteză a lui Pallottino e de natură să ne îndemne a ne opri la o cronologie diferită. Şi iată cum.

E meritul învăţatului italian de a fi identificat, cu o fericită intuiţie istorică, nota finală care, cum se exprimă el însuşi, „conferă o savoare caracteristică ultimei elaborări a legendei". Relevînd izbitorul paralelism dintre viziunea istoric-filozofică oglindită în opera lui Herodot

www.cimec.ro

şi cea din *Timaios* şi *Critias*, una centrată pe conflictul dintre Europa şi Asia (altfel spus, dintre lumea greacă şi cea orientală), cealaltă pe conflictul nu mai puţin „oecumenic" dintre lumea Mediteranei răsăritene şi regatul atlanţilor (cu alte cuvinte, dintre greci şi lumea occidentală), Pallottino face într-adevăr presupunerea că Platon a putut fi influenţat de dramaticele desfăşurări ale războaielor purtate între greci şi cartaginezi. Cum se ştie, în primele decenii ale sec. al IV-lea, Platon a fost în mai multe rînduri nu numai martor ocular dar oarecum părtaş al politicii siracuzane, şi e logic să admitem că — în legenda ale cărei ecouri le înregistra — a putut face să treacă ceva din starea de spirit ce-l însufleţea şi care — mai de grabă decît de războaiele medice, temă fundamentală a operei lui Herodot — a putut fi determinată de luptele ce însîngerau Sicilia de mai bine de o sută de ani, lăsînd, în special în zilele lui Dionysios cel Bătrîn, impresia „unei primejdii de neînlăturat îndreptate împotriva lumii greceşti de o uriaşe putere barbară pornită dinspre apus".

În marginea eventualelor legături ale mitului Atlantidei cu experienţa siciliană a lui Platon, un filolog italian, C. Corbato, a încercat să precizeze limitele istoric-filologice ale acestei posibilităţi (*In margine alla questione atlantidea. Platone e Cartagine*, *Arch. Classica*, V, 1953, p. 232 urm.). În acest scop, a început prin a reexamina mult dezbătuta problemă a istoricităţii scrisorilor lui Platon, din numărul cărora cea de-a VII-a şi cea de-a VIII-a se leagă nemijlocit de călătoriile filozofului la Siracuza. În cuprinsul lor, Platon repetă în mai multe rînduri avertismentul că grecii trebuie să se deprindă a se cruţa între dînşii, pentru a evita riscul de a fi subjugaţi de „barbari", şi, cum se exprimă autorul citat, „nu e imposibil ca acest imperativ să-i fi apărut limpede şi să i se fi impus cu prilejul celor trei călătorii în Sicilia mai de grabă decît ca urmare a unei meditaţii generice asupra depărtatelor războaie medice, în timpul cărora particularismul grec nu-şi vădise riscurile într-un chip atît de primejdios cum aveau s-o dovedească evenimentele din sec. al IV-lea". Platon soseşte în Sicilia pentru întîia oară în 387; a doua oară, în 367 sau 366; în sfîrşit, a treia oară, în 361. Chiar cu prilejul primei călătorii, trebuie să fi luat cunoştinţă de cumplitele împrejurări, ce duseseră la pacea precară încheiată în 392 de Dionysios cel Bătrîn cu cartaginezul Magon: cincisprezece ani de lupte neîntrerupte, însoţite de nelipsitul cortegiu de măceluri şi prădăciuni; distrugerea din temelii a Himerei, jefuirea oraşului Selinus, înfrîngerea de la Akragas, apoi lungul şi istovitorul asediu al Siracuzei. În timpul ultimelor două călătorii, Platon a trăit alte experienţe dureroase: trufia mercenarilor barbari şi, mai presus de toate, amarnicele frămîntări interne, în stare să sporească la nesfîrşit gravitatea primejdiei venite dinspre apus. De pe urma examenului motivelor de căpetenie ale scrisorilor VII—VIII, aşa cum a fost întreprins de Corbato, apare tot mai limpede un lucru semnalat altădată de filologi de seamă, ca Wilamowitz şi Pasquali, şi anume că Platon a resimţit cu atîta acuitate şi atît de dureros gravitatea conflictului dintre grecii occidentali şi „barbari" încît acest sentiment apare ca unul din componentele fundamentale ale activităţii lui politice. Dacă, aşa cum se admite îndeobşte de specialişti, *Timaios* şi *Critias* datează din vremea bătrîneţii gînditorului, fiind scrise după definitiva-i aşezare la Atena, la capătul experienţelor siracuzane, capătă o tărie sporită ipoteza după care „coloratura" nord-africană (şi, mai precis, punică) a legendei Atlantidei s-ar datori lui Platon — informaţiilor mai mult sau mai puţin directe adunate în Sicilia, încercărilor trăite de el: ameninţarea pornită din apus, numele şi posibilele legături ale atlanţilor cu muntele Atlas, întinderea regatului vrăjmaş de la coasta Oceanului pînă spre Egipt şi marea Tireniană, războiul de cucerire, formidabila putere navală (*Critias* 117 d) şi intensa activitate comercială (*ibid.*, 117 e), topografia caracteristică a portului (accesibil dinspre larg numai printr-un canal îngust, situaţie ce se întîlneşte întocmai la Cartagina), elefanţii — în sfîrşit, sublinierea insistentă a fastului „barbar" al clădirilor şi mai ales al templelor, în contrast cu „măsura" îndrăgită de greci, care, cum mărturiseşte undeva

www.cimec.ro

Critias (112 b—c): „nu duc lipsă de cele necesare unei vieți obștești, ... cu excepția aurului și a argintului, de care preferă să nu se slujească, năzuind să se păstreze la calea jumătate între trufia pe care o dă avuția și o sărăcie nevrednică de niște oameni liberi".

Chiar dacă, așa cum apare neîndoios, asupra Atlantidei nu s-a spus încă ultimul cuvînt, nu e mai puțin evident că în lumina unui examen atît de amănunțit și a sugestiilor pe care le-a prilejuit, problema se înfățișează mult lămurită, în orice caz definită în termeni istorici, ceeace deschide posibilități noi de a-i distinge succesivele sedimentații culturale.

LEGENDA LUI DEDAL

Pe același fond străvechi al Cretei, Atticii și Siciliei se profilează figura lui Dedal, legendarul demiurg al artei grecești. Activitatea sa — așa cum reiese din numeroase știri transmise de tradiția literară (Overbeck, *Schriftquellen*, 74—142) — e multiplă, variată, extrem de diversă și, prin aceasta, aparent contradictorie. G. Becatti are meritul de a fi reluat în cercetare această legendă cu un ascuțit spirit critic și cu o precisă metodă istorică, descifrînd în ea un capitol din evoluția artei și reușind totodată să-i confere valoarea de simbol al unui anumit moment istoric, să o clarifice și să-i delimiteze cu precizie contururile — în spațiu și timp (*La legenda di Dedalo*, în *Röm. Mitteilungen* 60/61, 1953—1954, p. 22 urm.).

Într-adevăr, încercarea de a da consistență figurii artistului, regrupînd sub numele lui sculpturile cele mai arhaice, considerate „incunabule" ale artei grecești (în acest sens e deajuns să citățm opera lui Waldemar Déonna, *Dédale ou la statue de la Grèce archaïque*, sau pe cea a lui Jenkins, *Dedalica. A Study of Dorian Plastic Art in the Seventh Century B.C.*) este incompletă, unilaterală, nesatisfăcătoare, dacă se ia în considerație complexitatea și varietatea izvoarelor asupra lui Dedal, care dobîndesc valoare și contururi precise numai dacă — în interpretare — se ajunge la timpuri mult mai depărtate de primul arhaism, adică la „acel fascinant moment istoric care vede în bazinul Egeei și al Mediteranei apusul civilizației creto-miceniene și nașterea lumii grecești".

Cercetări recente — de la săpături pe coastele Mediteranei orientale și occidentale pînă la studiile lui Ventris asupra linearului B de la Cnossos și de pe continent — sînt pe cale să demonstreze că această trecere de la civilizația minoică la cea greacă nu se poate rezolva în chip simplist prin invazia doriană, care ar fi însemnat sfîrșitul patrimoniului schematizat al micenianului tîrziu și începutul artei geometrice; de asemenea ele au arătat că această trecere a fost complexă și variată, cu persistențe și înnoiri, cu fericite simbioze de forme deja epuizate și de forme noi. Din lumea variată și multiformă a monștrilor, se naște și se formează cu organică claritate a profilelor și a volumului, omul. De la o limbă proto-greacă, așa cum ne apare în tabletele de la Cnossos și din Grecia continentală — cu rezonanțe teribil de „barbarice" — se trece la frumoasa limbă greacă a celor mai vechi texte păstrate. E momentul cînd se nasc poemele homerice și e natural ca, odată cu afirmarea personalității umane, reprezentarea omului să devină problema centrală a artei. Între secolele VIII și VII — trecînd prin microplastica în terracotă și fildeș, prin *sphyrelata* în bronz laminat și *xoana* în lemn — se va ajunge la statuile monumentale în piatră și marmură, care lipsesc cu desăvîrșire în perioada miceniană ca și în cea „geometrică". O bună parte din tradiția literară — care, după principiile istoriografiei antice, ținea să semnaleze pe „primul" născocitor al fiecărei cuceriri umane — a dat numele lui Dedal primelor creații ale sculpturii antice. Acesta ar fi Dedalul care corespunde interpretării curente a științei arheologice moderne, despre care am amintit mai sus.

Dar cum se poate împăca acest Dedal, care insuflă viață primelor statui ale plasticii grecești, cu acel Dedal arhitect care creează la Cnossos Labirintul lui Minos și nu mai puțin faimosul

www.cimec.ro

χορός, unde, potrivit unei tradiții foarte vechi, al cărei ecou stăruie în epopeea homerică (*Il.*, XVIII, 590—606), dănțuia Ariadna „cea cu plete frumoase"? Realitatea e că mitul lui Dedal este simbolul poetic al unei perioade mult mai lungi decît ciclul normal al vieții unui om și că numele și activitatea lui sînt strîns legate de primele contacte între lumea micenlană, protogreacă, și cea cretană; de fapt, legenda lui se localizează numai la Cnossos, singurul centru al Cretei care arată înrudiri cu continentul micenian: reconstruirea palatului lui Minos înseamnă fără îndoială o profundă evoluție stilistică și un gust care, din multe puncte de vedere (ceramica zisă „de stil al Palatului", pictura cu figuri mari, tronul din sala de festivități, precum și scrierea lineară B), își găsesc analogii mai mult în centrele continentale Micene, Tirint, Pilos — decît în cele cretane.

Labirintul trebuie interpretat ca fiind însuși palatul de la Cnossos, care, prin complexa sa varietate, trebuia să apară atît micenianului dintr-o citadelă continentală cît și grecului dintr-o *polis* opera unui arhitect fabulos.

Reprezentarea schematică a Labirintului ca un pătrat meandriform, așa cum se întîlnește mai tîrziu pe monedele din Cnossos, trebuie socotită ca o expresie tipică a artei geometrice, care dă formă simbolică unui mit în limbajul figurativ al timpului.

După G. Becatti, prin χορός — locul unde dansa Ariadna — felurit interpretat, fie ca operă de sculptură, fie ca una de arhitectură trebuie să se înțeleagă numai o arhitectură, iar o atentă examinare istorico-filologică a termenului permite ipoteza că e vorba de una din acele imense curți pietruite ale palatelor minoice, unde, de la ferestre și de pe balcoane, femeile asistau la dansurile și la ceremoniile reprezentate de atîtea ori în picturi și pe inele. Acestui arhitect de opere deosebit de ingenioase — foarte diferite de masivele și greoaiele ziduri miceniene, pe care grecii le atribuiau de-altminteri ciclopilor — i se potrivește întocmai noțiunea de δαιδάλλειν, cuprinsă în numele lui însuși; fiindcă δαιδάλλειν înseamnă „a lucra minuțios", în felul unui cizelator sau bijutier, fie produsele toreuticei, fie fildeșurile sculptate sau gravate, fie gemele care caracterizează lumea micenlană și pe cea geometrică (în epopeea homerică cei ce excelează în această artă sînt fenicienii: Σιδόνες πολυδαίδαλοι), cînd, în lipsa unei sculpturi monumentale, arta se identifică cu δαίδαλμα. Deci, Dedal, pentru o parte din izvoare, e artistul κατ' ἐξοχήν după concepția micenlană-geometrică-orientalizantă.

Zborul său ingenios din Labirint rezumă simbolic trecerea de la lumea minoică la cea greacă, din mediul cretan și din epos la mitul și la istoria Atticii. Minos și Minotaurul — și ei creații poetice pentru indicarea regelui-zeu al civilizației cretane și predominarea taurului în concepția și în arta lumii minoice — vor muri, ca și civilizația pe care o reprezintă. Dar nu moare Dedal, care, ca expresie a grecității, va fi absorbit în sfera elenică. La Atena, care e centrul cultural și artistic cel mai viu al perioadei geometrice, se polarizează elaborarea raționalistă a legendei sale: aci el devine autohton, descendent al lui Erechteu, erou eponim al demului Daidalidai.

La Atena, unica operă „dedalică" încă existentă în zilele lui Pausanias era un δίφρος, ὀκλαδίας păstrat în templul Athenei Polias, adică un obiect din acea lume minoică de unde venise artistul (pe fresce sau în geme miceniene apar adesea femei sau zeițe care șed pe asemenea δίφροι).

Era însă natural ca, intrînd în istorie, personalitatea lui Dedal să se îmbogățească cu elemente noi. Pentru viitorime, el avea să rămînă primul inventator al tuturor instrumentelor de lucrat lemnul, genialul autor al tuturor cuceririlor artei monumentale anterioare primilor artiști cunoscuți: πρῶτος ἀγαλμάτων εὑρετής.

Legenda dezvoltîndu-se în Attica, va povesti emigrarea autohtonului Dedal din Atena în Creta și de aci în Sicilia, dar e sigur, cum sugerează G. Becatti, că personalitatea dedalică a urmat drumul invers (care în realitate e drumul însuși al istoriei): din mediul minoic spre mitul și istoria Atticii, de la *daidalma* micenian-geometric-orientalizant la *agalma* arhaic.

www.cimec.ro

La aceste două faze esențiale se adaugă cea siciliană. Dedal zboară în Sicilia, unde e primit la Camicos de regele Kokalos și unde desfășoară, ca și în Creta, o activitate de cizelator rafinat (fagurele de aur închinat Afroditei din Eryx, vasul bogat împodobit lucrat pentru Kokalos, mai tîrziu oferit de Falaris sanctuarului Athenei din Lindos) și de arhitect. Dar activitatea sa de arhitect asumă în Sicilia aspecte esențial diferite de cea desfășurată în Creta. Zidurile greoaie de la Camicos, solidul palat regal unde puteau să se păstreze în siguranță bogățiile regelui Kokalos, *colymbethra* de la Megara (o lucrare de baraj sau de îndiguire a unui fluviu), o grotă pentru băi terapeutice la Selinus, terasa artificială a templului Afroditei de pe muntele Eryx. Legenda, care se localizează chiar acolo unde contactele comerciale dintre lumea miceniană și Sicilia fuseseră mai intense (acum documentate arheologic și simbolizate, dacă se poate spune așa, prin numele cetății Minoa), e desigur rodul colonizării grecești, așa cum susținuse mai de mult Freeman (*History of Sicily*, I, p. 113), și ea reflectă fie influențe sau tradiții miceniene — de ex. zidul de la Camicos, asemănător fortificațiilor de pe continentul grec — fie amintirea operelor ce caracterizează primii pași ai arhitecturii siceliote, lucrări hidraulice de tipul *colymbethrei* de la Megara și grandioase sanctuare — terasa templului Afroditei de pe muntele Eryx.

Mai recent, și tot ca un rod al contactelor grecești cu insula, trebuie socotit aspectul sard al legendei lui Dedal, care atribuie legendarului arhitect — devenit acum simbolul geniului colonizator grec — măreți și misterioși „nuraghi", cu un aspect atît de deosebit de construcțiile din mediul grec, dar asemănător — prin măreția și ingeniozitatea concepției — cu monumentele de arhitectură miceniană.

Dar la Atena, centrul de elaborare al legendei, se desăvîrșește ultima dezvoltare artistică a acestei complexe figuri, care, din arhitect și fin cizelator, devine artistul prin excelență după concepția strict grecească — *agalmatopoios*. Citind cea mai mare parte din tradiția literară asupra lui Dedal se retrăiește miracolul arhaismului grec și se asistă „la uimirea admirativă în fața concretizării figurii umane, cu claritate de mase și profile, ...în monumentalele tipuri de *kouros* și de *kore*". Dedal este primul care a deschis ochii imaginilor de marmură, a întredeschis buzele surîsului, a dat pentru prima oară mișcare picioarelor și a îndepărtat brațele de corp. În această prețuire proverbială și iperbolică a artei dedalice, care reflectă înflăcăratul și entuziastul spirit popular din mediul artistic attic al sec. al VI-lea, avem un prețios element cronologic, care ne permite să fixăm cristalizarea legendei chiar în acel timp.

Legenda lui Dedal o dată formată, era firesc ca „ciceronii" din diferite sanctuare să-i atribuie toate simulacrele arhaice rămase anonime, pentru faima locului; în acest chip s-au creat acele lungi liste de statui ale artistului πολυτέχνης, care, oricît de primitive ca aspect, erau, cum spune Pausanias, „înzestrate cu ceva divin".

Reprezentîndu-l alături de Teseu în momentul apărării Acropolei de Amazoane, în compoziția care împodobea scutul Athenei Parthenos, Fidias a sintetizat în mod genial această personalitate legendară: un Dedal bătrîn — ceea ce exprima multipla și lunga-i activitate — în nuditatea caracteristică eroilor, ca descendent al lui Erechteus, purtînd securea dublă, simbol al legăturilor sale cu Creta minoică.

www.cimec.ro

BIMILENARUL OVIDIU ÎN ROMÎNIA

DE

GH. BULGĂR

Împlinirea a două mii de ani de la naşterea marelui poet latin Ovidiu a fost sărbătorită prin numeroase manifestări culturale organizate din timp, în mod oficial. Chiar la începutul anului 1957 a apărut o hotărîre a Consiliului de Miniştri (H.C.M. nr. 37 din 9 ianuarie 1957), care prevedea înfiinţarea unui „Comitet naţional pentru aniversarea lui Ovidiu", din care făceau parte şi specialişti de seamă în cultura greco-latină (istorici, filologi, scriitori etc.). Diferitele instituţii culturale erau chemate să contribuie la cît mai larga desfăşurare a acestei aniversări.

Nu multă vreme după aceea, din primele luni ale anului 1957, revistele au început să publice diverse articole şi studii în legătură cu viaţa şi opera lui Ovidiu. Editurile s-au ocupat intens de tipărirea unor traduceri şi culegeri de studii închinate poetului latin.

„Comitetul naţional pentru aniversarea poetului Ovidiu" a organizat în Bucureşti şi la Constanţa festivităţile dintre 20 şi 28 septembrie 1957, cu participarea unor invitaţi din Italia şi Franţa. În ziua de 20 sept. a avut loc o şedinţă festivă a Academiei R.P.R. în sala Marii Adunări Naţionale, la care au participat numeroşi oameni de ştiinţă romîni şi străini: academicieni, scriitori, profesori, publicişti, studenţi. Cu acest prilej acad. G. Călinescu a rostit o amplă conferinţă: *Ovidiu poetul*. Despre prezenţa lui Ovidiu în cultura noastră a vorbit un vechi cercetător al răspîndirii traducerilor şi prelucrărilor din opera poetului la noi — prof. N. Lascu. Din partea Academiei dei Lincei (Italia) a rostit în latineşte un salut frăţesc prof. Giuseppe Lugli, iar în numele delegaţiei franceze a vorbit prof. Marcel Durry.

În ziua următoare, serbările au continuat la Constanţa, unde o numeroasă delegaţie, împreună cu oaspeţii străini, au depus coroane de flori la statuia lui Ovidiu de pe malul mării. În cadrul unei şedinţe festive organizată la 21 sept. în oraşul care cu două mii de ani în urmă a adăpostit pe vestitul poet roman, a conferenţiat prof. Gh. Ştefan, membru corespondent al Academiei. R.P.R.

La 26 sept. 1957, a avut loc în Bucureşti dezvelirea bustului de la Şosea, cu care prilej a vorbit prof. Gh. Guţu, iar în după amiaza aceleiaşi zile a fost inaugurată la „Casa scriitorilor" expoziţia de cărţi şi material iconografic ilustrînd viaţa şi opera poetului. A vorbit cu acest prilej acad. Panaitescu-Perpessicius, care a trecut în revistă cele mai importante lucrări — cărţi, studii, traduceri — inspirate de opera lui Ovidiu. Cuvîntul rostit la deschiderea acestei expoziţii l-am citit apoi în revista clujeană *Steaua* şi am reţinut mai cu seamă cuvîn-

www.cimec.ro

tele de caldă prețuire pentru o operă puțin cunoscută a lui N. Iorga : un poem dramatic în 5 acte, „cu admirabilele pasagii lirice sau meditații filozofice", demn să fie reprezentat și azi, căci — spunea conferențiarul — „să ne grăbim a o spune și pentru gloria proscrisului de la Tomis, pe care tragicul destin ciceronian al istoricului nostru nu-l va fi lăsat indiferent, și pentru gloria marelui nostru cărturar și pentru cinstirea acestui bimilenariu însuși, că poemul dramatic *Ovidiu* al lui N. Iorga este o capodoperă".

★

Festivități prilejuite de bimilenarul Ovidiu au avut loc și în alte orașe mai importante ale țării.

La Cluj, în cadrul acestei aniversări, la 29 sept. 1957, au vorbit prof. I. Breazu despre *Ecouri ovidiene în literatura din Transilvania* (conferință publicată apoi în *Tribuna* din 9 și 16 febr. 1958); N. Lascu : *Circulația unei teme ovidiene în literatura universală*; G. Szabó : *Ecoul operelor lui Ovidiu în literatura maghiară din Transilvania*. În partea a II-a a programului s-a prezentat o montare dramatică după *Triste* și *Pontice* și s-a executat *Simfonia a III-a Ovidiu* de Sigismund Toduță.

La Iași, în ziua de 5 oct. 1957, în cadrul ședinței festive, au vorbit Eusebiu Camilar : *La Pontus Euxinus*; I. M. Marinescu : *Ovidiu și boema în literatura latină*; Th. Simenschy : *Exilul lui Ovidiu*; St. Cuciureanu : *Ovidiu poet al vieții marine*.

La Sibiu, Secția de științe sociale a Academiei în colaborare cu Muzeul Bruckenthal și cu Societatea de științe istorice și filologice, filiala locală, au organizat în ziua de 3 oct. 1957 o ședință festivă. Cu acest prilej au vorbit : Pimen Constantinescu despre *Ovidiu, viața și opera*; B. Capessius : *Culegerea de sentințe ovidiene întocmită de Franckenstein la 1679*. La sfîrșitul comunicărilor s-a recitat din opera poetului.

La Timișoara a conferențiat despre *Ovidiu, poetul și omul* prof. Gh. Tohăneanu și s-au recitat versuri alese din poezia lui Ovidiu.

★

Numeroase filiale ale Societății de științe istorice și filologice au organizat în diverse orașe ale țării conferințe, adunări festive, cercuri de lectură, în cadrul cărora s-a vorbit despre poet și despre creația lui literară. La București, filiala locală a organizat un simpozion, la care au participat cu scurte comunicări : David Popescu vorbind despre *Ovidiu și vremea lui*; Maria Gâbrea, despre *Poetul elegiac*; Ion Popescu, *Poetul Metamorfozelor*; Gh. Bulgăr, *Ovidiu și peisajul dobrogean*; M. Bantaș, *Un ecou francez al poeziei lui Ovidiu*.

O bogată activitate a desfășurat filiala Constanța, unde s-au ținut lunar conferințe și referate privitoare la operele, relațiile, mediul în care poetul a petrecut ultimii ani ai vieții sale și a creat elegiile binecunoscute. Iată cîteva titluri de comunicări ținute în acest oraș : prof. Mihail Davidescu : *Exilul lui Ovidiu la Tomis*; prof. Adrian Rădulescu : *Relațiile Tomisului cu băștinașii*; prof. Penelopa Pandicopol : *Viața și opera lui Ovidiu în perioada exilului de la Tomis*; Florin Andrei : *Ovidiu și timpul lui* — evocare.

La Arad a vorbit prof. Ion Blendea : *Bimilenarul Ovidiu*, la Brăila prof. A. Niculescu : *2 000 de ani de la nașterea lui Ovidiu*, la Craiova prof. Gh. Dogaru : *Ovidiu*, la Deva, prof. Victor Jacotă : *Ovidius și împăratul Augustus* etc.

Au mai ținut comunicări profesorii : Ion Berciu (Alba Iulia), Traian Bălan (Deva), Ilie Enea (Giurgiu), Laurențiu Irimia (Lugoj), Lelia Teodosiu (Ploești), Spiru Hoidas (Orașul Stalin) etc.

★

Activitatea publicistică determinată de acest eveniment a fost deosebit de bogată în țara noastră. În Editura Academiei R.P.R. a apărut volumul festiv *Publius Ovidius Naso* (581 pag.)

www.cimec.ro

care cuprinde numeroase contribuții originale, studii, articole, poeme în latinește și în românește, scrise de filologi și de istorici literari renumiți. Acest volum continuă de fapt o veche tradiție la noi : pe drept cuvînt se arată în unul din studiile publicate în paginile volumului că, dintre toți autorii antichității latine, Ovidiu s-a bucurat de cea mai mare popularitate printre romîni Acum, la bimilenarul nașterii sale, oamenii de știință din patria noastră îi închină ode, articole și studii, unele redactate în latinește.

Editura de stat pentru literatură și artă (ESPLA) a publicat patru volume închinate acestei mari sărbătoriri : *Scrisori din Tomis*, în frumoasa traducere nouă a clasicistului T. Naum (volumul cuprinde la un loc *Tristia* și *Pontica*), *Metamorfozele*, fragmente alese, traduse de Maria Valeria Petrescu și o ediție de lux a piesei lui V. Alecsandri, *Ovidiu*.

Editura tineretului a publicat în colecția „Cele mai frumoase poezii" fragmente alese din *Tristia* și *Pontica*, în traducerea în metru modern a lui Eusebiu Camilar.

În 1959, au apărut traducerile integrale ale *Metamorfozelor* făcute de : Ion Florescu, în versuri, cu introducere și note de P. Creția și în proză de David Popescu.

★

În revistele noastre literare și științifice numeroși cercetători, scriitori, oameni de litere, profesori, au publicat studii, articole, traduceri, cu prilejul aniversării poetului sulmonez. Mă opresc aici la cîteva date semnificative pentru cunoașterea în ansamblu a celor realizate cu acest prilej în Romînia.

Revista *Tînărul scriitor* mi se pare că a fost cea dintîi publicație care în primăvara lui 1957 a oferit cititorilor săi materiale în legătură cu viața și opera lui Ovidiu. În aprilie anul trecut revista a apărut cu o frumoasă copertă în albastru deschis avînd imprimată pe ea o imagine a poetului, așa cum ni-l înfățișează monumentul lui de la Constanța. La picioarele statuii se află un dreptunghi în care a fost reprodus cunoscutul epitaf ovidian : *Hic ego qui iaceo tenerorum lusor amorum* etc. În același număr au scris despre poet D. Murărașu și Emil Manu, iar Spiru Hoidas a tradus din *Triste*. Alte traduceri și note au apărut în nr. 9 (sept. 1957). Materialele apărute în această revistă au constituit semnalul de început : în lunile următoare au fost publicate tot mai numeroase articole despre poet. A sporit și numărul traducerilor din opera sa.

Steaua de la Cluj a închinat și ea un număr amintirii lui Ovidiu. În acest număr (11/1957) s-au publicat numeroase traduceri din poeziile care nu au mai fost traduse pînă acum în limba noastră : *Amores* I, 15, „În apărarea poeziei" de D. Florea Rarițe ; *Heroides* I, „Penelopa către Ulise" de T. Naum ; *Amores* II, 16 „Corinei" de D. Florea Rarițe. Interpretări noi au apărut din *Metamorfoze* : „Piram și Tisbe" în versuri moderne de N. Lascu și „Philemon și Baucis" în hexametri, de poetul Teodor Murășanu. Revista a mai publicat un fragment din conferința amintită mai sus a acad. G. Călinescu, *Ovidiu poetul* și *Cuvînt la deschiderea expoziției ovidiene* de Perpessicius. Cîteva date prețioase despre vechimea istorică a Dobrogei ne-a dat acad. C. Daicoviciu în *Situația teritoriului geto-dacic de la Dunărea de jos în vremea relegării lui Ovidiu*.

În revista *Iașul literar*, nr. 4 din 1957, prof. I. M. Marinescu a publicat pagini de caldă evocare a poetului, iar în numărul 6 (iunie), tot el i-a închinat o poezie originală *Poetul Ovidiu în exil*, cu o bună reactualizare a tematicii ovidiene, versurile fiind străbătute de un autentic suflu clasicist. Au mai apărut în aceeași revistă traduceri din poezia lui Ovidiu, făcute de E. Camilar și I. Marinescu.

Aniversarea poetului a inspirat și numeroase creații originale, mai ales dramatice. În revista *Viața romînească* a apărut un fragment din evocarea dramatică a lui Petru Manoliu : *Ovidiu la Tomis*, iar în *Gazeta literară*, în numărul festiv din 26 sept. 1957, a fost publicat actul al V-lea din piesa lui Grigore Sălceanu *Ovidius*, jucată mai tîrziu cu succes la Constanța și București. Au mai apărut traduceri din opera poetului în *Viața romînească* nr. 6 — fragmente din

www.cimec.ro

Metamorfoze, traduse de Zaharia Stancu și Aurel Vasilescu, iar în nr. 9 o analiză a traducerii lui T. Naum, făcută de Gh. Bulgăr. În revista *Scrisul bănățean*, nr. 6 și 7, în *Luceafărul de ziuă* din Orașul Stalin au apărut de asemenea traduceri din Ovidiu. În *Plaiuri sibiene* (1957), Pimen Constantinescu a publicat traducerea „Aurorei" (*Amores*, I, 13).

Gazeta literară a închinat un număr special amintirii poetului (26 sept. 1957). Cu acest prilej au scris despre Ovidiu : acad. Tudor Vianu (*Ecouri ovidiene*), Șerban Cioculescu și Eusebiu Camilar, iar Cicerone Teodorescu și Cezar Baltag au publicat poezii originale închinate poetului latin. În *Tribuna* de la Cluj au apărut studii interesante, utile pentru cunoașterea operei poetului, a influențelor exercitate la noi. Prof. St. Bezdechi a scris despre : „Ovidiu poet minor?" și Ion Breazu despre *Ecouri ovidiene în literatura romînă din Transilvania*, (2/II, 1950) ; Eugeniu Speranția despre *Oaidiu în evul meoiu* (23/II, 1953).

Revista *Limba romînă* a publicat, în nr. 6/1957, cu prilejul bimilenarului lui Ovidiu două articole : *La Pontus Euxinus* de Eusebiu Camilar și *Însemnări despre stilul lui Ovidiu* de Gh. Bulgăr.

★

Presa periodică și paginile literare ale presei cotidiene au sărbătorit aniversarea poetului prin articole ocazionale, adesea reproducînd traduceri izbutite din Ovidiu. *Contemporanul* a prezentat în cîteva numere, la „Cronica optimistului", sub pana inspirată și atît de originală în evocări a acad. G. Călinescu, aspecte din viața și opera poetului, privit ca un artist modern, ca un scriitor mereu actual prin arta și specificul poeziei sale.

Mi se pare semnificativ și merită o mențiune specială un mic articol informativ tipărit în *Gazeta Învățămîntului* din 31 ianuarie 1958. Publicîndu-l în chenar, *Gazeta* ținea să atragă atenția cititorilor săi, în mare majoritate cadre didactice, asupra unei interesante inițiative, importantă prin aspectul educativ al conținutului ei. Iată această informație : „În urma introducerii studiului limbii latine în școlile de cultură generală, la școala medie nr. 1 din Rîmnicu Vîlcea a fost organizat un cerc de lectură care poartă numele marelui poet Ovidiu. Membrii cercului, elevi ai claselor VIII—X, au organizat mai multe discuții cu teme din viața și opera lui Ovidiu. Astfel s-au discutat teme ca „Patriotismul lui Ovidiu oglindit în Triste și Pontice", „Natura patriei noastre descrisă în Triste și Pontice" precum și „Viața strămoșilor noștri zugrăvită în scrisorile din exil ale lui Ovidiu" și altele. În cadrul cercului de lectură, elevii vor avea posibilitatea să-și însușească noi cunoștințe din literatura antică". Prof. I. Vega, care a inițiat această formă de sărbătorire a poetului (și care semnează informația de mai sus), a găsit un mod original și instructiv de a fi prezent la aniversarea lui Ovidiu, sădind în conștiința tineretului cultul pentru frumusețea artei clasice a scriitorului latin.

★

Teatrul Național din București a repus în scenă, într-o remarcabilă distribuție și cu o regie excepțională, piesa lui Alecsandri, *Ovidiu*, care s-a bucurat de un mare succes. A făcut o puternică impresie creația marelui artist George Vraca, care a interpretat rolul lui Ovidiu.

Teatrul de Stat din Constanța a jucat cu un mare succes tragedia scriitorului local Grigore Sălceanu, *Ovidius* (5 acte), avînd în rolul principal pe tînărul și talentatul actor G. Codrescu.

Emisiunile posturilor noastre de radio, jurnalele de actualități ale Studioului de filme documentare „Al. Sahia" și ziarele au popularizat marile manifestări ale bimilenarului.

Bimilenarul Ovidiu a fost sărbătorit în Romînia de-a lungul unui an, cu fastul cuvenit, readucînd în amintirea tuturor mesajul artistic al unui poet inspirat, în versurile căruia se oglindesc realități și adevăruri profund umane și aspecte din trecutul patriei noastre.

www.cimec.ro

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÎNEASCĂ
(1947 — 1957)*

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. Em. Condurachi, *Vasile Pârvan (1882—1927)*, București, Ed. Academiei R. P. R., 1957, 77 p.
2. Em. Condurachi, *Vasile Pârvan.* Dacia, N. S., I, 1957, p. 9—40.
3. P. Constantinescu-Iași, *Realizările istoriografiei romîne între anii 1945—1955*, București, 1955, 51 p.
4. C. Daicoviciu, *Unele aspecte ale activității arheologice și de cercetări în domeniul istoriei vechi a R. P. R.* ARS, 1955 (2), p. 73—94.
5. Vl. Dumitrescu, *Vasile Pârvan. La treizeci de ani de la moartea magistrului.* SCI V, VIII, 1957, p. 9—16.
6. Iorgu Iordan, *Acad. Const. I. Balmuș.* 25 mai 1898—13 iulie 1957. [Necrolog.] SCL, VIII, 1957, p. 519—520.
7. M. Macrea, *Bibliografia Daciei romane* (1936—1948). AISC, V, 1944—1948, p. 353—413.
8. D. M. Pippidi, *Les études classiques en Roumanie de 1939 à 1945.* Bull. de l'Assoc. G. Budé, N. s., fasc. 2, 1946, p. 77—81.
9. R. Vulpe, *Activitatea științifică a istoricului V. Pârvan.* Studii, X, 1957, fasc. 3, p. 7—39.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R. P. R., tipărite în țară sau în străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind studiile romînești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate și manuscrise nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete {}, o analiză a cuprinsului. La capitolul *traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor traduși; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a cercetătorilor moderni. Au fost incluse și unele lucrări purtînd data 1946, deoarece apariția lor efectivă a fost ulterioară anului imprimat pe copertă. Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

AISC = *Anuarul institutului de studii clasice*, Cluj.
Apulum = *Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia.*
ARS = *Analele romîno-sovietice.* Istorie, București.
AUB = *Revista (Analele) Universității „C. I. Parhon"*, București.

www.cimec.ro

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

10. N. I. Barbu, *Observații asupra expresiei realității, posibilității și irealității în greacă și latină*, LL, II, 1956, p. 41—48.
11. V. Bănățeanu, *A propos d'un terme obscur:* ἥρως. [De origine preelenă; propune lyc. *arawa* „héroon" (sic).] REIE, IV, 1947, 3—4, p. 283—288.
12. V. Bănățeanu, *Noms grecs d'origine égéo-asianique formés au suffixe* -ano-. [Nume de plante, presupuse egeene.], REIE, IV, 1947, 1—2, p. 89—128.
13. I. Fischer, *Cronica indo-europeană. I. Descifrarea inscripțiilor creto-miceniene.* [Prezentare a stadiului lucrărilor.] SCL, VIII, 1957, 1, p. 89—100.
14. A. Frenkian, *Note à propos de l'article de M. Marcel Cohen,* κλείτορις. [Termenul e atestat într-un papir cu un secol înainte de Rufus din Efes; se confirmă ipoteza semito-hamită formulată de M. C. în legătură cu etimologia.] REIE, IV, 1947, 1—2, p. 246—247.
15. A. Piatkowski, *La désinence verbale gr.*-tha [rezumat]. BL, XVI, 1948, suppl., p. 27.
16. A. Piatkowski, *Cîteva denumiri ale claselor sociale în societatea sclavagistă greacă.* [Denumiri prin epitete de tipul „cei buni" etc.] CV, I, 1949, 2, p. 15—16.
17. I. I. Russu, Βασιλεύς. [Cuvîntul ar avea origine traco-frigiană.] Lang Litt, IV, 1948, p. 186—199.

B. Limba latină

18. N. I. Barbu, *Sintaxa limbii latine după metoda istorico-stilistică...* Ed. II, revăzută și adăogită, București, 1947, Tipografia cărților bisericești, 340 p.
19. N. I. Barbu, *O observație stilistică a lui Suetoniu.* [În *Aug.* LXXXVI, Suet. afirmă că împăratul folosea prepozițiile la construcția numelor de orașe, arătînd că această construcție e mai clară; cea veche are efect stilistic.] LL, I, 1955, p. 7—11.
20. N. I. Barbu, *Insemnări pentru un studiu asupra stilului lui Ovidiu.* OV, p. 193—210.

BL = *Bulletin linguistique*, București-Copenhaga, Institutul de lingvistică romînă — E. Munksgaard.
BPh = *Buletinul Institutului de filologie romînă „Al. Philippide"*, Iași.
BSA = *Buletinul științific al Academiei R. P. R.*, Secția de științe istorice, filozofice și economice, București.
CF = *Cercetări filozofice*, București, Ed. Academiei R. P. R.
CV = *Cum vorbim.* Revistă pentru studiul și explicarea limbii, București, Societatea de științe istorice și filologice.
Dacia = *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie.* București, Musée National des Antiquités.
Dacia N. S. = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, București, Ed. Academiei R. P. R.
LL = *Limbă și literatură*, București, Societatea de științe istorice și filologice.
Lang Litt = *Langue et littérature*, București, Académie de la République Populaire Roumaine.
LR = *Limba romînă*, București, Ed. Academiei R. P. R.
MA = *Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R.*, București, Ed. Academiei R. P. R.
MIP = *Materialele sesiunii științifice a Institutului pedagogic*, București, 1956.
ML = *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIIe Congrès International des Linguistes*, București, Ed. Academiei R. P. R., 1957.
NEH = *Nouvelles études d'Histoire présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques*, București, Ed. Academiei R. P. R., 1955.

www.cimec.ro

21. I. Fischer, *Les adverbes latins en* -im. [Prin vocalismul dinaintea sufixului *-tim*, adverbele în *-im*, intrate în sistemul participiilor, se integrează categoriilor vii de conjugare.] BL, XV, 1947, p. 62—68.
22. I. Fischer, *Lat.* connoscere. [lat. *connoscere*, reconstituit de romaniști, este atestat în mss. lui Plaut.] BL, XVI, 1948, p. 156.
23. I. Fischer, *Latina vulgară*. [Popularizare.] CV, IV, 1952, 3, p. 15—19.
24. Al. Graur, *Prezentul verbului lat.* fero. [Formele sînt atematice, nu sincopate.] SCL, I, 1950, 1, p. 265—267.
25. Al. Graur, *O varietate de stil indirect în latinește.* [Folosirea conjunctivului în fraze de tipul *litteras, quas me sibi misisse diceret, recitauit* se explică prin faptul că infinitivul neputînd exprima irealitatea, aceasta trece asupra verbului regent.] AUB, 1955, 2—3, p. 341—347.
26. Maria Iliescu, *Evoluția semantică a cuvîntului latin* uenalis. [Sensul peiorativ al cuvîntului s-a dezvoltat din faptul că lucrurile „de vînzare" erau cele mai proaste și nu fiindcă se aplica unor lucruri *extra commercium*.] SCL, VII, 1956, 3—4, p. 281—284.
27. G. Ivănescu, *Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice.* [Latina populară, în special cea balcano-apenină, avea tendința de a conforma genul natural cu cel gramatical, pierzînd desinențele *-m* și *-s*, introduce forma de plural *-ora* etc. Tendința continuă în rom. În occident, *-ora* ar fi dat tipuri morfologice prea divergente pentru a se putea menține: **corpre, pitre.*] SCL, VIII, 1957, 3, p. 299—312.
28. Nicolas Lascu, *Felix — épithète de la Dacie.* [Epitetul se referă la luptele pentru apărarea provinciei, la protejarea ei de către armata romană.] Mélanges Marouzeau, 1948, p. 347—353 .
29. S. Stati, *Sintagma și sistemul sintactic al limbii.* [Se definește sintagma ca unitate a sistemului sintactic al limbii (grup de două cuvinte legate între ele semantic și gramatical și avînd funcție de părți de propoziție diferite); se studiază în comparație sistemul sintagmelor românești cu cel al sintagmelor din limba latină.] SCL, VIII, 1957, 4, p. 431—452.
30. I. Șiadbei, *Contribuții la studiul latinei orientale.* [Definiții, istoric, fonetică.] SCL, VIII, 1957, 4, p. 467—491.

OV = *Publius Ovidius Naso*, XLIII î. e. n. — MCMLVII e. n., București, Ed. Academiei R. P. R., 1957.
REIE = *Revue des Etudes Indo-européennes*, București.
RFGR = *Revista de Filologie Romanică și germanică*, București, Ed. Academiei R. P. R.
RL = *Revue de linguistique*, București, Ed. Academiei R. P. R.
RHL = *Revue d'histoire littéraire*, București, Ed. Academiei R. P. R.
RHSE = *Revue historique du Sud-Est européen*, București,
RIR = *Revista istorică română*, București.
SCILF = *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, București, Ed. Academiei R. P. R.
SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche*, București, Ed. Academiei R. P. R.
SCL = *Studii și cercetări lingvistice*, București, Ed. Academiei R. P. R.
SCSC = *Studii și cercetări științifice*, Academia R. P. R., Filiala Cluj.
SCSI = *Studii și cercetări științifice*, Academia R. P. R., Filiala Iași.
SLU = *Studii de literatură universală*, București, 1956, Societatea de științe istorice și filologice.
SR = *Studii și referate privind istoria Romîniei*, I, București, 1954.

Mulțumim și pe această cale tovarășului profesor D. M. Pippidi pentru sprijinul acordat în vederea alcătuirii bibliografiei de față; partea istorică și arheologică îi datorează esențialul.

www.cimec.ro

C. Lingvistică indo-europeană

31. V. Bănăţeanu, *Elementul -r mediopasiv în armeana clasică.* [-*r* are valoare mediopasivă din i. -e. comună, păstrată într-un grup de limbi, dintre care şi armeana.] MIP, p. 7—23.
32. I. Fischer, *Metoda comparativă istorică.* [Prezentare generală cu caracter de popularizare.] LR, III, 1954, p. 45—55.
33. G. Ivănescu, *Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes,* ML, p. 23—61.
34. A. Rosetti, *Sur le traitement des gutturales en indo-européen.* [Două serii vechi : *k* şi *k'*, una recentă : k^{w}.] Studia linguistica (Lund), 1948, p. 117—120.
35. I. I. Russu, *Rectificări şi adause la „Onomasticon Daciae".* [Completări la studiul publicat în AISC, IV, 1944, p. 186—233.] AISC, V, 1948, p. 282—296.
36. I. I. Russu, *Thracica. Notes d'épigraphie et d'onomastique thrace,* Annuaire du Musée National Archéologique de Plovdiv, I, 1948, p. 57—59; II, 1950, p. 57—59.
37. I. I. Russu, *Studii ilirice I.* [Discutarea critică a lucrării lui H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen.*] SCL, VIII, 1957, 1, p. 27—42.
38. I. I. Russu, *Etimologii trace. Nume de persoane şi de locuri.* Seria I. [Discuţie teoretică şi propuneri pentru numele proprii *Aulu, -basta, Bermion, Bosceilas, Glazissa, Cozeilas, -dezos, Doidalses, Dorzeuthes, Gaidre(a)s, Myndrytus, -para, Rabon, Rincaleos, Serreion, Zantialo, -zelmis.*] SCL, VIII, 1957, 2, p. 161—172.
39. I. I. Russu, *Dispariţia limbii şi a populaţiilor traco-dace.* SCIV, VIII, 1957, p. 253—266.
40. Th. Simenschy, *La construction du verbe dans les langues indo-européennes,* Iaşi, 1949, XI + 277 p., Extr. din BPh, XIII—XIV, 1946—1948/SCL, I, 1950, 1, p. 307—308, A. G[raur].
41. I. Şiadbei, *Sur l'élément latin de l'albanais.* ML, p. 63—69.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

42. I. Fischer, *Notă de critică de text* (Petronius, XLIV, 8). [Trebuie scris *scemas* ca în ms. H, formă „vulgară" reală, corectarea în *schemas* fiind inutilă.] SCL, IV, 1953, p. 225—227.
43. I. Fischer, *Le sens du titre* De rerum natura. [*rerum natura* = „natură", nu „natura lucrurilor".] ML, p. 17—21.
44. Al. Graur, *Interpretarea unui pasaj din Horaţiu* (Ode, III, 6, 37—44). [*portare fustes* = „a umbla cu ciomagul la umăr", deci „a paşte boii", şi nu „a transporta lemne (tăiate)".] SCIV, I, 1950, 2, p. 185—186.
45. Al. Graur, *Vitruuius şi originea graiului.* [Discutarea textului *De arch.* II, 1, 1.] CV, III, 1951, 9—10, p. 34—35.
46. Théodore A. Naum, *Quelques observations de détail sur la* Germanie *de Tacite.* [Discutarea paragrafelor : III, 3, X, 2, XVIII, 3—4, XIX, 2, XXV, 1, XXX, 1, XXXIX, 3.] Mélanges Marouzeau, 1948, p. 445—449.

IV. METRICĂ, VERSIFICAŢIE

47. Traian Costa, *Formele hexametrului la Ovidiu.* OV, p. 211—332.

www.cimec.ro

V. ISTORIE LITERARĂ

48. C. I. Balmuș, *Tucidide, concepția și metoda sa istorică*, București, Ed. Academiei R. P. R., 1956, 120 p./CF, IV, 1957, 2, p. 117—121, V. M. Cristian-I. N. Enache.
49. C. Balmuș, *Aprecierile criticii sovietice asupra literaturii vechi grecești.* [Analiza ideilor lui Gorki, ale autorilor manualului de istorie a literaturii grecești din 1946.] SCIV, I, 1950, 1, p. 179—187.
50. C. I. Balmuș, *Un aspect al concepției istorice a lui Tucidide. Despre scopul operei sale istorice.* [ἀνθρωπεία φύσις, din terminologia hipocratică, capătă conținut filozofic-dialectic, la Tuc.; nu e vorba de natura omenească eternă, ci de „mersul lucrurilor omenești".] SCIV, IV, 1953, p. 674—680.
51. St. Bezdechi, *Ouidiana.* [Discută identitatea personajelor cărora le sînt dedicate Tristiile și Ponticele.] OV, p. 75—97.
52. Gh. Bulgăr, *Considerații asupra comediei latine.* SLU, 1956, p. 39—52.
53. Gh. Bulgăr, *Însemnări despre stilul lui Ovidiu.* LR, VI, 1957, 6, p. 61—72.
54. G. Călinescu, *Horațiu, fiul libertului.* [Urmărește și supraviețuirea temelor horațiene.] *Studii și Conferințe*, București, ESPLA, 1956, p. 7—109.
55. G. Călinescu, *Ovidiu poetul.* OV, p. 7—35.
56. Aram M. Frenkian, *Epopeea lui Gilgamesh și poemele homerice.* [Discută ipoteza lui H. Wirth, *Homer u. Babylon*; concluzie negativă: nu poate fi vorba de influență.] SCIV, I, 1950, 1, p. 265—276.
57. Aram M. Frenkian, *Concepția despre zei a lui Euripide.* [Euripide se situează pe linia vechilor materialiști greci. Nu crede în zeii tradiționali, ci în divinități personificînd forțe ale naturii.] SLU, 1956, p. 141—150.
58. A. Frenkian, *Înțelesul suferinței umane în tragediile lui Eschil.* LL, III, 1957, p. 55—78.
59. A. Frenkian, *Die typenbildende Geistesart der Hellenen in der Plastik und Literatur.* Das Altertum, III, 1957, 3, p. 131—144.
60. I. M. Marinescu, *De ce a fost exilat Ovidiu?* [Cauzele ar fi: 1) *Ars amatoria*, care preconiza amorul liber într-o epocă de legislație severă în domeniul moravurilor; 2) Ovidiu, prieten al Iuliei Minor, sprijinea și înlesnea orgiile acesteia; 3) poetul își atrăsese dușmănia Liviei.] OV, p. 101—118.
61. H. Mihăescu, *Istoria literaturii latine.* I. De la origini pînă la Cicero. Iași, 1948[1], 223 p.
62. H. Mihăescu, *Cîntecul de muncă la greci și la romani.* SCILF, III, 1954, p. 63—73.
63. H. Mihăescu, *The Work-song with the Greeks and Romans.* [Traducerea articolului precedent.] RHL, I, 1956, p. 107—118.
64. M. Nasta, *Tema egalizării sociale în moralitățile unor mituri delfice. Probleme de istorie literară în legătură cu fragmentul de tragedie „Candaules".* AUB, 1957, 10, p. 185—198.
65. T. A. Naum, *Considerații introductive la Istoria literaturii latine.* AISC, V, 1948, p. 200—218.
66. V. Nicolau, *Aristofan*, București, ESPLA (1955), 72 p.
67. A. Piatkowski, *Utopia socială în vechea comedie greacă la predecesorii lui Aristofan.* [Utopiile exprimă năzuințele păturilor libere la o viață îmbelșugată, însă lipsită de muncă, obținută prin repartiția echitabilă a bunurilor.] AUB, 1955, 2—3, p. 345—363.

[1] Pe cotorul copertei: 1947.

www.cimec.ro

68. D. M. Pippidi, *Aristote et Thucydide.* En marge du chapitre IX de la *Poétique.* [Absența lui Th. din lista istoricilor se explică prin faptul că Ar. îl considera filozof politic, ceea ce corespunde și vederilor lui Th.] Mélanges Marouzeau, 1948, p. 483—490.
69. I. I. Russu, *Die Herkunft des Historikers Thukydides.* Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, XVI, 1950, p. 35—40.
70. Tudor Vianu, *Patosul adevărului în Oedip și Hamlet.* [Prin căutarea pasionată a adevărului, Oedip este eroul reprezentativ al unei epoci de mari triumfuri ale gîndirii teoretice.] *Literatură universală și literatură națională,* București, ESPLA, (1956), p. 9—20.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR. EDUCAȚIE, CULTURĂ

71. Șt. Bezdechi, *Introducere la dialogul platonic Fileb.* AISC, V, 1948, p. 1—60.
72. A. Frenkian, *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la pensée européenne.* Tome I. La doctrine théologique de Memphis (L'inscription du roi Shabaka). Paris, Geuthner, 1946, VI + 168 p. 8°. / Dacia N. S., I, 1957, p. 352—353, D. M. Pippidi.
73. A. Frenkian, *Studii de matematică sumero-accadiană, egipteană și greacă.* AUB, 1953, 3, p. 9—20.
74. A. Frenkian, *Cercetări de matematică sumero-accadiană, egipteană și greacă. I.* Buletinul matematic, I (XLIX), 1, p. 7—32.
75. A. Frenkian, *Recherches de mathémathiques suméro-akkadiennes, égyptiennes et grecques. I.* Bulletin Mathématique, I (XLIX), 1, p. 7—32.
76. A. Frenkian, *Scepticismul grec și filozofia indiană.* București, Ed. Academiei R. P. R., 1957, 75 p.
76a. T. Papadopol, *Dialectică platonică și dialectică heraclitеană.* CF, IV, 1957, 2, p. 55—70.
77. A. Piatkowski, *Sparta, oraș al culturii în secolul VII î. e. n.* [Problema evoluției culturale a Spartei arhaice.] SLU, 1956, p. 191—203.
78. Em. Popescu, *Considerații asupra educației tineretului la Histria, în legătură cu trei inscripții inedite.* [Gimnaziul era cunoscut din documente anterioare; se adaugă știri despre conferințe speciale privind medicina.] SCIV, VII, 1956, 3—4, p. 342—365.
79. F. Vanț, *Probleme de limbă și gîndire la filozofii stoici.* LL, II, 1956, p. 319—332.
80. H. Wald, *Contribuție la studiul logicii stoice.* AUB, 1957, 8. p. 75—97.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

81. I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de la Dobroudja.* Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 221—241.
82. Em. Condurachi, *O formă particulară a cultului imperial la Atena: cultul lui Drusus.* [Acest cult, specific Atenei, a fost creat de clasa dominantă ateniană pentru a cîștiga bunăvoința lui August.] SCIV, I, 1950, p. 259—264.
83. C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monoteism al geților.* Apulum, II, 1943—1945, p. 90—94.
84. C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane.* Mélanges Marouzeau, Paris, 1948, p. 345—353.
85. O. Floca, *O zeitate orientală. Jupiter Erapolitanus la Micia.* MA, I, 1953, p. 773—784.
86. Aram M. Frenkian, Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. [Expresia nu e un calc după arameică, ci se raportează la ἄνθρωπος al gnosticilor greci, „omul primitiv", „omul ceresc", iranian Gayōmard.] REIE, IV, 1947, 1—2, p. 38—49.
87. A. Frenkian, *Addendum à l'article* Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. REIE, IV, 1947, 1—2, p. 249.

www.cimec.ro

88. N. Gostar, L. David, *O gemă gnostică în Muzeul istoric din Cluj.* Activitatea muzeelor II, Cluj, 1956, p. 135—138.
89. K. Horedt, *Ein christliches Denkmal aus Potaissa.* Mitt. des Barons Brukenthal Museums, Sibiu, XI, 1946, p. 11—14.
90. M. Macrea, *A propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie.* Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 281—302.
91. M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia.* AISC, V, 1944—1948, p. 219—263.
92. M. Macrea, *Pretinsă imagine a lui Jupiter Zbelsurdos de la Drobeta.* AISC. V, 1944—1948 p. 338—343.
93. B. Mitrea, *O gemă creştină din Turda.* RIR, XVI, 1946, p. 51—62.
94. D. M. Pippidi, *Niceta di Remesiana e le origini del cristianesimo daco-romano.* RHSE, XXIII, 1946, p. 99—117.
95. D. M. Pippidi, *Apothéoses impériales et apothéose de Pérégrinos.* [Lukian ironizează apoteoza imperială.] Studi e Materiali di Storia delle Religioni, XXI, 1947 — 1948, p. 77—103.
96. D. M. Pippidi, *A propos d'un ange gardien.* ReV. des Etudes anciennes, 1949, p. 68—82.
97. Em. Popescu, *Un document epigrafic inedit de la Histria si cultul Cybelei.* [O inscr. din a doua jumătate a sec. II e. n., a unei preotese *Aba*, e prima atestare scrisă a cultului Cibelei la Histria.] SCIV, V, 1954, 3—4, p. 449—466.
98. I. I. Russu, *Religia geto-dacilor.* AISC, V, 1948, p. 61—139. / Dacia, N. S., I, 1957, p. 359—360, D. M. Pippidi.
99. Gh. Ştefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia.* Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 303—307.
100. D. Tudor, *Jupiter Zbelsourdos à Drobeta.* RIR, XVII, 1947, p. 70—79.
101. D. Tudor, *Jupiter Turmasgadis à Romula.* Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 271—272.
102. D. Tudor, *Prima basilică creştină descoperită în Dacia Traiană,* Iaşi, 1948, 25 p.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

103. C. Balmuş, *Frămîntări sociale la geto-daci înainte de cotropirea romană,* Bucureşti, Ed. Academiei R. P. R., 1950, 11 p. 8°.
104. C. I. Balmuş, *O apreciere a lui Herodot asupra geţilor.* BSA, III, 1951, p. 25—29.
105. C. I. Balmuş, *Lai consistentes.* [În expresia *l. c.*, din inscripţiile latine, sec. II—III, *lai* = λαοί „ţărani dependenţi".] SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 722—731.
106. C. I. Balmuş, *Le commencement de la crise du système esclavagiste romain.* NEH, p. 139—148.
107. D. Berciu, *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani.* SCIV, II, 1951, 2, p. 73—95.
108. A. Bodor, *Contribuţii la problema agriculturii în Dacia înainte de cucerirea romană.* SCIV, VII, 1956, p. 253—266; VIII, 1957, p. 137—148.
109. V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria,* Bucureşti, Ed. Acad. R. P. R., 1957, 446 p.
110. Em. Condurachi, *Frămîntări politice şi sociale la Istros în preajma anului 400 î. e. n.* BSA, I, 1949, p. 117—126.
111. Em. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre autohtoni şi greci în aşezările sclavagiste din Dobrogea.* SCIV, II, 1951, 2. p. 45—60.
112. Em. Condurachi, *Cu privire la constituirea teritoriului rural al cetăţii Histria si funcţiunea sa social-economică.* BSA, IV, 1952, p. 59—69.
113. Em. Condurachi, *Problèmes économiques et sociaux d'Histria à la lumière des dernières recherches.* NEH. p. 71—84.

www.cimec.ro

114. C. Daicoviciu, *Așezarea autohtonă de la Apulum*. SCIV, I, 1950, 2, p. 225—228.
115. R. Florescu, *Agricultura în Dobrogea la începutul stăpînirii romane*. SCIV, VII, 1956, p. 367—392; VIII, 1957, p. 149—164.
116. N. Gostar, *Vămile Daciei*. SCIV, II, 1951, 2, p. 165—181.
117. N. Gostar, *Numele antic al așezării de la Răcari*. SCIV, V, 1954, p. 607—610.
118. F. Horovitz, *Situația precară a stăpînirii romane în Dacia și poziția specială a consularului Daciei, ca expresie a acestei situații*. SCIV, II, 1951, 2, p. 97—124.
119. M. Macrea, *Iarăși despre M' Servius Donatus*. AISC, V, 1944—1948, p. 302—303.
120. Haralamb Mihăescu, *Economia agricolă la Cato*. [Date privitoare la mîna de lucru, culturi și rentabilitate, meseriași, unelte etc.] SCIV, I, 1950, 2, p. 187—206.
121. H. Mihăescu, *Economia agricolă la Varro*. [*Res rusticae* corespunde necesităților economiei latifundiare: analiza producției, mîinii de lucru, situația salariilor. Există schimb sat-oraș, nu autarchie rurală.] SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 525—539.
122. D. M. Pippidi, *Histria și Callatis în sec. III — II î. e. n., cu prilejul unei inscripții inedite*. SCIV, IV, 1953, p. 487—514.
123. D. M. Pippidi, *Știri noi despre organizarea internă a cetății Histria în epoca autonomiei*. SCIV, V, 1954, p. 431—447.
124. D. M. Pippidi, *Nouvelles informations sur la constitution d'Histria préromaine*. NEH, p. 85—102.
125. D. M. Pippidi, *Hotărnicia lui Laberius Maximus (la patruzeci de ani după descoperire)*. SCIV, VII, 1956, p. 137—158.
126. Iorgu Stoian, *O inscripție inedită din Histria. Plîngerile țăranilor băștinași de pe teritoriul histrian împotriva apăsării romane*. SCIV, II, 1951, 2, p. 137—157.
127. Iorgu Stoian, *Ecouri ale luptei de clasă la Istros în a doua jumătate a sec. al III-lea și în prima jumătate a sec. al II-lea î. e. n.* SCIV, IV, 1953. p. 681—708.
128. Iorgu Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*. SCIV, VIII, 1957, p. 183—204.
129. D. Tudor, *Despre sclavaj în Dacia inferioară*. SCIV, I, 1950, 1, p. 205—212.
130. D. Tudor, *Vicus Narcissiani*. SCSI, I, 1950, p. 469—477.
131. D. Tudor, Interfecti a latronibus *în inscripțiile din Dacia*. SCIV, IV, 1953, p. 583—595.
132. D. Tudor, *Amfore elenistice descoperite în adîncul teritoriului R.P.R.* SR, I, p. 81—88.
133. D. Tudor, *Vicus Quintionis* (trei inscripții latine inedite). SCSI, II, 1951, p. 1—21.
134. D. Tudor, *Colonia Romula într-o nouă inscripție*. Rev. Univ. Al. I. Cuza (Iași), I, 1954, p. 293—312.
135. D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare" în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1957, 98 p.
136. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1957, 310 p.
137. R. Vulpe, *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*. SCIV, IV, 1953, p. 557—582.
138. Radu Vulpe, *Problema* lai-*lor* (Pe marginea articolului „lai consistentes"). [Combate articolul C. Balmuș: e vorba de o grupare etnică tracă, atestată de Thuc: Λαιαῖοι. Λαοί din Asia existau în sec. IV—II î.e.n.; nici un motiv de emigrare. De altfel inscripțiile se găsesc pe un spațiu extrem de restrîns, lucru imposibil în cazul unei categorii sociale.] SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 733—745.
139. I. Winkler, *Expansiunea economică a Romei în Dacia, înainte de cotropirea ei*. SR, I, p. 147—158.

www.cimec.ro

IX. ISTORIE POLITICĂ

140. P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*. SCIV, VII, 1956, p. 319—342.
141. I. Berciu, *M. Herennius Faustus, leg. III Daciarum*. Apulum, III, 1946-1948, p. 200—209.
142. Em. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre Augustus și Cotiso*. Studii, I, 1948, 1, p. 230—234.
143. Em. Condurachi, *Din istoria cotropirii romane: deportarea triburilor bessilor în Dobrogea*. BSA, III, 1951, p. 31—36.
144. Em. Condurachi, *Coloniile grecești din Pontul Stîng și lupta lor împotriva cotropirii romane*. BSA, II, 1950, p. 67—76.
145. Em. Condurachi, *Burebista și orașele pontice*. SCIV, IV, 1953, p. 515—523.
146. Gr. Florescu, *Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 237—244.
147. N. Gostar, *Ramura nordică a Dacilor — Costobocii*. Bul. Univ. V. Babeș și I. Bolyai, Ser. șt. soc., I, 1956, p. 185—199.
148. N. Lascu, *Pămîntul și vechii locuitori ai țării noastre în opera de exil a lui Ovidiu*. OV, p. 119—192.
149. M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*. SCIV, VIII, 1957, p. 215—252.
150. D. M. Pippidi, *Ti. Plautius Aelianus și frontiera Dunării de jos în sec. I e.n.* SCIV, VI, 1955, p. 355—383.
151. I. I. Russu, *Apulum. Numele și originea localității daco-romane*. Apulum, III, 1946-1948, p. 145—161.
152. Gh. Ștefan, *La* legio I Iovia *et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère*. NEH, p. 161—167.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

153. I. Berciu, *Descoperiri arheologice în Apulum*. Apulum, III, 1948, p. 180—199.
154. V. Canarache, *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*. SCIV, II, 1951, 3, p. 61—72.
155. V. Canarache, *Observații noi cu privire la topografia Histriei*. SCIV, VII, 1956, p. 289—317.
156. G. Cantacuzino, *Antiquités inédites de l'Olténie*. Dacia, XI—XII, 1945—1947 p. 313—322.
157. Em. Condurachi, *Cercetări recente în arheologia greacă*. Studii, I, 1948, 2, p. 173—190.
158. Em. Condurachi, *Contribuția săpăturilor arheologice organizate de Academia R.P.R. la Histria la cunoașterea perioadei elenistice în Dobrogea*. SR, I, p. 61—79.
159. Em. Condurachi, *Bronz antic din colecțiile Muzeului de artă al R.P.R.* SCIV, VI, 1955, p. 385—390.
160. Em. Condurachi, *Histria à l'époque du Bas-Empire, d'après les dernières fouilles archéologiques*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 245—263.
161. O. Floca, *Săpături arheologice în jud. Hunedoara*. Studii, II, 1949, 1, p. 108—110.
162. O. Floca, *Fermă (*villa rustica*) din epoca sclavagistă romană*. MA, I, 1953, p. 743—754.
163. O. Floca, *Cîteva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană*. MA, I, p. 755—772.
164. Gr. Florescu, *Les fouilles archéologiques de Capidava*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 209—220.
165. Gr. Florescu, *Sisteme constructive romane la Histria*. SCIV, IV, 1953, p. 597—609.

www.cimec.ro

166. *Histria. Monografie arheologică*, vol. I, București, Ed. Academiei R.P.R., 1954, 590 p.
167. M. Macrea, *Săpăturile arheologice de la Mehadia*. Studii, II, 1949, 1, p. 139—141.
168. V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*. Traducere după manuscrisul original francez, inedit, de R. Vulpe. Ediție nouă, revăzută și adnotată, București, Ed. științifică, 1957, 251 p.
169. D. Protase, *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*. Activitatea muzeelor, II, Cluj, 1956, p. 132—134.
170. M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilău*. MA, II, 1956, p. 687—703.
171. Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna-de-Sus*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 115—144.
172. D. Tudor, *Sucidava III*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 145—208.
173. D. Tudor, *Miroirs byzantins de verre doublé de plomb trouvés en Roumanie*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 243—255.
174. D. Tudor, *Sucidava IV*. MA, I, 1953, p. 693—742.
175. D. Tudor, *Considerații asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus*. SCIV, VI, 1955, p. 87—97.
176. R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie Inférieure et le „mur" d'Athanaric*. S. Gravenhage, Mouton, 1957, 57 p.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

177. I. Barnea, *O inscripție de la Aegyssus*. SCIV, I, 1950, 2, p. 175—184.
178. I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor, după inscripții*. Studii teologice, VI, 1954, p. 65—112.
179. I. Barnea, *O inscripție creștină de la Axiopolis*. în Studii teologice, VI, 1954, p. 219—228.
180. I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 265—288.
181. Exp. Bujor, *Note epigrafice. 1. Monumentul de la Pantelimon. 2. Altarul de la Cocargea*. SCIV, IV, 1953, p. 779—783.
182. Exp. Bujor, *Note epigrafice. 1. Murighiol. 2. Hîrșova*. SCIV, V, 1954, p. 599—602.
183. I. H. Crișan, *Două inscripții inedite din Apulum*. SCIV, V, 1954, p. 603—606.
184. C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia*. SCIV, IV, 1953, p. 541—555.
185. C. Daicoviciu, *Ein neues Militärdiplom aus Dazien*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 191—203.
186. Gr. Florescu, *O nouă inscripție referitoare la familia Cocceilor de la Capidava*. SCIV, I, 1950, 2, p. 126—138.
187. Gr. Florescu, *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la Nordul Dunării moesice*. SCIV, II, 1951, 2, p. 125—135.
188. Gr. Florescu, *O inscripție inedită din fosta colecție a prof. dr. Fr. Rainer*. SCIV, VI, 1955, p. 331—332.
189. N. Gostar, *Studii epigrafice*. MA, II, 1956, p. 637—642.
190. N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara*. Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, Deva, 1956, p. 57—99.
191. M. Macrea, *O inscripție care nu e falsă* (CIL, III 37+). AISC, V, 1944—1948, p. 297—301.
192. M. Macrea, *Inscripții de la Porolissum în Muzeul raional Zalău*. Activitatea Muzeelor, II, Cluj, 1956, p. 101—117.
193. D. M. Pippidi, *Rectificări la unele inscripții histriene publicate de V. Pârvan*. SCIV, IV, 1953, p. 796—802.
194. D. M. Pippidi, *Cu privire la o inscripție histriană, recent publicată*. SCIV, V, 1954, p. 549—555.

www.cimec.ro

195. D. M. Pippidi, *O inscripție agonală din Histria*. SCIV, VI, 1955, p. 61—72.
196. D. M. Pippidi. *Rectificări la unele inscripții histriene publicate de V. Pârvan. II*. SCIV, VI, 1955, p. 889—895.
197. D. M. Pippidi, *Die Herkunft des Beschlusses zu Ehren des Epikrates, Sohnes des Nikoboulos* (Syll³., 707). Jahreshefte des Oesterr. Arch. Instituts, XLIII, Beiblatt 63—76.
198. D. M. Pippidi, *Beiträge zur römischen Prosopographie des III. Jh.* Philologus, CI, 1957, p. 148—162.
199. D. M. Pippidi, *Proveniența inscripției grecești de la mănăstirea Dragomirna*. SCIV, VIII, 1957, p. 125—136.
200. D. M. Pippidi, *La date du décret histrien en l'honneur d'Aristagoras, fils d'Apatourios*, Dacia, N.S., I, 1957, p. 165—177.
201. I. I. Russu, *Notes épigraphiques. I*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 269—270.
202. I. I. Russu, *Miscellanea Dacica. II*. Anuarul Inst. de Ist. Națională (Cluj), XI, 1947, p. 403—412.
203. I. I. Russu, *Miscellanea Dacica. III*. Anuarul Inst. de Ist. Națională (Cluj), XI, 1947, p. 412—415.
204. I. I. Russu, *Problema lui „Aurgais"*. AISC, V, 1944-1948, p. 344—348.
205. I. I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*. SCIV, IV, 1953, p. 784—795.
206. I. I. Russu, *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor* (CIL, III, 14447; V. Pârvan, Histria IV, 633—637). SCIV, VI, 1955, p. 75—86.
207. I. I. Russu, *Epitaful sclavului Scaurianus*. SCIV, VI, 1955, p. 883—888.
208. I. I. Russu, *Diploma militară de la Gilău*. MA, II, 1956, p. 703—713.
209. I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*. Activitatea Muzeelor, II, Cluj, 1956, p. 118—131.
210. I. I. Russu, *Le décret inédit de Callatis en l'honneur d'Isagoras*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 179—190.
211. Th. Sauciuc-Săveanu, *Vibius Severus, speculator pontic*. SCIV, VIII, 1957, p. 205—214.
212. I. Stoian, *În legătură cu decretele tomitane privitoare la paza orașului*. SCIV, V, 1954, p. 557—568.
213. I. Stoian, *A propos de CIL, III 6157 et 7566*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 329—335.
214. Gh. Ștefan, *Noi monumente epigrafice relative la gladiatorii din Tomis*. BSA, I, 1948, 1, p. 29—38.
215. Gh. Ștefan, *O balanță romană din sec. VI e.n., descoperită în Dobrogea*. SCIV, I, 1950, 2, p. 152—162.
216. Gh. Ștefan, *Un milliario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn*. Dacia, N.S., I, 1957, p. 221—227.
217. D. Tudor, *Fragment d'un diplôme militaire romain*. Dacia, XI—XII, 1945—1947, p. 273—274.
218. D. Tudor, *O nouă inscripție despre Q. Pompeius Falco, guvernator al Moesiei Inferioare*. SCIV, II, 1951, 2, p. 159—164.
219. D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*. MA, II, 1956, p. 563—624.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ

220. V. Canarache, *Monetele sciților din Dobrogea*. SCIV, I, 1950, 1, p. 213—257.
221. V. Canarache, *Atelierele monetare din Antichitate și rolul lor în dezvoltarea vieții economice din spațiul carpato-dunărean*. SR, I, p. 181—193.
222. Em. Condurachi, *Vechi monete pontice și importanța lor*. BSA, II, 1950, p. 15—29.

www.cimec.ro

223. I. I. Dimian, *Cîteva tezaure de monede grecești și dacice, necunoscute, descoperite pe teritoriul R.P.R.* SCIV, VI, 1955, p. 303—307.
224. Suzana Dimitriu, *O monedă divizionară din Cyzic, la Histria.* SCIV, VIII, 1957, p. 105—112.
225. O. Floca, *Un nou tezaur monetar și o nouă așezare străveche pe teritoriul regiunii Hunedoara.* Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, Deva, 1956, p. 11—38.
226. M. Macrea, D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia.* SCSC, V, 1954, 3—4, p. 495—566.
227. B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși (Sibiu) și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane în Dacia, în timpul lui Filip Arabul.* SCIV, IV, 1953, p. 611—640.
228. B. Mitrea, *Descoperirea monetară de la Sfințești (Teleorman).* MA, I, 1953, p. 507—522.
229. B. Mitrea — C. Nicolaescu-Plopșor, *Monete din timpul Republicii romane descoperite la Ișalnița (Dolj).* MA, I, 1953, p. 543—587.
230. B. Mitrea, *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia (I).* SCIV, V, 1954, p. 467—486.
231. B. Mitrea, *L'incursion des Carpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe, à la lumière des découvertes de trésors de monnaies.* NEH, p. 149—160.
232. B. Mitrea — Z. Székely, *Tezaurul monetar de la Fotoș și pătrunderea comercială romană în estul Daciei în sec. I. t.e.n.* MA, II, 1956, p. 645—683.
233. B. Mitrea, *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie.* Dacia, N.S., I, 1957, p. 229—236.
234. B. Mitrea, *Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică.* SCIV, VIII, 1957, p. 165—182.
235. C. Preda, *Contribuții la problema proveniență argintului din tezaurele geto-dace, în lumina descoperirii monetare de la Stăncuța.* SCIV, VIII, 1957, p. 115—124.
236. D. Tudor, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Muntenești.* SCSI, V, 1954, p. 379—391.

XIII. SUPRAVIEȚUIREA LIMBILOR ȘI LITERATURILOR CLASICE. UMANISM

237. N. I. Barbu, *De Ouidio discipulorum poeta.* OV, p. 99—100.
238. N. Lascu, *Academia romînă și traducerile din clasicii antici.* AISC, V, 1948, p. 140—199.
239. N. Lascu, *Le conte de Pyrame et Thisbé dans deux textes inédits.* AISC, V, 1944—1948, p. 312—337.
240. N. Lascu, *Ovidiu în Romînia.* [Cu bibliografie 1803—1956.] OV, p. 333—580.
241. D. M. Pippidi, *Renaissance et Humanisme.* RHSE, XXIII, 1946, p. 248—269.
242. D. M. Pippidi, *Le sens actuel de l'humanisme.* Lettres d'Humanité, VI, 1947, p. 5—22.
243. S. Stati, *Latina „vie" — o nouă limbă internațională* (Lucrările congresului internațional de latină vie, Avignon, 2—6 septembrie 1956). LR, VI, 1957, 2, p. 62—64.
244. Elena Vianu, *Antichitate și Orient în romantismul francez.* RFRG, I, 1957, p. 77—91.
245. Tudor Vianu, *Antichitatea și literaturile moderne. Renașterea.* RFRG, I, 1957, p. 7—36.

XIV. TRADUCERI

A. Literatura greacă

246. Appian, *Istoria Romei. Războaiele civile.* Traducere de M. Paraschivescu, R. Hîncu, A. Piatkowski, Tr. Costa, E. Dobroiu, M. Marinescu-Himu, V. Popescu, N. Marinescu, F. Vanț, P. Creția, C. Poghirc, Fl. Demetrescu, N. I. Barbu. Revizie: A. Frenkian. Studiu introductiv și note: N. I. Barbu. București, Ed. științifică, 1957, LI + 513 p.

www.cimec.ro

247. Aristofan, *Norii*. În românește de Șt. Bezdechi și Demostene Botez. Cu o prefață de acad. Prof. C. I. Balmuș, București, ESPLA (1955), 136 p.
248. Aristofan, *Teatru* (Pacea, Păsările, Broaștele, Norii). În românește de H. Mihăescu și Eus. Camilar. Studiu introductiv de H. Mihăescu. București, ESPLA, 1956, 430 p.
249. Aristotel. Studiu introductiv și alegerea textelor: prof. C. I. Gulian. Traducerea textelor: prof. A. Frenkian. București, Ed. de Stat, 1951, 190 p.
250. Aristotel, *Poetica*. Traducere de C. Balmuș. București, Ed. științifică, 1957, 151 p.
251. Aristotel, *Organon I. Categoriile. Despre interpretare*. Traducere, studiu introductiv, introduceri și note de M. Florian. București, Ed. științifică, 1957, 260 p.
252. Epicur, Lucrețiu. Cu studii introductive de C. I. Gulian și M. Breazu. Traducerea textelor: H. Mihăescu și Edgar Papu. (București), Editura de Stat, 1950, 72 p.
253. *Fragmentele eleaților*. Xenofanes. Parmenides. Zenon. Melissos. În românește cu un comentariu de D. M. Pippidi. (București), Casa Școalelor (1947), 177 p.
254. Grigorie Episcopul Nissei, *Marea cuvîntare catehetică*. Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας. Din grecește de D. Cristescu și N. I. Barbu. București, 1947, 112 p.
255. Heraclit. Cu un studiu introductiv de M. Constantinescu. Traducerea textelor de H. Mihăescu. (București), Ed. de Stat, 1950, 56 p.
256. Hesiod, *Munci și zile*. Traducere din limba greacă de Șt. Bezdechi. Cu un studiu introductiv. București, Ed. științifică, 1957, 87 p.
257. Homer, *Iliada*. În românește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi. București, ESPLA, 1955, 467 p.
258. Homer, *Odiseia*. Traducere în proză din grecește de E. Lovinescu. [Cu o „scrisoare către un tînăr cititor despre Odiseia și Homer" de Tudor Vianu.] (București), Ed. tineretului, 1955, 303 p.
259. Homer, *Odiseea*. În românește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi. București, ESPLA, 1956, 487 p.
260. *Leucip — Democrit*. Cu un studiu introductiv de prof. C. I. Gulian. Traducerea textelor de H. Mihăescu. (București), Editura de Stat, 1950, 72 p.
261. Longos, *Dafnis și Hloe*. Roman pastoral. Traducere și prefață de C. I. Balmuș. (București), ESPLA, 1956, 163 p.
262. *Primii materialiști greci*. Cu studii introductive. Traducerea textelor de prof. A. Frenkian. [Texte din Thales, Anaximandros, Anaximenes, Empedocles, Anaxagoras.] (București), Editura de Stat, 1950, 100 p.
263. Plutarh, *Vieți paralele. IX. Alexandru și Cezar*. Traducere din limba greacă, notițe istorice și note de prof. N. I. Barbu. București, 1957, Ed. științifică, 188 p.

B. Literatura latină

264. Marcus Tullius Cicero, *Despre îndatoriri*. (De officiis.) Traducere din limba latină și note de David Popescu. Studiu introductiv de Aurelian Tache. București, Ed. științifică, 1957, 221 p.
265. Lucrețiu, *Poemul Naturii*. În românește de D. Murărașu. București, 1947, XVIII + 223 p.
266. Ovidiu, *Tristele*. Tălmăciri, cuvînt înainte și note de Eusebiu Camilar. [Extrase din Tristia și Pontica.] București, Ed. tineretului, 1957, 158 p.
267. Ovidiu, *Metamorfozele*. În românește de Maria Valeria Petrescu. Cu un cuvînt înainte de Eusebiu Camilar. [Extrase.] București, ESPLA, 1957, 281 p.

www.cimec.ro

268. Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil.* În romînește de Teodor Naum. Studiu introductiv și comentarii de N. Lascu. [Tristia și Pontica.] București, ESPLA (1957), 288 p.
269. Tacit, *Dialogul despre oratori.* Text și traducere de H. Mihăescu. Iași, 1946, 124 p.
270. Cornelius Tacit, *Despre originea și țara germanilor.* Traducere din limba latină și note de prof. Teodor A. Naum. Prefața de N. Lascu. București, Ed. științifică, 1957, 67 p. + 1 hartă.
271. Virgiliu, *Eneida.* În romînește de D. Murărașu. Studiu introductiv și comentarii de H. Mihăescu. București, ESPLA, 1956, 313 p.

XV. VOLUME OMAGIALE, CULEGERI

272. *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIIe Congrès international des linguistes à Oslo, du 5 au 9 août 1957.* București, Ed. Academiei R.P.R., 1957, 301 p. 8°.
273. *Publius Ouidius Naso.* XLIII î.e.n. — MXMLVII e.n. București, Ed. Academiei R.P.R., 1957, 581 p. 8°.

XVI. MANUALE DIDACTICE

274. *Limba elină.* Manual unic pentru clasa a IX-a medie. București, Editura de Stat, 1951.
275. *Limba elină.* Manual unic pentru clasa a X-a medie. (București), Editura de stat pentru literatură științifică, 1951, 223 p.
276. *Limba latină.* Manual unic pentru clasa a VIII-a medie. (București), 1951, Editura de Stat, 148 p.; ed. a II-a, ibid., 1952, 150 p.
277. *Limba latină.* Manual unic pentru clasa a IX-a medie. (București), Editura de Stat, 1951, 166 p.; ed. a II-a, ibid., 1952, 179 p.
278. *Istoria literaturii latine.* Manual unic pentru clasa a X-a medie. [Antologie, de la origini pînă la Horațiu.] (București), Editura de stat pentru literatură științifică și didactică, 1951, 215 p.
279. *Istoria literaturii latine.* Manual unic pentru clasa a XI-a medie. [Antologie, de la Titus Liuius pînă la Eutropius.] (București), Editura de stat pentru literatură științifică și didactică, 1951, 156 p.
280. C. Balmuș, Al. Graur, Iorgu Stoian, *Manual de limba latină pentru clasa a VIII-a secundară,* București, 1947, 100 p.
281. I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *Carte de limba latină pentru clasa IV (patra) liceală și similarele.* Ediția a XII-a, București, Cartea Romînească, 1947, 244 p.; ediția a XIII-a, ibid., 1947, 243 p.
282. I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *Carte de limba latină pentru clasa V secundară.* Ediția a II-a, București, Cartea Romînească, 1947, 256 p.
283. I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *Carte de limba latină pentru clasa VI (șasea) de liceu.* Ediția a II-a, București, Cartea Romînească, 1947, 198 p.
284. G. Cornilescu, N. Ștefănescu, F. Ilioasa, *Autori latini* pentru clasa a VII-a de liceu. Ediția a II-a, București, 1947, 359 p.
285. Gh. Guțu, *Limba latină.* Manual pentru clasa a VIII-a. (București), Editura de stat didactică și pedagogică, 1956, 182 p.; ediția a II-a, ibid., 1957, 183 p.

www.cimec.ro

286. Nicolae Lascu, *Manual de limba latină pentru învățământul superior.* [Texte, exerciții, gramatică, vocabular.] (București), Litografia și tipografia învățământului, 1957, 392 p.

287. T. Vasilescu — N. Barbu, *Limba latină.* Manual pentru clasa a IX-a. (București), Editura de stat didactică și pedagogică, 1957, 196 p.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine

I. *Autori antici*

Anaxagora 262
Anaximandru 262
Anaximene 262
Appian 246
Aristofan 66, 247, 248
Aristotel 68, 249, 250, 251
Cato 120
Cicero 264
Democrit 260
Empedocle 262
Epicur 252
Eschil 58
Euripide 57
Grigorie din Nissa 254
Herodot 83, 104
Heraclit 255
Hesiod 256
Homer 56, 257, 258, 259
Horațiu 44, 54
Leucip 260
Longos 261
Lucrețiu 43, 252, 265
Lukian 95
Melissos 253
Niceta din Remesiana 94
Ovidiu 20, 47, 51, 53, 55, 60, 148, 237, 240, 266, 267, 268, 273
Parmenide 253
Petronius 42
Platon 71
Plutarh 263
Sofocle 70
Suetoniu 19
Tacit 46, 269, 270
Thales 262
Tucidide 48, 50, 68, 69
Varro 121
Virgiliu 271
Vitruuius 45
Xenofan 253
Zenon 253

II. *Cuvinte*

a. greceşti

ἄνθρωπος (ὁ υἱὸς τοῦ ἀ.) 86, 87
βασιλεύς 17
ἥρως 11
κλείτορις 14
Λαιαῖοι 138
λαοί 105, 138
φύσις (ἀνθρωπεία φ.) 50

b. latine

connoscere 22
felix 28
fero 24
fustes (*portare f.*) 44
lai (*consistentes*) 105, 138
natura 43
scema 42
schema 42
uenalis 26

III. *Autori moderni*

Alexandrescu, P. 140
Balmuș, C. I. 48, 49, 50, 103, 104, 105, 106, 247, 250, 261, 280
Barbu, N. I. 10, 18, 19, 20, 237, 246, 254, 263, 287
Barnea, I. 81, 177, 178, 179, 180
Bănățeanu, V. 11, 12, 31
Berciu, D. 107

www.cimec.ro

Berciu, I. 141, 153
Bezdechi, Şt. 51, 71, 247, 256
Bodor, A. 108
Botez, D. 247
Breazu, M. 252
Bujor, E. 181, 182
Bujor, I. I. 281, 282, 283
Bulgăr, Gh. 52, 53
Camilar, E. 248, 266, 267
Canarache, V. 109, 154, 155, 220, 221
Cantacuzino, G. 156
Călinescu, G. 54, 55
Chiriac, Fr. 281, 282, 283
Condurachi, Em. 1, 2, 82, 110, 111, 112, 113, 142, 143, 144, 145, 157, 158, 159, 160, 222
Constantinescu, M. 255
Constantinescu-Iaşi, P. 3
Cornilescu, G. 284
Costa, Tr. 47, 246
Creţia, P. 246
Cristescu, D. 254
Cristian, V. M. 48
Crişan, I. H. 183
Daicoviciu, C. 4, 83, 84, 114, 184, 185
David, L. 88
Demetrescu, Fl. 246
Dimian, I. I. 223
Dimitriu, S. 224
Dobroiu, E. 246
Dumitrescu, Vl. 5
Enache, I. N. 48
Fischer, I. 13, 21, 22, 23, 32, 42, 43
Floca, O. 85, 162, 163, 225
Florescu, Gr. 146, 164, 165, 186, 187, 188
Florescu, R. 115
Florian, M. 251
Frenkian, A. M. 14, 56, 57, 58, 59, 72, 73, 74, 75, 76, 86, 246, 249, 262
Gostar, N. 88, 116, 117, 147, 189, 190
Graur, A. 24, 25, 40, 44, 45, 280
Gulian, C. I. 249, 252, 260
Guţu, G. 285
Hîncu, R. 246
Horedt, K. 89
Horovitz, F. 118
Iliescu, M. 26
Ilioasa, F. 284
Iordan, I. 6
Ivănescu, G. 27, 33
Lascu, N. 28, 148, 238, 239, 240, 268, 270, 286
Lovinescu, E. 258
Macrea, M. 7, 90, 91, 92, 119, 149, 167, 191, 192, 226
Marinescu, I. M. 60
Marinescu, N. 246
Marinescu-Himu, M. 246
Mihăescu, H. 61, 62, 63, 120, 121, 248, 252, 255, 260, 269, 271
Mitrea, B. 93, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234
Murăraşu, D. 265, 271
Murnu, G. 257, 259
Nasta, M. 64
Naum, T. A. 46, 65, 268, 270
Nicolaescu-Plopşor, C. 229
Nicolau, V. 66
Papadopol, T. 76a
Papu, E. 252
Paraschivescu, M. 246
Pârvan, V. 168
Petrescu, M. V. 267
Piatkowski, A. 15, 16, 67, 77, 246
Pippidi, D. M. 8, 68,72, 94, 95, 96, 98, 122, 123, 124, 125, 150, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 241, 242, 253, 257, 259
Poghirc, C. 246
Popescu, D. 264
Popescu, Em. 78, 97
Popescu, V. 246
Preda, C. 235
Protase, D. 169, 226
Rosetti, A. 34
Russu, I. I. 17, 35, 36, 37, 38, 39, 69, 98, 151, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210
Rusu, M. 170
Sauciuc-Săveanu, Th. 211
Simenschy, Th. 40
Stati, S. 29, 243
Stoian, I, 126, 127, 128, 212, 213, 280
Székely, Z. 232

www.cimec.ro

Şiadbel, I. 30, 41
Ştefan, Gh. 99, 152, 171, 214, 215, 216
Ştefănescu, N. 284
Tache, A. 264
Tudor, D. 100, 101, 102, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 172, 173, 174, 175, 217, 218, 219, 236.
Vanţ, F. 79, 246
Vasilescu, T. 287
Vianu, E. 244
Vianu, T. 70, 245, 258
Vulpe, R. 9, 137, 138, 168, 176
Wald, H. 80
Winkler, I. 139

www.cimec.ro

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

Societatea de studii clasice din R.P.R. a luat ființă la începutul anului 1958, ca urmare a inițiativei unui grup de cercetători în domeniul științelor antichității de la facultățile de filologie și istorie ale Universității „C. I. Parhon", de la Institutul de arheologie și de la Institutul de lingvistică al Academiei R.P.R., la care s-au asociat din capul locului și unii membri ai corpului didactic de la Universitatea „V. Babeș" și cercetători de la Institutul de Istorie din Cluj.

Actul constitutiv, întocmit în ziua de 15 februarie la Notariatul raionului orășenesc I. V. Stalin-București, poartă semnăturile următorilor membri-fondatori: P. Alexandrescu, N. I. Barbu, Gabriella Bordenache, Gh. Bulgăr, Maria Coja, Em. Condurachi, Const. Daicoviciu, Suzana Dimitriu, Victoria Eftimie, A. Frenkian, Al. Graur, Gh. Guțu, Vl. Iliescu, Maria Marinescu-Himu, D. Marmeliuc, Adelina Piatkowski, D. M. Pippidi, D. C. Popescu, Em. Popescu, V. Popescu, Gh. Ștefan, I. Stoian, Th. Sauciuc-Săveanu, D. Tudor.

Pînă la întrunirea primei Adunări generale a Societății, grupul de inițiativă a ales din sînul său un comitet de conducere astfel alcătuit:

Acad. prof. Al. Graur, președinte;
Acad. prof. Const. Daicoviciu, vice-președinte;
Acad. prof. Em. Condurachi, vice-președinte;
Prof. Aram Frenkian, vice-președinte;
Prof. D. M. Pippidi, secretar;
Conf. univ. Iorgu Stoian, secretar-adjunct;
Prof. Gh. Guțu, casier.

De asemenea, tot pînă la întrunirea primei Adunări generale, s-a ales și o comisie de cenzori formată din doi titulari și doi supleanți: tovarășii conf. univ. N. I. Barbu și lector univ. I. Fischer (titulari), lector univ. Ad. Piatkowski și asistent univ. M. Nasta (supleanți).

Statutele Societății, autentificate cu același prilej, au următorul cuprins:

STATUT

PENTRU ORGANIZAREA ȘI FUNCȚIONAREA SOCIETĂȚII DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ

I. SCOP, ACTIVITATE, SEDIU, DURATĂ

Art. 1. — Scopul Societății de studii clasice din Republica Populară Romînă este studiul limbilor greacă și latină și al problemelor legate de cultura greco-romană îndeobște, precum și răspîndirea în publicul larg a interesului pentru Antichitate.

www.cimec.ro

Art. 2. — În vederea realizării scopului arătat în art. 1, Societatea de studii clasice din Republica Populară Romînă organizează:

a) şedinţe de comunicări şi conferinţe;

b) editarea de publicaţii de specialitate;

c) excursii de interes ştiinţific.

Societatea poate stabili legături cu asociaţiile similare din străinătate, organizînd participarea la congrese ştiinţifice şi conferinţe internaţionale, invită conferenţiari străini etc.

Art. 3. — Sediul Societăţii de studii clasice din Republica Populară Romînă este în Bucureşti, str. I. C. Frimu nr. 11.

Societatea va putea înfiinţa filiale în oraşele din provincie.

Art. 4. — Durata Societăţii este nelimitată.

Societatea îşi va desfăşura activitatea şi va funcţiona potrivit statutelor sale şi în cadrul dispoziţiilor legale în vigoare.

II. MEMBRII SOCIETĂŢII

Art. 5. — Poate deveni membru al Societăţii oricine desfăşoară o activitate ştiinţifică sau didactică în domeniul studiilor clasice, la recomandarea a doi membri ai Societăţii, prin alegerea cu o majoritate de 2/3 din voturile membrilor prezenţi la şedinţa în care se face propunerea.

Art. 6. — Calitatea de membru al Societăţii se pierde:

a) prin demisie;

b) prin excludere, cînd s-a dovedit că un membru lucrează împotriva intereselor Societăţii sau că a comis fapte care îl fac nedemn de calitatea de membru al Societăţii.

III. CONDUCEREA SOCIETĂŢII

Art. 7. — Societatea are următoarele organe de conducere:

a) Adunarea generală;

b) Biroul Societăţii.

A. ADUNAREA GENERALĂ

a) *compunere*

Art. 8. — Adunarea generală se compune din toţi membrii Societăţii.

b) *atribuţii*

Art. 9. — Adunarea generală are următoarele atribuţii:

a) alege, în prima şedinţă a fiecărui an de activitate, pe membrii Biroului Societăţii şi ai Comisiei de cenzori (2 cenzori titulari şi doi supleanţi);

b) aprobă planul anual de activitate a Societăţii;

c) aprobă bugetul şi dă descărcare Biroului, de gestiunea anului expirat, pe baza raportului Comisiei de cenzori;

d) aprobă modificarea Statutului;

e) stabileşte cotizaţia anuală a membrilor;

f) hotărăşte asupra excluderilor de membri;

g) hotărăşte asupra dizolvării şi lichidării Societăţii.

www.cimec.ro

Art. 10. — Adunarea generală se convoacă de Birou, potrivit necesităților, cel puțin o dată pe an. În prima ședință a fiecărui an școlar se procedează la alegerea Biroului.

Art. 11. — Adunările generale sînt prezidate de președintele Societății sau, în lipsa lui, de unul dintre vice-președinți; în lipsa acestora, prezidează o persoană delegată de președinte din sînul Biroului.

Art. 12. — Adunarea generală se consideră legal constituită prin prezența a jumătate plus unul din numărul total al membrilor.

Dacă Adunarea nu întrunește numărul de membri arătat mai sus, ea se amînă din oficiu, fără o altă convocare, peste 7 zile, la aceeași oră, cînd va ține ședință cu orice număr de membri prezenți.

Art. 13. — Adunarea generală hotărăște în toate privințele cu o majoritate de jumătate plus unul din numărul membrilor prezenți, cu excepția chestiunilor privitoare la excluderea unor membri din Societate și la modificarea Statutului, cînd hotărîrile trebuie luate cu o majoritate de 2/3 din voturile membrilor prezenți.

Votarea se face pe față, prin ridicare de mîini.

B. BIROUL SOCIETĂȚII

a) *compunere*

Art. 14. — Biroul Societății se compune din 7 membri (președinte, trei vice-președinți, secretar, secretar-adjunct și casier), aleși de Adunarea generală pe termen de un an, în prima ședință a fiecărui an de activitate.

Art. 15. — În caz de vacanță, ivită din orice motive, în cursul unui an de activitate, Biroul Societății are dreptul să completeze locul vacant prin cooptare; cooptarea va fi supusă ratificării Adunării generale în proxima ședință.

b) *atribuții*

Art. 16. — Biroul Societății are întreaga conducere și administrare a Societății, luînd toate măsurile legale în vederea bunului ei mers. În caz de paritate, votul președintelui este precumpănitor.

Art. 17. — Biroul poate delega parte din atribuțiile sale președintelui sau altei persoane din sînul său.

Art. 18. — Societatea este valabil angajată fie prin semnătura președintelui, fie prin semnătura unui vice-președinte, împreună cu semnătura secretarului ori a înlocuitorului său.

IV. PATRIMONIUL SOCIETĂȚII

Art. 19. — Patrimoniul Societății e alcătuit din fonduri bănești, mobilier, cărți, periodice, arhive fotografice etc.

Art. 20. — Veniturile societății provin din cotizații, donații, subvenții etc.

Art. 21. — Cotizația este de 10 lei anual. Adunarea generală poate modifica cuantumul cotizației.

V. DIZOLVAREA SOCIETĂȚII

Art. 22. — Dizolvarea Societății se poate hotărî numai de Adunarea generală, convocată anume în acest scop, și numai cu o majoritate de 2/3 din numărul total al membrilor Societății.

În caz de dizolvare, Adunarea generală va hotărî și trecerea patrimoniului Societății unei alte societăți cu scop identic sau similar.

Hotărîrea luată va fi supusă aprobării Ministerului Învățămîntului și Culturii.

www.cimec.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

Dări de seamă ale şedinţelor

I

Prima reuniune a Societăţii de studii clasice din R.P.R. a avut loc la 27 februarie 1958, în Seminarul de filologie clasică al Facultăţii de Filologie. Deschizînd şedinţa, Preşedintele, acad. Al. Graur, îşi exprimă satisfacţia că sforţările unui grup de iniţiativă, privite cu înţelegere de autorităţile superioare, au dus la constituirea Societăţii de studii clasice din R.P.R., a cărei lipsă era de mult simţită şi care-şi propune să strîngă laolaltă pe iubitorii studiilor greco-romane din întreaga ţară, contribuind la progresul cercetărilor în acest domeniu, precum şi la răspîndirea în publicul larg a interesului pentru antichitate.

În continuare, Secretarul, prof. D. M. Pippidi, citeşte şi comentează Statutul Societăţii, scoţînd în evidenţă ţelurile urmărite de aceasta şi feluritele-i forme de manifestare. D-sa insistă asupra legăturilor pe care S.S.C. din R.P.R. îşi propune să le întreţină cu Comitetul pentru încurajarea studiilor clasice constituit în 1957 la Praga (EIRCO, astfel numit după revista pe care o publică : *Eirene*) şi face cunoscută intenţia Comitetului ca S.S.C. să adere într-un viitor apropiat la „Federaţia internaţională a asociaţiilor de studii clasice" (FIEC), al cărei sediu e la Paris şi care funcţionează sub auspiciile UNESCO.

În încheiere, vorbitorul propune şi Adunarea aprobă următorul program de lucru pentru şedinţele ce urmează să aibă loc în ultima joi a fiecărei luni, în localul Institutului de Arheologie din str. Nicolae Iorga nr. 21 :

1. examinarea cererilor de adeziune ale noilor membri ;
2. informaţii din partea Comitetului ;
3. prezentarea de publicaţii de specialitate ;
4. comunicări ;
5. discuţii.

Secretarul-adjunct al Societăţii, tov. Iorgu Stoian, propune cooptarea ca membru-fondator al Societăţii a acad. Athanase Joja, ministrul Învăţămîntului şi al Culturii, al cărui interes pentru studiile clasice este bine cunoscut. Propunerea este aprobată în unanimitate. La fel sînt aprobate propunerile de primire în Societate a unor tovarăşi de la universităţile din Iaşi, Cluj şi Bucureşti.

Se dă apoi cuvîntul tov. I. Fischer, care dă citire unei comunicări intitulate *Studiile clasice în R.P.R., în perioada 1947—1957*. La discuţia ce urmează iau parte tovarăşii : N. I. Barbu, Adelina Piatkowski, V. Popescu, Gh. Guţu, Gh. Ştefan, Em. Condurachi, I. Stoian, David Popescu, Al. Graur.

În ultima parte a şedinţei, se semnalează din mai multe părţi unele dificultăţi legate de predarea limbii latine în învăţămîntul superior şi, mai ales, în învăţămîntul mediu. Problema fiind socotită de un mare interes şi de o deosebită actualitate, la propunerea acad. Graur şi Condurachi se instituie o comisie formată din tov. profesori Gh. Guţu şi David Popescu, cu rugămintea de a prezenta în şedinţa viitoare informaţii şi propuneri în legătură cu învăţămîntul limbilor clasice în învăţămîntul mediu.

II

Şedinţa din 27 martie 1958

La deschiderea şedinţei, preşedintele Societăţii, acad. Al. Graur, anunţă cu părere de rău încetarea din viaţă a fostului titular al catedrei de Limbă şi literatură greacă de la Universitatea din Cluj, profesorul Şt. Bezdechi. La cererea D-sale, Adunarea păstrează o clipă de reculegere.

www.cimec.ro

Tov. acad. Daicoviciu propune cooptarea ca membru al Societății a profesorului Th. A. Naum din Cluj, iar tov. Iorgu Stoian supune Adunării un număr de noi adeziuni; propunerea și cererile sînt aprobate.

În continuarea ședinței, tov. acad. Condurachi prezintă în puține cuvinte două publicații ale Institutului de Arheologie: *Dacia. Nouvelle série*, vol. I și *Materiale și Cercetări arheologice* vol. IV (ambele în Editura Academiei R.P.R., 1958), iar tov. D. M. Pippidi, cîteva recente lucrări străine: Attilio Degrassi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, fasc. 1 (Florența, 1957); G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, (Göttingen, 1957); Vladimir Vavrinek, *La révolte d'Aristonicos* (Praga, 1957); Dem. Marin, *La paternità del „Saggio sul Sublime"* (Urbino, 1955).

Se dă apoi cuvîntul tov. Gh. Guțu, care prezintă un referat asupra *Învățămîntului limbii latine în școala medie, în ultimii 10 ani*. Expunerea e completată de un coreferat al tov. David Popescu, care insistă îndeosebi asupra problemei programelor și a manualelor.

În cursul discuției, la care participă tovarășii: N. I. Barbu, I. Fischer, Maria Gabrea, C. Daicoviciu, I. Stoian și Al. Graur, se relevă aspecte felurite ale chestiunii, cum ar fi utilitatea unei reviste de studii clasice pentru elevi (N. I. Barbu), ideea unei școli medii unice, din care să nu lipsească limba latină (I. Stoian) și altele.

Trăgînd concluzii asupra referatului și a discuțiilor purtate, tov. acad. Graur propune și Adunarea aprobă instituirea unei comisii lărgite, care să studieze și, într-o ședință viitoare, să prezinte propuneri concrete în legătură cu locul limbilor clasice în învățămîntul mediu și cu îmbunătățirea condițiilor de predare. Se aleg în această comisie: N. I. Barbu, președinte, Iorgu Stoian, Gh. Guțu, David Popescu și Maria Gabrea, membri.

III

Ședința din 8 mai 1958
Președinte: acad. Em. Condurachi

Se citesc procesele-verbale ale ședințelor precedente, după care se cooptează ca membru al Societății prof. Ion Nestor, membru corespondent al Academiei R.P.R., aprobîndu-se totodată și cererile de înscriere ale mai multor tovarăși din București și Cluj.

Fac prezentări de noi publicații tovarășii: Maria Marinescu-Himu, Radu Vulpe, Haralambie Mihăescu, N. I. Barbu și Iorgu Stoian.

Se dă apoi cuvîntul tov. prof. Aram Frenkian, care prezintă o comunicare cu titlul: *Inscripțiile proto-grecești în scrierea lineară B și descifrarea lor.*

Iau parte la discuții, relevînd interesul expunerii și aducînd completări, tovarășii I. Fischer și N. I. Barbu.

În încheiere, tov. Em. Condurachi mulțumește vorbitorului pentru instructiva sa comunicare și-și exprimă speranța că descoperiri de noi documente vor veni să lămurească definitiv problema astăzi controversată.

IV

Ședința din 23 mai 1958
Președinte: Al. Graur

În chip excepțional, reuniunea are loc în sala mai încăpătoare a Institutului de Istorie, fiind consacrată în întregime primirii unui oaspe străin, profesorul Georgios Kourmoulis de la Universitatea din Atena, decanul Facultății de Filozofie din acel oraș.

www.cimec.ro

Prezentat de Președinte, dl. Kourmoulis face o expunere despre *Situația actuală a studiilor clasice în Grecia*, în completarea căreia D-sa răspunde la diferite întrebări puse de tovarășii : D. M. Pippidi, N. I. Barbu, Radu Vulpe, Traian Lăzărescu, Traian Costa și Petre Cretia.

În încheierea ședinței, tov. acad. Graur aduce mulțumiri vorbitorului pentru prețioasele sale informații și-și exprimă bucuria că Societatea de studii clasice a avut prilejul să primească astăzi pe primul ei oaspe străin.

Totodată D-sa anunță pe cei prezenți că în luna iunie urmează să aibă loc ultima ședință ordinară înainte de vacanța de vară.

Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana

Distrugerile suferite de orașul Leipzig în timpul ultimului război mondial au atins și casa de editură B. G. Teubner cu stocurile ei de cărți.

Pierirea edițiilor de texte din autorii greci și latini, cele mai bogate din lume, ale acestei edituri, reprezintă o grea pierdere. Savanții germani însă n-au rămas într-o atitudine de descurajare și resemnare în fața acestui dezastru, pe care noi îl resimțim ca și ei, ci cu sîrguința care-i caracterizează s-au și apucat să reediteze textele și să publice altele noi.

Aci ne vom ocupa de reeditarea și completarea lui Sextus Empiricus și Plutarchus, *Moralia*.

1) Sexti Empirici *Opera* rec. Hermannus Mutschmann † vol. III *Adversus Mathematicos* libros I-VI continens ed. J. Mau. *Indices* ad. vol. I—III adiecit K. Janáček, Lipsiae, 1954, IX + 404 pag.

Cărțile I—VI ale tratatului *Contra Matematicienilor*, de la ediția lui Immanuel Bekker din 1842, n-avuseseră parte de o ediție critică. Într-o scurtă prefață, editorul J. Mau expune felul cum a înțeles să stabilească textul, în continuarea edițiilor lui Mutschmann, a cărților VII—XI din acest tratat. El acceptă clasificarea manuscriselor dată de acesta, mai adaugă cîteva noi manuscrise, le colaționează pe cele mai multe personal pe fotocopii, unul, cel din Berlin (B), îl colaționează direct, iar pentru alte trei se bazează pe lecțiunile date în ediția Bekker, a căror exactitate a verificat-o pentru manuscrisul C. Astfel completează editarea operei lui Sextus Empiricus cu acest al treilea volum, care și în ordine cronologică este compus după cărțile VII-XI ale tratatului *Adversus Mathematicos*. Volumul se încheie cu un bogat *Indice*, compus de K. Janáček (pp. 180—404).

O scurtă notă introductivă explică principiile după care s-a călăuzit autorul în confecționarea Indicilor. În indicarea textelor, Janáček s-a bazat pe ordinea cronologică a operelor lui Sextus Empiricus : PH, AM VII-XI, AM I—VI. El marchează pînă și dacă în textele paralele, a intervenit o schimbare de terminologie. Cuvintele alese pentru acest *Indice*, spune autorul, sînt cele care privesc filozofia și științele în general, și crede că n-a omis cuvinte care ajută la înțelegerea lui Sextus.

Totuși credem că ar fi fost bine să ia în indicele său o serie de substantive și verbe care se referă la exemple tradiționale întrebuințate pentru a ilustra logica stoiciană, filozofia sceptică și filozofia în general. Astfel de cuvinte sînt : ἀστήρ, γάλα, ἕναλος, ἕξαλος, ἐπιστύλιον, ἡμέρα, καπνός, καρδία, κίων, μαστός, οὐλή, ὄφις, πῦρ, πύργος, τοῖχος, τρῶσις, φῶς, etc. etc. Aceasta nu împiedică însă folosul real pe care *Indicele* lui Janáček îl va aduce cercetătorilor filozofiei grecești.

www.cimec.ro

2) Sexti Empirici *Opera* recensuit Hermannus Mutschmann † vol. I Πυρρωνείων Ὑποτυπώσεων libros tres continens Editionem stereotypam emendatam curavit. Addenda et Corrigenda adiecit J. Mau, Lipsiae, 1958, XXXII + 221.

Ediția aceasta reproduce pe cea cu textul critic H. Mutschmann, apărută în 1912, fără a aduce vreo modificare tipografică. Noul editor, J. Mau, intervine la finele aparatului critic cu precizări, destul de puține la număr și subliniate, astfel încît se pot observa cu ușurință. Contribuția cea mai importantă sînt acele *Addenda et Corrigenda* (pp. 211–222) de la finele volumului, la care un mic pătrățel aflător pe marginea textului lui Mutschmann, face trimitere. O prefață a lui J. Mau, care urmează după cea a lui Mutschmann, explică noutățile ediției de față. Aceasta adaugă la manuscrisele lui Mutschmann, unul aflător în Biblioteca Academiei de Științe din Leningrad, scris în 1448, indicat de Mau cu sigla Ac și de care s-a ocupat M.A.F. Schangin în 1927 (PhW 47, 1927, 217–220). Mau stabilește că, manuscrisul Ac prezintă unele lecțiuni interesante și cîteva lecturi bune în concordanță cu vechea traducere latină (T) din sec. XIV, deosebit de arhetipul comun (G) celorlalte manuscrise pe care le avem.

Volumul II. *Adv. Mathematicos* VII-XI este în lucru, și cu apariția lui, care sperăm să nu întîrzie prea mult, vom avea iarăși întreaga operă de mare valoare pentru istoria filozofiei grecești post-aristotelice și a filozofiei în general, a lui Sextus Empiricus, pusă la punct după toate datele cele mai recente ale științei filologice și dotată cu un *Indice* care ușurează consultarea acestui neprețuit *Corpus* al filozofiei sceptice, cu importante informații privitoare la filozofiile stoicienilor și epicurienilor.

3) Plutarchi *Moralia*, vol. VI. Fasc. 1 recensuit et emendavit C. Hubert † Additamentum ad editionem correctiorem collegit H. Drexler, Lipsiae, 1959, XXII + 205 pag.

4) Plutarchi *Moralia*, vol. VI. Fasc. 2. recensuit et emendavit M. Pohlenz. Editio altera quam curavit addendisque instruxit R. Westmann, Lipsiae, 1959, XII + 239 pag.

5) Plutarchi *Moralia*, vol. VI. Fasc. 3 recensuerunt et emendaverunt K. Ziegler et M. Pohlenz. Iterum recensuit K. Ziegler, Lipsiae, 1959, XIV + 53 pag.

Ediția lui Bernardakis a așa-numitelor *Moralia* de Plutarch, publicată tot de casa Teubner, făcuse bune servicii la timpul său, dar nu mai corespundea exigențelor unei ediții critice moderne. Primele trei volume erau epuizate încă dinainte de război, cînd editura Teubner hotărî republicarea unei ediții noi, însărcinînd numeroși eleniști cu această muncă plină de migală.

Astfel, vol. VI, pe care îl recenzăm aici, este opera a cinci savanți.

Stabilirea filiației manuscriselor, operație fundamentală pentru determinarea unui text critic, este mai complicată în cazul de față din cauza numărului considerabil de manuscrise conținînd operele lui Plutarch. Editorii au făcut această operație pentru fiecare grup de tratate cu toată sîrguința și competența care e garantată de numele lor, iar rezultatele au fost consemnate în prefață.

Pentru cineva care stă în afară și n-a studiat personal manuscrisele, o apreciere critică este foarte anevoioasă.

Fascicula 1 a volumului VI conține tratate privind în primul rînd filozofia platoniciană, fascicula 2 conține lucrările lui Plutarch cu caracter polemic, îndreptate împotriva stoicienilor și epicurienilor, iar fascicula 3 tratatul *De musica*, atribuit lui Plutarh, dar desigur apocrif. Toate au mare valoare informativă asupra sistemelor filozofice, pe care le putem studia acum pe textele științific editate și frumos prezentate de care am vorbit.

Aram M. Frenkian

www.cimec.ro

www.cimec.ro

GEORGE MURNU
(1870—1958)

George Murnu a închis ochii.

Retras în timpul din urmă din lume, el s-a stins la vîrsta de aproape nouăzeci de ani, obosit de greul unei vieți îndelungate, pe care a ştiut s-o poarte cu o tinerească vioiciune şi cu o rară vigoare spirituală. S-a născut la Veria, în Macedonia, dintr-un tată el însuşi cărturar, fost preot al capelei romîne din Budapesta. Mic de stat, cu pasul mărunt, cu părul negru revărsat peste cap, cu ochi scînteietori şi adînci, cu un debit nesecat şi cu avînturi de pasiune în conversație, aşa stăruie astăzi în amintirea noastră, în momentul trecerii lui din această viață, profesorul şi poetul George Murnu.

Ca profesor de arheologie la Universitatea din Bucureşti — după studii de specialitate făcute în Germania, în Grecia şi în Italia — el a dus la noi mai departe tradiția arheologică inaugurată de Alexandru Odobescu, căutînd să reverse în sufletul tinerimii avîntul cald şi entuziasmul sincer pentru creațiunile artei elene. Poet, însă, mai înainte de toate, preocuparea statornică a întregii sale vieți spirituale a fost realizarea în forme artistice cît mai desăvîrşite a idealurilor sale poetice. Începuturile activității sale poetice datează de la sfîrşitul secolului trecut. Puțini, poate, dintre contemporani, vor fi avut sub ochi primul său volum de poezii, apărut la Iaşi în 1898 şi intitulat *Gînduri şi Vise*; mai puțini încă vor fi ştiind cîtă simțire şi cîtă gingăşie a închis în el tînărul pe atunci poet. Nu mult după data de mai sus, George Murnu şi-a început colaborarea la *Convorbiri Literare*, publicînd aci traduceri din poeți moderni, fragmente din traducerea *Iliadei* şi, paralel, studii istorice, filologice şi arheologice. Au urmat apoi, în perioada dezvăluirii şi maturizării talentului său, alte producții poetice, dintre care nu uităm a însemna aici minunatele poezii scrise în dialectul matern şi imnul — de un înalt lirism — intitulat *Alme Sol*.

Gloria poetică a lui George Murnu rămîne, însă, fără îndoială, traducerea epopeilor homerice : a *Iliadei* în hexametre, a *Odiseei* în endecasilabi iambici. Desăvîrşirii artistice a acestei lucrări i-a închinat Murnu întreaga sa viață, el fiind preocupat necontenit să găsească cele mai potri-

www.cimec.ro

vite soluții problemelor pe care i le punea transpunerea originalului grec în limba romînă. De la primele fragmente ale acestei transpuneri, apărute în *Convorbiri Literare*, și de la publicarea celor dintîi douăsprezece cînturi din *Iliada* în editura *Luceafărului* din Budapesta, pînă la recentele două ediții, prezentate publicului de astăzi de profesorul Pippidi, diferitele ediții apărute în curgerea anilor înfățișează versiuni mereu îmbunătățite, și se poate zice cu drept cuvînt că truda cea mare a traducătorului a constat tocmai în refacerea repetată a operei lui. Lucrarea a fost susținută tot timpul de studiul adîncit al posibilităților de expresie ale limbii noastre și de studiul lexicului romînesc de pretutindeni. Cunoscător neîntrecut al graiului romînesc din toate provinciile, traducătorul a contopit dialectele, ajungînd la o sinteză, în realizarea căreia el s-a condus de criteriul selecțiunii și al eufoniei, dar, mai presus de toate, de dorința de a face ca traducerea să poarte pecetea originală a limbii noastre. Rezultatul a fost o creare din nou, în forme cu totul proprii, a poeziei homerice, nu „o reproducere mecanică, literală, o caricatură sau o masacrare a originalului într-un jargon de suburbie europeană", cum se exprimă traducătorul însuși în prefața minunatei ediții apărute la „Cultura Națională", sub îngrijirea lui Vasile Pârvan.

Marea însemnătate a acestei creații de artă s-a văzut la timp : Academia Romînă a acordat poetului-traducător cel mai mare premiu al ei, cu care fuseseră cinstiți Vasile Alecsandri, Odobescu și Coșbuc, împlinindu-și, astfel, cu prisosință chemarea ei față de una din cele mai frumoase cărți romînești și întrunind, pentru aceasta, încuviințarea tuturor închinătorilor frumosului. În anul 1923, înaltul for de cultură l-a ales membru activ. Se zice de obicei că locul de traducător al unei opere este totdeauna vacant : nu credem că ne depărtăm prea mult de adevăr afirmînd că, în cazul traducerii lui Murnu, locul a fost definitiv ocupat. Ce laudă mai mare decît aceasta ? Ce răsplată sufletească mai vrednică de străduințele unei vieți omenești ?

Scriitorul acestor rînduri, care adeseori a fost martorul pasiunii cu care George Murnu lucra la traducerea din Omer, își face prin aceste rînduri o pioasă datorie, aducînd memoriei lui un emoționat omagiu de admirație. Și el speră că i-l poate aduce și în numele tuturor acelora care, convinși de însemnătatea monumentului literar lăsat de George Murnu generațiilor viitoare, sînt datori să-i prețuiască aducerea-aminte, ca pe a unui îndrumător pe căile cele drepte ale literaturii noastre, pentru care un asemenea monument trebuie să fie o școală și un exemplu.

Th. A. Naum

www.cimec.ro

CONSTANTIN BALMUŞ

La 13 iulie 1957 s-a stins, după o lungă şi grea suferinţă, acad. C. I. Balmuş, profesor de limba şi literatura greacă la Universitatea „C. I. Parhon" din Bucureşti.

Născut la 25 mai 1898, la Murgeni, un sat din fostul judeţ Tutova, fiu al unui învăţător, a avut o copilărie anevoioasă, muncind din greu ca să-şi poată isprăvi învăţătura. Şi-a luat licenţa la Iaşi, apoi, după studii de perfecţionare la Bonn şi Berlin, şi-a luat doctoratul tot la Iaşi, în 1925. A fost elev al Şcolii romîne din Roma, în 1925—1926 şi, în intervale mai scurte, a studiat în Franţa şi în Grecia. În 1932 a devenit conferenţiar de limba şi literatura latină la Iaşi, iar în 1937, profesor de limba şi literatura greacă la aceeaşi universitate. În 1948 a fost transferat, în aceeaşi calitate, la universitatea din Bucureşti. Aici a fost un timp director al Bibliotecii centrale, apoi membru în comisia pentru reorganizarea Academiei. În prima sesiune după reorganizare (1948) a fost ales membru titular al Academiei R.P.R. Timp de cîţiva ani a fost rector al universităţii din Bucureşti. A fost ales în mai multe rînduri deputat în Marea Adunare Naţională.

Constantin Balmuş a avut o pregătire multilaterală în domeniul filologiei, astfel încît putea preda cu egală competenţă literatura greacă şi latină. A făcut şi traduceri literare din autori greci. După transferarea la Bucureşti, a început să se preocupe de istoria veche şi de arheologie. Principalele lucrări pe care ni le-a lăsat sînt (grupate pe genuri):

Metodică literară, istoria literaturii: *Tehnica povestirii la Plutarh* (1925). *De Quintiliani fontibus Graecis* (Iaşi, 1927). *La lettre de saint Augustin à Licentius* (în volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934). *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma* (în revista *Il Mondo Classico*, mai 1935).

www.cimec.ro

Probleme de istoria culturii : *Fost-au grecii senini?* (în *Viața Românească*, ian. 1938).

Ediții de texte în traducere, cu comentariu științific : *Tratatul despre sublim al unui autor necunoscut* (București, 1935). *Tratatul despre stil al lui Demetrios* (Iași, 1943).

Traduceri : *Daphnis și Chloe* de Longus (București, 1922, reeditată în 1956). *Iliada* lui Homer, din care a publicat numai cîntul al VI-lea (în *Rev. Fund. Reg.*, dec. 1938). *Poetica* lui Aristotel (București, 1957).

Istorie : *Note critice asupra izvoarelor referitoare la răscoala sclavilor condusă de Spartacus* (în *Buletin Științific al Academiei R.P.R.*, Seria C. I, 2, 1949). *Frămîntări sociale la geto-daci înainte de cotropirea romană* (în același *Buletin*, II, 1, 1950). *O apreciere a lui Herodot asupra geților* (în același *Buletin*, III, 1951). *Tucidide. Concepția și metoda sa istorică*, București, 1956.

Lucrări didactice : ediții școlare din Caesar, T. Livius, Cicero, Tacitus, cum și o *Crestomație elină*. Aici trebuie amintită și *Gramatica limbii grecești* (București, 1935).

Dar lucrarea principală a lui Balmuș rămîne, poate fără voia lui, o lucrare de stilistică : *Étude sur le style de saint Augustin* (Paris, 1930), lucrare conștiincioasă și completă, în care cercetarea minuțioasă se împletește cu fine aprecieri literare și care rămîne în bibliografia generală a stilisticii latine.

În ultimii ani ai vieții sale, ros de boala care avea să-l răpună, Balmuș nu s-a dezlipit nici un moment de la masa lui de lucru și a continuat pînă la ultima suflare lucrarea sa despre Diogene Laertius, care este în curs de apariție. Colegii și foștii săi elevi vor păstra amintirea lui ca pe a unui om îndrăgostit de frumusețile literaturii antice, pasionat muncitor în domeniul filologiei clasice.

Al. Graur

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Redactor de carte: Marcu Liviu

Dat la cules: 27.03.1959. Bun de tipar: 23.07.1959. Tiraj: 1600 ex.
Hîrtie: semivelină de 65 g/m². Format 16/70 × 100. Coli editoriale: 26,3
Coli de tipar: 16¹/₄. A. 02324/1959.
Indicele de clasificare pentru bibliotecile mari: 908.5 (37 + 38) (083).
Indicele de clasificare pentru bibliotecile mici: 9 (37 + 38) (083).

Tiparul executat sub comanda nr. 2656 la Întreprinderea Poligrafică nr. 2, strada Brezoianu nr. 23–25, București, R. P. R.

www.cimec.ro

ERATĂ

Pag.	rîndul	în loc de:	se va citi:
181	15 de jos	*wulfs*	*wulfis*
187	5 „ „	ulquod	*ulq^{u}od
188	6 „ „	ulquod	*ulq^{u}od
231	22 de sus	Nicolas	Nicolae

c. 2656 – Studii clasice, I

www.cimec.ro

Lei 21.—

www.cimec.ro